

T.C.
OSMANİYE KORKUT ATA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

ÖZBEK YAZAR ABDULLA KAHAR'IN "KOŞÇINAR
ÇIRAKLARI" ADLI ROMANINDA TASVİRÎ FİİLLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ümit AKKUŞ

OSMANİYE / 2018

T.C.
OSMANİYE KORKUT ATA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

**ÖZBEK YAZAR ABDULLA KAHHAR'IN "KOŞÇINAR ÇIRAKLARI" ADLI
ROMANINDA TASVİRÎ FİİLLER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ümit AKKUŞ

Danışman: Doç. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ

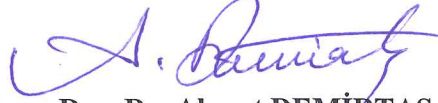
Jüri Üyesi: Doç. Dr. Cengiz GÖKŞEN

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Gülşah PARLAK KALKAN

OSMANİYE / 2018

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu çalışma, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalında
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ

(Danışman)

Üye: Doç. Dr. Cengiz GÖKŞEN

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Gülşah PARLAK KALKAN

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylıyorum.

.../.../2018

Doç. Dr. Müjdat AVCI

Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
 - Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
 - Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
 - Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
 - Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,
- bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. 25 /06 / 2018

Ümit AKKUŞ

ÖZET**ÖZBEK YAZAR ABDULLA KAHHAR'IN “KOŞÇINAR ÇIRAKLARI”****ADLI ROMANINDA TASVİRÎ FİİLLER****Ümit AKKUŞ****Yüksek Lisans Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı****Danışman: Doç. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ****Haziran 2018, 320 Sayfa**

Bir esas fiille ona zarf-fiil eki ile bağlanan bir yardımcı fiilin birleşmesinden oluşan tasvirî fiiller Özbek Türkçesinde oldukça zengindir. Çalışmada Özbek edebiyatının önde gelen yazarlarından Abdulla Kahhar'ın “*Koşçinar Çıraqları*” adlı romanındaki tasvirî fiiller incelenmiştir.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Özbek Türkçesi, tasvirî fiiller, incelenen eser ve yazarı hakkında genel bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde romanda tespit edilen tasvirî fiillerdeki 25 adet *bil-*, *bol-*, *çıq-*, *kel-*, *kir-*, *kör-*, *otir-*, *öl-*, *öt-*, *qārā-*, *qoy-*, *tāşlā-*, *tur-*, *tüş-*, *yât-*, *yubâr-*, *yür-*, *âl-*, *bâr-*, *ber-*, *ket-*, *qâl-*, *sâl-* *bāşlā-*, *yâz-* yardımcı fiilleri yapı ve anlam bakımından incelenmiştir. Üçüncü bölüm Kiril harfli metnin Latin alfabesine dayalı olarak oluşturulan çeviriyazısından ibarettir. Dördüncü bölümde ise çalışma sonucunda tasvirî fiillerle ilgili veriler değerlendirilmiş ve ortaya çıkan sonuç ifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Özbek Türkçesi, Tasvirî Fiiller, Abdulla Kahhar, Koşçinar Çıraqları

ABSTRACT**DESCRIPTIVE VERBS IN “KOŞÇINAR ÇIRAKLARI” NOVEL OF
UZBEK AUTHOR ABDULLA KAHHAR****Ümit AKKUŞ****Thesis of master’s degree, Department of Turkish Language and Literature****Supervisor: Doç. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ****June 2018, 320 Sayfa**

The descriptive verbs formed by combining with two verbs along with their annexes adverb-verb are quite substantial. We have investigated in this work the descriptive verbs in “Koşçınar Çıraqları” novel of prominent Uzbek author Abdulla Kahhar.

This work has been divided in to four chapters. In the first chapter, we have given the general information about Uzbek Turkish, descriptive verbs, studied novel and it’s author. In the second chapter we have structurally and meaningly investigated 25 modal verbs which make the verbs descriptive *bil-, bol-, çiq-, kel-, kir-, kör-, otir-, öl-, öt-, qärä-, qoy-, täşlä-, tur-, tüş-, yät-, yubâr-, yür-* “ *âl-, bâr-, ber-, ket-, qâl-, sâl-başlä-, yâz-*. In the third chapter it has been given coverage to the translated text from cyrilic alphabet to latin alphabet. In the last chapter, we have evaluated the data related to the descriptive verbs.

Keywords: Uzbek Turkish, Descriptive Verbs, Abdulla Kahhar, Koşçınar Çıraqları

ÖN SÖZ

Özbek Türkçesi, Türk dilinin üç büyük grubundan biri olan Güneydoğu Türkçesi (Karluk Grubu) kapsamında değerlendirilir ve Çağatay Türkçesinin devamı olarak kabul edilir. Çağdaş Türk Lehçeleri arasında, Türkiye Türkçesinden sonra en çok konuşulan lehçedir.

Çalışmada Özbek edebiyatının önde gelen yazarlarından Abdulla Kahhar'ın "Koşçınar Çırakları" adlı romanında tasvirî fiiller konusu ele alındı. Önce Kiril harfli metnin Latin alfabesine dayalı olarak oluşturulan çeviriyazısına aktarıldı, ardından Özbek Türkçesi üzerine yazılmış dil bilgisi kitaplarıyla Türkiye Türkçesindeki dil bilgisi kitapları tarandı ve tasvirî fiiller ile ilgili bir temel oluşturuldu. Daha sonra eserdeki tasvirî fiiller tespit edildi. Tespit edilen bu tasvirî fiillerdeki yardımcı fiiller alfabetik sıraya göre incelendi. Tespit edilen tasvirî fiil örneklerinin çeviriyazılı metindeki sayfa ve satır numaraları gösterilerek Türkiye Türkçesindeki karşılıkları verildi. Çalışmanın sonunda ise tespit edilen tasvirî fiillerle ilgili dizin kısmına yer verilmiştir.

Bu çalışmada "Koşçınar Çırakları" romanı örneğinde Özbek Türkçesinin tasvirî fiiller açısından görünümü ortaya konularak çağdaş Türk dili ve lehçeleri ile ilgili yapılan çalışmalara katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Konunun seçilmesinde ve tamamlanmasında büyük katkıları olan, derin bilgisi ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam sayın *Doç. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ*'a; lise yıllarımdan beri her konuda yoluma ışık tutan değerli Edebiyat hocalarım *Mehmet ÖZ* ve *Abdurrahman KESKİN*'e; maddi manevi hep yanımda olan aileme, bir ömür hayat arkadaşım olacak Fatma Nur Hanıma, sevgisini ve yardımını esirgemeyen arkadaşlarıma çok teşekkür ediyorum.

Ümit AKKUŞ

HAZİRAN, 2018

ADANA

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vi
KİRİL ALFABESİ TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ	ix

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1. Çalışmaya Konu Olan Eser ve Yazarı	1
1.2. Çalışmanın Amacı ve Önemi	2
1.3. Yöntem	2
1.4. Özbek Türkçesi	3
1.5. Tasvirî Fiil	4
1.6. Özbek Türkçesinde Tasvirî Fiiller	9

BÖLÜM II

İNCELEME

2.1. Âl- Fiili	11
2.2. Bâr- Fiili.....	13
2.3. Başlä- Fiili	15
2.4. Ber- Fiili.....	17
2.5. Bil- Fiili	18
2.6. Bol- Fiili.....	19
2.7. Çıq- Fiili.....	21
2.8. Kel- Fiili.....	23
2.9. Ket- Fiili.....	24
2.10. Kir- Fiili	26
2.11. Kör- Fiili	27
2.12. Otir- Fiili	29

2.13. Öl- Fiili	30
2.14. Öt- Fiili	31
2.15. Qâl- Fiili.....	32
2.16. Qärâ- Fiili.....	34
2.17. Qoy- Fiili	34
2.18. Sâl- Fiili	36
2.19. Täşlä- Fiili.....	37
2.20. Tur- Fiili.....	38
2.21. Tüş- Fiili	40
2.22. Yât- Fiili.....	41
2.23. Yâz- Fiili	42
2.24. Yübâr- Fiili	43
2.25. Yür- Fiili	44

BÖLÜM III

3. ÇEVİRİ YAZILI METİN.....	46
-----------------------------	----

BÖLÜM IV

4. SONUÇ	296
5. DİZİN	299

KAYNAKÇA.....	307
----------------------	------------

ÖZGEÇMİŞ	311
-----------------------	------------

KİRİL ALFABESİ TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ

Kiril Alfabeti

Transkripsiyon İşaretleri

Аа	Ää
Бб	Bb
Вв	Vv
Гг	Gg (ince)
Дд	Dd
Ее	Ee-ye
Ёё	yâ
Жж	Cc
Зз	Zz
Ии	İi
Йй	Yy
Кк	K k (ince)
Лл	Ll
Мм	Mm
Нн	Nn
Оо	Åå (yuvarlak a)
Пп	Pp
Рр	Rr
Сс	Ss
Тт	Tt
Уу	Uu
Фф	Ff
Хх	Xx (hırıltılı h)
Цц	ts
Чч	Çç
Шш	Şş
Ъ	‘ (kesme işareti)
Ээ	Ee (kelime başında)
Юю	yu
Яя	yä
Ўў	Oo
Ққ	Qq (kalın)
Ғғ	Ğğ
Хх	Hh

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1. Çalışmaya Konu Olan Eser ve Yazarı

Özbek hikâye ve kısa yazıcılığının en güçlü isimlerinden olan *Abdulla Kahhar* (1907-1968) 1907 yılında Hokand'da dünyaya gelmiştir. Abdulla Kahhar, 1930 yılında Orta Asya Devlet Üniversitesinin Pedagoji bölümünü bitirdikten sonra Dil ve Edebiyat Enstitüsüne asistan olarak girmiştir. Daha sonra Özbekistan Yazarlar Birliği reisliği, Özbekistan Devlet Neşriyatı'nda muharrirlik (1954-1956) gibi görevler üstlenmiştir.

Abdulla Kahhar'ın yazı hayatı 1923'lü yıllarda gelişmeye başlamıştır. Öncelikle *Mushtum* dergisinde daha sonra Kızıl Özbekistan ve Yengi Fergana ruznamelerinde çeşitli hikâyeleri basılan Abdulla Kahhar, *Yalangoyoq*, *Gulyor*, *Mavlon Kufur*, *Nish*, *Norinshilpiq* gibi takma adlarla çeşitli hikâye ve hicvî şiirler kaleme almıştır. Abdulla Kahhar'ın ilk kitabı *Qishloq Hukm Ostida* (1932) adlı kıssadır. Daha sonra yazarın *Olam Yasharadi*, *Tangrining Kulgusi* gibi hikâye kitapları neşredilmiştir. Kısa hikâye yazıcılığı ile Türk edebiyatında Ömer Seyfettin'i anımsatan Abdulla Kahhar'ın kısa hikâyeleri yanında bir de *Serap/Sarob* (1935) adlı romanı neşredildi. Abdulla Kahhar Serap romanında 1920-30'lü yıllarda "milletçiler" olarak adlandırılan millî birlik gücünün nasıl ortadan kaldırıldığını edebî bir üslupla ele alır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında yazarın çok sayıda hikâyeleri neşredildi. Asror Bobo, Dardaqdan Chiqqan Qahramon, *Kampirlar Sim Qoqdi*, *Xotinlar Hikoyalari* ve *Oltin Yulduz* gibi kıssalarda savaşın kahramanlık ve mertlikleri, Özbek halkının gayret ve vatanseverlik duyguları etkileyici bir üslupla anlatılmıştır (Üşenmez, 2012, s. 85).

Abdulla Kahhar'ın yazıları dönemin olayları ve toplum ruhuna göre değişimler gösterir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yazılan eserlerden *Koşçınar Çıraqları* (1951) romanında halkın birlik ve beraberlik duygusuna dikkat çekilir ve bundan övgüyle bahsedilir. Komedi türündeki yazıları ve dramaları ile Özbek tiyatrosunun yükselişine

önemli katkılar sağlayan Abdulla Kahhar'ın Shohi so'zana (1951), Og'riq Tishlar (1954), Tobutdan Tovush (1962), Ayajonlarim (1967) adlı komedi yazıları dikkat çekicidir. Özellikle yazarın, «Shohi So'zana» piyesi halk tarafından büyük ilgi görmüş ve devlet mükâfatına layık görülmüştür (Üşenmez, 2012, s. 86).

Abdulla Kahhar'ın eserleri 5 cilt altında neşredilmiştir.

Koşçınar Çırakları isimli romanın kiril harfli basımı ziyouz.com isimli internet adresinden temin edilmiştir.¹

Koşçınar Çırakları isimli romanda, kolhoz sisteminin kuruluşu, Özbek halkının bu sisteme alışma süreci anlatılır. Halkın köy ağaları tarafından sömürülmesi, küçük yaştaki çocuk evlilikleri konu edilir. Özbek halkının İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki sosyo-kültürel durumu, Özbeklerin Sovyet rejiminin kuruluş yıllarındaki yaşadığı zorluklar, köylünün bu rejime karşı gelmesi, bu durumu kabullenmekte zorlanışı anlatılmaktadır.

1.2. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Tasvirî fiiller, Türkçenin her lehçesinde farklı yoğunlukta kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde bu fiillerin çok fazla olması çok zengin anlam inceliklerinin oluşmasını sağlamıştır. Özbek yazar Abdulla Kahhar'ın “Koşçınar Çırakları” adlı romanında tasvirî fiiller üzerinde çalışarak bu roman örneğinde Özbek Türkçesinde tasvirî fiillerin şekil, anlam ve işlevleri üzerinde durmak ve Türk lehçelerinin karşılaştırmalı dil bilgisi çalışmalarına katkılar sağlamak amaçlanmıştır.

Türk dili üzerine yapılan çalışmalar hem Türk dilinin gelişmesini sağlayacak hem de Türk dilinin canlılığını koruyacaktır.

1.3. Yöntem

Çalışmada Özbek Edebiyatı yazarlarından Abdulla Kahhar'ın “Koşçınar Çırakları” isimli romanındaki tasvirî fiiller incelenmiştir. Araştırmada tümevarım ve doküman incelemesi yöntemleri kullanılmıştır. İncelemeye geçmeden önce ön çalışma yapılmış, Özbek Türkçesindeki tasvirî fiiller araştırılmıştır. Ön çalışmanın ardından

¹[http://n.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Abdulla%20Qahhor.%20Qo'shchinor%20chiroqlari%20\(roman\).pdf](http://n.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Abdulla%20Qahhor.%20Qo'shchinor%20chiroqlari%20(roman).pdf). (10 Eylül 2016).

Kiril harfli metin Latin alfabesine dayalı olarak oluşturulan çeviriyazısına aktarıldı, aktarılan metin taranarak tasvirî fiiller tespit edilmiştir. Tespit edilen tasvirî fiiller, yardımcı fiillerine göre alfabetik sıra ile incelenmiş, her yardımcı fiil hakkında genel bilgiler verilerek tespit edilen tasvirî fiil örnekleri çalışmadaki sayfa ve satır numaraları ile gösterilmiştir. Çalışmanın sonunda ise tespit edilen tasvirî fiillerle ilgili dizin bölümü oluşturulmuştur.

1.4. Özbek Türkçesi

“Özbekistan, Türkistan’ın coğrafi ve kültürel merkezi olup bölgenin en önemli cumhuriyetidir. Amuderya ve Sirderya nehirleri arasında Maverâünnehir ve Fergana havzasında yer alan Özbekistan, 22.000.000’u aşan bir nüfusa sahiptir. Kuzeyinde Aral Gölü ve Kazakistan, doğusunda Kırgızistan ve Tacikistan, güneyinde ise Afganistan ve Türkmenistan ve batısında da yine Türkmenistan yer alır. Başkenti Taşkent olup 2,5 milyon nüfusa sahiptir. Sovyetler Birliği’nin parçalanmasından sonra 20 Haziran 1991’de bağımsızlığına kavuşmuştur.” (Buran ve Alkaya, 2013, s. 156).

Özbek Türkçesi, Çağdaş Türk lehçeleri arasında, Türkiye Türkçesinden sonra en çok konuşulan lehçedir. Özbek Türkçesi Özbekistan dışında yoğun olarak Kazakistan’ın güney bölümünde, Türkistan’ın kuzey bölümünde, Kırgızistan ve Türkmenistan’ın sınır bölgelerinde konuşulur (Buran ve Alkaya, 2013 s. 153).

Özbek Türkçesinin ağızlarını üç grup halinde tasnif etmek mümkündür:

1. *Y’levçi (y’li) ağızlar (Karluk grubu)*: Fergana Vadisi, Taşkent, Semerkant, Buhara, Sirderya... bölgelerinde konuşulur. Bu grupta kelime sonundaki /k/ sesi /y/ şeklinde söylenir: *elak- elay; terak- tertay* gibi. Bu ağızda ilgi hali eki yoktur ve onun yerine yükleme hali eki kullanılır: *ukamni daftari* gibi. /o/laşma vardır: *aka- oka, bahor- bohor* gibi.
2. *C’levçi ağızlar (Kıpçak Grubu)*: Bu grupta Kazak, Kırgız, Karakalpak gibi Kıpçak grubunda yer alan Türk lehçeleri ile benzerlik gösteren şive ve diyalektler bulunur. Bu grupta /y/ sesi yerine /c/ kullanılır: *yol- col, yoq-coq* gibi. ğ yerine v kullanılır: *toğ- tov, soğ- sov* gibi. Kelime sonundaki /k/, /q/ sesleri düşürülür: *eşik- eşi, sariq- sari, quruq- quru* gibi.
3. *Oğuz Grubu*: Harezmi, Karakalpakistan Cumhuriyeti’nin Harezmi’ye yakın bölgeleri, Türkmenistan’ın Taşoğuz bölgesindeki Özbek Türkleri. /t/ sesi /d/, /k/

sesi /g/ şeklinde söylenir: toğ- doğ, keldi- galdi. -ning eki /ng/ şeklinde, /ga/ eki ise /a, na/ şekilde söylenir: akamning- akaming, yoringa- yorima gibi. (Buran ve Alkaya, 2013, s. 53; Yıldırım, 2012, s. 2; Üşenmez, 2012, s. 52).

Özbek Türkleri 1930 yılına kadar Arap alfabesi kullanmıştır. 1940 yılından itibaren Kiril alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. Kiril alfabesinin kabulü yılları çerçevesinde yazı diline kaynak olarak Farsça tesirinde kalmış olan Taşkent-Fergana vadisi ağızları esas alınmıştır. Bugün Özbekistan'da Kiril alfabesi kullanılmakla birlikte Latin alfabesine geçiş kabul edilmiş olup geçiş aşaması başlamıştır. 1993 yılında kabul edilen Özbek Latin alfabesi 1995 yılında kısmen düzeltilmiş ve geçiş süreci 2005 yılına kadar uzatılmıştır. 2004 yılında alınan yeni bir kararla da bu geçiş süreci tekrar uzatılmıştır.

1.5. Tasvirî Fiil

Tasvirî fiil, bir esas fiille ona zarf-fiil eki ile bağlanan bir yardımcı fiilin birleşmesinden oluşan birleşik yapının adıdır. Bu birleşik yapıda zarf-fiil eki alan birinci fiil esas fiildir ve anlam bu birinci fiil üzerindedir. İkinci fiil ise birinci fiilin yapılış tarzını gösteren, anlam kaynaşması yoluyla asıl anlamından uzaklaşarak yardımcı fiil konumuna gelen fiildir. Bu birleşik yapı yeterlilik, süreklilik, yaklaşma, tezlik, başlama, uzaklaşma gibi anlamlar ifade eder.

Tasvirî fiilin adlandırılması ve sınıflandırılması konusunda araştırmacıların ortak görüşü yoktur. Tasvirî fiiller üzerinde araştırmacıların yaptığı çalışmalar ve adlandırmalar şu şekildedir:

Fiil birleşmeleri konusunu, yardımcı fiiller üzerinden detaylı bir şekilde inceleyen ilk araştırmacı Reşit Rahmeti Arat'tır. Arat, fiil birleşmelerini art-fiil ve ön-fiil olmak üzere iki şekilde gruplandırmıştır. Art-fiil ve ön-fiillerin kullanımına göre bazen ana fiil bazen yardımcı fiil olabileceğini açıklayan Arat, bu kullanımlarla ilgili örnekler vermiş ve tonlama gibi yan etmenlerin de anlamı etkileyebileceğini belirtmiştir. Arat, çalışmasında Altay Türkçesindeki birçok fiili ele almış ve her bir fiilin ünlü ve ünsüz zarf fiil ekleriyle kullanımlarından doğan anlam farklılıkları üzerinde durmuştur. Yardımcı fiilleri, istek ve yeterlik fiilleri ile Tasvirî fiiller olmak

üzere iki başlık altında ele almış, aynı zamanda ünlü ve ünsüz zarffiil ekleriyle yapılmış olan zarf-fiilleri de başka bir başlıkta toplamıştır (Ersan, 2015, s. 12).

Gabain, “*Türkçede Fiil Birleşmeleri*” adlı çalışmasında, fiil birleşmelerini üç grupta incelemiştir: Esas manayı taşıyan bir fiil ile bir yardımcı fiilden oluşan fiil birleşmeleri, bir esas fiil ile deskriptif fiilden oluşan fiil birleşmeleri ve bir esas fiil ile modal bir yardımcı fiilden meydana gelen fiil birleşmeleri. İkinci grupta yer alan *deskriptif fiiller*, tasvirî fiiller yapan yardımcı fiillerdir. Bu fiillerin görevi, birleşmede esas fiilin kılınmış çeşidini göstermektir (Gabain, 1953, s. 18-24).

Buna göre bir oluş veya kılışın oluşunu, sürüşünü gösteren *dur-*, bir oluş veya kılışın aşağıya doğru hareketini anlatan *düş-*, olayın süratini anlatan *geç-*, sürekli veya alışılmış bir faaliyeti, şartırcı veya beklenmeyen bir oluşu veya yeni bir oluşu anlatan *gel-*, yapana yönetilmiş bir hareketi gösteren *getir-*, uzaklaşan bir hareketi anlatan *git-*, bir oluş veya kılışın sürekliliğini gösteren *kal-*, kılışın aldığı durumun uzun süre devam ettiğini gösteren *koy-*, bir oluş veya kılışın başladığını gösteren *tut-*, şimdiye kadar devam eden durumdan uzaklaşmayı gösteren *var-*, başka biri için yapma ve çabuk yapma anlamlarına gelen *ver-*, tesadüfe bağlı ve az süren bir oluşu gösteren *yat-*, bir oluş veya kılışın olmaya yaklaştığını gösteren *yaz-*, uzun süren bir oluşu gösteren *yürü-* fiilleri Gabain’in ifadesiyle esas fiilin kılınmış çeşidini gösteren deskriptif fiillerdir (Gabain, 1953, 18-24).

Tekin, Orhun Tükçesinde *Eylem Zarfi + Tasvir Eylemi* biçimindeki birleşik fiillerdeki yardımcı fiilleri *bar-*, *ber-*, *id-*, *elt-*, *kal-*, *käl-*, *kör-*, *u-* ve *yori-* olarak sıralar (Tekin, 2016, s. 96).

Muharrem Ergin, tasvirî fiilleri *fiille birleşik fiil yapan yardımcı fiiller* başlığı altında inceler. Ona göre bu tür fiiller, birleşik yapılar içerisinde anlamlarıyla değil, sadece yardımcı fiil fonksiyonu ile çekim unsuru olarak vazife görmektedirler. Asıl anlam, zarf-fiil eki almış esas fiil üzerindedir. Buna göre *bil-* iktidar; *ver-* kolaylık, çabukluk ve birdenbirelik; *gel-*, *gör-*, *dur-*, *kal-*, *koy-* (*ko-*) deneme, devamlılık ve süre; *yaz-* yaklaşma anlamı ifade eden fiillerdir (Ergin, 2009, s. 387-88).

Tasvirî fiilleri yarı yardımcı fiiller olarak niteleyen Tahsin Banguoğlu, bu fiillerin zarf-fiil hâlindeki fiilin anlattığı oluş ve kılışın oluşmasını tasvir ettiğini dile getirir. Burada esas olan zarf-fiilin anlamıdır. Buna göre tasvirî fiilleri *yeterlik fiileri* (*bil-*), *ivedilik fiilleri* (*ver-*), *sürek fiilleri* (*dur-*, *gel-*, *gör-*, *kal-*) ve *yaklaşık fiiller* (*yaz-*) olmak üzere dörde ayırır (Banguoğlu, 2015, s. 491- 495).

Banguoğlu, *fiil+yarı yardımcı fiil* kalıbında kurulan ancak esas anlamın ikinci fiil üzerinde olduğu birleşiklerle (*çıkagelmek, alakoymak*), *-ip* zarf-fiil ekiyle yapılmış ve tasvir fiili anlatımı bağlamış olan birleşiklerdeki (*yapıp durmak, sürüp gitmek, atıp tutmak, sayıp dökmek* vb.) ikinci fiilleri ise *yarı tasvir fiiller* olarak adlandırmıştır (Banguoğlu, 2015, s. 493-494).

Gencan, tasvirî fiilleri *özel bileşik eylemler* olarak adlandırır ve bu tür birleşiklerin fiil tabanlarına geniş-düz (-A) veya dar bir ünlü (-I, -U) ile birlikte *bil-, ver-, dur-, gel-, kal-, koy-, yaz-* fiillerinin getirilmesiyle kurulduğunu, bu fiillerin birleştiği gövdeye yeterlik, tezlik, sürerlik, isteklenme, yaklaşma gibi anlamlar kattığını belirtir. Bu tip birleşik fiilleri beş bölüme ayırarak inceler: Yeterlik eylemi (olabil-), tezlik eylemi (atlayıver-), sürerlik eylemleri (dur-, süregel-, uyuyakal-, alıkoy-), isteklenme eylemi (göreceği gel-, gülesi gel-), yaklaşma eylemi (öleyaz-). Ayrıca olup bitme eylemi (inandım gitti, olur gider), -meye görsün eylemi (gücenmeye görsünler), beklenmezlik eylemi (öfkeleneyeceği tutmasın mı) gibi yapıları da özel birleşik eylemler arasında değerlendirmiştir (Gencan, 2001, s. 340-349).

Ediskun, tasvirî fiilleri *iki veya daha fazla fiilden oluşan birleşik fiilleri* başlığı altında inceler ve bu tür birleşik fiilleri yedi kısma ayırır: yeterlik fiilleri (giyebil-), tezlik fiilleri (atıver-), sürerlik fiilleri (alıkoy-, çekegel-, bakakal-, yazıp dur-), yaklaşma fiilleri (öleyaz-), beklenmezlik fiilleri (dokunacağı tut-), gerekseme fiilleri (göreceği gel-), yapmacık fiilleri (anlamamış dur-, anlamamış görün-). Temel fiillere renk, görünüş kazandıran ikinci fiilleri tasvirî fiil olarak adlandırır (Ediskun, 2007, s. 228-239).

Korkmaz, *tasvirî fiil* terimini birleşik yapının kendisi için kullanmıştır. Yardımcı fiil içinse *tasvirî yardımcı fiil* terimini kullanmayı tercih etmiştir. O, bir yarı zarf-fiil bir yarı fiil olan birleşik fiilleri kendi içinde beş alt gruba ayırır: Yeterlik fiilleri (alabil-), tezlik fiilleri (gizleyiver-), süreklilik fiilleri (başlayadur-, okunagel-, isteyegör-, bakakal-, alıkoy- (ko-), yaklaşma fiilleri (bayılayaz-) ve uzaklaşma fiilleri (dalıp git-). Ayrıca belirleyici nitelikteki (*ağarmaya başla-, ısırmaya çalış-, dikmeye kalk-, alıkoy-*) ve ikili yapıdaki birleşik fiillerin (*alıp ver-, atıp tut-, dolup taş-*) de bir dereceye kadar bu gruba sokulması gerektiğini ileri sürer (Korkmaz, 2014, s. 708-726).

Hacıeminoğlu, *fiil + tasvirî fiil* başlığı altında ele aldığı birleşik fiillerin tarihî Türk lehçelerindeki durumu hakkında bilgiler vermektedir (Hacıeminoğlu, 2016, s. 300).

Karahan, *bir hareketi tasvir eden birleşik fiillerin* zarf-fiil eki taşıyan bir fiil ile bir tasvir fiilinin birleşmesinden meydana geldiğini, tasvir fiillerin asıl fiile *yeterlik, ihtimal, tezlik, yaklaşma, beklenmezlik, devamlılık* gibi anlamlar kattığını ifade eder (Karahan, 2010, s. 77-79).

Güneş, tasvirî fiilleri *hareket kavramını değiştiren birleşik fiiller (özel birleşik fiiller)* başlığı altında inceler. Bu tür birleşik-fiillerin zarf-fiil durumundaki bir fiil ile *bil-, dur-, gel-, gör-, kal-, koy- (ko-), ver-, yaz-* yardımcı fiillerinin birleşmesinden oluştuğunu ifade eder. İki ana başlık altında inceler: *yeterlilik fiilleri* ve *süre fiilleri*. *Bil-* yardımcı fiili dışında kalan bütün fiilleri *süre fiilleri* içinde değerlendirir ve bunları da üç alt gruba ayırır: *tezlik fiilleri (ver-), süreklilik fiilleri (dur-, gel-, gör-, kal-), yaklaşma fiilleri (yaz-)* (Güneş, 2003, s. 206-210).

Kirişçioğlu, “Saha Türkçesindeki Tasvirî Fiiller Üzerine-I” adlı çalışmasında tasvirî fiil ifadesini yardımcı fiilin zarf-fiille oluşturduğu yapılar için kullanır. Bu yapılarda yardımcı fiil, kendisinden önceki kelimeye kendi anlamına yakın veya tamamen farklı bir şekilde, çeşitli yönlerden katkıda bulunur. Esas fiilin gösterdiği durum ve hareketi tasvir eder, çeşitli bakımlardan onun yapılma şeklini gösterir (Kirişçioğlu, 2008, s. 2).

Karaağaç, *fiillerle yapılan birleşik fiillerin* zarf-fiil eki almış asıl fiilden sonra *bil-, ver-, gel-, gör-, dur-, kal-, yaz-, koy-* yardımcı fiillerinin getirilmesiyle yapıldığını ifade eder. Yardımcı fiiller, asıl fiile *yeterlik, iktidar, kolaylık, birdenbirelik, süreklilik, deneme, beklenmezlik, çabukluk, yaklaşma* gibi anlamlar katar (Karaağaç, 2009, s. 158-160).

Merhan, tasvirî fiil için “*betimleyici (deskriptif) eylemler*” ifadesini kullanır, bu fiilleri, kendisinden önce gelen zarf-fiil eki almış esas fiille anlam birliği oluşturan yardımcı fiiller olarak açıklamıştır (Merhan, 2008, s. 367; Merhan, 2009, s. 102; Merhan, 2012, s. 197).

Yıldız, tasvirî fiili, zarf-fiil eki almış bir esas fiille, bu esas fiildeki oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan bir yardımcı fiilin özel bir anlam oluşturacak biçimde birleşip kaynaşmasından oluşmuş birleşik fiil olarak tanımlar. Çalışmasında Yeni Uygur Türkçesindeki tasvirî fiilleri inceler (Yıldız, 2016, s. 200).

Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri –Fiil’de*, iki tarafı da fiil olan birleşik fiillerin *Kutadgu Bilig’de* sık ve çeşitli olmadığı tespitini yaptıktan sonra, bunun sebebini ünlü zarf-fiil eklerini almış fiillerle yardımcı fiillerin müstakil hüviyetlerini muhafaza

etmelerine bağlar. Ercilasun, fiille birleşik fiil yapan yardımcı fiilleri şöyle sıralar: *bil-, bilme-; bir-, birme-; tur-, turma-; bar-, kel-* (Ercilasun, 1984, 84-87).

Timurtaş, tasvirî fiilleri, devamlılık fiilleri, çabukluk fiilleri, yaklaşma fiilleri, iktidarî fiil olmak üzere dörde ayırır (Timurtaş, 1994, s. 141-143).

Eckmann, Çağataycada *-p* zarf-fiilleriyle yapılan birleşik fiilleri *bar-, bol-,kil-, taşla-, tur-, yiber-, yürü-* ; *-a* zarf-fiiliyle kurulan birleşik fiilleri de *al-, bar-, başla-,bil-, bir-, bol-, dur-, kil-, kiriş-, kör-, kal-, tüş-, yaz-, yibâr-* olarak sıralar (Eckmann, 2017, s. 109-115).

Argunşah, iki fiilden oluşan birleşik fiiller başlığı altında incelediği tasvirî fiilleri *yeterlilik fiilleri, süreklilik fiilleri, tezlik fiilleri, yaklaşma fiilleri* olmak üzere dört gruba ayırır (Argunşah, 2015, s. 183).

Demir, *Eski Türkiye Türkçesinde Tasvir Fiilleri* adlı makalesinde tasvirî fiilleri beşe ayırmıştır: *yeterlik, uzaklaşma, yaklaşma, tezlik, süreklilik* (Demir, 2004, 103-116).

Zeynalov, bu yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiil yapılarını, hareketin başlamasını, devam etmesini ve yönünü bildirenler; hareketin sürekliliğini, aniliğini, devamlılığını bildirenler; hareketin sınırını, bitmesini bildirenler; hareketin tekrarını ve genelleştirme anlayışını bildirenler olmak üzere dört temel gruba ayırır. (Zeynalov 1986, s. 455-468).

Gedizli, tasvirî fiillerle ilgili “*tasvir fiiller olarak belirtilen ve beraber kullanıldıkları zarf fiil ekli fiillerin anlamlarının durum, tarz, ihtimal ve süreç belirtmelerinden dolayı yardımcı fiilin kendi anlamını tamamen terk ettiği düşünülür. Oysa bir fiilin anlamıyla, o fiilin sürekliliğinin anlamı aynı değildir. Aynı şekilde bir fiilin gösterdiği anlamla o fiilin gerçekleşme tarzının anlamı da aynı değildir. Bir örnekle göstermek gerekirse; söyle- fiiliyle, söyleyiver- fiilinin gösterdikleri anlamlar aynı olmamaktadır. Söyle- tek başına “bir şeyi anlatmak, dile getirmek, ifade etmek” anlamlarını gösterirken, söyleyiver- ise “bir şeyi hızlıca anlatmak, ağızdan kaçırmak, beklenmedik bir anda söylemek” anlamlarını gösterir ve anlam farklılaşmaktadır.”* demektedir (Gedizli, 2013, s. 907-908).

Bacanlı, çalışmasında tasvirî fiiller için *art-fiil* terimini kullanmış ve bunu şu şekilde açıklamıştır: “Türk gramerciler, bizim burada art fiil olarak adlandırdığımız yapıları, bazı tanımlarda morfo-sentaktik muğlaklıklar görülmekle birlikte genellikle tasvir fiilleri olarak adlandırırlar.” (Bacanlı, 2014, s. 20).

Bütün bu çalışmalar incelendiğinde tasvirî fiil teriminin birleşik yapının kendisi için mi yoksa bu yapıdaki yardımcı fiiller için mi kullanılması gerektiği hususunda bir görüş birliğinin olmadığı görülür. Bazı çalışmalarda ise söz konusu birleşik yapılardaki yardımcı fiiller için tasvirî fiili yerine *deskriptif fiiller*, *özel bileşik eylemler*, *betimleyici (deskriptif) eylemler* gibi terimler kullanılmıştır.

1.6. Özbek Türkçesinde Tasvirî Fiiller

Gabain, *Özbekische Grammatik* adlı çalışmasında al-, ber-, çık-, yat-, yubar-, yur-, kel-, ket-, kör-, oltur-(otur-), öt-, qal-, qoy-, tur- fiillerini “Deskriptive Hilfsverben” tasvirî fiil olarak görmektedir. Bunlar dışındaki al- (-ib al- hariç), başla-, bil-, de-, iste-, yaz- eylemlerini “Modale Hilfsverben” olarak nitelemektedir (Gabain, 1945, s. 337- 368). Coşkun “*Özbek Türkçesinde Fiilleri Birleşik Fiil Yapan Yardımcı Fiiller*” başlıklı makalesinde tur-, yür-, bol-, âl-, ber-, ver-, bil-, yât-, yâz-, kör-, qâl-, qoy-, bâq-, bâr-, çık-, yubâr-, kel-, ket-, otir-, öt-, tâşlä- olmak üzere 21 adet tasvirî fiili ele almaktadır (Coşkun, 1996, s. 129-139). Daha sonra yayımlattığı *Özbek Türkçesi Grameri* kitabında kötâr- eylemini de eklemiştir (Coşkun, 2014, s. 162).

Tulum “*Özbekçe’de Tasvir Yardımcı Fiiller*” adlı çalışmasında âl-, bâr-, bâq-, bâşlä-, ber-, bil-, bit-/bitir-, bol-, çık-, kel-, ket-, kör-, qâl-, qârâ-, qoy-, sâl-, otir-, öl-, öt-, tâşlä-, tur-, tüş-, yât-, yâz-, yet-, yubâr-, yür- fiilleri olmak üzere 27 adet yardımcı fiili incelemiştir (Tulum, 1997, s. 11-234).

Yaman, tasvirî fiilleri oluşturan yardımcı fiillerin Özbek Türkçesinde “*kömakçı fe’llar*” olarak adlandırıldığını söyler. Bu yardımcı fiiller şunları ifade eder: Al- “yeterlilik”, bil- “yeterlilik”, qal- “anilik, tesadüf”, qoy- “güçlendirme”, çık- “bitirme”, kel- “güçlendirme”, ver- “tezlik”, tur- “sürerlik”, ket- “güçlendirme”, bol- “bitme”, yubar- “güçlendirme, anilik”, otir- “sürerlik”, yür- “sürerlik”, başla- “başlama”, yat- “sürerlik”, bar- “sürerlik”, bit- “bitirme”, yet- “normal oluşum”, öt- “tamamlanma”, ber- “başkasına yönelme”, taşla- “bütünlük”, sal- “bütünlük”, tüş- “düşme, azalma”, öl- “aşırılık, üstünlük”, kör- “deneme, sınaama”, qara-/baq- “belirleme, anlama”, yaz- “yakınlık” (Yaman, 2000, s. 153-154).

Merhan ise “*Özbek Dilinde Betimleyici (Deskriptif) Eylemler*” başlıklı makalesinde tasvirî fiil yerine betimleyici eylem terimini kullanır. Çalışmasında âl-, bâr-, bâq-, bâşlä-, ber-, bil-, bit-/bitir-, bol-, çık-, kel-, ket-, kör-, qâl-, qârâ-, qoy-, sâl-, otir-, öl-, öt-, tâşlä-, tur-, tüş-, yât-, yâz-, yet-, yubâr-, yür- fiillerini inceler.

Özbek Türkçesinde bu çalışmalar dışında tasvirî fiiler üzerine yapılan başka müstakil çalışmaya rastlanılmamıştır. Özbek Türkçesinde zarf-fiillerle ilgili yapılan bazı çalışmalarda –ä/-y ve –b zarf-fiil ekleri anlatılırken tasvirî fiillere de kısaca değinilmiştir².

Özbek Türkçesinde yardımcı fiiller genellikle üç farklı şekilde esas fiile bağlanırlar:

1. Esas Fiil + –ä/-y Zarf-fiil Eki + Yardımcı Fiil: Esas fiil ünsüz bir sesle bitiyorsa fiilin sonuna –ä zarf-fiil eki, ünlü bir sesle bitiyorsa –y zarf-fiil eki getirilir.
2. Esas Fiil + -b Zarf-fiil Eki + Yardımcı Fiil: Bu şekilde olan birleşmelerde zarf-fiil eki esas fiil ünsüz bir sesle bitiyorsa –(i)b, ünlü sesle bitiyorsa –b olarak gelir. Bu zarf-fiil ekinin olumsuzu mäy- zarf-fiil eki ile yapılır.
3. (Esas Fiil + Çekim Eki) + (Yardımcı Fiil + Çekim Eki): Bu şekildeki birleşmeler genellikle görülen geçmiş zaman eki olan –di'nin esas fiil ve yardımcı fiilden sonra arada bağlantı unsuru olmaksızın arka arkaya gelmesi suretiyle olur. Bu kullanımda aradaki bağlantıyı –di eki yapar (Karahana, 1990, s. 335-341).

Özbek Türkçesinde –b zarf-fiil ekli esas fiile bağlanan tasvirî fiillerin kullanımı –ä veya –y zarf-fiil ekli esas fiilere göre sayı bakımından daha çoktur. Bir esas fiilden sonra birden çok yardımcı fiil gelebilir. En yaygın olanı esas fiilden sonra iki yardımcı fiilin gelmesidir: *sorab qoya qal-* “*soruvermek*” gibi. Esas fiilden sonra üç yardımcı fiilin gelmesi ise son derece nadirdir: *yazib berib tura qal-* “*yazadurmak*” gibi (Tulum, 1997, s. 8).

² Atar M., (2013), *Abdulla Kadiriyy'in 'Ötken Künler' Romanı Örneğinde Özbek Türkçesinde Yapıları Bakımından Zarf-Fiiller*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 21-33. Yavuz, E. (2009), *Said Ahmad'ın "Ufq" Romanı Esasında Özbek Türkçesinde Zarf-Fiiller*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 390-582. Atak, H., (2004), *Özbek Türkçesinde sıfat-Fiil ve Zarf-Fiiller*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

BÖLÜM II

İNCELEME

2.1. Āl- Fiili

Özbek Türkçesinde *āl-* fiilinin zarf-fiil ekli bir esas fiilden sonra gelerek oluşturduğu birleşik fiil grubu genellikle iki işlevde görülür: yeterlilik ve eylemin özne lehine sonuçlanması.

Karahanlı Türkçesi dönemine kadar yeterlilik ifadesi için u- “*muktedir olmak*” fiili kullanılırdı. Karahanlı döneminden sonra u- fiili sadece olumsuz şekli ile görülmüş, olumlu ifadelerde ise u- fiilinin yerini bil- fiili almıştır. Sonraki dönemlerde u- fiili varlığını kaybetmiştir. Orta Asya Edebiyatında ise yeterlilik için bil- fiilinin yanında āl-fiili türemiştir (Korkmaz, 1995, s. 109-112).

Özbek Türkçesinde *āl-* yardımcı fiili esas fiille üç farklı şekilde birleşir: -ā/-y zarf-fiil ekleriyle, -b zarf-fiil ekiyle ve bağlantı unsuru olmadan iki çekimli fiilin yan yana gelmesiyle (Tulum, 1997, s. 13). İncelenen metinde bağlantı unsuru olmadan iki çekimli fiilin yan yana gelmesiyle oluşan birleşik-fiil grubunun olmadığı tespit edilmiştir.

Özbek Türkçesinde āl- fiili -ā/-y zarf-fiil ekli esas fiilden sonra gelerek yeterlilik ifade eden birleşik-fiil grupları oluşturur.

Sizdän başqä heç kimgä **gäpirä älmäymän.** “*Sizden başka kimseye anlatamam.*”(77/15)

Sıdıqçân härçänd qılsä häm u yigitni köz äldigä **ketirä älmädi.** “*Sıdıkcân ne kadar çabalasa da delikanlıyı gözünün önüne getiremedi.*”(152/26)

Bu kullanımda bazen zarf-fiil eki -ā ile āl- fiilinin ilk fonemi /ā/ sesinin kaynaştığı görülmektedir:

Bir yağı bulär, qäläversä vâlidämizning qäbrläridän köngil **uzâlmây** (**uzâ âlmây**), Kâpsänçilärdä qâlib ketdim. “*Bir taraftan bunlar, kalmaya devam ederse validemizin kabrinden gönümünü ayıramayıp, Kapsançılarda kaldım.*” (74/15)

Sıdıqcân başqä söz **tâpâlmây** (**tâpâ âlmây**) qâlgândän keyin İbrâhimâv «otiring» deb işärä qıldı. “*Sıdıqcan başka söz bulamadığından İbrahimov “oturun” diye işaret etti.*”(207/27)

âl- fiili –b zarf-fiil ekli bir esas fiilden sonra kullanılırsa bir iş veya oluşun özne lehine sonuçlanması söz konusudur (Coşkun, 2014, s. 158; Tan, 2005, s. 80).

Tilini **tişläb âlgän** âdäm tişini suğurib taşlämäydi. “*Dilini ısırın adam dışını söküp atmaz.*”

Bulärning içidä âyâğıgä uvädä oräb, sim bilän **bağläb âlgän** kişilər häm bär edi. “*Onların arasında ayağını bezle sarıp, tel ile bağlayanlar da vardı.*”(78/15)

Âl- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller çalışmada 213 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvirî fiillerin çalışmadaki örneklerinin birkaçı aşağıda gösterilmiştir:

Kämbäğäli eçğän bir pây kâlišini dârrâv **kiyib âldi**. “*Fakir bir çift lastik ayakkabısını giyindi.*” (92/2)

Şundäy qilib binâkârlık brigädäsi kâlxâzning başqä xocâlik tärmaqäläridägi eng sârä vâ mühim brigädälär qätârigä **kirib âldi**. “*Böylelikle inşaat ekibi kolhozun başka bölümleri arasında da en iyi ve önemli ekiplerin arasına girdi.*” (274/27)

Tilläbuvä uzun, äppâq sâqâlini tutämlägäniçä engäşibrâq **yurğäläb âldigä** çıqıdä, qâmätini râstläb Ähmedâvgä qärädi. “*Tillabuva uzun, bembeyaz sakalını tutup eğilerek koşar adımıla öne çıktı, belini doğrultarak Ahmedov’a baktı.*”(85/6)

Bir neçä kişi qol-âyâğı bağlängän Äqılxântoräni **südräb âlib kirdi**. “*Birkaç kişi eli ayağı bağlanmış olan Okilhotura’yı sürükleyerek içeri getirdi.*”(90/25)

Bulärni bilmäsäk, hâr qäysisini özigä lâyıq, özigä münâsib câygä **qoyä âlmâyimiz, östirä âlmâyimiz, kötärä âlmâyimiz**. “*Bunları yapmazsak, her şeyi kendine layık, kendine münasip yere koyamayız, yetiştiremeyiz, kaldıramayız.*”(122/3)

Bäläligimdä eşikmä-eşik yürär edimu qäergä bäsäm oşä yergä kelgindi bolib bälälärning üyinigä **qoşilä älmäs edim**. “Çocukluğumda kapı kapı dolaşırdım ve nereye gidersem gideyim oraya yabancı olup çocukların oyununa **katılamazdım**.”(158/27)

Rähmätillä dämlä kättälärni **oqıtä älmäsä**, bälälärni häm **oqıtä älmäydi** demäqçı boldim. “Rahmatilla hoca büyükleri **okutamıyorsa** çocukları da **okutamaz** demeye karar verdim.”(203/11)

Sıdıqçân sudning hümidän cüdä xursänd boldi-yü, lekin Şäräfätning şikâyät **qılä äliş** huquqıdän xävâtirgä tüşdi. “Sıdıkcان mahkemenin hükmüne çok sevindi lakin Şerafet’in şikayet **edebilme** hakkının olmasından dolayı endişeye düştü.” (252/16)

2.2. Bâr- Fiili

Bâr- fiili eski Türkçeden itibaren tarihî metinlerde esas ve yardımcı fiil olarak sıklıkla geçmektedir.

Arat’a göre bâr- fiili ile yapılan tasvirî fiillerin iki işlevi vardır: Bir hareketin, durumun tamamlandığını, devam ettiğini ve hareketin ilerlemekte ve çoğalmakta olduğunu bildirir (Arat, 1928, s. 10).

Haciyev’e göre esas fiildeki iş ve oluşun devamlılığını bildiren *bâr-* yardımcı fiili, aynı zamanda söz konusu hareketin zaman ve mekândaki yönünü de göstermektedir. Bu yönden süreklilik bildiren yat-, tur-, yür-, otur- gibi fiillerden ayrılmaktadır (Yıldız, 2016, s. 36).

Özbek Türkçesinde *bâr-* fiili –b ve –ä/-y zarf-fiil ekli esas fiilerden sonra gelerek birleşik-fiil grubu oluşturur. Bu fiil, –b zarf-fiil ekli bir esas fiilden sonra kullanıldığında bir iş veya oluşun azar azar, yavaş yavaş gelişmesi, bir durumdan başka bir duruma geçmesini ifade eder (Coşkun, 2014, s. 159). Hareketin belirli bir yönde uzaklaştığını, sürdüğünü bildirir (Merhan, 2008, s. 370).

Esas eyleme –ä/-y zarf-fiil ekleriyle bağlandığında “gittikçe, zamanla, gitgide” anlamları kazandırır. Bu durumda genelde geçmiş zaman biçimindedir (Merhan, 2008, s. 370). Bu kullanım, çalışmada sadece iki yerde geçmektedir:

Äqıbät prävlenie ä’zäläri çetgä çıqıb qälä başlädi, brigädirlärning brigädä ä’zäläri äräsidä bolgän unçä-munçä äbröyi häm yer bilän yäksän **bolä bärđi**. “Yönetim

kurulu azaları teker teker kenara çekilmeye başladı, çalışma ekibinin kendi arasındaki az buz saygınlığı da yerle yeksan oldu.” (120/8)

Åğır işdä özi åzgån vâ üyidägi ikki qoyi semirgån säyin uning Ormångängä qårşi yürägidägi ädävati åt **ålä bårdi**. “Åğır işte kendi zayıfladıkça, evdeki iki koyunu da semirdikçe onun Ormancan’a olan kini **avevlendi**.” (132/23)

-b zarf-fiil ekli ål- asıl fiilinden sonra bår- yardımcı fiili geldiğinde oluşan birleşik-fiil grubu kalıplaşarak “**götürmek**” anlamını kazanmıştır:

Mädräyimni säl’såvetning oşå vâqtdägi räisi râyångä **ålib bårib** ispålkångä yügürdäk qilib qoydi. “Madrayim’i köy meclisinin o zamanki başkanı ilçeye **götürüp yürütme komitesinin hizmetine verdi**.” (167/15)

Bår- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller çalışmada 83 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvirî fiillerin çalışmadaki örneklerinin birkaçı aşağıda gösterilmiştir:

Çårşånbå küni Sıdıqcån keråsin ålib kelgani MTCgä ketdi-yü, bålåni dåktårgä Kånizäk **ålib bårışı** keräk bolib qåldi. “Sıdıkcان çarşamba günü gaz yağı getirmek için MTC’ye gitmişti ya, çocuğu doktora Kanizak **götürmek** zorunda kaldı.” (237/21)

Üç kün degändä şåhårgä **kirib bårdim**. “Tam üç günde şehre giriş yaptım, **girip vardım**.” (53/2)

Uning közigå uzundån-uzåq dälå yoli, undå yåkkå hårğın-hårğın **qådåm tåşlåb båråyåtgån** ånåsi körindi. “Ona, oldukça uzun patika bir yol ve o yolda **büyük adımlarla yürüyen annesi göründü**.” (51/16)

Såfåråv ikkålåsining åvzåyini körüb birån dilsiyåhlik røy bergånini sezdi-yü, beixtiyår åyåq uçıdå **yürüb bårib** divångä otirdi. “Safarov ikisinin de moralinin bozulduğunu görüp rahatsızlık verdiğini farkettiler, istemsizce ayak ucuyla **yürüyerek kanepeye gidip oturdu**” (100/30)

U uzun piçåğini qnidån suğurib, toqåy tåmångä dām-bådām köz qırini **tåşlåb bårdi**. (O, uzun bıçağını kınından çıkararak, ormanlık tarafı sık sık göz ucuyla **takip ederek gitti**.)

Botábây yänä türdi, xıylä ergäçä toqäygä **qäräb bardi**, şundän keyin dädil bolib toqäydän közini älgän edi, şärpä yänä qımirlägändäy, kölänkä singäri ketidän ergäşib ketäyätgändäy boldi. “*Botabay yine ayağa kalktı, orman tarafa bayağı bir ilerledi, daha sonra cesaretini toplayarak gözlerini çalılıktan ayırmıştı ki bir silüet hareket ediyormuş gibi, gölgemsi bir şekilde arkasından gidiyormuş gibi oldu.*” (110/24)

Men bu sirni şu çâqqäçä içimdä säqläb keläyätgän edim, endi äytmäsäm bolmäydi, çunki bu miş-miş äğzigä **tüşib bäräyätipti**. “*Ben bu sırrı şimdiye kadar hep içimde tutarak geldim ama artık anlatmazsam olmayacak gibi, çünkü bu iş artık dedikodu olarak milletin ağzına düşmeye başlamış.*” (239/6)

U räyicräkäm äldidän **ötib bärär ekän**, Ziyädäxänning kättäkän sämän ätini örib qâldi. “*O, bölge yürütme komitesinin önünden geçiyormuş, Ziyadahan’ın büyük saman otlarını biçiyordu (biçip kaldı).*” (293/31)

U Änzirät xälänning üyigä etgünçä, ärävädän qâlgäni üçün özini däm-bädäm tävuş çiqärib **qärgäb bärän** bolsä häm, köp üylädi vä türli-tümän täxminlä qıldı. “*O, Anzirat halanın evine varana kadar, arabayı kaçırdığı için sürekli kendine sesli sesli lanet okusa da, çok düşündü ve her türlü şeyi aklından geçirdi.*” (227/9)

2.3. Başlä- Fiili

Başlä- fiilinin yardımcı fiil olarak kullanılmaya başlaması Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren: *Bilip başla-* “bilmeye, anlamaya başlamak”, *oqip başla-* “okumaya başlamak”.

Gabain, bu fiili bir esas fiil ile modal bir yardımcı fiilden meydana gelen üçüncü grup fiil birleşmeleri başlığı altında incelemiştir. Bu tür birleşiklerde ikinci fiil asıl anlamını kaybetmemiş; anlamca esas fiile yardımcı olmuştur. Asıl anlam yine birinci fiil üzerindedir (Gabain, 1953, s. 24).

Banguoğlu, *başlä-* fiilini “Yarı Tasvir Fiilleri” başlığı altında, önüne geldiği fiili açıklayan ve anlamını değiştiren bir yardımcı fiil olarak ele almıştır (Banguoğlu, 2015, s. 493-494).

Bu fiili “Belirleyici Birleşik Filler” başlığı altında inceleyen Zeynep Korkmaz, bu tür birleşik yapılarda asıl anlamın birinci fiilde değil, ikinci fiilde olduğunu, birinci

fiilin ikinci fiildeki anlamı belirleyen bir zarf görevinde bulunduğunu ifade etmiştir (Korkmaz, 2014, s. 724).

Özbek Türkçesinde *bâşlä-* fiili –ä/-y zarf-fiil ekli bir esas fiille birleşerek oluşan tasvirî fiil yapısı, bir iş veya oluşun başladığını bildirir.

Çalışmada *bâşlä-* yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller 43 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvirî fiillerin çalışmadaki örneklerinin birkaçı aşağıda gösterilmiştir:

Xâtini; rāngi oçgān, örnidān turib bālāni belānçākkā sālđi vā qāttıq-qāttıq **tebrātā bâşlädi**. “*Karısı; beti benzi atmış, yerinden kalkıp çocuğu kundağa koydu ve sert sert **sallamaya başladı**.*” (48/14)

Şu vācdān kāmpirning cāğı yānā açıldı, Sıdıqçānning otmişini, qızining qılmışini yānā tā'nā **qılā bâşlädi**. “*Bu coşkunculukla yaşlı kadının çenesinin bağı yine çözüldü, Sıdıqcan'ın geçmişini, kızının yaptıklarını **soruşturmaya başladı**.*” (53/12)

Bāy, beğuvāre, sātisiālizmni cop tüşüngān ekānsız! – dedi vā sātisiālizm nimā ekānini tüşüntirā ketdi, lekin özi hām āniq-rāvşān bir söz āytālmāy, gāpni **çāynāy bâşlädi**. “*Zengin, fakir hepiniz sosyalizmi tam anlamamışsınız! – dedi ve sosyalizmin ne olduğunu anlatmaya girişti, lakin kendisi de açık ve anlaşılır bir şekilde anlatamayıp lafi ağzında **gevelemeye başladı**.*” (89/3)

Şundān keyin yākkā xocāliklārnıng kōpi bisātidā bār cānivārlārdān kōzi qıygānini sōyib, qozi qıymāgānini şāhārgā **hāydāy bâşlädi**. “*Bundan sonra şahsi çiftliklerin çoğu elindeki hayvanlardan kesebildiklerini kesip, kesemediklerini de şehre doğru **sürmeye başladı**.*” (100/21)

Kānizāk **oqıy bâşlädi**, hār pāyşānbā küni qızlār ātā-ānālāri yāki qārindāşlārinikigā ketgāndā, u Nādecdā Pāvılāvnāning üyigā kelib yātib qālār edi. “*Kanizak **okumaya başladı**, her Perşembe günü kızlar anne ve babaları ya da kız kardeşlerine gittiği zaman, o Nadejda Pavlovna'nın evinde yatıya kalıyordu.*” (283/15)

Özingizgā bāğlıq, - dedi İbrāhimāv, - gāp fāqāt şundāy kitāblārnı **oqıy bâşläşdāginā emās**. “*Size bağlı , -dedi, İbrahimov, -ama asıl mesele bu tür kitapları **okumaya başlamakta değil**.*” (264/29)

2.4. Ber- Fiili

Ber- fiili, Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren hem esas hem yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır. Ber- fiilinin ilk fonemi Batı Türkçesinde b>v değişmesiyle v olmuştur. Kelime başındaki b sesinin bazı lehçelerde v olması Özbek Türkçesinde tam anlamıyla gerçekleşmemiştir. Çalışmada ber- fiilinin hem *ber-* hem de *ver-* şekli ile her iki kullanımına da rastlanılmaktadır.

Gençer, ber- yardımcı fiilinin Orhun Türkçesinden başlayarak genellikle bir başkası yararına yapma, bir başkası için yapma ifade ettiğini belirtir. Zaman içerisinde bu anlamının yanında tezlik, anilik ifade ettiğini söyler (Gençer, 2011, s. 77-91). Demiral, çalışmasında ber- fiilini bir başkası için yapma bildirme başlığı altında incelemiştir (Demiral, 2012, s. 485).

Özbek Türkçesinde ber- fiili, esas fiilin -ä/-y ve -b zarf-fiil ekli şekillerine bağlanarak tasvirî fiiller oluşturur.

Haciyev, fiilin Özbek Türkçesinde arada hiçbir vasıta olmadan da bağlanan üçüncü bir şekilden daha bahseder: *başladi-berdi*, *yazdi-berdi* gibi. Aslında burada bağlantı sağlayan bir vasıta vardır. Bu vasıta görülen geçmiş zaman eki olan -dı, -di ekidir (Yıldız, 2016, s. 45; Tulum, 1997, s. 52). Ancak çalışmada bu kullanıma rastlanılmamıştır.

-ä veya -y zarf-fiil ekli esas fiilerden sonra ber- fiilinin geldiği birleşik-fiil grubunda iş veya oluştan daha çok çabukluk, süratlilik, anilik ifadesi vardır (Coşkun, 2014, s. 159; Yıldız, 2016 s. 47).

Esas eylem -b zarf-fiil ekli olduğunda *ber-* eylemi yarı betimleyici özelliğe sahiptir. “İletmek, ulaştırmak, teslim etmek, elinden çıkarmak” gibi anlamlara gelen bu eylem, hareketin “tamamen, başkasının lehine” yapıldığını bildirir. *aytib ber-* “tamamen söylemek, *yazıb ber-* “tamamen yazmak” vb.” (Merhan, 2008, s. 368).

Çalışmada ber-/ver- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller 177 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvirî fiillerin çalışmadaki örneklerinin birkaçı aşağıda gösterilmiştir:

Yer berädigän âdäm özi **tâpib bersin!** “*Kim toprak verecekse, kendisi bulup versin!*” (53/26)

Beçârâ xâtinning târtgân âzâblärini **äytip bersälär**, âdâmning yüräk-bâğrı ezilib ketädi. “*Biçare kadının yaşadığı acıları anlatsalar, insanın buna ne ciğeri ne yüreği dayanır.*”(7017)

Çuçvârâ nimä ekân, Sıdıqcân äkä, yağlıq mänti **qilib berämän**. “*Çuçvara da neymiş, Sıdıkcın ağabey, size güzel yağlı bir mantı hazırlayıp vereceğim.*”(156/27)

Sättärqul çıqıb «undâq qilämiz, bundân qilämiz» deb äräväni quruq âlib **qâçäbergän** edi. “*Settarkul çıkıp “şöyle yapacağız, böyle yapacağız” deyip arabayı aldığı gibi kaçıvermişti.*”(60/10)

Köp yer ekkâni küçim etmäydi, âz yer eksâm özidân çıqqänini özigä **çäpläb qäräb turä berämän**. “*Çok yer ekmeye gücüm yetmez ama az yer ekersem de kendi karını gene kendine kullanmak zorunda kalacağım.*”(96/28)

Muşukmicâzmän: cänim rähät qılsä uxlämäsäm häm xurräk **tärtä berämän**. “*Kedi gibiyimdir: canım rahat edince uyumasam bile sürekli horlarım.*”(259/10)

Känizäk ilgäri mäclislärdä röpärä kelgän câygä **otirä berär** edi, hâzir özini xâtinlär topigä urädi, udärnikläarning räyân säkil qilib säylâyâtgänimizdä sengä qäräb közi cävdiräb qâldi, togäräkkä sen kelmägän küning u häm kelmäydi... “*Kanizak önceleri meclislerde hep karşılıklı oturulan yerlere otururdu, şimdi kendini kadınlar grubuna dahil etti, ilçe meclisi üyeleri ilan edilirken sana bakarak gözleri yaşla doldu, toplantıya senin gelmediğin günler o da gelmiyordu...*”(268/16)

İşläri çıqıb qâlsä räyângä häm ketib **qâläverädilär**. “*İşleri çıkarsa ilçeye de gidiverirler.*”(138/25)

Mänä şu tepälik ârqäsüdä bizning Bäqäqurullâq degän mähällämiz bâr, şuning **kiräverişidä** seni bir xâtin kütib turipti. “*İşte şu tepenin arkasında Bakakurullak adında bir mahallemiz var, onun girişinde (girer-girmez) seni bir kadın beklemekte.*”(140/7)

2.5. Bil- Fiili

Bil- yardımcı fiili Türkiye Türkçesinde yeterlilik, yetenek, yetmezlik, ihtimal, rica, izin, tavsiye gibi işlevlerde bulunabilmektedir (Kara, 2011, s. 1394).

Özbek Türkçesinde hem esas fiil hem yardımcı fiil olarak kullanılan bil- fiilinin yardımcı fiil olarak başlıca işlevi yeterlik ifade etmektir. Bu fiil, esas fiile –ä/-y ve –b zarf-fiil ekleriyle bağlanır. Özbek Türkçesinde bil- yardımcı fiilinin kullanımı nadirdir. İncelenen metinde bil fiilinin sadece -b zarf-fiil ekli esas fiillerden sonra gelen kullanımlarına rastlanmıştır.

Özbek Türkçesinde yeterlilik ifadesi için genellikle âl- fiili kullanılmaktadır.

Çalışmada bil- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller 7 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvirî fiillerin çalışmadaki örneklerinin birkaçı aşağıda gösterilmiştir:

Mengä qārāng, qāri, āgār häqiqātān şundāq **deb bilsāngiz** men sizgä bittä yāxşilik qılāy... “*Bana bakın, kari (hoca) eğer hakikaten böyle diyebiliyorsanız ben size bir iyilik yapayım...*”(130/1)

Özingiz sorāqlāb bildingizmi? “*Kendiniz mi araştırıp öğrendiniz?*”(225/12)

Özi körüb bilib turipti, bundān tāşqāri öz ānāmdāy bolib qālgān ādām. “*O kendisi biliyormuş, onun haricinde artık kendi annem gibi olmuş bir insan.*”(233/18)

Demāk, bu qarāmā-qārşi ikki fikrning qāysi biri tođri ekānini fāqāt **tācribā qilib biliş** mümkin. “*Demek ki, bu iki zıt fikrin hangisinin doğru olduğunu tecrübe edebilmek mümkün.*”(272/32)

2.6. Bol- Fiili

Bol- fiili eski Türkçeden itibaren hem esas hem yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır. Zeynep Korkmaz, bol- fiilinin Uygur metinlerinde imkân ve imkânsızlık bildiren bir tasvirî fiil olarak kullanıldığını söyler: *kıl-u bol* “yapabil-“ (Korkmaz, 1995, s. 120).

Şahin, bol- fiilini yeterlilik bildiren tasvirî fiiller başlığı altında değerlendirir. Hareketin bittiğini ve hareketin meydana gelmesinin mümkün olup olmadığını gösteren tasvirî fiiller yaptığını belirtir (Şahin, 2012, s. 182). Reşit Rahmeti Arat, *Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Altaischen* adlı çalışmasında bu fiilin Kutadgu Bilig ve Kısasü'l-Enbiya gibi eserlerde –p zarf-fiil eki ile birlikte imkânsızlık ifade eden birleşik fiiller kurduğunu ortaya koymuştur (Yıldız, 2016, s. 53).

Özbek Türkçesinde bol- fiili, -b zarf-fiil ekli esas fiilerden sonra gelerek birleşik-fiil grubu oluşturur. Bu kullanımda bol- fiili esas fiildeki iş veya oluşun tamamen yapıldığını, bittiğini ifade eder. Bol- fiilinin bu yapıda olumsuz şekli ile kullanımı ise yeterlilik ifade eder (Coşkun, 2014, s. 160; Kaşgarlı, 2015, s. 106; Turgunbayer, 2008, s. 126-135).

Bol- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller, âl- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller gibi yeterlilik ifade eder. Ancak ikisinin kullanımı birbirinden farklıdır. Bol- fiili nesnel bir yeterlilik ifade ederken âl- fiili öznenin kendisiyle ilgili yeterlilik ifade eder. âl- fiili bundan dolayı çekimde her üç şahıs ekini de alabilir. Ancak bol- fiili sadece teklik üçüncü şahıs anlatımlı veya şahsı belirsiz bir ifade şeklinde kullanılabilir (Tulum, 1997, s. 77).

Çalışmada bol- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller 47 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvirî fiillerin çalışmadaki örneklerinin birkaçı aşağıda gösterilmiştir:

Könglingizgä kelmäsin-kü, izvâşgä eşäk **qoşib bolmäydi**. “Kusura bakmayın ama faytona eşek **koşulmaz**.” (128/17)

Sıdıqçân, gærçi şu häyâcân päytidä «mening nâmimni äytmäsä häm mäyli edi» deb könglidän ötkäzsä-dä, täbelçı **äytib bolgändän** keyin yänä äytişini xählar, şu häyâcân bilän bütün hârdığı çıqqändäy bolib, ertägi işgä özidä zor iştiyâq sezär edi. “Sıdıqçan, gerçi şu heyecan içinde ‘benim adımlı söylemese de olurdu’ diye gönlünden geçirse de yazıcı **söyledikten** sonra ismini tekrar okumasını ister ve bu heyecanla bütün yorgunluğu gidecekmiş gibi olup yarın tekrar işe heyecanla gelmesi için teşvik olurdu.” (155/8)

Bungä yoqçılıknı, kämäbägälçılıknı väc **qilib bolmäydi**. “Buna yokluğu, fakirliği **anlatamazsın**.” (174/25)

Hämmä **çıqib bolgändän** keyin Botabây bäländ ävâz bilän brigädirlärniçäqirdi, gærçi bulärning qäerdä vä nimä iş qılışı mä’lum bolsä häm, hämmäsigä tâpşiriq berdi. “Herkes **çıktıktan** sonra Botabay yüksek sesle çalışma ekibini çağırıldı, gerçi hepsinin nerde ne iş yapacağı malum olsa da, hepsine görevlerini tekrar anlattı.” (115/5)

Kâlxâz şu ähvâldä ketä bersä közdä häm **äytib bolmäydi**. “Kolhoz bu doğrultuda devam ederse sonbaharda bile **söylenemez**.” (125/11)

U Botabâygä hâzir bundây **tälâb qoyib bolmâsliğini**, buning üçün ävväl zâmin täyyârlaş kerâkligini tüşüntirmâqçı bolgân edi, Botabây «mening täşâbbusimni boğâyâtibsân» degân mâzmunâ kinâyâ qilib xâfâ boldi. “*O, Botabay’a böyle bir talepte bulunmanın doğru olmadığını, bunun için evvelden zemin hazırlamak gerektiğini anlatmak üzereydi ki, Botabay “benim teşebbüsüme engel oluyorsun” der gibi imada bulunarak, ona kırıldı.*”(127/20)

Ziyâdâxâning közlârigä yâş keldi, ungä täsâlli berib çehrâsini açgünçä **ölib boldi**. “*Ziyadahan’ın gözleri yaşla doldu, onu teselli edip yüzünü güldürene kadar akla kararı seçti.*”(159/24)

Sämändârâv âşni tez içdi vä başqâlâr hâm **içib bolgândân** keyin ketgâni qozğâldi. “*Samandarov çorbasını çabucak içti ve başkaları da çorbasını içip bitirdikten sonra gitmeye yeltendi.*” (174/26)

Xudâ bütün cânivârlârni **yârâtib bolib** hâr qâysisigâ ümr ulâşâdigân bolipti. “*Allah bütün canlıları yarattıktan sonra hepsine ömür dağıtacak olmuştur.*” (199/21)

Negâ, bu yerdä **tüzâlib bolmâs ekânmi?** “*Niye, burada kurulamaz mıymış?*” (166/9)

2.7. Çıq- Fiili

Bazı araştırmacılar çıq- fiilinin eski Türkçede taşık- şeklinde görüldüğünü söyler (Tan, 2005, s. 131, Gülensoy, 2011, s. 235). Ancak Ahmet Karadoğan, çalışmasında bu duruma karşı çıkmaktadır (Karadoğan, 2015, s. 141-147).

Gabain, çıq- fiilini deskriptivem hilfsverb (tasvirî fiil) olarak tanımlar. Bu tanıma göre çıq- fiili –b zarf-fiil eki ile birlikte kurmuş olduğu birleşik fiil yapılarında kendi gerçek anlamıyla değil bir çekim unsuru olarak yer alır (Yıldız, 2016, s. 62).

Özbek Türkçesinde çıq- fiili, –b veya –mây zarf-fiil ekli bir esas fiilden sonra gelerek bir iş veya oluşun bittiğini, son bulunduğunu, tamamlandığını bildirir. Özbek Türkçesinde bağlantı unsuru olmadan iki çekimli fiilin yan yan yana gelmesiyle oluşturulan birleşik-fiillerde çıq- fiili yardımcı fiil olarak bulunur:

Ğulâm âkâ kâlxâz tûfâyli xâtini bilân **qoydi-çıqdi** bolipti. “*Gulam ağabeyin kolhoz konusunda karısı ile arası bozuldu.*”(104/16)

Çıq- yardımcı fiilinin, âl- esas fiilinin –b zarf-fiilli biçimiyle kurduğu “*âlib çıq-*” birleşik-fiil grubu, kalıplaşarak “götürmek” anlamını kazanmıştır:

Bäqäqurullâqqä bütkül päxtä ekiş mäsäläsi prävləniyening nävbätdägi mäclisidä ätrâfliçä muhâkämä qilingändän keyin kâlxâzçılärning umumiy mäclisigä **âlib çıqıldı**. “*Bakakurullak’a pamuk ekme konularının hepsi yönetimin nöbetteki meclisinde etraflıca tartıldıktan sonra kolhozcuların umumi meclisine götürüldü.*”

çıq- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller çalışmada 77 cümlede geçmektedir. Çalışmada bu fiile yapılan tasvirî fiillerin birkaçı aşağıda gösterilmiştir:

Kämpirning çığıbiyrâni çıqdı; âmbârdän **âlib çıqqän** bir sävât päxtäsi bilän çığriğini kötärüb, väysägäniçä üyigä kirib ketdi. “*İhtiyar kadın çok telaşlandı; Ambardan götürdüğü bir sepet pamuk ile çıkırgını alarak kendi kendine durmadan konuşarak evine girdi.*”(48/8)

Âbläst’ gəzetəsi bu häqdä «Tüşüngän Ätä» sârlävähäli bir xəbär **bäsib çıqardı**. “*Bölge gazetesi bu konuda “Anlayışlı Baba” başlıklı bir haber bastı.*” (50/24)

Ertäsigä kün yâyilgünçä gəzetä bütün qışlâqni **äylänib çıqdı**. “*Ertesi güneş doğana kadar gazete bütün köyü dolaşıp çıktı.*” (114/5)

Bâyägi yâğaç və bårdänlär ârqäsüdän ältmiş yâşlärdəgi bir çäl ärävä **minib çıqdı**. “*Ordaki ağaç ve kamışlıkların arkasından altmış yaşlarında yaşlı bir ihtiyar arabayla çıkageldi.*” (140/4)

Cüvanning bu häräkäti sidıqcängä cüdä xuş yâqdı, içidä «bâr ekänsän-kü» deb qoydi-dä, uni bâşdän-âyâq **küzätib çıqdı**. “*Cuvan’ın bu hareketi Sıdıkcän’in çok hoşuna gitti, içinden “buradaymışsın ya işte” dedi ve baştan sona kadar ona eşlik etti.*”(142/27)

Bu brigädälärgä qäräşgäni yâşu qäri, erkäk-âyäl bütün qışlâq **köçib çıqdı**. “*Bu işçilere bakmak için genç yaşlı, erkek kadın demeden herkes köyden (göç ettiler) taşındılar.*” (213/17)

Şu yerdä ärävägä şâx yüklâyâtgän Äbdüsämädqâri dârräv **yörgälüb çıqıb** Cüvänni gäpgä sâldi. “*Burada arabaya çalı çırpı yüklemekte olan Abdusamad hoca hemen koşarak gelip Cuvan’ı konuşturmaya başladı.*” (213/21)

Bulärni bütün ifädä köçägä **küzätib çıqdi**. “Onları geçirmek için herkes sokağa kadar **çıktı**.” (294/17)

2.8. Kel- Fiili

Kel- fiili eski Türkçeden itibaren hem esas hem yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır. Kel- yardımcı fiiliyle kurulan birleşik-fiil gruplarında esas fiilin bildirdiği eylemin sürekliliği söz konusudur.

Banguoğlu, gel- fiilini süreklilik fiilleri başlığı altında değerlendirir. Bu fiille yapılan süreklilik fiillerinin, eski bir zamanda başlamış olup sürmekte olan bir oluş veya kılışı ifade ettiğini belirtir (Banguoğlu, 2015, s. 492).

Korkmaz, gel- yardımcı fiilinin esas fiildeki iş ve kılışın alışkanlık halinde sürmekte olduğunu ifade eder (Korkmaz, 2014, s. 719).

Özbek Türkçesinde kel- yardımcı fiiliyle kullanılan esas fiillerin kök veya gövdelerine –b zarf-fiil eki getirilmektedir. Kel- fiiliyle kurulan birleşik-fiiller, gerçekleşmiş veya gerçekleşmekte olan bir iş veya oluşu ifade etmektedir (Coşkun, 2014, s. 161). Ayrıca özneye doğru ya da özne lehine yapılan bir eylemin ifade edilmesine de yarar (Gültekin, 2013, s. 84).

Bâr- fiilinde olduğu gibi kel- fiilinde de bir yönelme ve süreklilik ifadesi vardır. Ancak bâr- fiili uzaklaşmayı anlatırken kel- eylemi yaklaşmayı ifade etmektedir.

Kel- yardımcı fiilinin, âl- fiilinin –b zarf-fiilli biçimiyle kurduğu birleşik-fiil grubu, kalıplaşarak ‘*getirmek, alıp gelmek*’ anlamını kazanmıştır:

Kelinâyimgä oşâ sâvğädän näsibä **âlib kelgün** edim. “Gelin hanıma o hediyeden nasibe **getirmiştin**.”(128/20)

Kel- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller çalışmada 160 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvirî fiillerin çalışmadaki örneklerinin birkaçı aşağıda gösterilmiştir:

Bäqâqurullâqlık Zâkir âtä birinçı küni oqışgâ yâğâç ât minib, ârqäsigä nevârasining sümkäsinä **âsib keldi**. “Bakakurullaklı Zakir baba ilk gün okula ağaçtan ata binip arkasına torununun çantasını **asıp geldi**.” (127/17)

Yoq, u kişi keliniggizgä ikki cüft ätläs **âlib kelgän ekänlär**. “Hayır, o, gelininize iki çift atlas **getirmiş**.” (129/11)

Botábây äkä **bâşläb kelgän edi**, birgä çıqıb ketişdi. “*Botabay ağabey eşlik edip getirmişti, birlikte çıkıp gittiler.*” (135/14)

Hâyäl ötmäy oşä tãmândän Ormâncân **çıqıb keldi**. “*Çok geçmeden aşağı taraftan Ormancan çıkıp geldi.*” (139/22)

Ärävä däştgä çıqqändä däryâ boyidägi kâpälär, tupraqtepälär, uning kâpälärgä yâqınlâşgän säyin Sıdıqcâanning yürägi tākā-pukā bolä başlädi, nâzâr ärävä bārib toxtāşi bilän hämmä **yügürüb kelädigän** vā bu Cüvân dād sālīb, yoldä bolgän vāqeāni şulärgä äytädigändäy bolär edi. “*Araba bozkırın düzlüğüne çıktıktan sonra ırmak kenarındaki ahırlar, toprak yığınları, ahırlara yaklaştıkça Sıdıkcın'ın kalbi küt küt atmaya başladı, Nazar arabanın durması ile herkes koşup gelecekmış ve Cüvan avazının çıktığı kadar yolda olan olan biten bütün olayları onlara anlatacakmış gibi geliyordu.*” (145/23)

Mävlānbekāv toğānning ortäsigä kelib bir lähzä qātīb turdi-dä, başını xıyāl silkidi, şuning ketidän «ortāqlār!» degän tāvuş zorğä **etib keldi**. “*Mavlanbekov dağın ortasına gelip bir vakit dikildi ve başını bir hayli salladı onun arkasından “ortaklar” diye bağırlan bir ses zar zor yetip geldi.*” (192/2)

Bulär köprikdän otişdä äcâyib mänzäräni körişdi: känäldän bāyägi ältitā mäş’älädän başqä yänä sän-sänâqsız kiçık mäş’äläçälär, çırâqlār **âqıb kelär edi**. “*Bunlar köprüden geçerken güzel manzarayı izlediler: kanalda deminki altı meşaleden başka yan yana başka bir çok küçük meşale de yanmaktaydı.*” (194/11)

Şäräfät **etib kelgäç**, uning başidän pärāncini bir qoli bilän äldi, tizzäsidadän kelädigän quruq öt-ölän üstigä täşlädi-dä, bālāni yātqızmaqçı boldi. “*Şerafet gelene kadar, onun başından peçeyi bir eliyle çıkardı, diz boyundaki ot yığının üstüne bıraktı ve çocuğu yatırmaya hazırlandı.*” (221/4)

2.9. Ket- Fiili

Gabain, ket- fiilini “deskriptif” bir fiil olarak tanımlar ve esas fiildeki iş oluş ve hareketi “uzaklaşma” anlamı ile tasvir ettiğini belirtir (Gabain, 1953, s. 21). Hacıyev, ket- fiilini –b zarf-fiil ekli esas fiillerle kullanıldığında hareketin tam olarak işlenişini, başlayışını ve o andan itibaren sürekliliğini bildiren birleşik fiiller kurduğunu; -ä zarf-fiil ekli esas fiillerle kullanıldığında yine esas fiildeki iş, oluş ve hareketin

başlamısından sonra devam ettiğini bildiren birleşik fiiller kurduğunu söyler (Yıldız, 2016, s. 92).

Korkmaz, git- yardımcı fiilini uzaklaşma fiili olarak değerlendirir. Bu yardımcı fiilin süreklilikten çok uzaklaşma ifade ettiğini belirtir (Korkmaz, 2014, s. 724).

Şahin, Türkmen Türkçesinde git- yardımcı fiiliyle kurulan tasvirî fiilleri “hareketin sürecini ve yönünü gösteren tasvir fiilleri” ve “hareketin bittiğini ya da bitmeye yaklaştığını gösteren tasvir fiilleri” başlığı altında değerlendirir (Şahin, 2012, s. 184).

Özbek Türkçesinde ket- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiillerde esas fiillerin kök veya gövdelerine –b, –ä/-y, –mäy zarf-fiil ekleri getirilmektedir. Esas fiilin kök veya gövdesine –b zarf-fiil eki eklenirse, tasvirî fiil yapısı bitmiş bir iş veya oluşu ve birdenbire, çabucak veya esaslı bir şekilde yapılan bir iş veya oluşu anlatır. (Coşkun, 2014 s. 161; Şabanov, 2002, s. 38). Esas fiilin kök veya gövdesine –ä/-y zarf-fiil eki eklenirse bir iş veya oluşun başlaması söz konusudur (Coşkun, 2014 s. 161).

Ayrıca ket- fiili arada bağlantı unsuru olmadan iki çekimli fiilin yan yana gelmesiyle oluşan birleşik-fiil gruplarında yardımcı fiil olarak yer almaktadır:

Topänisä şu gäpni äytdi-yü, römâlini başığa sâlib, üydän **çıqdi ketdi**. “*Topanisa, bu sözleri söyledi ve eşarbını başına takarak çıkıp gitti.*” (242/1)

Ket- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller çalışmada 401 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvirî fiillerin çalışmadaki örneklerin birkaçı aşağıda gösterilmiştir:

Sidiqcân indämây koçägä **çıqıb ketdi**. “*Sıdıkcân ağzını bile açmadan dışarıya çıkıp gitti.*” (48/22)

Tâvuq tutqıç bermây, änhâr boyıdägi cingıllâr âstığä **kirib ketdi**. “*Tavuk yakalatmayıp, nehir boyundaki çalılıkların altına kaçtı.*” (49/12)

Kâmilning oğli âtä-ânäsini Tâşkentgä köçirib ketibdi; qışlâqqä Yoldâş âtä Âxunbâbâyevev **kelib ketibdi**... “*Kamil’in oğlu, anne ve babasını Taşkent’e götürmüş; Köye, Yoldaş baba Ahunbabayev gelip gitmiş...*” (59/29)

Kâmpir özining tirikçiligi toğrisidä sözlâb ekân, Sidiqcân, gârçı ânäsining qıynâlmâğanlığıgä xürsänd bolsä hâm xıçâlât târtâr, Zünnunxocâning üyidän **çıqıb ketişi** bilân bir âz bâilgân âlämi tâbârâ ävc âlâr edi. “*Yaşlı kadın kendi hayat*

*mücadelesini anlatıyordu, Sıdıkan, en azından anasının zorluk çekmemesine sevinse de yine de mahcuptu, Zünnun hocanın evinde **çıkıp gitmesiyle** birazdan bayılacakmış gibi kendini git gide daha da kötü hissediyordu.” (61/11)*

Ertəsi şahärdän sällät çıqıb köp ädämlärni, şulär qätäri äkämni häm **häydäb ketdi**. “*Ertesi gün şehirden askerler gelip birçok kişiyi, onlar gibi babamı da **önlerine katıp götürdüler.**” (68/6)*

Beçärä xätinning tärtgän äzäblärini äytib bersälär, ädämning yüräk-bäğrı **ezilib ketädi**. “*Biçare kadının çektiği acıları anlatsalar insanın resmen yüreği **parçalanır.**” (70/17)*

Yer islähätidän keyin bir yil däryä täşib ekinläring yärmidän köpi näbüd boldi; yänä bir yili qättiq qurğaqçılık bolib, ekinlär **küyib ketdi**. “*Toprakların islahından sonra bir sene nehir taşıtı ve bütün ekinler zarar gördü; yine başka bir sene çok sert bir kuraklık oldu ve bütün ekinler **yandı.**” (79/8)*

Mänä şu yılläri, gäpçı hükümät yärdäm bergän bolsä häm, käpsänçilärning yänä bir qısım här tāmāngä **köçib ketdi**. “*Bu yıllarda, hükümet ne kadar yardım etse de tarım işçilerinin bir kısmı her bir tarafa **taşınıp gitti.**” (79/9)*

2.10. Kir- Fiili

Kir- fiili eski Türkçeden itibaren hem esas hem yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır. Kir- fiili, yardımcı fiil olarak Kutadgu Bilig metinlerinde esas fiile -p ve -U zarf-fiil eklerinden sonra gelmiştir. Çağatay Türkçesi döneminde -ş- ekini alarak kiriş- şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Eckmann, Çağatay Türkçesinde kiriş-yardımcı fiilinin bir esas fiilden sonra gelerek başlama ifade ettiğini belirtir (Eckmann, 2017, s. 109). Kırgız Türkçesinde bu birleşik fiil bir eylemin işe girişildiğini belirtir (Tan, 2005, s. 155).

Kir- fiili Özbek Türkçesinde -b zarf-fiil ekli esas fiillerden sonra gelerek başlama ve bir işe girişme ve yönelme ifade eder.

Kir- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller çalışmada 27 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvirî fiillerin çalışmadaki örneklerinin birkaçı aşağıda gösterilmiştir:

Botábây meni sökdi, «tâvuqdây qıyqillätib bolsä häm kâlxâzgä **âlib kirämän**» dedi... “*Botabay bana sövdü, ‘Tavuk gibi ciyaklata ciyaklata da olsa kolhoza sokacağım’ dedi...*” (117/19)

Yeri kâlxâz yerigä **suqilib kirkän** yäkkä xocäliklär başdä cirilläb, ärzu dâd qilib u yâq-bu q-bu yâqqä yügürişgän bolsä häm, köklämning qızgın pâyitini ötkäzib yübärmäslik üçün başqä câydan yer âlişgä râzi bolişdi. “*Arazisi kolhoz arazilerinin arasına sıkışıp kalan çiftlikler başta sorun çıkartıp, yakınıp oraya buraya koşuştursalar da ilkbaharın verimli zamanını kaçırmamak için başka taraftan toprak almaya razı oldular.*” (119/1)

2.11. Kör- Fiili

Kör- fiili eski Türkçeden itibaren hem esas hem yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır.

Gabain, gör- fiilini modal yardımcı fiiller grubunda değerlendirmekte, “denemek, İçin çalışmak” anlamlarını ifade ettiğini, bu anlamda daha çok emir ve istek bildirdiğini belirtmektedir (Gabain, 1953, s. 25).

Banguoğlu, kör- fiilini süreklilik fiilleri başlığı altında değerlendirir. Bu fiilin esas eylemin olumsuz ifadesi üzerine geldiğinde sonu iyi olmayacak bir oluş veya kılışa işaret ettiğini belirtir (Banguoğlu, 2015, s. 492).

Demirbilek, Eski Anadolu Türkçesinde kör- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiillerin süreklilik birdirmesinin yanı sıra emir ve tezlik ifade ettiğini de belirtir (Demirbilek, 2011, s. 21-30).

“Hacıyev, kör- fiilinin işlevlerini birlikte kullanıldığı zarf-fiil ekine göre belirlemiştir. Hacıyev, -b kör yapısının esas fiildeki hareketi deneme ve öğrenme anlamları açısından tasvir ettiğini söylemektedir. Hacıyev’e göre söz konusu fiil, -ä/-y zarf-fiil ekiyle birlikte kullanıldığında ise esas fiildeki hareketin işlenişini kuvvetlendirir, o hareketi uyarı, tedbir gibi anlamlarla tasvir eder.” (Yıldız, 2016 s. 114).

Özbek Türkçesinde kör- fiili -ä/-y ve -b zarf-fiil ekli esas fiillerden sonra gelerek birleşik-fiil grupları oluşturmaktadır. Çalışmada kör- fiilinin - ä/-y zarf-fiil ekli

esas fiilden sonra geldiği kullanıma rastlanılmamıştır. Bu fiil –b zarf-fiil ekli esas fiilden sonra geldiğinde bir iş veya oluşu denemek için çalışmak, çabalamak, uğraşmak anlamlarını ifade eder (Coşkun, 2014, s. 162; Gültekin, 2013, s. 85; Tulum, 1997, s. 156).

Kör- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller çalışmada 40 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvirî fiillerin çalışmadaki örneklerinin birkaçı aşağıda gösterilmiştir:

Hâқиқätän, nimä üçün bugün köräyätgän küni Sâbircânqârining eşiğidä **yürüb körgän** künläriğä sâliştirib yurgän ekän? “*Hakikaten, bugünkü yaşadığı şeyleri Sabircan hocanın kapısında **yaşadıklarıyla** kıyaslıyormuş?*” (52/23)

Sol tāmändä Bäqäqurullâqning päst-bäländ üyläri, qâp-qäräyib turgän yäkkäm-dükkäm dāræxtlärđän nări äzim däryä **âqärişib körinädi**. “*Sol tarafta Bakakurullak’ın alçak evleri, simsiyah bir şekilde durmakta olan tek tük ağaçların ardından büyük nehir bembeyaz bir şekilde ışıdayarak **görünürdü**.*” (128/3)

Ormancân buni heç qäçän **hisâbläb körmäğän** bolsä keräk, cävâb berä älmäy ilcäydi. “*Ormanca bunu hiç **hesaplamamış** olsa gerek, cevap veremeyip gülümsedi.*” (136/10)

Mällävây äkä ipni tişi bilän üzdi, çarığını yänä çırâqqä **sâlib kördi-dä**, qoltiğigä qisib, bâstirmädä çozilib ozärä gäpläşib yätgän, uxläb qâlgän ädämlär âräsidadän ötib keldi. “*Mallavay ağa ipi dişi ile kopardı, çarığını yine ışığa **tutup baktı** ve koltuk altına kıştırıp garajda uzanıp sohbet daları, uyuya kalanların arasından geçip geldi.*” (153/18)

Sidıqcân, göyâ süv içgäni kelgändäy, közäni **qmirlätib körär ekän**: Ziyädäxân âpä, un eläşingizdän bugün keçqurun çuçvärä qilib berädigängä oxşäb qâldingiz, - dedi. “*Sıdıqcan güya su içmeye gelmiş gibi, testiye biraz **yerinden kıpırdattı**: Ziyadahan anne un elemenize bakılırsa akşama mantı hazırlayacakmış gibi duruyorsunuz, -dedi.*” (156/19)

Bu gäplärning hämmäsini Sidıqcängä cüdä xäyrixâh bolib, däm-bädäm uning peşänäsini **işläb körib**, qolini siläb gäpirdi. “*Bütün sözlerini Sıdıqcan’a gayet babacan bir tavırla, sık sık onun alnını **okşayarak** elinden tutarak söyledi.*” (165/25)

Nämängändä nimä qılgänini, qändäy künlär körgänini bilmäymän, **süriştirib körgän emäsmän**. “*Namangan’da ne yaptığını, neler yaşadığını bilmiyorum, hiç **araştırmadım**.*” (181/18)

2.12. Otir- Fiili

Otir- fiili eski Türkçede olur- şeklinde idi. Bugün Özbek Türkçesinde otir- şeklinde görülmektedir. Bu fiil eski Türkçeden itibaren hem esas hem yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır.

“Clouston, bu fiilin esas fiildeki hareketi alışkanlık, sıklık ve süreklilik anlamlarıyla tasvir ettiğini belirtir” (Yıldız, 2016 s. 122).

Bacanlı, otir- fiilini, “Genellikle oturarak yapılan sürekli bir işi bildirir ve gerçek hayatta oturma süresi kısa olduğu için bu süreklilik tek-vakitli olarak ve süregiden (continuative) tarzda tezahür eder.” sözleriyle, hem fiilin gerçek anlamına değinmiş hem de süreklilik kılınışını işaretleme işlevini belirtmiştir (Bacanlı, 2014, s. 224).

Özbek Türkçesinde otir- fiilinin –b zarf-fiil ekli esas fiillerden sonra gelerek oluşturduğu birleşik-fiil grubu genellikle süreklilik ifade eder.

Esas fiil ve yardımcı fiil kök veya gövdelerine –b zarf-fiil ekini aldığı kullanımda; hemen, şimdiki zamanda herhangi bir durumda belli bir süre kalma söz konusudur. Bu birleşik fiil türü, Türkiye Türkçesine şimdiki zaman olarak aktarılmaktadır.

Otir- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller çalışmada 81 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvirî fiillerin çalışmadaki örneklerinin birkaçı aşağıda gösterilmiştir:

Bä'zi ädämlär dehqançılıkdä köpdän vä hämmägä mä'lum bolgän närsälär toğrisidä häm mäslähät qılgäni idärägä barişädi, idärädä heç kim bolmäsä, küni boyi **kütib otirişdän** häm täyişmäydi. “Bazı insanlar tarımda çoktandır var olan ve herkes tarafından bilinen şeyler olsa da fikir danışmak için idareye gelmektedirler, idarede kimse olmasa dahi akşama kadar **beklemekten** vazgeçmiyorlar.”(119/18)

U eng keyindä **şumşäyib otirdi**, sözgä häm çıqmädi. “O en arkada **somurtup oturdu**, hiçbir söze de katılmadı.”(120/21)

Sıdıqcän bir sänini egärgä qoyib cüvängä tāmân **ögirilib otirdi**. “Sıdıkcän bir baldırını eyere koyup, dizgine doğru **eğilerek oturdu**.”(141/20)

Cüvân äsäbiy bir hărăkät bilän römâlini âlib örâdi, etâklärini yiğıştirib **örnäşib otirdi**. “*Cuvan ani bir hareketle atkısını alıp dürdü, eteklerini toplayıp yerleşip oturdu.*” (144/7)

Tüşki âvqät vâqtidä Rözimät yänä ertäläbdägidäy ungä-bungä teğişib küşändälärining tilini qıçıtıb, bā’zān māt bolib, bā’zān mār qılıb hāmmāni **küldirib otirdi**, söz örne kelgändä Sıdıqcāngā hām nişini bātirib âldi. “*Öğle yemeği vaktinde Rozimat yine sabahki gibi ona buna sataşıp kurbanlarının dilini kaşındırıp, bazen mat olup, mazen mor edip herkesi güldüyordu, söz sırası gelince Sıdıkcān’a da dikenini batırırverdi.*” (151/15)

Körişipti, bāzārdä murç, qälāmpir **sātib otirgän emiş**. “*Görüüşmüş, pazarda karabiber, karanfil satıyormuş.*” (169/29)

Yuqâridä on-on beş çâqli möysäfid bu yerdän yäqqâl körinib turgän säyrgähni tāmāşā qılıb **çâqqäqläşib otirär** edi. “*Yukarıda on, onbeş civarındaki yaşlı insan buradan çok net görünen seyrangahı izleyip alkışlayarak oturuyorlardı.*” (187/25)

2.13. Öl- Fiili

Öl- yardımcı fiili–b zarf-fiil ekli esas fiile bağlanarak birleşik-fiil grubu oluşturur. Bu birleşik-fiil grubu, eylemin alışlageldiğinden daha yoğun, güçlü ve abartılı bir biçimde gerçekleştiğini belirtir (Tulum, 1997, s. 167).

Öl- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller çalışmada 8 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvirî fiillerin çalışmadaki örneklerin birkaçı aşağıda gösterilmiştir:

Oşā buvāydālik Säidāhrār eşān on bir yāşār qızni bulğāgān, şārmändä bolışdān qorqıb uni **boğub öldirgän ekän**; bir eşitdikki qāçıpti deb, bir eşitdikki qolğā tüşipti deb, şu nimā boldi ekän? “*O, Buvaydalı Saidahrar Eşan on bir yaşında bir kızı kirletmiş, rezil olmaktan korkup onu boğup öldürmüş; bir kaçmış diye duyduk, bir yakalanmış diye duyduk, tam olarak ne oldu acaba?*” (67/8)

Bir çāl germān urumidān bugün bolğān tāşqındā knyāzning çoçqālāridān ikkitāsi, kāpsānçılārdān säkkiz kişi **ğärq bolib ölgänini** hikāyā qıldı. “*Bir ihtiyar bugün*

*Alman savaşında meydana gelen selde prensin çokçalarından ikisinin, kapsançılardan sekiz kişinin **boğulup öldüğünü** anlattı.”(124/27)*

Uning átəsi Ábidxocä vâfurişni degrezlik üstä Turdiäli degän bir mähsidöz belçä bilän **çäväqläb öldirdi**. “*Onun babası Abidhoca, ayakkabıcıyı, Turdiali adındaki hünsa dökümcü ustasıyla birlikte bel küreğiyle **öldürdü**.”(208/11)*

2.14. Öt- Fiili

Öt- fiili esas fiil olarak “*geçmek, aşmak; yerini değiştirmek, taşınmak*” anlamındadır. (Üşenmez vd., 2016, s. 526).

Özbek Türkçesinde öt- fiili –b zarf-fiil ekli esas fiillerden sonra gelerek iyi ve tam yapılmış bir iş veya oluşu anlatan birleşik-fiiller oluşturur. (Coşkun, 2014, s. 164; Merhan, 2008 s. 379; Tan, 2005, s. 172; Tulum, 1997, s. 170).

Öt- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller çalışmada 40 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvirî fiillerin çalışmadaki örneklerin birkaçı aşağıda gösterilmiştir:

Heç oyläysänmi: qışlâqdä, qışlâqlärdä şunçä vâqyeälär **bolib ötdi**. “*Hiç aklına geliyor mu: köyde ve köylerde bu kadar çok olay **yaşandı**.” (52/11)*

Häqiqätän negä qışlâqdä **bolib ötgän** vä boläyätgän işlärgä közini kättäräq açıp qärämäpti? “*Hakikaten köylerde **meydana gelen** ve gelmekte olan bütün bu işlere neden gözünü daha büyük açıp bakmamış?*” (53/3)

Men häm şu toğridä **gäpirib ötmäqçimän**. “*Ben de bu konuyu **konusmak istiyorum**.” (83/7)*

U Käpsänçilärdä nihâyäti üç-tört sâätginä turdi, buning häm yärmidän köpini, negädir, dälä **äylänib ötkäzdi**. “*O, tarım işçilerinin yanında toplamda üç – dört saat geçirdi, bunun yarısından fazlasını nedense tarlayı **dolaşarak geçirdi**.”(103/19)*

Rözimät, ukä, şu yäxşi gäpinggä yänä bittä gäpni **qıstirib ötkin**... “*Rozimat, birader bu güzel sözlerine bir söz daha **sıkıştırıp geç**...” (106/22)*

Sıdıqcän hävuçidägi tutni uning qulâğı âstidän **âlib ötib** âğzigä tutdi. “*Sıdıkcän avucundaki dutu onun kulağının altından **geçirip** ağzına götürdü.” (142/24)*

U yoldä **bolib ötgän** narsäni tāmām unuttgānligi, uni yänä özigä münāsib körmāgānligi, unāqā gāplārdān özini yuqāri tutgānligi körinib turār edi. “*O, yolda olan biten her şeyi unuttuğunu, onu da kendine uygun görmediğini, söylediği sözlerden kendini ondan büyük gördüğünü bariz belli oluyordu.*” (147/11)

Hädemāy ekinzār vā toqāylārnı **ārälāb ötgän** soqmāq vā ärāvā yollāridān qātnāv başlāndı. “*Hemen tarla ve ormanların arasından geçen patika ve araba yollarından seferlere başlandı.*” (184/14)

Undān keyin trāktār tārillāgāniçā ikkitā brıçkāni **tārtib ötdi**. “*Ondan sonra traktör bağıra bağıra iki tane faytonu çekerek geçip gitti.*” (185/32)

2.15. Qâl- Fiili

Kâl- fiili eski Türkçeden itibaren hem esas hem yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır. Orhon Türkçesinde söz konusu fiili süreklilik fiili olarak değerlendirilir (Tekin, 2016, s. 96).

Özbek Türkçesinde qâl- fiili üç farklı şekilde esas fiile bağlanmaktadır: -a/-y zarf-fiil ekiyle, -b zarf-fiil ekiyle ve arada bağlantı unsuru olmadan.

Esas fiilin kök veya gövdesine –b zarf-fiil eki eklendiğinde, bir iş veya oluşun yapılıp bitmesiyle meydana gelen durum ifade edilir. Ancak buradaki iş veya oluşun birdenbire ve beklenmedik bir şekilde olması söz konusudur.

Esas fiilin kök veya gövdesine –ā/–y zarf-fiil eki eklendiğinde, samimi veya alaylı bir istek ifade edilmek istenir. Bu tür birleşik fiillerde süreklilik de söz konusudur. Bu birleşik fiil çoğunlukla emir ekleriyle teşkil edilir. (Coşkun, 2014 s. 162; Merhan, 2008, s. 376).

Arada bağlantı unsuru olmadan iki çekimli fiilin bir araya gelmesiyle oluşan birleşik-fiil grubunda yer alan qâl- yardımcı fiili bitme, tamamlanma ifade eder:

Xâtin başqā narsälārnı hām sātib tāp-tāyyār bolib turgän ekän, vālidāmiz bilān qızini āliptiyu bir keçädä zim-ğāyib **bolipti-qālipti**. “*Kadın başka şeyleri de satıp hazırlığını tamamlayıp beklemekteymiş, validemiz ile kızını almış ve bir gecede ortadan kaybolmuş.*” (69/16)

Çalışmada qâl- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller 311 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvirî fiillerin çalışmadaki örneklerinin birkaçı aşağıda gösterilmiştir:

U râyicrâkâm âldidân ötib bârâr ekân, Ziyâdâxâanning kättäkân sâmän âtini **örüb qâldi**. “*O, bölge yürütme komitesinin önünden geçiyormuş, Ziyadahan’ın büyük doru atını gördü.*” (293/32)

Känizäk oqıy başladı, hâr pâyşänbä küni qızlar âtä-ânäläri yâki qârindeşlärinikigä ketgändä, u Nädecädä Pävllâvnäning üyigä kelib **yâtib qâlär edi**. “*Kanizak okumaya başladı, her Perşembe günü kızlar anne ve babaları ya da kız kardeşlerine gittiği zaman, o Nadejda Pavlovna’nın evinde yatıya kalıyordu.*” (283/17)

Känizäk cönädi, lekin yâkkätutgä kelgänidä közigä kapsänçilär, âtä-ânäsi körinä berdi, pæzddän **tüşib qâlgisi** keldi. “*Kanizak yola çıktı, Lakin Yakkatut’a geldiğinde gözünün önüne sürekli tarım işçileri, annesiyle babası geliyordu, canı trenden inip kalmak istedi.*” (283/21)

U ketgändän keyin, xuddi bütün hävlini toldirib cändän-xuşân sühbät qilib otirgän bir tälây mähmân birdän çıqıb ketgändäy, hävli **hüvilläb qâldi**. “*O gittikten sonra, sanki bütün avluyu doldurup koyu sohbetlere girişmiş birçok misafir birden çıkıp gitmiş gibi, avlu bomboş kalakaldı.*” (175/2)

Şu ätläs bilän cüft bolsin deb şuning bittäsini etäkläb **kelä qâldim**. “*Bu atlaslar ile çift olsun diye bunun bir tanesini tutup getirdim (alıp geldim).*” (129/16)

Mening örnimdä başqa âdäm bolsä, älbättä, **külib qoyä qâlmäs edi**. “*Benim yerimde başka biri olsa elbette sadece gülüp geçemezdi.*” (206/5)

Qäräsäm işgä **yärämäy qâldim**, sârkârgä uçrâb «işlägän häqımni beringlär, men ketämän» desäm, sârkâr «xocäyin insäf qilib turgändä häq toğrisidä äğiz açmäng kâlyäskä äncä pül bilän tikländi», dedi. “*Baktım, işe yaramaz hale geldim, müdüre gidip “hakkımı verin, ben gideceğim” dedim, müdür “patron bile anlayış gösterirken siz hak konusunda ağzınızı açmayın, bebek arabası çok paraya mal oldu”, dedi.*” (72/25)

2.16. Qärä- Fiili

“qärä-” fiili –b zarf-fiil ekli esas fiillere bağlanarak birleşik fiil grubu oluşturur. “Özbek Tilining İzahli Lugati’nde ‘qärä- yardımcı fiilinın esas fiilden anlaşılan eylemi yerine getirmeye çalışmak, çabalamak, denemek, sınamak’ gibi anlamları ifade ettiği belirtilir.” (Tulum, 1997, s. 115).

Çalışmada qärä- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller 33 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvirî fiillerin çalışmadaki örneklerinin birkaçı aşağıda gösterilmiştir:

Ormancân hām miyiğidā küldi vā xātin yānidā otirgān Nāvikāvāgā tārcimā qilib berdi-dā, zaldā üçinçi qātārdā boynini **çozib qārāb** turgān Qurbān ātāni körsätidi. “*Ormancan büyük altında hafifçe gülümsedi ve kadının yanında oturan Novikova’ya tercüme etti, sonra salonda boynunu **uzatıp bakan** Kurban babayı gösterdi.*” (287/24)

Köp yer ekkāni küçim etmäydi, āz yer eksām özidān çıqqānini özigā **çäplāb qārāb turā berāmān**. “*Çok yer ekmeye gücüm yetmez ama az yer ekersem de kendi karını gene kendine **kullanmak zorunda kalacağım**.*” (96/27)

Qurbān ātā burilib qārāb yānbāğırdān kiyikdāy säkrāb çıqıb kelāyātgān Sıdıqçān vā uning ketidān **külib qārāb** turgān Ormāncānni kördi. “*Kurban baba dönüp bakınca yan taraftaki yamaçtan geyik gibi atlayarak çıkıp gelmekte olan Sıdıqcan ve onun peşinden **gülerek bakan** Ormancan’ı gördü.*” (187/28)

2.17. Qoy- Fiili

“qoy-” fiili eski Türkçeden itibaren hem esas hem yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır. Bu fiil eski Türkçede ko- şeklinde idi. Daha sonra –d- ekiyle birlikte genişleyerek kod- olmuştur. d>y değişmesiyle birlikte de son hali olan koy- şeklini almıştır.

Bu fiil Karahanlı Türkçesinde kod- şeklinde geçmektedir. Esas eylemin –p zarf-fiilli şekliyle birleşip, eylemin tamamlandığını, sonlandırıldığını bildirir (Merhan, 2012, s. 203).

Zeynalov, bu fiilin ver-, dur-, gel- fiilleriyle birlikte hareketin sürekliliğini ve aniliğini bildiren birleşik fiiller kurduğunu belirtir (Yıldız, 2016, s. 106).

“B + kod- yapısı ana fiildeki eylemin geçmişte gerçekleştirildiğini bildirmekle beraber, *kod-* yardımcı fiilinin bitimli karakteri ile ilişkili olarak eylemin sonucunda ortaya çıkan durum dolayısı ile bir tamamlanmışlık ve bitmişlik görünüşünü işaretlemektedir” (Gökçe, 2013, s. 149).

Özbek Türkçesinde *qoy-* yardımcı fiili, –b veya –mây zarf-fiil ekli esas fiillerden sonra getirilmektedir. Esas fiilin kök veya gövdesine –b zarf-fiil eki eklenirse, bitmiş, sonuna gelinmiş veya kısa sürede bitmesi istenen bir iş veya oluş söz konusudur (Coşkun, 2014, s. 163; Ersan, 2015, s. 37).

Tulum, arada bağlantı unsuru olmadan iki çekimli fiilin yan yana gelmesiyle oluşan birleşik-fiil gruplarında *qoy-* yardımcı fiilinin de bulunduğunu belirtir (Tulum, 1997, s.142). Ancak çalışmada bu kullanıma rastlanılmamıştır.

qoy- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller çalışmamızda 137 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvirî fiillerin çalışmadaki örneklerinin birkaçı aşağıda gösterilmiştir:

Sıdıqçân hâmmâsini yığıştirib âldi-dâ, äyvâning tâkçâsigâ **eltib qoydi**. “*Sıdıqcan hepsini toplayıp aldı ve hayvanın dolabının üstüne **biraktı**.*” (51/133)

Hädeb yer berävergäni hukümätning mengä **otkâzib qoygäni** yoq. “*Sürekli toprak dağıtmak için hükümetin benim zimmetime **geçirdiği** bir şey yok.*” (53/25)

Yer Sıdıqçänniki, xâhläs - hukümätgä berädi, xâhläsä- qorıq **qilib täsläb qoyädi**, - dedi. “*Toprak Sıdıqcan’ın, isterse hükümete verir isterse mera yapıp öylece **birakır**,* - dedi.”(54/6)

Qışligimizni hâzirdän ğämläb **âlib qoydim**. “*Kışlığımızı şimdiden alıp **hazırlayıp koydum**.*” (60/31)

Mirhäydär Mämädäligä koş hökizini nimägä **berib qoyipti?** “*Mirhaydar, çift öküzünü Mamadali’ye neden **vermiş?***”(86/5)

Rözimätgä qäräb özini sipâ tutışgä tirişib, qāvâğını açmägän Qâmbäräli Mirhâmidxocäning sözigä cän-dili bilän qulâq sälär ekän, sipâlikni esidän **çıqärib qoydi**. “*Rozimat’a bakıp kendini olgun bir şekilde göstermeye çalışarak, yüzü her*

zaman asık olan Kambarali, Mirhamid hocanın sözünü can kulağıyla dinliyordu, kibarlığını unutuverdi.”(92/24)

Birâq şu künlärdä Xocäqışlâqdä kâlxâzgä qârşi bir topâlân çıqdi-yü, bu topâlândä muştumzorlärginä emäs, hättâ äyrim kâmbägäl dehqânlär häm qâtnäşgänligi kâlxâzgä kirişdän çoçib turgän ädämlärning yürägigä gülğulä **sâlib qoydi**. *“Fakat bu günlerde Hocakışlak'ta kolhoza karşı bir kargaşa çıktı, bu kargaşada sadece zorbalılar değil, hatta bazı fakir çiftçilerin de bu olaylara karışması, kolhoza girmekten çekinen insanların yüreğine de kuşku düşürdü.”(100/17)*

Xocäqışlâqdägi fitnä, xâtinlär vä tirikçilik toğrisidägi miş-mişlär, yäkkä xocäliklärning bu qılmişi kâlxâzçılärdän bir qısmını **öyläntirib qoydi**. *“Hocakışlak'daki fitne, kadınlar ve geçim hakkındaki dedikodular, sadece hocaların bu yaptıkları kolhozcuların bir kısmını kararsız bıraktı.”(100/23)*

Bäyä qäriyälärni kütib älgän yigit çây, bir pätisidä nân, qävunqâqı, bir qıyıqçädä sâmsä **keltirib qoydi**. *“Evvelki yaşlıları karşılayan delikanlı çay, bir tepside ekmek, kavun kurusu, nakışlı bir bezde samsa (etli ekmek) getirip koydu.”(188/8)*

Prävleniye xocälik, qurılış işlärigä berilib ketib mäktäbgä unçä **qärämäy qoydi**, qäräydi, qäräyätipti, şundäy çırâyli, râyändägi mäktäb binäläri bilän boy ölçäşädigän mäktäb binäsi sâldik, lekin bu bilän iş bitmäydi. *“Yönetim üretim, inşaat işlerine kendini kaptırıp okula o kadar bakmaz oldu, bakacaktır, bakmaktadır, o kadar güzel, ilçedeki diğer okul binaları ile boy ölçüşecek okul binası inşa ettik, lakin bu iş bununla bitmez.”(202/10)*

Botäbây xätiningiz bilän oynäşib yürär ekän, uning quymuçidä tängädäy pes bäriligini körib **gäpläşmäy qoyipti**. *“Botabay sizin karınızla oynayıyor, onun kuyumcudada tek kuruşluk kadar değerini görüp konuşmayı kesmişti.”(239/24)*

2.18. Sâl- Fiili

Sâl- fiili ilk defa esas fiil olarak Divan ü Lügati't- Türk'te karşımıza çıkmaktadır. Yardımcı fiil olarak Özbek Türkçesinde kullanımı pek yaygın değildir.

Erdem Uçar, sâl- fiilini tezlik bildiren tasvirî fiiller başlığı altında değerlendirir. Bu fiilin –ä zarf-fiil ekli bir esas fiilden sonra gelmesi durumunda esas fiildeki oluş ve kılışın hızlı ve kararlı bir şekilde gerçekleştiğini ifade eder (Erdem Uçar, 2016, s. 44).

Özbek Türkçesinde sâl- fiili –ä/-y ve -b zarf-fiil ekli esas fiillerden sonra gelerek iş, oluş ve hareketin tamamen gerçekleştiğini bildirir. (Tan, 2005, s.175; Tulum, 1997, s.174; Merhan, 2008, s. 377).

Sâl- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller çalışmamızda 8 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvirî fiillerin çalışmadaki örneklerinin birkaçı aşağıda gösterilmiştir:

Mäxsum eşäkni köprikning pāncārāsiga bağlāb āldigā ot **yulib sālđi** vā oşā yerdā, āftidān, tāniş çıqıb qālgān bir ādām bilān gāplāşā ketdi. “*Mahsum eşeği köprüünün korkuluğuna bağladı, ot koparıp önüne koydu ve orada karşısına çıkan tanıdık bir adamla konuşmaya başladı.*”(185/24)

Uning ikki tāmānidāgi ārıqlār boligā ekilgān yāş dārāxtlār ārāsidadān bağçā **ārālātib sālīgān** bir xıldāgi āppāq imārātlār körinib turıptı. “*Onun iki yanındaki arkların kenarlarına ekilen yaş ağaçlar arasından, bahçelerin aralarına inşa edilen aynı tipteki beyaz binalar görünüyordu.*”(195/9)

Yoğān kişi örnidān **turā sālīb** Sāfārāvga tāşlāndı. “*Az önceki kişi yerinden kalkıp Safarov’a yöneldi.*”(90/8)

U **kelā sālīb** Qurbān ātāni dāst kōtārdı, ikki āylāntirip yergā qoydı, hāl-āhvāl sorādı, yānā quçāqlādı. “*O gelir gelmez Kurban babayı aniden kaldırdı, iki çevirip yere koydu, hal hatrını sordu tekrar kucakladı.*”(188/1)

2.19. Tāşlā- Fiili

Tāşlā- fiili –b zarf-fiil ekli esas fiillerden sonra birleşerek esas fiilin bildirdiği iş veya oluşun tamamen veya aniden yapıldığını bildirir.

Hacıyev, tāşlā- fiilinin esas fiildeki iş, oluş ve hareketi üç yönden tasvir ettiğini söyler: 1) hareketin tam olarak işlenişini bildirir. 2) esas fiildeki iş, oluş ve hareketin

kuvvetli bir şekilde yerine getirilişini anlatır. 3) esas fiildeki hareketin birçok kez tekrarlandığını gösterir. (Yıldız, 2016, s. 137).

Təşlə- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller çalışmada 30 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvirî fiillerin çalışmadaki örneklerinin birkaçı aşağıda gösterilmiştir:

Yənə bir küni təkçälärni **şuväb təşläymiz** deb ortâqlärini başläb kelipti. “*Başka bir gün dolapları boyarız deyip ortaklarını alıp getirmiş.*” (62/2)

Qoğazärdägi vädäkäçkä tiklänädigän bolsä – tägi bilän **qopärib təşläymiz!** “*Koğazar’daki su deposu tıkanacak olursa – köküyle birlikte koparıp atarız!*” (79/27)

Ätämni mänä şu Ädli körning yüvündixori Pəyğämbärqul qorbäşi **ätib təşlägän.** “*Babamı bu Odli mezarın bahşişçisi mezarçı Paygambarkul vurmıştu.*” (88/7)

Känizäk räykämning qäräri kälxäz äktivläri mäclisidä muhākämä qılınışını eşitib yürägi siqilib urgän edi, Sidiqcänni qättiq **cerkib təşlädi.** “*Kanizak, ilçe meclisinin kararı kolhoz çalışanları meclisinde muhakeme edilmesini işitip canı sıkılmaktaydı, Sıdıkcın’a çok sert bir ses tonuyla konuşmaya başladı.*” (176/26)

Köçädä bittä zänglägän mıx tüşib yätgän bolsä-kü, keräk bolädi deb, därräv älämiz, zänglägän bolsä häm çontägimizgä sälämiz, negä bütün başli ädämni köçägä **çıqärib təşläymiz?** “*Sokakta paslanmış bir çivi bile yatsa lazım olur diye hemen alır paslı olmasına bakmadan cebimize koyarız, niye sağ salim adamı sokağa atalım?*” (181/26)

Xop desängiz ölikläarning egälärini yänimgä älämän-u, köpi bilän üç-tört keçädä **säräncämläb təşläymän.** “*Kabul ederseniz ölümlerin sahiplerini yanıma alırım ve çoğuyula üç-dört gecede işi o hallederim.*” (257/12)

2.20. Tur- Fiili

Tur- fiili, yardımcı fiil olarak eski Türkçe döneminden bu yana yaygın olarak kullanılmaktadır. Alta-y-u tur- “aldatıp durmak”, küzetip tur- “sürekli gözetlemek” gibi. Tur- yardımcı fiilinin tarihî süreçte bildirme şekilleri, kipler, tasvirî fiilleri ve deyimleşmiş yapılar gibi işlevlerde kullanılmıştır (Mutlu, 2007, s. 104).

Banguoğlu, tur- fiilinin eski Türkçeden beri kullanıldığını ve bu fiilin görmek fiilinde olduğu gibi kayıtsız, tereddütsüz bir süreklilik ifadesinin olduğunu belirtir (Banguoğlu, 2015, s. 491-492). Bacanlı, “-p tur- Eski Türkçe döneminden beri Türk dillerinde şimdiki zamanın yenilenmesinde rol oynamış olan ve süreklilik bildiren bir kılınış işlemcisidir” der (Bacanlı, 2014, s. 207-208).

Özbek Türkçesinde tur- fiili, -b zarf-fiil ekli esas fiillere gelerek süreklilik bildirir. Esas eylemin belli bir zaman içerisinde gerçekleştiğini bildirir. (Gültekin, 2013, s. 87; Merhan, 2008, s. 378).

Tur- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller çalışmada 192 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvirî fiillerin çalışmadaki örneklerin birkaçı aşağıda gösterilmiştir:

Oşa vâqtdä Sâbircânqârining qârâli bolgân şu Sıdıqcân ânhârning nârigi yağıdâ äncir açâyâtgân bolib, qızni **kuzätib turgän edi**. “O zamanlar Sabircan hocanın işçisi olan bu sıdıkcان nehrin geri tarafında incir topluyormuş gibi, kızı **gözlüyordu**.” (49/15)

Xâtin başqâ nârsälärini hâm sâtib täp-täyyâr **bolib turgän ekän**, vâlidämiz bilän qızini âliptiyu bir keçädä zim-ğâyib bolipti-qâlipti. “Kadın başka şeyleri de satıp hazırlığını **tamamlayıp beklemekteymiş**, validemiz ile kızını almış ve bir gecede ortadan kaybolmuş.” (69/16)

Birpäs säbr qılsängiz mâşinägä tüşib ketäsiz, MTC’ning mâşinäläri Näymängä **qätnäb turädi**. “Biraz sabırlı olursanız arabaya binip gideceksiniz, MTC nin arabaları Nayman’a sürekli **gidip geliyor**.” (75/15)

Uning kelgänini nä Qurbân âtä pâyqädi vâ nä köz-qulâq **bolib turgän** Sıdıqcân. “Onun geldiğini ne Kurban baba ne de ona göz kulak **olan** Sıdıkcان fark etti.” (76/25)

Gül, sän-sänâqsız nihâl, bulärning âräsüdän **körinib turgän** bepâyân kök-kök dälä, däryâ, ädirlär mänzäräsi, qulqıllâb açâyâtgân kânäldän esgän yâqimli sâlqın şäbädä här qändäy ädämni hâm mähliyâ qılär edi. “Gül, uçsuz bucaksız ağaçlar, ağaçların arasından **görünen** yemyeşil otlaklar, ırmak, tepeler manzarası, ışıldayarak akmakta olan kanaldan esen hoş serin rüzgar kim olursa olsun adeta büyüleyecek cinstendi.” (253/25)

İbrâhimävning muşâhädäsigä körä, Äbdusämädqârining songgi künlärdägi qädäm âlişi Örmâncânning här ikkälä täxmini hâm toğri ekänini äniq **körsätib turär**

edi. “İbrahimov’un gözlemine göre, Abdusamat hocanın son günlerdeki ilerleyişi Ormancan’ın her iki tahmininin de doğru olduğunu **gösteriyordu.**” (255/6)

Sıdıqcân şu kitâblârni «şarillätib oqıydıgän» İbrâhimâvgä şundäy häväs bilän **qärâb turgän edi**, Känizäkning tâvuşidägi erkâlik âhängini pâyqâmâdi. “*Sıdıqcan bu kitaplari “şaril şaril okuyacak olan” İbrahimov’a öyle bir içtenlikle izliyordu ki, Kanizak’ın sesindeki nazlı ahengi fark etmedi.*” (264/27)

Şundä qändäy âhvâlgä tüşgänliging otirişingdän mä’lum **bolib turgän edi.** “*Buradan, nasıl bir duruma düştüğün oturduğundan belli oluyordu.*” (268/7)

2.21. Tüş- Fiili

Gabain, tüş- fiilinin deskriptif bir fiil olarak bir oluş veya kılışın aşağıya doğru hareketini anlattığını söyler (Gabain, 1953, s. 20). Bu fiil eski Anadolu Türkçesinde işlek olarak bulunur, düşünülmeden ve özenilmeden yapılan durumları betimlemede kullanılır (Demir, 2004, s. 190).

Özbek Türkçesinde tüş- fiili genellikle –b, nadiren de –ä/-y zarf-fiil ekli esas fiillere gelerek hareketin aşağıya doğru, hızla veya aniden geçtiğini tamamladığını ifade eden birleşik-fiil grupları oluşturur (Merhan, 2008, s. 378; Tan, 2005, s. 188; Tulum, 1997, s. 199-205). Çalışmada –ä/-y zarf-fiil ekli esas fiillerden sonra gelen tüş- fiiline ratlanılmamıştır.

Tüş- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller çalışmada 11 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvirî fiillerin çalışmadaki örneklerin birkaçı aşağıda gösterilmiştir:

Bu cimlik qızning boynigä güyâ **sirtmaq bolib tüşdi.** “*Bu sessizlik kızın boynuna **döngü gibi dolanıverdi.**” (50/5)*

Qâri uni dâryâ boyigä **âlib tüşdi-dä**, çonqäyib otirdi. “*Kari (Hoca) onu dere boyuna **indirdi** ve çöküp oturdu.*” (239/2)

Känizäk qıçqırdı-yü, **âgdârilib tüşdi**, lekin dârrâv örnidän turib özini çetgä âldi. “*Kanizak haykırdı ve yana **devrildi**, lakin hemen yerinden kalkıp kendini kenara aldı.*” (229/12)

Bâlâ süpädän **säkräb tüşib**, çâpqıllägäniçä köçägä çıqıb ketdi. “Çocuk sofadan *atlayverip koşa koşa sokağa çıkıp gitti.*”(169/20)

Ämmäsi içkäriğä kirdi vâ uni qolidän târtib turğızdi-dä, «öz qulâğing bilän eşit» deb bâlâxânädän **âlib tüşdi** vâ imâ bilän dârçanı körsätädi. “Herkes içeri girdi ve onu kolundan çekip kaldırarak ‘kendi kulaklarıyla işit’ diye çocuk evinden **alıp indirdi** ve ima ile pencereyi gösterdi.”(50/11)

2.22. Yât- Fiili

Yât- fiili, Eski Türkçeden itibaren yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır. Gabain, yât- fiilinin tesadüfe bağlı ve az süren bir oluşu gösterdiğini belirtir (Gabain, 1953, s. 23).

Hacıyev, yât- yardımcı fiilinin esas fiildeki iş, oluş ve hareketi devamlılık anlamıyla tasvir etiğini belirtir. Aynı zamanda bu fiilin esas fiildeki iş, oluş ve harekete güç kattığını ifade eder (Yıldız, 2016, s. 162).

Yât- fiili, Özbek Türkçesinde sadece -b zarf-fiil ekli esas fiillere bağlanarak süreklilik bildirir (Gültekin, 2013, s. 88). Ayrıca bu yardımcı fiilde şimdiki zaman anlamı da vardır.

Yât- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller çalışmada 50 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvirî fiillerin çalışmadaki örneklerin birkaçı aşağıda gösterilmiştir:

Sıdıqçân uni kuzätib qäytib kelgänidä tâk âstidägi eski söridä **sâçlib yâtgän** behilärgä közi tüşdi. “Sıdıqcan, onu uğurlayıp geldiğinde tam önündeki eski bardakta **saçılıp yatan** ayvalara gözü takıldı.”(51/11)

Bir keçäyü bir kündüz behiş **bolib yâtibmân**. “Bir gece bir gündüz behiş **oluyorum.**” (72/16)

Sıdıqçân «şu çâqqäçä qäysi burçäkdä mâğâr **bäsib yâtgänligini**» vâ endigi niyätini bätäfsil sözläb berdi. “Sıdıqcan “bu zamana kadar nerede **küflenip (çürüyüp) yattığını**” ve şimdiki niyetini detaylıca anlattı.” (76/14)

Eşân bağının yol tãmânini xıyläginä kattä ğıştin imârätning xärâbäsi **enläb yâtipti**. “Eşan, bağının yol tarafını bir sürü biriket ve inşaattın harabesi **kaplıyordu**.”(185/4)

Yol qorıqning bāğrını yarıb ötgän känälni yâqäläb, uzâq ufqdä **yâyilib yâtgän** tümän singäri köringän däryägä qäräb ketär edi. “Yol, meranın bāğrını yarıp geçen kanalı yakalayıp uzak ufukta **yayılp yatan** sis gibi görünen ırmağa doğru uzanıyordu.”(141/16)

Säfäräv bulär bilän hām sālāmläşdidä, titilib, prucinäläri **körinib yâtgän** divängä otirib päpiräs çekdi. “Safarov onlarla da selamlaşti ve yırtılmış, vidaları **görünen** divana oturup sigara içti.”(95/21)

Päxtä nimä ekänini bälä hām bilädi: köçädä törttä yāngāğu bir siqım päxtä **tüşib yâtgän** bolsä ävväl päxtägä qol uzätädi. “Pamuğun ne olduğunu çocuk bile bilir: sokakta dört ceviz bir avuç pamuk **düşmüş** olsa evvela pamuğa gidip el uzatır.”(72/21)

2.23. Yâz- Fiili

Eski Türkçede “yanılmak, hata etmek, günah işlemek” anlamında olan bu fiil, yardımcı fiil olarak esas fiildeki oluş ve kılışa “az kalsın gerçekleşecek olma, gerçekleşmeye çok yaklaşmış olma” gibi anlam inceliği katmaktadır (Korkmaz, 2014, s. 724).

Banguoğlu, yâz- yardımcı fiilini yaklaşık fiilleri başlığı altında değerlendirir. Bu fiilin istenmeyen bir oluş veya kılışın gerçekleşmesine ramak kaldığını, az kalsın oluvereceğini ifade ettiğini belirtir (Banguoğlu, 2015, s. 492).

–ä zarf-fiil ekli bir esas fiilden sonra yâz- fiili gelirse bir iş veya oluşun neredeyse olacağı ifade edilmek istenir (Coşkun, 2014 s. 166; Merhan, 2008, s. 381).

yâz- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller çalışmada 2 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvirî fiiller aşağıda gösterilmiştir:

Äyāğım sinâyâzdi. “Ayağım kırılıyazdı.” (145/17)

Bälä uning qolidän түşib ketâyâzdi. “Çocuk onun elinden düşeyazdı.” (230/24)

2.24. Yübâr- Fiili

Yübâr- “göndermek” fiili id-u ber veya id-a ber şeklinin kalıplaşmasıyla ortaya çıkmış bir fiildir. Eski Türkçede -U zarf-fiil ekli esas fiille ber- fiilinin birleşmesi sonucu tezlik ifade eden birleşik fiil grubunun varlığı bilinmektedir. Ancak zaman içerisinde id- “göndermek” anlamındaki fiille bu zarf-fiil eki kalıplaşmış ve yeni bir kelime ortaya çıkmış gibi olmuştur. Bugün bu fiil Özbek Türkçesinde yubâr- şeklinde varlığını devam ettirmektedir.

Yübâr- fiili –b zarf-fiil ekli esas fiillere gelerek çabuk ve aniden meydana gelen veya kuvvetle yapılan bir iş veya oluş ifade eden birleşik-fiil grubu oluşturur (Coşkun, 2014, s. 167; Gültekin, 2013, s. 88).

yübâr- yardımcı fiili ile yapılan tasvirî fiiller çalışmada 58 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvirî fiillerin çalışmadaki örneklerin birkaçı aşağıda gösterilmiştir:

Sämändäräv **külib yübârmäslik** üçün lüncini şişirdi vâ cahl bilän stälning târtmäsini târtib uning ârizäsini qıdırgän boldi. “*Samandarov **güliüvermemek** için yanağını şişirdi ve şiddetli bir şekilde masanın çekmecelerini çekip onun arızasını arıyormuş gibi yaptı.*”(101/23)

Bu yigitning âğzidän bâyit çıqışını, äynıqsä bunäqä qızıq bâyit çıqışını heç kim kütmägän bolsä keräk, hämmä gürilläb **külib yübârdi**. “*Bu delikanlıyı ağızından beyit çıkmasını, özellikle böyle eğlenceli bir beyit çıkmasını kimse beklemeğe gerek, herkes kahkahaya boğuldu.*”(88/2)

Kirmäymän kâlxâzinggä, âsmân qolingdä bolsä üstimgä **täşläb yübâr!** “*Girmeyeceğim kolhozuna, gökyüzü elindeyse üstüme **brakıver!***”(108/24)

Xocäqışlâqdä bir âşnäm bilän şeriklik törttä qoy bâqıb yürgän edik, ittifâqâ şu bugün oşä qoylärning ikkitäsini **berib yübâripti**. “*Hocakışlak’ta bir komşumla ortak olarak dört koyun beslemiştik, bugün birden o koyunların iki tanesini **gönderivermiş.***”(129/15)

İkki kündän beri gâh seväläb, gâh şiddät bilän yağâyâtgän yâmğır hämmâyâqni **ivitib yübârdi**. “*İki günden beri kah çiseleyerek, kah sağanak halinde yağın yağmur her tarafı çamur içinde **braktı.***” (258/26)

Sidiqcan h r c nd özini tutuŒg  h r k t qils  h m bolm di – piqill b **k lib y b r**di. “Sidiqcan ne kadar kendini tutmak için çabalasa da olmadı – pat diye **g l verdi**.”(268/9)

S vx zning p rtiy  t Œkil t chisi  min v keliŒi ker k ek n, kelm di – iŒi  ıqıb, bir vd n  zr ** y**tib **y b r**ipti. “Sovhoz’un parti t Œkilat chisi Aminov’un gelmesi gerekiyormuŒ, gelmedi – iŒi  ıkmıŒ, birinden özür dileklerini **g ndermiŒ**.”(271/31)

2.25. Y r- Fiili

Y r- fiili, Türk dilinin ilk dönemlerinden itibaren esas ve yardımcı fiil olarak “yori-, y ri-, y r -“ Œekillerinde karŒımıza çıkmaktadır. Bu fiil  zbek Türkçesinde –b zarf-fiil ekli esas eylemlerden sonra gelerek birleŒik-fiil grubu oluŒurmaktadır. Bu Œekilde oluŒan birleŒik fiil grubu genellikle hareket anında veya yer deĒiŒtirirken meydana gelen devamlı veya alıŒılmıŒ bir iŒ veya oluŒu anlatır (CoŒkun, 2014, s. 167).

Y r- yardımcı fiili de –b zarf-fiil ekini alırsa birleŒik fiil, s rekliplik ifade eden bir Œimdiki zamanı anlatır. Bu kullanım Türkiye Türkçesine Œimdiki zaman olarak aktarılır (CoŒkun, 2014, s. 167).

Y r- fiili ile yapılan tasvir  fiiller  alıŒmada 72 cümlede geçmektedir. Bu fiille yapılan tasvir  fiillerin  alıŒmadaki örneklerin birkaçı aŒaĒıda g sterilmiŒtir:

Sen h li unsurl rning g pini **k t rib y r dig n** bolg nmis n!... “Sen artık  alıŒanların laflarını **taŒır** mı oldun!” (110/14)

Pr vleniyed n  tg n em s, Œund y bols  h m, **iŒl b y ri**pti. “Yönetimden ge memiŒ, öyle olsa da ** alıŒıyormuŒ**.”(124/15)

 bd s m dq ri bir ne   k n Bot b y bu g pni  Œk r  qiliŒid n **x v**f**sir b y r**di. “Abdusamad hoca birkaç günü Botabay’in bu lafi aŒıkar edeceĒinden **Œ phelenerek geçirdi**.”(132/20)

R hm till , m rk zd  h cr sig  kelg n  d mning s zige v  Œ girdining t ’lim tig   m l qilib, y z g   ıqq ni intilm sd n bezr kp Œ d y **ĒnĒill b y r**di. “Rahmatilla, merkezde hücresine gelen adamın sözüne ve Œakirtinin talimatına uyup, dıŒarı çıkmaya yeltenmeden sivrisineki gibi vızıldayarak **gününü geçiriyordu**.”(111/8)

Özim h m bilm ym n, Orm nc n! K lx z t şkil bolg nd n keyin meng  y zuv-
 ızuv işig  **q r şib y rg n edi**, b rib-b rib  z- zid n sekret r' bolib q ldi. *“Kendim de
bilmiyorum, Ormancan! Kolhoz kurulduktan sonra bana yazım  zım işlerinde **yardımcı
oluyordu**, sonradan kendi kendine sekreter oluverdi.”*(124/14)

Bu toğrid  men sizd n k pr q **oyl b y rg n** bols m nim  deysiz? *“Bu konuyu
ben sizden daha çok **düşünüyor** olsam ne dersiniz?”*(222/21)

BÖLÜM III**ÇEVİRİ YAZILI METİN**

ABDULLA KAHHAR

KOŞÇINAR ÇIRAKLARI

ROMAN

Taşkent

Ğäfur Ğulâm Nâmidägi Ädäbiyât vâ Sän'ät Nâşriyâti

1987

BİRİNÇİ BÂB

1

- Qazisän, qärtäsän, äxır, äslinggä tårtäsän!- dedi kâmpir âmbârni qulflâyâtib. - Endi cir bitdi-dä. Bittä köyläk ikkitä boldi! Uvadä, isliqı ton, çılvir belbâğning humârisi tutgändir!..

Sidiqçân qäynänäsidadän bu xıldägi tä'nälärni köp eşitgän, lekin sirä gäp qäytärmägän edi, bu fâr zähärxändä qılıb:

- Özi toymägänning sälqıtı qârin âğritädi, âkcân, sizdän ârtdiyü, bizgä cir bitdimi? – dedi.

Kâmpirning çığıbiyrâni çıqdi; âmbârdän âlib Çıqqän bir sävât paxtäsi bilän çığriğini kötârib, väysägäniçä üyigä kirib ketdi.

Sidiqçân örnidän turib köçä eşigi tāmân yonalgän edi, äyvândä köz âğrıq bäläsini emizib ögribti xâtini toxtätädi:

- Toxtäng, äcirim qılıb keting!- dedi.

Sidiqçân yält etib xätinigä qärädi. Xâtini; rängi oçgän, örnidän turib bäläni belänçäkkä sâldi vä qättıq-qättıq tebrätä başlädi.

-Nimä deding? Äcirim qılıb keting? Men birân yâqqä ketâyâtgänim yoq edi-ku... Keting demâqçı bolsäng, toğrisini äytä ber. Mening bu üydä şu bälädän boläk ilincim yoq. Buning hām yârmi seniki. Ketgin degäningmi bu?

- Râ'yıngızdän qäytgäningiz, bolmäsä men... âtä-ânämni deymän!
- Äxır, mening bu râ'yimgä âtäng râzi, dedim-kü. Olgäni yoq, keçqurun kelädi. Surä.
- Râzi bolsälär boläversinlär, men râzi emäsmän.

Sidiqçân indämäy koçägä çıkıb ketdi.

Kâmpir üydä cävrär, qızini qârgär edi:

- E, öl, ityälâq! Deydi itning tumşuğini yağ qılmäy ol! İtgä bersäng âşingni, itlär gäcir başingni! Kâşki öz başını gäcisä!

Qızı tãvuş ıqãrmãý kuyunib yıǵlãdi. U ânãsidãn yurãgigã ništãr bolib sãnilãdigãn sãzni Őu bilãn ikkini mãrtã eŐitãyãtibdi, ilgãri, hãzilmi-ınmi, «bãlãng eringã oxŐãmãydi» degãn edi. Xãtin kiŐining yurãgidãn fãrzãnd dãgi ketsã ketãdiki, bundãý gãpning ãlãmi ketmãydi. Endi «ityãlãq» deyãyãtibdi. Bu gãpni ğãr hãm kotãrã ãlmãs, tikkã yũliŐãr edi. Birãq uning tili qısıq, ãynıqsã mãnã bu ğurbãt bilãn bãŐlãnib, ğurbãt bilãn tugãyãtgãn kũnlãrdã ânãsigã sãz qãytãriŐ emãs, rolãrã boliŐgã hãm yurãgi bezillãr edi.

Uning tilini qısıq qılğãn ğũnãhi Őundãý sãdir bolğãn edi.

Bundãn rãsã on yil birin mãnã Őu bãlãxãnãdãgi qãznãqdã tuxum bãsib yãtgãn fãrãngi tãvuq birdãniğã qãqãlãb tãm ãrqãsigã – Sãbircãnqãrining bãğigã uub tũŐdi. Qız devãr aŐıb uning ketidãn quvlãdi. Tãvuq tutqı bermãý, ãnhãr boyidãgi cinğıllãr ãstigã kirib ketdi. Qız unı Őulãb ãlgãni kop urindi, cũdã qıynãlib ketdi: qollãrigã tikãn kirdi, yũzi vã bilãklãri tirmãlãndi, rãhãtibãdãn koylãgining etãgi yirtildi. OŐã vãqtdã Sãbircãnqãrining qãrãli bolğãn Őu Sidiqcãn ãnhãrning nãriği yãğıdã ãncir açãyãğãn bolib, qızni kuzãtib turgãn edi. Sidiqcãn – qãrãl bãlã, bu – ãzigã toq bir ãdãmning qızı, ikki ãrãni ãcrãtib turgãn Őundãý zor tãğni bir zumdã tãlqãn qilib tãŐlãydidãn «ãllãnimãbãlã» bir kũ bãr ekãnini kim bilibdi! Qız ãvvãl qorqdi, ãtãsi uning Sidiqcãn bilãn sãztlãŐib turgãnini emãs, bãqqã tuŐğãnini bilsã hãm terisigã sãmãn tiqãdi – bu xususdã ãtãsining qãmısidãn qãn tãmãr edi; keyin, yãngi bir ãlãmgã kirib, ãtãsining qãmısını hãm, cinğıl ãstidã pusub yãtgãn kurk tãvuqni unutdi, Sidiqcãnninğ Őoxligigã qãrŐi «Yãmãn Ekãnsız» deyiŐdãn bãŐqã sãz tãpãlmãdi. Qızning hãyãtidã bu hãddãn tãŐqãri kãttã hãdisã edi; hãm Vãhimãli, hãm «ãllãqãndãý ğãlãti» bu urãŐub toğrisidã ãzining sirdãŐ ortãqlãridãn birigã sãzlgãnidã, Őundãý zor hãdisã hãqıdãgi gãp bir piyãlã ãy iib bolğunã turãb qãlgãniğã hãyrãn qãldi. Őundãn keyin Sidiqcãn bãğdã yũrgãn ãğlãridã qoŐıq ãytãdidãn boldi. Bu qoŐıqlãr qızdã ãzi hãm nimã ekãnini bilmãydidãn hislãr uyğãtãr edi. Xãvfxãtãrgã yũzmã-yũz kelib ungã ãp beriŐ qãndãý yãŐŐi! Bir neã ãy mãbãynidã qız ãzi xãhlãbmi yã Sidiqcãn «ãsti qoymãğãni» uũnmi, bãqqã yãnã bir neã mãrtã tũŐib ıkdı; hãr tũŐğãnidã Őundãý kãttã iŐni mũdãm kãz-qulãq bolib turgãn ãtã-ãnãsigã bildirmãý qılğãniğã zãvq qılãr, ãzini bãrdãmrãq vã ãqllırãq sezãr, Őuning uũn yãnã tũŐğisi kelãr edi. Hãzil-hãzil bilãn bolib ketğãn bu iŐning bũtũn dãhŐãti oŐã yili kũzdã bãdãvlãt bir xãnãdãndãn sãvi kelãdidãn bolğãndã bilindi. Qız nikãh vã uning ertãsi bolãdidãn bũtũn mãcãrãni kãz ãldigã keltirib, ãmmãsining ãyãğıgã yiqıldı vã ãz qılmiŐigã iqrãr boldi.

Kämpir bu gäpni eşitib huşdän ketib yiqildi. Qız keçgäçä bälâxânädägi qârânğı qäzâqdä teşikdän morälâb, dâr yağaçı âstidä cällädning sirtmaq sâlišini kutgân mähkumdäy, täqdirgä tân berib, âtäsini kutdi. Âtäsî Zünnunxocä keldi. Bir lâhzä dähşätli çimlik hükm sürdi; keyin, ânäsining yığlägân, qärgägân tâuvişi, âtäsining yotäli eşitildi. Yänä cimlik çokdi. Bu cimlik qızning boynigä güyâ sirtmaq bolib tüşdi. Ârädän xıylä vâqt otgândän keyin üyning eşigi ğıyt etib açıldı. Âyâq şärpäsi bälâxânägä tãmân kelär, qız tin älmäy kutär edi. Qäznâqning eşigi açılıb ämmäsi körindi. U kättä fälâkät dâf bolgänidän quvânb endikkän bir tâuviş bilän: «Şärâfât, qızim, tur! Tur, qızim. Âtäng günâhingdän otdi!» deb şivirlädi. Şärâfât bu gäpgä işändimi-işänmädimi --- biliş qıyın edi. Ämmäsi içkärigä kirdi vâ uni qolidän târtib turğızdi-dä, «öz qulâğing bilän eşit» deb bälâxânädän âlib tüşdi vâ imâ bilän dârçäni körsätädi. Şärâfât şundän keyinginä özigä keldi-yü, äyâq uçıdä bärrib dârçäning yänigä çonqäydi. Ânäsî däm-bädäm burun qâqâr, âtäsî xunâb bolib ungä gäp uqtirär edi: «Örgätmä, mengä äql örgätmä! Äqlim özimgä etib kelgân, bundän keyin häm etädi. Men bu mâl-dünyâni, ersuvni qolim bilän tâpgän emäsmän, äqlim bilän tâpgänmän. Sidiqcân bezât, Sidiqcân gädâbäççä... Toğri, lekin zämân şulärniki bolsä nimä deysän? Bulär keçä äyâğingni bâsgän edi, bugün kokräginggä äyâq qoyädi. Öläsän! Cân keräkmi? Cân keräk bolsä ölimgä çäp beriş päyidän bol. Zämân sengä bâqmäsä, sen zämängä bâq!»

Ertäsigä ânäsî qudä tãmängä âdäm yubârib: «Qızimiz xâhlämädi, özining xâhlägäni bâr, özirlik bilän iş qılışni zämân kötärmäydi», dedi. Zünnunxocä esä «mehnät bilän süyägi qâtgân Sidiqcânning peşânäsini silägim kelib yürär edi, qızim ungä köngil qoyiş bilän başimni âsmängä etkäzdi» deb dârrâv toy härâqätigä tüşdi. Bu hâdisä qışlâqdä kop kişilärni häyrätgä sâldi. Äbläst' gâzetäsi bu häqdä «Tüşüngän âtä» sârlävähäli bir xâbär bâsib çiqärdi.

Qız ârzu-häväs körälmägän ânäsining dâşnâm vâ zixnâvläridän olär hâlätgä etgändä, baxtigä, yerislâhâti bolib qâldi. Yerislâhâti uning tilini uzun qıldı, çunki Sidiqcân bolmägändä Zünnunhocäning Tärnâvbâşidägi şâlikârlık eri häm ketär edi. Şundän keyin Sidiqcânning otmişini kämpir bir qädär unutdi, «här iş xüdädän» deb qızini häm äqlädi. Äilä başliğı –Zünnunhocä, rozğärni kämpir başqärädi, Sidiqcân dädägä uruğlik vâ göng eltib, hâsil keltirädi.

Yillär mänä şu xıldä âsâyıştä ötär edi, yâqın âlti äy boldiki mänä şu âsâyıştälık buzildi vâ bungä sâbâb kämpirning gümâniçä, Sidiqcânning ânäsî edi.

2

Sidiqcanning ânəsi xädiçä xälä ümrini xârlıxârlıx tårtıb ötkäzğän hämmä kişilärdäy tez qarığän, lekin hämmä qışlâq qarıyaläridäy keksälikkä söz bermäydiğän, ğäyrätli, tetik, minnätli âşdän beminnät muştıni äfzäl körädigän bir kämpir bolib, bu yergä bir tâş molrâq kelädigän öz qışlâğı Bährâbâddä kiçik oğlı Âbidcân bilän turär edi. Sidiqcân ävväl, äräväsâz ustägä şâgird, undän keyin bu yergä kelib Sâbircânqarigä qarâl bolib yürgän vâqtläridä Xzdiçä xälä uni öz qânâti âstidä hisâblär edi, oğlı Zünnunhocägä içküyâv bolgândän keyin ordâk tuhumini açğän tâvuqdäy bolib qâldı, şuning üçün bu yergä cudä kâm, yildä bir yâki ikki märtäginä kelär edi.

Xädiçä xälä bundän yâqın âlti äy burun kelgänidä bir qıyıq behi âlib keldi. U kün âqqunçä otirdi-yu, keyin, «keçgä qâlmäy» deb cunädi. Sidiqcân uni kuzätib qäytib kelgänidä tåk âstidägi eski söridä saçılıb yâtğän behilärgä közi tüşdi. Behi ungä munğäyib qärab turgändäy tuyuldi. Sidiqcân hämmäsini yığıştirib âldi-dä, äyvânning tåkçäsigä eltib qoydi. Behi bu erdä ungä ğäribânä nâzär tâşlâb, «Meni bu yergä negä häm âlib keldi, negä tâşlâb ketdi. Meni bu yergä kim kim häm qolgä âlär edi» deb turgändäy tuyulär edi. Sidiqcân birdänigä törttä behi âlib edi. Uning közigä uzundän-uzâq dälä yoli, undä yäkkä hârgın-hârgın qädäm tâşlâb bärâyâtğän ânəsi körindi. Negä uni âtdämi, ärävädämi eltib qoymädi. Ävväli şuki, şuncä yoldän «bäläm» deb kelgän ânäsigä negä «bugün yätib qâl» demädi? U yürägi ğâş boldi-dä, âtxânädän âtni âlib çıqdi, nâridän-beri egärlädi-dä, qäynänäsining «qâyâqqä!» deb vâğırlâşigä qulâq sâlmäy, ânäsining ketidän ât qoydi; qışlâqning çıqäverişidä ungä etib âldi vâ âtgä mingäştirib Bährâbâdgä âlib bardı.

Sidiqcân üydä piçä oturdi-yu, endi qäytib ketmäqçı bolib turgänidä Ormâncân kelib qâldı.

Ormâncânning âtâsi Âmân äkä Sidiqcânning âtâsi Sâhibcân äkä bilän cudä qâlin ortâq edi, ikki âşnä ölib ketgândän keyin Ormâncân bilän Sidiqcân çınäkäm äkä-ukädäy bolib qâlişğän edi.

Ormâncân qışlâq mäktäbidä oqıb hât-sävâdini çıqardı, songrä Sämärqänddägi Pärtiyä-sâvet mäktäbigä oqışğä ketdi, oqışdän kelib, yer islähätidän keyinrâq sâbıq bätärlärdän tâşkil kâlxâzğä räis boldi, şu künläri vâ undän keyin häm Sidiqcânı Bährâbâdgä âlib kelişğä, kâlhâzğä tårtışğä neçä-neçä hâräkät qıldı: tüşüntirdi, vâ'dä

berdi, yaxşı gəpirib həm kördi, yamın gəpirib həm kördi--- Fəydəsi bolmədi. Şundan keyin Ormancın uni xuşləməydiğän, körişgändä sözni qısqä qılädigän bolib qalgän edi. Biräq u hâzir, Xädiçä xäläni yoläkäy körib çıqqäni kirgän bolsä həm, Sidiqcän körib xıylä otirdi, nimägädir gäşi keläyätgändäy undän kinâyââmiz hâl-ähvâl sorädi-dä, «bây bolib bältäng yoq, gädây bolib xältäng yoq», deb zäxärxändä qıldı. Bu gäpni häzilgä yoyiş üçün Sidiqcän həm kildi. Biräq uning külişi Ormancänning royiräst gäşini keltirdi: «Negä küläsän, özingdän küläyätibsänmi?—dedi mäyin, lekin kişigä qämçidän həm qättıqräq tegädigän bir tãvuş bilän. --- Ägär özingdän küläyätgän bolsäng, ävvälä Zünnunhocäning sändiğidä yätib äqling mäğärläb ketgänidän külgin. Hä, negä bäqräyäsän? Äqling mäğär bäsägänimi bu? Heç oyläysänmi: qışlâqdä, qışlâqlärdä şunçä vâqyeälär bolib ötdi, bâylar, muştumzorlar--- bir tãmân, kãmbäğällär, bätärklär--- bir tãmân... Kâlxâz, kurâş, hättä qân... Negä? Heç ätrâfinggä qaräysänmi? Ortâqläring, özing qätäri qarällär, bätärklär nimä qıldı, nimä qıläyätibtı? Negä sen öz topingdän äyrihib qâlding? Äyrihgänni bõri yer edi-ku! Änäng ümid bilän beşingni tebrätgän, şu beçäre änäng sendän nimä kördi? Bu yerdägi ortâqläring seni, sen yuvindixorni hämqışlâğımız degäni är qılışadi!»

Ormancın xop həm tolib-täşib yürgän ekän, yuräginı räsä boşättdi. Sidiqcän bäsini quyi sâlib, yergä kirib ketgündäy bolib «çurq» etmäsdän otirdi.

Ormancın yärim keçäsi çıqıb ketdi. Sidiqcän şu yerdä yätib qälädigän boldi. Xädiçä xälä oğligä içi açıb, uni xıçälätdän çıqariş üçün u-bu degän boldi. Biräq uning bu sözläri həm Sidiqcängä âlâv qämçidäy tegäverdi.

Sidiqcän keçäsi bilän kiprik qâqmäy çıqdi. Häqiqätän, nimä üçün bugün köräyätgän küni Sâbircänqärining eşigidä yürüb körgän künlärigä sâliştirib yürgän ekän? Nimä üçün bugün köräyätgän küni, mäsälän, oşä Sâbircänqärining sâbıq äräväkäşi, hâzir uzâqläşib qalgän ortägi Häydärälining turmuşigä sâliştirmäpti?

Sâbircänqärining eşigidä birgä işläb, häsrätläşib yürgän vâqtläridä Sidiqcän uni sänsirär, «Häydär» deb edi, qaçändän beri uni sizläydiğän, özidän bir yäki ikki yaş kiçik bolışigä qarämäy «Häydäräli äkä» deydiğän boldi? Sidiqcänning toyidä içkärigä, hättä öz tengqurläri äldigä kirgäni həm tärtinib, hävlidä yaş bälälär äräsidä otirib ätirib aş egän oşä Häydäräli qaçändän beri toy-mä'räkädä torgä otädigän, qäriyälär, oqımışlı kişilär äräsidä otirädigän bolib qâldi? Qaçändän beri u gäzetxân, gäpdän, sãmävärning toridä otirib çây içädigän vâ Sidiqcänning tili kelişmäydiğän, äqli yetmäydiğän gäpläri

äytib hämmäni ägzigä qäratädigän boldi? Käçändän beri «Häydäräli Usmänäliyev» yäki «ortâq Usmänäliyev» bolib qâldi?

Häqiqätän negä qışlâqdä bolib ötgän vä boläyâtgän işlärgä közini kattärâq açib qärämäpti? Äqlini mäğâr bâsgäni şudur-dä!

Şu-şu boldi-yu, Sidiqcân yänä öz topigä qoşiliş, şulärning ketidän bâriş – kâlhâzgä kiriş täräddudigä tüşdi.

Sidiqcân ertäsi Bährâbâddän qäytib kelib bu niyätini Zuünnunxocâgä äytgän edi, Zünnunxocâ: «Siz mening häm kuyâvim, häm oğlimsiz, nimä bilän väqtingiz xuş bolsä şuni qiling», dedi.

Äilädä âsâyıştälilikning buzilişigä, ğurbät bâşlânişigä mänä şu sâbâb boldi. Şu väcdän kâmpirning câğı yänä açıldı, Sidiqcânning otmişini, qızining qılmişini yänä tä'nä qılâ bâşlädi.

Bırâq Sidiqcân bu toğridä Zünnunxocâning râziliginä älgänligi üçün kâmpirning väysäşlärigä çändän e'tibâr qılmäy kelär edi, bugün xâtinining «rä'yingizdän qäytsängiz, bolmäsä men ätä-änämni deymän» deyişi Sidiqcânı «änä-bälägä Zünnunxocâni bir ropärä qılmäsäm bolmäydidigängä oxşâb qâldi»degän fikrgä keltirdi, şuning üçün xâtinigä bir närsä deyişni lâzim tâpmäy, köçärä çıqıb ketdi.

3

Keçqurun câmäät câm häm bolgändä, gâzâbdän kokärib ketgän kâmpir etti puştidän qâlgän üç bâylâm väsiqäni ortägä kötärüb urdi.

- Mullä Şärâfiddinning mühri bâr bu väsiqälärdä. Mulläcân qâzining mühri bâr! – dedi väsiqälärni titkiläb. – Şundäy väsiqälärni inâbätgä älmäy Qäqırdägi yerni âldi, cuvân ölgür ispâlkâm! Xudâyâ väsiqä kör qılsin! Kâşki yerni tuzukrâq âdämğä bergän bolsä – Äbdurähmânxâcining qärâligä! Äriyät yer bilän kâlhâzgä kirib, endi u kişi häsilât! Hädeb yer berävergäni hükümätning mengä otkäzib qoygäni yoq. Yer berädigän âdäm özi tâpib bersin!

Sidiqçân moylâvini burâb, kulimsirâdi vâ yer âstidân Zünnunxocâgâ qârâdi. Zünnunxocâ peşânâsini bir-ikki uqâlâdi, songrâ äyvânnîng şîpidâgî qâldirğâç üyâsigâ qârâb:

- Unâqâ betâimiz âdâmning gâpini gâpirmâ, negâ yer senîng izmingdâ bolâr ekân. Yer Sidiqçânniki, xâhlâs - hukûmtâgâ berâdi, xâhlâsâ- qorîq qilib tâşlâb qoyâdi, - dedi.
- Xüdâ ğâzâb qılğân bândâsini şü köygâ sâlâdi, - dedi kâmpir vâsiqâlârnî tâxlâyâtib, - nâhâr kişi öz mülkigâ özi düşmân bolsâ!
- Negâ men düşmân bolâr ekânman, - dedi. Sidiqçân ilâci bâriçâ mülâyimlik biâln, - oylâb gâpirâyâtibsizmi?
- Hâ, bolmäsâ câningiz açığânimi bu? Yernî belîngiz qäyîşib tâpgâningizdâ câningiz açır edi.

Sidiqçân qıp-qızârib ketdi vâ Zünnunxocâgâ «gâpîrsângîz-çî!» degân mâzmundâ nâzâr tâşlâdi. Zünnunxocâ kâmpirning gâpini gâp hisâblâmâgânini, bungâ e'tibâr qılmâgânini kôrsâtiş vâ şü bilân Sidiqçânnîng tâftini bâsiş üçün yâlgândân esnâdi.

- Kâlhâz desâ yurâging yârilâdi-yâ! Kâlhâz şundây nârsâki, xâhlâgân âdâm kirâdi, xâhlâmâgân âdâm toppisini yârimtâ qilib yürâberâdi. Şunâqâmi, Sidiqçân?
- Älbättâ, mening boynîngâ birâv ârqân sâlâyâtgâni yoq. Tüşüngân âdâm kirâdi, tüşünmâgânlâr kirmâydi. Unsurlârnîng gâpigâ qulâq sâlgânlâr hâm kirmâydi...

Sidiqçân «unsur» kâlimâsini «hukûtmâtgâ qârşî» degân mâ'nâdâ işlâtâr, bu yerdâgilâr hâm bu mâ'nâdâ ânglâr edi; bu gâpni kâmpirning tilini bâğlâş vâ nâzâridâ, dürüstginâ gâp tâpâlmây çuldurâb otirgân zünnunxocâgâ luqmâ sâliş üçün âytdi. Birâq Sidiqçânnîng kutgânigâ qârşî Zünnunxocâ qâvâğîni sâlib, teskâri qârâdi vâ:

- Hâr kimning tâ'bi bolsâ kâlhâzgâ kirmâgân hâm, kirmâ degân hâm unsur bolmâydi! – deb tunğillâdi, birâq bu bilân Sidiqçânnî râncitib qoygânlîgini fâhmlâb, kâmpirgâ oşqirdi: - Miyâng bârmi özi, Sidiqçân kâlhâzgâ kirgâni bilân yer kâlhâzgâ otib ketmâydi, ortâdâ bolâdi! – dedi.

Kâmpir vâsiqâlârnî kötârib, vâysâgâniçâ üygâ kirib ketdi.

- Xudâyâ tävbä qıldim, bu qändäy kün!.. yâ qudrätindän, bu qändäy âdâm!
Bu qändäy âdâm ekänki, öz mülkini, özining mülkini ortägä sâlâdi! Ertägä xâtinini hâm ortägä sâlâdi bu...

Sidiqcânning rängi bozärib ketdi.

- Ânâcân, - dedi tirâq bâsib,- âğzingizdä qärâb gäpiring! Şu gäpingizni birâv eşitsä äybdâr boläsiz! Men dâyus emâsmân! Bunäqä qoşmäçilik sizlârdän kelâdi. İn'âmcângä «qızimning könglini âl, yeridän çiqärib sengä berämân» degän kişidän kelâdi.
- Qäysi İn'âmcân?
- Qäysi İn'âmcân bolär edi, tâğängizning oğli!

Kämpir dârçädän ropärä boldi.

- Şundâq degän bolsäm äcâb qilibmân, xop qilibmân!- dedi ikki qolini sâniğä urib. – üyni üy qilgân erning tâpişiyu xâtinining körpâ işi! Tânişi-ku yoq, bâr erni yoqâtâdigän ergä tüşib qalgân qızim yoq!

Zünnunxocä Sidiqcânning tarâfini âlgân bolib, kâmpirgä qärâb kävuş âtdi; Sidiqcângä nimâdir demâqçı bolib âğız açgân qızini bir târsäki urdi; songrä Sidiqcândän opkälâb, mäyin tâbuş bilân gâp bâşlâdi:

- Sidiqcân, deymân, âdâm degângä ändişä, yüz-xâtir degän nârsä hämmävâqkt keräk. Men sizgä üy berdim, cây berdim, vâqtidä tuz berdim, peşânängizni silâdim... Endi kelib-kelib, meni, ânängizni qoşmäçi desängiz dürüst bolmäs. Ânängiz oşâ gâpni äyiptimi, äymântimi – uni qoyâ bering. Äytgân bolsä – xâtin kişining, miyâsi äynigân kâmpirning gâpi, äytmägân bolsä – birän düşmäningizning iğvâsi. Kâmpirning ähmâqligi yâ bolmäsä düşmäningizning iğvâsi üçün meni şundâq deyişgä qändâq tilingiz bârdi? Xäyr, mäyli, âdâm câhl üstidä här nârsä deydi, men bungä xäfä bolmäymân. Tilini tişläb âlgân âdâm tişini suğurib tâşlämäydi. Men bir nârsägä häyrânmän: kâlhâzgä kirişingizgä men râzi, xâtiningiz bilân ânängiz hâm râzi bolgândä âlâm gülistân edi; endi xâtiningiz bilân ânängiz râzi emäs ekân, şulärni xäfä qiliş, ârägä sâvuuççilik tüşirâdigân gâplärgä sâbâb bolâdigân işni qilişdän nimä fâydä?

- Ävvälâ şuki, dädä, başingni silägänmän deb minnät qılışingizgä sirä-sirä orin qalgän emäs. Ädämğä ändişä keräk, lekin undän häm ilgäriräq insäf keräk.
- Xuş, xuş?
- Nimä qıläsiz gäp kavläb! Undän keyin, bu gäplär häm äragä säbuqçılık salsä sälär-ku, lekin mening kälhägä kirış niyätim säbuqçılıknı älläqäçän sälib qoygän.
- Şundâq, bolsä nimä qıläsiz kirib? Kirmäng!

Sıdıqcän nimälär demâqçı bolib ikki-üç vğız rästlägänidän keyin Ormâncänning gäpi esigä tüşib:

- Ädäm dünyägä çoçqädäy semirişü, bitdäy bäläläş üçün kelmäydi, - dedi.

Zünnunxocä ungä yält yetib qärädi.

- U nimä degäningiz?
- Ädämmän degänim!- dedi Sıdıqcän zünnunxocäning közigä qäräb.
- Sizni kim ädäm emäs dedi?
- Mendän yüz ogirdän bütün yâr-dostlärim, ortâqlärim, esi bär ädämning hämmäsi äytädi.
- Biz ädäm deb yürär edik, esimiz yoq ekän-dä?
- Sizdä bär es heç kimdä yoq. Eşäkni yäydâq minib bolmäydi – yiqıladi kişi. Sizning ädämsän degäningiz – mengä toqım urgäningiz!

Zünnunxocä yälğändänqättiq küldi.

- Bundän çıqdiki, biz zälim bâyü siz bätäräk ekänsiz-dä?
- Bätäräkning eri bolmäydi. Siz er Sıdıqcänniki dedingiz-ku.
- Bolmäsä kiminki?
- Meniki. Ädämsän degäningiz şu-dä.
- Yer sizniki degänimiz sizgä toqım urgänimiz bolädimi häli?
- Yoq, toqım urib qoyib, toqım seniki degäningiz bolädi.

Zünnunxocä ne mäşäqqät bilän ilcäydi.

- Sävädingizni äñçä çıqärib qoyışiptimi?
- Kim?
- Bilmäsäm. Dämlängiz. Dämläläringiz.

- Mening dāmlām yoq, dāmlām – ikki közim.

Zünnunxocā nimā deyişini bilmāy, başqā yolgā otdi.

- Qoying, Sidiqcān, bu gāplārni qoying, yārāşmāydi... Bunāqā xāfāçilik bilān bolādigān işgā men hām rāzi bolmāymān.

Sidiqcān bu niyātidān qāytmāsligini qāndāy qilib ikki āğız gāp bilān āytişni vā şu bilān gāpning çozilişigā bārham berişini bilmāy oylānib qāldi. Zünnunxocā uning cim qālişigā öziçā mā'nā berib, «rāzi emāsmān degān gāpni ilgārirāq āytsām nimā ekān» deb oylādi vā rāzi bolmāsligining āqibātini kōrsātib pisāndā qiliş, şu bilān Sidiqcānning tilini üzil-kesil bāglāş üçün:

- Bālāngiz bār! – dedi.
- Yānā nimām bār? – dedi Sidiqcān, xuddi uning cāvābini qulāğı bilān emās, kōzi bilān eşitādigāndāy, kōzlārini kättā āçib.

Sidiqcānning bu vācāhāti Zünnunxocāning oyini puçgā çiqārdi. U hāzir kūrāşdā rāqibini yānbāşgā ālib ātgān, lekin rāqibi tikkā tūşib, özini yānbāşgā ālgān kişining āhvāligā tūşib qāldi; özini tezdān öngläşi vā şu āndāyāq tāşābbusin yānā qoligā ālişi kerāk edi, şuning üçün Sidiqcāndān bālānd kelişgā turişib, cāhl bilān:

- Yānā nimā kerāk? – dedi.
- Yānā nimām bār?
- Kirmāysiz kālhzāgā!
- Kirāmān!
- Kirmāysān!
- Kirāmān!
- Ähmāq!
- Ähmāq bolmāgānimdā, şu āhvālgā tūşārmidim!
- Ğālçāni izzāt qilsāng, çāriğı bilān torgā çiqādi.
- Ğāpçā bolmāsām topimdān āyirilārmidim. Äyirilānni bori er, deydilār.
- Men bori boldimmi?! İt!
- Qulluq!.. Biz it bolsāk boynimizdāgi tillā zānciringiz özingizgā: yāngiçāsigā āytgāndā, men qızıngizni xāhlāmāymān, eskiçāsi kerāk bolsā – üç tālāq qoydim!

Sidiqçân etagini qâqıbörnidän turdi-yu, cädällägäniçä köçä eşigigä qäräb ketdi.

Zünnunxocä häm, mâcârâni dârçädän küzätib turgän kâmpir häm bu gäplärning âqıbâti şundäy bolışını sirä kutmägän edi. Zünnunxocä şundäy gängidiki, nimä bolgänini tüşünälmäy qâlgändäy, qızıgä qärädi. Kâmpir beixtiyâr «Şärâfât!» deb yubardı. Şärâfât âtäsining qäräşidän häm, ânäsining «Şärâfât» deyişidän häm fâqät bir mä'nâ änglädi: ikkâvi häm «qäytâr» demâqçı edi.

- Toxtä, - dedi Şärâfât örnidän turub, - ketädigän bolsäng bälängni âlib ket!

Sidiqçân toxtädi, xâtinining tâvuşını eşitgänidä «bälängni âlib ket» degäni emäs, uning sensirägäni qulâğığä kirdi. Uni şu lähzägäçä häm bu üygä bağlab turgän bir nimä bâr ekän şekilli, xâtini sensirägändän keyin heç närsä qâlmädi.

- Nimä deding? Bäläni âlib ketäymi?

Sidiqçân uning cävâbini kütmäsdän toğri keldi-yu, bäläni belänçäkdän âlib vä bğrigä bğsgäniçä köçärä çıqdi-ketdi.

Şärâfât gâräng hâldä ävväl âtäsigä, songrä ânäsigä qärädi; bulärdän birân sädâ çıqmägäç, âyâq yäläng vä baş yäläng, Sidiqçânning ketidän çâpdi. Sidiqçân bäläni hämân bğrigä bğsgäniçä köçäning ortäsüdän cädälläb bârär edi.

- Toxtäng! Toxtäng deymän!

Sidiqçân toxtädi, ârqäsigä qärädi.

- Nimä deysän?

- Bering bäläni bu yâqqä! Bering bu yâqqä!

Şärâfât yugurgäniçä kelib bäläni Sidiqçânning qolidän târtib âldi. Bälä ingrädi. Şärâfât bäläni âlib dârvâzädän kirib ketgäç, Sidiqçânning yürägi «ciz» etdi, közigä kelgän yâşını tez-tez kiprik qâqıb yutdi-dä, sekin bürilib, äñçä yergäçä başını quyi sâlgäni hâldä bittä-bittä qädäm täşläb bârđi, keyin cädällädi.

Sidiqçan Bährâbdgâ keçki pâyit – päsqämliklârdân, qâlin dârâxtzâr vâ âdip ârâliklâridân bâşlâângân şâm qârânğısı bârılıqqâ târqudâ bâşlâgândâ kirib keldi. U mânâ şundây keçki pâyitlârdâ hâmmävâqt negâdir ümrini xâzân bolgân vâ şu xâzân bolgân ümrini ğâriblikdâ ötkâzgândây sezâr, yürâğı siqilib târs yârilib ketgüdây bolâr edi. Birâq undâ hâzir bundây keyfiyâtdân âsâr hâm yoq, âksinçâ, bâlâligi ötgân qışlâqning âdâm siyrâk köçâlâri, tepâlikdâğı bâqâterâk, âllâqâyâqdâ buzâq mâ'râşi, ânqıb ketgân piyâzdâğ hidi, çumçuqlârning ingâ kirib ketâr âldidâ çırqırâşi- hâmmâsi ungâ qâçândir cüdâ-cüdâ şirin ötgân hâyâtini eslâtâyâtgândâyboldi.

Hâvliidâğı keksâ tutgâ çırâq şu'lâsi tüşib, undâ nâtâyin bir kulânkâ kezâr, çikâridân «şirt-şirt»etgân tâvuş eşitilâr edi. Sidiqçan eşikni qâqqândâ Xâdiçâ xâlâning:

- Kim u?! Âbidcân, qârâ! – degân tâvuşi eşitildi-yu, hâyâl ötmây, özi kelib eşikni âçdi.

Xâdiçâ xâlâ oğlining kelişini kutmâgâni üçün gârâng bolib qâldi. Sidiqçan içkârigâ qâdâm qoygândân keyinginä özigâ kelib uni qucâqlâdi, yığlâb yüz-közidân öydi, songrâ şâşib- pişib nevârsini, kelinini, qudâlârini sorâdi. Sidiqçan uning hâmmâ sorâqlârigâ bir xıldâ qısqâ-qısqâ cävâb berib, özidân hâl-âhvâl sorâb ilgâri yürdi. Hâvliidâ qurtgâ bârg qırqâyâgân ukâsi Âbidcân nâvdâlâr ârâsidân oqdek âtilib çiqıb, uning boynigâ âsildi vâ «âkâcân!» deb şundây qıçqırdiki, âlâqâyerdâ yâtgân xorâz qâqâlâb yubârdi. Xâdiçâ xâlâ, âdâtdâğıçâ, keçâ vâ undân ilgâri qânqâq tüşlâr körgâni, bu tüşlârgâ kimlâr qândây tâ'bir âytgâni, hâmmâning tâ'biridân yânâ özining tâ'biri toğri çiqqâni, yâ'ni Sidiqçanning kelişini bilgânligi toğrisidâ tinmây câvrâb supâgâ qızli şâlçâ vâ yângi lâs körpâçâ sâldi; qâzân âsilgân oçâqning âldigâ qumğân qoydi. Songrâ yânâ kelinini, nevârsini, qudâlârini sorâdi. Âbidcân âkâsining yânidâ otirib nimâ qılışini, nimâ deyişini bilmâs, dâm-bâdâm uning elkâsini uşlâr vâ nlcâyâr edi.

Âvqât üstidâ Xâtiçâ xâlâ qışlâqdâ bolib ötgân hâmmâ kâttâ-kiçik hâdisâlâr toğrisidâ gâpirip berdi. Ormâncân Kâpsânçılâr qışlâğidâğı «Qoşçınâr» kâlxâzigâ pârtiyâ tâşkilâtçısı bolib ketibdi; kâlxâzgâ Sidiqçanning xâlâvâççâsi Sâttârqul râis bolibdi vâ uning xâtini birdâniğâ uçtâ tuğibdi, bu toğridâ gâzetâdâ xâbâr çiqıbdi. Kâmilning oğli âtâ-ânâsini Tâşkentgâ köçirib ketibdi; qışlâqqâ Yoldâş âtâ Âxunbâbâyev kelib ketibdi...

- Âxunbâbâyev sūrâtlârigâ heç hâm oxşâmâs ekânlâr, - dedi Xâdiçâ xâlâ.

Âbidcân ungä qoşilmädi:

- Nerä, oxşäydilär- ku, - dedi.
- Yüzläri oxşäsä häm özläri oxşämäs ekänlär, Mäclis qılädilär, vä'z äytädilär deyişdi. Hämmämiz bårdik. Mäclis häm qılmädilär, vä'z häm äytmädilär; kâlxâzni yaxşı qılış toğrisidä yol- yorıq körsätib bir säätçä gäpirdilär-u, keyin başqälärdän gäp sorädilär. Hämmä gäpirdi.

Âbidcân, xuddi biräv qıtıqläyâtgändäy, qıqırlab:

- Sättärqul äkämni bapladilär, - dedi.
- Hä, räisni bapladilär. Sättärqul çıqıb «undâq qılämiz, bundân qılämiz» deb äräväni quruq âlib qaçäbergän edi. Äxunbâbäyev «qısir sigir kop mä'räydi» dedilär. Biräm kulgi boldi. Sättärqul biräm uyäldi... Yoq, kâlxâzning işi bu yıl yaxşı boldi. Sättärqul yängi räis bolsä häm şaşmäsdän koklämni tizginläb âldi... Hä, äytgändäy, bu qurtni sorämäysän... Sättärqul baxârdä qäri-qärtänglärni yiğub, «bekârdän hämmä bezâr, heç bolmäsä bir qutiginä qurt tutmäysizlärmiz?» dedi. Hämmä kondi. Yetti kişi bolib tört quti âldik. Ämädimiz kelgän ekänmi, yâ qurt tutışni säğinib qâlgän ekänmizmi – biräm bolib berdi, qäni endi terib tämâm qılâlsäk? Hâr qutidän yetmiş säkkiz kilädän pillä çıqsä bolädimi. Sättärqul dârräv räyângä mä'lum qılıpti, räyândän ikki kişi kelib hämmämizni kördi, otqızib qoyib sorâq qıldı: sürätläringni âlämiz deyişdi. Külä-külä olibmiz. Qumrinisâ olgür « bürişgän, tirişgän başärämizni körgäni kim hiqıllab turgän ekän» deb qaçıb ketdi. Heç qäysimiz häm âldirmädik. Lekin âlib ketdi deyişdi... Kâlxâz mukâfât berdi. Hä, äytgändäy, räyândän här qäysimizgä bir koyläklikdän ätläs yübârişdi. Râhiläbuvi olgür, tikib kiyib âlsä bolädimi! Qäri närsä... Biräm xunuk körinär ekän. Men urişsäm, «ümrimdä ätläs kiymägänedim, ätkäzganigä şükr» deydi. Hâr xıl âdäm bolädi... Hä, äytgändäy, bu ikkinçisi... Bir yıldä ikki märtä qurt tutâyâtibmiz. Mänä, bolär ekän, oğlim, ilgäri bilmäs ekänmiz. Lekin bunisi unçä hâsil bermäydi deyişädi. ägrânâm allänärsäsi allänimä boldi depti. Hâr qälây kâlxâzgä âlämcähân pillä berdik. Yänä berämiz. Änçä närsä âldik. Mänä, törttä körpä, ikkitä yäkändâz qıldim. Qışligimizni hâzirdän gämläb âlib qoydim. Uşä ätläs häm turipti.

Sidiqcân piyälägä qaräb-qaräb tez-tez çây hoplär ekän:

- Sâtmäbsiz-dä, sâtiş keräk edi, - dedi.
- Zâriqqänimiz yoq, bäläm. Beş-on tängä pul häm ärttirib qoydim. Zâriqqän vâqtimizdä kâlxâz qârâşgän edi, qârziimizni üzdik. Men äytämän, bäläm, qolimdän şunça iş kelär ekän, dädäng häyât vâqtidä nerä « bersäng eymän, ursäng olämän» deb otirgän ekänmän! Sättärqul Äbidcängä bittä yaxşı etik berdi. Bâr, oğlim, etigingni älib çıq, äkäng körsin.

Äbidcän etigini älläqaçän älib çıqqän edi, yäktägining etägi bilän sekin, xuddi sinib qälädigändäy äväyläb ärtib äkäsigä uzätädi vä çıräqning piligini kotäribräq qoydi. Sidiqcän etikni çıräqqä sâlib üstini, içini kördi. Äbidcän uning ästigä çertib körişini häm xâhlär edi.

Kämpir özining tirikçiligi toğrisidä sözläb ekän, Sidiqcän, gärci änäsining qıynälmägänliğıgä xürsänd bolsä häm xıçälät tärtär, Zünnunxocäning üyidän çıqıb ketişi bilän bir äz bâilgän älämi tábärä ävc älä edi.

Xädiçä xälä buni päyqämäy, sidiqcänni çärçägän gümän qilib, därräv örin sâlib berdi.

5

Sidiqcän äiläviy məcärasini änäsigä häzirçä äytmäqçi emäs edi, buni käyfiyätidän yäki birän gäpidän bildirib qoymäslik üçün ertäläb çäydän keyin yâr-corälärini körib keliş bähänäsi bilän üydän çıqıb ketdi; bäläligi otgän köçä, tär köçälärni, qumlâq änhâr boylärini, sigir bāqqän cāylärini bārib kördi; bu cāylärni häzin bir qoşiqni xırgāyi qilib kezär ekän, nāzäridä, kop zāmāndān beri kokrāgidä qātmā-qāt bolib yātğän dārd-hāsrāti şu qoşiq bilän çıqıb ketāyātğändäy bolär edi.

U üygä xıylä tē'bi açilib qāytdi. Kün āğıb, supāgä sāyā qāyğän edi. Sidiqcän supāgä nōzilär ekän, tutnig källägiğä qıstirib qoyılğän tunukä peçkani körib qāldi.

- Öhö, - dedi külib, - peçkā qoyğänmidiläring?
Xädiçä xälä häm küldi.
- Hä, bäläm, Äbidcäning-dä... Sättärqul äkäng üyini yängi turmuş qıldı: äqlätädi, dārçäning ornigä deräzä qurdi, päçkä älib kirdi. Qışlâq ädämigä biräv bir nārsäni başlāb bermäsini! Uni körib yänä ç-tört kişi häm şundâq qıldı. Äbidcäning şulärgä tē'sip qilämän deb meni xop küydirdi-dä! Bir küni

qaräsäm däreçäni buzämän deb bältä kötärüb keläyätipti. Häyhäyläb bältäni qolidän zorğä tårtib äldim. Yänä bir küni tåkçalärni şuväb täşläymiz deb ortäqlärini başläb kelipti. Käsävni älib bir quvdim. Quvişğä quvdimu, häli-häli içim açkydi: bälä beçärä nimä günäh qılıpti? Köripti, häväs qılıpti, yämän närsäni häväs qılmäpti. Yängi turmuş üyni kim häväs qılmäydi. Peçkä qurämän dedi, mäyli dedim. Qurdik. Qışı bilän bekâr turdi, ikki märtä ävqät pişirdik, xäläs, başqä yâqqänimiz yoq. Sättärqul äkäng üyni tüzättirib bermâqçı. Mäyli, uşändä deräzä häm qursin, äqlätsin häm, tåkçä cinigä yâqmäsä şuvätib täşläy qälsin.

Keçkürün Sidiqcänni körgäni bäläligidägi ortäqläridän biri keldi. U ortäq körgäni emäs, zor baxtsizlikkä uçrğan kişidän köngil sorägäni kelgän ädämgä oxşab gäpirär edi. Gäp qävüşmädi. Nimädän gäp açılmäsın, ikki äğiz sävâl-cävâbdän närigä ötmädi.

U ketgändän keyin Sättärqul keldi. Sidiqcän uni yäkin ikki yıldän beri körmägän edi. U Sidiqcän bilän qol uçdä soräşib:

- Xoş, - dedi, - işläring qäläy? Heç kelmäysän? İçkuyäv bol, evidä bol-dä. Yä xätining qoymäydimi? Qoymäsä äytmäysänmi: sen mening xätinim bolsäng, meni xätin älädigän oğıl bälä qilib tuqqän änäm oşä erdä demäysänmi?

Sättärqul şundäq dedi-yü, bu mävzudä ärtiq gäpirişi istämädi şekilli, kämpirgä murâcäät qıldı:

- Sidiqcän bärädä üyni tüzätib älä qäläylik, özi baş bolsin,- dedi.

Kämpir er ästidän Sidiqcängä qärädi.

- Fursäti bolsä mäyli...

Sättärqul läbidägi täbässümini yäşiriş üçün moylâvini burär ekän:

- Fursätiting bärmi, qäynätängdän, Zünnunxocädän soräb kelgänmisän?- dedi.

Sidiqcän qızärib ketdi. U Sättärqulning tä'çädäşnämigä cävâbän songgi väqtlärdä öz hälätini änglägänini, şu säbäbli Zünnunxocä äiläsüdän bütkül çıqıb ketgänini, otgän ümrigä äfsus qilib häyätini başqätän başläşğä bel bağlägänini äytmâqçı bolgän

edi, lekin bir narsani andisha qilib qaldi: «Hâzir şundâq desâm meni mâsxârâ qilib külmâsmikin?» deb oyladı, şuning üçün eşitilär-eşitilmäs:

- Mening xocäyininim yoq, - deb qoyä qaldi.
- Şundâqmi?- dedi Sättärqul käläkä âhängidä lekin Xädiçä xäläning «bäs, qıynämä» degän mäzmundä köz qısışını körüb, başqä gäpgä köçdi. – Men hisâbläb kördim, ikki yüz yigirmä beş sôm çıqım bolär ekän xäläs.
- Hä, şunçalik gäp ekänu, - dedi kämpir, - şu vâqtgäçä qılmägänimizni qärä-yä. Şuginä çıqım bilän bolär ekän-kü!
- Şu vâqtgäçä çıqımdän qorqıb qılmäy yürügänmidingiz? – dedi Sättärqul. – Yoq, gäp çıqımdä emäs, şu dârçä çvlingiz häyât vâqtidä häm qıyşiq edi, şuni toğriläb örnätgäni pul keräkmidü? Yoq, pul keräk emäs, köçirib älib başqätdän örnätilsä bolädigän gäp edi.
- Häfsäläsizlik, - dedi Kämpir.
- Yoq, xäläcän, häfsäläsizlik häm emäs. Sähıbcän äkäm rähmätli häfsäläsiz ädämmedilär? Yoq! Örmäncän äkämning bir gäpläri sirä-sirä esimdän çıqmäydi: hämmä illät kämäbägälçilikdä! Üying küygür bu kämäbägälçilik ädämning yâruğ dünyädän bolgän ümidini kemirib, zängdäy eb taşläb bekän. Yâruğ dünyädän ümiding bolmägändän keyin, dârçäng qıyşiq turdü nimä boldi-yü, toğri turdü nimä boldi. Bunäkä narsäläb hämmäsi didgä, ârzu-häväs-gä bağlik. Dünyädän ümidü bolmägän ädämdä did häm, ârzu-häväs häm süvgä urib ketär ekän.
- Râst, bäläm, häq gäp.
- Hâzir häm kämäbägälmiz, - dedi Sättärqul däväm etib, - lekin bu kämäbägälçilik yâruğ dünyädän bolgän ümidimizni emäs, yâruğ dünyädän bolgän ümidimiz bu kämäbägälçilikni eb, kemşrb taşläyâtıpti. Şuning üçün ädämlärdä did, ârzu-häväs baş kötäräyâtıpti. Tinçlik-âmânlik bolsä, bir kün kelib, yängi dâpgillämä imârätlär sâlib häm, hâzirgidän, «şuçalik gäp ekän-kü» deymiz... Xop, gäp şu bolmäsä, Sıdıqcän özing baş bolib tezrâq bitirib äliyeglär.

Sättärqul ketdi.

U ketgändän keyin Sıdıqcän, ärtiq tâqät qılvılmäy ânäsigä yârıldı, vâqeäni äytib:

- Zünnunxocäning üyini elkämning çuquri körsin, - dedi.

Bu gäpni eşitib, Xädiçä xäläning başıdan römäli tüşib ketdi.

- Oğlim, cân oğlim, - dedi hoplägän çâyini «qılt» etib yütib, - nerä bundaq qılding? Oğlingni tirik etim qılmä. Bäläng tüfäyli här qänçä ağırçılık bolsä üstinggä ä. Bu qarz bälängdän qäytädi.
- Men ävväl qarzimni üzib, keyin qarz bermäqçimän.
- Bu nimä degäning?
- Sizdän qarzimni üzib, keyin bälängä qarz bermäqçimän.
- Yoq, bäläm men sendän olä-olgunçä rāzimän. Men toğrimdä endi täşviş tärtmäsäng bolädi. Mänä, köp qätäri kälxāzdä işläb turibmän. Kälxāz hām qätārdän qāldirmāy qarāşib turipti. Sen köprāq özing toğringdä, oğling toğrisidä öylä, bäläm. Sizlär yaşāydigän zāmān endi keldi. Men bolsām teräkning uçıdāgi āftābdāy gāp: hāzir bārmän, birpäsדän keyin yoq.

Şu päytdä tösätdän köçä eşigi täräqläb açıldı-yü, Zünnunxocä hälläslägäniçä kirib keldi. Sıdıqçān başını quyi sālğäniçä otirib qāldi. Xädiçä xälä uni qarşilägäni yügürdi. Zünnunxocä ungä e'tibār qılmāy, āqldän āzgän bir qıyāfädä toğri sıdıqçānning āldigä keldi.

- Üyimgä öt qoyāmän! Özimni āsāmän! Oğlim, cân oğlim, men sizni şu ümid bilän oğlim degänmidim?

Sıdıqçān pāygākkä bir āz silcib, uni torgä täklif qıldı.

- Qāni.. yūqārigä...
- Yoq, yūring, oğlim, bās! Bās!..

Sıdıqçān uning ketidä turgän ānäsigä qarädi. Xädiçä xälä «xop degin, bār!» deb başı bilän qäytä-qäytä işärä qıldı. Sıdıqçān ergä qarāb:

- Çäkki āvārä bolibsiz... Siz āvārä bolmāng deb «üç tälāq» degän edim. Yol yoq. Şariät yol bermäydi, - dedi.
- Yol bār, oğlim, şariät yol berädi. Üç tälāq deb özigä äytgäningiz yoq, mengä äytdingiz. Özigä äytsängiz yol yoq edi.

Arägä Xädiçä xälä tüşdi. Nihāyät, Sıdıqçān hāzir emäs, bir-ikki kündän keyin bārişgä bā'dä berdi.

Kämpirning qıstâşigä qärämäy, Zünnunxocä otirmädi, ketdi.

- Bäläm, - dedi Xädiçä xälä uzâq cimlikdän song, - bäräsänmi?

Sıdıqcân ilcäydi.

- Kör hässäsini bir märtä yoqâtadi!

- Kâlxâzgä kiräsänmi?

Sıdıqcân çuqur xörsindi.

- Sättärqul äkäm royxuş bermäyaptılar-dä...

Xädiçä xälä xıylä öylänib turgändän keyin:

- Gäp bittä Sättärqul äkängdä emäs, bäläm, - dedi, - sengä xâzir heç kim häm royxuş bermäs... eski ortâqläringdän äyirilgänsän, yängi ortâq ärttirälmädäng... Eldän qâlgunçä yerdän qâlgän yäxşirâq deb şuni äytsä keräk-dä. Bu kâlxâzni hâzirgidäy kâlxâz qılgünçä ädämläring esi ketdi. Täyyâr âşgä bäkävül bolämän desäng hämmäning häm közigä xünük körinäsän. Közing keç açıldı, bäläm, cüdä-cüdä keç açıldı.

Süküt qilib qâlgän Sıdıqcân birdän başını kötardı.

- Endi hämmä ümidim Ormâncân äkämädän. Ormâncân äkämni qârä târtib bärämän. U kişi bilän keyingi märtä körışgänimdä mengä cüdä qättiq gäplär gäpirgänläri esingizdä bärmi? Ägär mengä içläri açimäsä oşâ gäplärni gäpirmäs edilär.

- Mäyli, ixtiyäring... İşqilib peşänäng açılsin.

Sıdıqcân ânäsi kütgändän häm ärtıqrâq gäyrät qilib häş-paş degünçä yağaç, sâmân, boyrä, täxtä vâ başqä nârsälär täşib âldi vâ tezdä üstä sâldi. Qârä vâ qıyşıq dârçä örnidä Sättärqulniki singäri qızıl deräzäni körib, ârzusi üşälgän Âbidcân uning âstidän näri ketmäs, däm-bädäm âynäsini ärtär, içkäridän hävligä xuddi yängi bir âlämni tāmâşâ qılâyâtgändäy, zor mârâq bilän qârär edi.

Sıdıqcân ikki kündän keyin sâfär hâzirligini körib, tuşgä yâqın yolgä çıqdi. Xädiçä xälä bälälilik çağıdägi singäri uning beligä nân tügüb berdi, peşänäsüdän öndi, duâ qıldı, irim qilib özi küzätgäni çıqmädi.

- Cån bäläm, - dedi hâvlining ortäsidadä turub, - xät yubârgin, bizni xävâtir qılmä. Şükr, el qâtâri eşigimizgä nâmer qâqılğan. Hâr qäerdän bir yüzü âltmiş üçinçü deb xät taşlâsang kelädi. Ähmädälining üyi bir yüzü âltmiş säkkizinçü. Ungä oğlidän hâr häftä xät kelädi.

Uni Äbidcân qışlâqning çiqäverişiğäçä küzätib qoydi. Äbidcân bu mâcärälärdän bexäbâr bolsä hâm, äkäsining bu ketişi ilgäriği ketişläridän emäsligini sezär edi, şuning üçün xäyrläşgändä yığlämädi.

6

Sidiqcânning niyätï şu ketişdä heç qäerdä toxtämäsdän tâng âtgünçä yürüb bolsä hâm Kâpsänçilärgä bâriş, täqdiridän şikâyät qilib Ormâncângä zâr-zâr yığläş, oşaning qänâti âstidä öz topigä yänä qoşiliş üçün tinmäy, işdän işni fârq qılmäy, cån-dili bilän mehnät qılış edi. U yärim keçäsi Beşserkâ qışlâğıgä kirib bârdi.

Beşserkâ qışlâğı mäst yoqudä, fâqät älläqäyerdä traktâr tärillärdi. Sidiqcân kättä yoldän äncä çegdä, kättäkân paxmaq bir dâraxt âstidä miltillâb turgân çırâqqä tãmân bürildi. Bu – qızil çâyxânä ekân. Sämâvâr yâtgân, bir çâl çâynaq- piyalä ärtär, hävuz büyidägi süpadä kimdir xurräk âtib uxlär edi. Sidiqcân çalgä salâm berdi. Çâp ungä qarâyman deb qolidägi çâynaqni tüşirib yubârdi. Çâynaq sindi.

- Qol mäyibrâq, oğlim, qol mäyibrâq, - dedi çâl ,Sidiqcânni xıcalâtdän çiqärib, - mänä şu öng qol käräxt. Öng äyâq hâm... Keling, oğlim. Bemähälgä qâlibsiz?
- Hä, Kâpsänçilärgä deb yolgä çıqqân edim. Bährâbâddän kelâyâtibmân.

Sidiqcân yänä yolgä tüşiş niyätï bäriligini äytmäsä hâm çâl bemähäldä Kâpsänçilärning toqâyidän ötiş xätärli ekänini äytib, bu keçä şu yerdä qalışini, ertä sähâr yolgä çıqışini mäslähät berdi sidiqcân içidä xop süyünsä hâm, özini çälning sözini ikkitä qılmäslük üçüningä qälâyâtgân körsätişgä tirişdi: çâl örin sâlib bergändä hâm äncägäçä bir pây etigini eçmäsdän öylänib otirdi.

- Eçing etigingizni, - dedi çâl özigä örin sälâyâtib, - ertälâb bärväqt uyğätämân. Bemähäldä ästi yol yürmäng. Sizdäy yiğitlik çağımdä başimgä bir külfät tüşdi. Buväydädän çıqıb, sizdäy bemähälgä qâldim. Sähärgä yâqın Äççidä ketâyâtgân edim, ropärämdän yolbärs çıqıb qâlsä bolädimi! Tälning

tägidä ätyoläkdä yâtipti... saçlärüm tikkä bolib, etlärüm cimirläşib ketdi. Käytäy desäm – quväli, ötib ketişning sirä hisäbi yoq. Turib qâldim, bilmädim, qänçä turdim ekän. Yoq, täleimgä, näriyâqdän ärävä kelib qâldi. Keyin bilsäm yolbärs-polbärs yoq, äydindä tälning säyäsä ekän. Qorqmäymän deb bolmäydi, oğlim, şunäqä väqtdä ädämning yürägi qınıdän çıqıb ketädi. Çırâqni oçıräymi?

- Mäyli, - dedi Sidiqcân vä äncädän keyin sorädi: - tägingiz buväylidälikmi? Oşä buväydälik Säidährär eşän on bir yäşär qızni bulğägän, şärmändä bolışdän qorqıb uni boğıb öldirgän ekän; bir eşitdikki qâçıpti deb, bir eşitdikki qolğä tüşıpti deb, şu nimä boldi ekän? Xäbäringiz yoqmi?
- Säidährär eşän? Säidährär yüzbäşining ükäsimi? Bu väqeadän xäbärim yoq. Buväydädän çıqıb ketgänimgä yigirmä yildän äşgändir, köp häm bolgändir. Häli äytdim-kü, äççidä ketäyätib közimgä yolbärs körindi deb, şu ketgänimçä qäytib bärğän emäsmän.
- Şunäqämi?

Çäl eçnib körpägä kirdi, äncädän keyin cävâb berdi:

- Hä, Buväydäning süvi mengä häräm edi. Xätin väcidän.
- Xätin väcidän? Xätiningiz yämänmidi?
- Yäxşi xätin edi, - dedi çäl xorsinib, - buning väqeäsini äytib bersäm, täng ätgünçä häm tügämäydi. Biräv yäzsä kättä kitâb bolädi.
- Yäxşi xätindän häm ädäm qaçädimi?- dedi Sidiqcân qızıqıb.
- Zämänä şüm bolgändän keyin şundâq bolär ekändä! Räsmi, yämän xätindän qâçılädi, zämän şüm bolsä, yäxşi xätindän häm qaçär ekän kişi. U ävväl äkämning xätini edi. Äkäm, häli äytgänim, Säidährär yüzbäşining xızmätkäri edi. Yüzbäşining mäl-dünyâsi benihâyät köp, keçäläri üyini on ikkitä mergän qorıqlär edi. Uni «çılân³» häm deyişär edi, bilmädim, oşä väqtdä nimägä «çılân» ekän. Künlärdän bir kün mänä şu üyini küppä-kündüz küni – nāmāzgār päytidä oğri bäsdi. Bu oğrilär qızıq: «äydä, yildä bir kelgän mehmänidän äyirmäsini», deb äşülä äytişädi, «yüzbäşini oğri bäsdi, kelä ber» deb bāqırışädi. Ertäläb eşitsäk qorıqçı mārğānlārdān bittäsä ölipti. Yüzbäşini ğälätä qılışıpti: bir sändiq tilläsä bār ekän, ālib çıqıb āldigä

³ çân – rusçä çlen, birân hissädâr şirkätning ä'zäsä.

qoyiшти, «egāningçā egin, qālgānini ālib ketāmiz» deyiшти. Yūzbāši egāniçā epti, yūtālmāy qālgānidān keyin oğrilār āğzigā zorlāb tiqıшти.

Sidiqçān küldi.

- Hāmmāsini sizlārgā tutdim desā olār ekānmi?
- Undāq deydigān ādām emās edi-dā. Xullāsi it āzābidā olipti. Ertāsi şāhārdān sällāt çıqıb köp ādāmlārni, şulār qātāri ākāmni hām hāydāb ketdi. Qışlāqdā «bu ādāmlārni sorāq qılğāni yārim pāşşāning özi kelār emiş» degān āvāzā tārqāldi. Bir yil ötdi. Bir küni mähāllāmizning ellikbāşisi şāhārgā bārib kelib «ākāng āsildi, öz közim bilān kördim» dedi. Āzāsini ötkāzdik. Ārādān bir-ikki āy otgāndān keyin vālidāmizgā kelin «ellikbāşi mengā köz tikkān, nāsibām oşāning nāsibāsīgā qoşilgān bolsā özimni hāvuzgā tāşlāymān» deb yıglāpti. Rāstdān hām sāl vāqt ötmāy, ellikbāşi bārāllā kişi qoydi. Kelin sāvçı xātīnlārni hāydāb yubārdi. Endi ungā hām qıyindā, yāş ümri ötib ketāyātıpti. Vālidāmiz şundāy yāxşi kelinni qoldān çıqārgāni közlāri qıymādi. Ākāmdān bir qızçāsi hām bār edi. Nimā qılış kerāk? Rāsmimiz qorsin... Men nikāhlāb āldim. Yāqın tōrt āyçā ümr qıldik. Ümrimdā xātīn körgānim hām şu... Men Ābdurāşid pāxtāfürüş degān bāyning ārāvāsini minār edim. Bir küni pāxtā ārtib şāhārgā ketāyātsām, Uçkoprikdā bir āşnām uçrāb «ye, ākāng tirik ekān, şāhārdā kördim, kelāyātıpti» deb qāldi. Ākām – cigārim! Süyünāmān! Lekin... ungā qāysi betim bilān rōpārā bolāmān!
- Xıçālātlık bolādi, lekin ākāngiz xāfā bolmāsā kerāk edi.
- Ānā şu xıçālātlıkni āyting! Ātdān şundāy özimni tāşlādimü ārqārā qāytdim. Üygā hām kirmādim. Şu ketgānimçā ketdim. Hāli yolbārs toğrisidā gāpirdim-kü, şu yergā kelgānimdā qārāsām Āççidā ketāyātibmān. Endi ākām nimā qılıpti deng: uçkoprikkā kelgāndā birāv «xātīningni ukāng nikāhlāb āldi, Üygā bārmāy qoyā qāl!» degān ekān, u hām yolni bāşqā yāqqā sāldirib ketipti. Vālidāmiz bedām-dārāk ketgān ikki oğlining dārd-firāqidā küyib, yātib qāliptilār. Ākām şōrlik oşā kelişidā Sibirdān qāçıb kelgān ekān, qolgā tuşādigān bolgānidā «mening sibir’ bolişim şunçālik zārur bolsā qoruq bolmāsin, bir günāh qılāy» deb, uşlāb bermāqçı bolgān āminning kökrāgīgā bir källā urib öldiripti.

Sidiqçān örnidān turib yānbāşlādi.

- Siz bu gāplārdān bexābārsiz-dā, ālbāttā.

- Hä, keyin eşitgänmän. Oşa yili bähargäçä här qäyerdä rizqımni terib eb, bähärdä Ävliyäätagä ketib qalgänmän. Äkäm yänä äväxtä bolgändän keyin häligi ellikbäşi meni häm «oldi»gä çıqarıb, xätینگä sāvçı üstigä sāvçı qoyäveripti, äxırı popisä häm qılıpti.
- Şunäqä çırâyli xätinmidi?
- Endi, es-hüşi cäyidä, qäddi-qämäti kelişgän, tän-cäni sağ, kuç desängiz bittä män-män degän yigitning işini bähuzur qılädigän xätin edi-dä. Ellikbäşi uning hüsniğä mähliyä bolipti deysizmi, ungä beminnät xızmätkâr keräk... Şunäqä qilib, qäräsäk, ellikbäşi qoymändigän, yurtning äğiz kattäsi bolgänidän keyin här nimä qılış qolidän kelädi, «Mäyli, tersäm terä qälây lekin bir şartım bâr: şartım şuki, men qızimni ogäy ätäning üyigä âlib barmäymän, ätäsidän qalgän hävlini sätib, şuning puli bilän birän qarindâşingä tâpşirämän; äğär xop desälär, tüzükrâq pul berib hävlini âlsinlär», depti. Bunäqä şart ellikbäşiğä älbättä xuş yâqädi-dä! Därräv hävlini öz bähäsidadän äncä ärtiqqä âlipti. Xätin başqä närsälärini häm sätib täp-täyyâr bolib turgän ekän, vâlidämiz bilän qızini âliptiyu bir keçädä zim-ğäyib bolipti-qâlipti. Ellikbäşi u yâqqä ät çaptiripti, bu yâqqä ät çaptiripti – yoq! Xätin öz qışläğigä – Ellikbäşining qoli etmäydigän Näymängä ketgän ekän. Näymän Kâpsänçilärning etägidä. Äradän yâqın ikki yil ötgändän keyin Ävliyäätagä Buväydädän bir ädäm bärrib qâldi. Oşändän bu vâqeälärni eşitib, keliş hărăkätigä tüşdim. U zämändä, oğlim, bizgä oxşagän ädämlärning tört tängä ärttirishi qıyın edi. Tä beş-tört tängä ärttirib yolgä çıqqunimçä yänä üç-tört äy ötdi. Keldim. Kelib süriştirsäm, xätin Färmänqul degän bir kişigä tegipti. Bu kişi Kâpsänçilär qışläğidän ekän. Men Ävliyäätagä ketmäsimdän burun şu ätrâfdä märdikârçılık qılğän edim. U vâqtdä oşa Näymändän tärtib tä Mirzäärälgäçä däryä boyidägi erlärning köpi Äbdüvqqâs eşän, Şäkircän bâyväççä, Äbdüsämäd qâri, Tängriqul häci degän bâylärgä, bütün qışläqqä däryädän süv çıqarädigän vâdäkäçkälär ällänimä degän knyäzgä qarär edi. Däryä bolidä knyäzning kattäkän baği bolib, knyäz' här yili bähärdä bäläçäqäsi, on säkkiztä iti bilän kelib, kuzäkdä ketär edi. Mänä şu bâyläarning erlärini ekädigän dehqänlärni kâpsänçilär deyilär edi. Qışläqning äti häm şundän çıqqän. Bolär açdän häm ölmäydigän, qârni häm toymäydigän qul qätäri ädämlär edi. Kâpsänçilär degänining mä'näsi şuki, häsildän bâyläerining häqını, knyäz' süvining häqını älgändän keyin neşänä teri tükän

dehqāngā kāpsān qātāri bir nārsā qālār edi, xālās. Xoş... Nimā deyāpgān edim?

- Xātīn tekkān kişi kāpsānçılārdān ekān.
- Hā, Fārmānqul kāpsānçılārdān ekān. Toğri uyigā bārgāni istihālā qilib, bir bālāni yūbārdim. «Men fālānçı bolāmān, ānāmni ālib ketgāni keldim» dedim. Tākyādā otirib endi bittā çāy içib bolgān edim, qātmāginā bir yigit kelib: «Qurbān ākā siz bolāsizmi?» dedi. «Hā, men bolāmān» degān edim, sorāşdi. Fārmānqulning özi ekān, yoq degānimgā qoymāsdān hāvlisigā südrādi. Hāvlisigā südrāşidān, «mening kim ekānligimni bilmās ekān, xātīn yāşiripti» deb oylāgān edim. Yoq, bilār ekān: yildā «endi xāfā bolmāysiz, tāqdir şu ekān» dedi. Xāvlisi dāryā boyigā yāqın Qoğāzār mähāllāsidadā ekān. Meni toğri üyigā bāşlāb kirdi. Vālidāmiz betār yātīgān ekānlār, meni kōrib hoşdān ketdilār. Özlārigā kelib közlāri ni açgānlāridān keyin Fārmānqul ānā-bālāni xāli qoyib çiqib ketdi. Bolib ötgān hāmmā vāqeāni vālidāmiz yıglāb-yıglāb gāpirip berdilār, «endi bolār iş boldi, u dūnyā- bu dūnyā meni rāzi qılāmān desāng, şu xātīn ni rāzi qul», dedilār. Beçārā xātīnning tārtīgān āzāblāri ni āytib bersālār, ādāmning yūrāk-bāğrı ezilib ketādi. Xātīn şu xıldā āzāb tārtib, mengā üç yil kōz tutipti. Äxır bir kūni vālidāmiz yıglāb, yūzidān-kōzidān öpib, «endi bās, qızim, hāmmāmizning hām izzātimizni cāyigā qoyding, ergā teg», deptilār. Şundān keyin xātīn ergā tegipti. Birlāsdān keyin Fārmānqul, uning ketidān xātīn qızini etāklāb kirdi. U mendān qāçmādi. Hāmmāmiz otiribmiz, qāni endi birāntāmizdān sādā çiqsā!.. Xāyriyāt, hāligi qız bār ekān – gāpgā kāvşār boldi... Keç kirdi. Tākyāgā bārāy desām Fārmānqul qoymādi. Şu yerdā qāldim. Vālidāmiz, xātīn qızı bilān üydā yātışdi. Fārmānqul ikkāvimiz tāşqāridā yātdik. Uyqu kelmādi. Otib ketgān, hāzir hāmmāmizni hām xicālātīgā qoygān iş toğrisidā Fārmānqul özr tāriqāsidadā bolsā hām gāp açārmikin deb xāvātirdā edim, yoq, u hām şundāy xāvātirdā ekān şekilli, kāpsānçılārdān söz açgān edim, dārrāv ilib ketdi. Keyingi yıllārdā kāpsānçılār erni tāşlāb ketā bergān ekān bāylār erlāri ni ārzān-ārzān icārāgā berişipti, şunāqā ārzān berişiptiki, er tālāş bolib ketipti. İcārā şārtining yāxşiligini āyting: er qānçā kōp ālinsā, şunçā ārzān vā uzāq mühlātīgā berilādi; icārā hāqı hām nākd emās, dehqān bāylārgā veksel’ berādiyū erni qānçā mühlāt bilān ālgān bolsā qārzni şu mühlāt içidā kām-kām uzādi. Fārmānqul hām hāvliqıb on yil mühlāt bilān yer ālipti, veksel’

beripti. Oşā yili kapsānçılār cüdā-cüdā xursāni bolışipti. Birāq yānāgi yilgā bu mürüvvātning misi çıqıpti: bāylār bu işni knyāz' bilān til biriktirib qılışgān ekān. Knyāz' süv pūlini üç bārāvār āşirib yubāripti. Kapsānçılār ğulu kötārişgān ekān, knyāz' «şāhārdān sällāt çāqırāmān» deb bāsipti. Fārmānqul şundān hāsrāt qıldı, «ilgāri hām bir nāv ekān, erni tāşlāb hām ketā ālmāymān, Tāngriqul hācigā veksəl' bergānmān» deb yığlāgündāy boldi.

Sıdıqcān qāynātāsi Zūnnunxocāning «siz mening hām küyāvım, hām oğlımsız» degānini eslāb, külib qoydı.

- Nerā külāsız? – dedi çāl.
- Hāmmāsi bir xıl bolār ekān!.. Gāpigā bering, ātā!..

Çāl dāvām etdi:

- Şunāqā qilib, üç kün turib qāldim. Törtinçi kün cāvāb sorāsām, xātin hāvlining pūlini āldimgā qoyib, «mānā bu āmānātingiz, ānāmni bolsā tā tüzālmāgunlāriçā sizgā betmāymān», dedi. Beçārā şunçā āzāb tārtib bolsā hām hāvlining pūligā tegmāgān ekān.

Çālning tāvuşi özgārdi, öpkāsi toldi şekilli, bīrpās tek qālib, keyin gāpirdi:

- Pūlni ālmādim, ming mārta rāzimān, sizgā ānā sūtīdāy hālāl bolsin, deb özigā qāytārib berdim. Vālidāmizning māyllāri sorāsām, u kişi: «Meni şu āhvāldā qāergā hām ālib bārāsān, āvvāl birān bāşpānā tāp; ālib ketgāningdā hām nevārāmdān uzāqqā ālib ketmāgin», deb kōz yāşi qıldilār. Men Buvāydāgā ālib ketsām, - öz qışlāğımız, - birān kāvāk tāpilār deb oylāgān edim. Vālidāmiz bundāq degānlāridān keyin şu ātrāfdān birān iş tāpişgā hārākāt qıldim. Knyāzning üç cāydā vādākāçkāsi bār edi, şulārdān birāntāsigā ādām kerāk emāsmikin deb kāntārigā bārsām, sārkāri özimizning buvāydālik çıqıb qāldi, ārzhāl qılsām, «vādākāçkādā sizbāp iş yoq, birān hāftā sābr qılsāngiz knyāz' kelādi, ātlārigā qārāydigān sizdāy bir ādām kerāk», dedi. Özim ātgā işqıbāz edim, xop dedim. On kün degāndā knyāz' xātini, boyç etgān ikki qızı, āqsāçlāri, on sākkiztā iti bilān keldi. Üçtā āti bār ekān, hār ātlārki, yūldüzni kōzlāydi. Bu ātlārgā özim hām işqıbāş bolib qāldim. Xāyr, xızmettā kirdim. Qılādigān işim – ātlārgā qārāş, keçqurunlāri hāligi ikki qızni ātliq sāyāhāt qıldiriş. Knyāz' özi gāh Tāşkentgā, gāh

Ändicângä ketib, uzâq-uzâq turib qâlär edi. Knyâz' meni bir âyçä işlätib körüb, endi âylik täyin qılğändä bir küni yärim keçäsi Färmânqul kelib «vâlidängiz sizni yoqlâyâtiptilär» dedi, yürägim cıǵ etib ketdi, bäsäm tildän qâliptilär, kältä-kältä nâfäs âlib şiftgä qärab yâtiptilär. Täng ätdi. Kün yâylgändä üzildilär... Äxırgi nâfäsini âlib başlärini şundäy mengä bürüb, xırä közläri bilän bir qäradilär. Şu qäräşning mä'nâsini häli-häli bilmäymän: xäyr dedilärmä yâ birän ilâc qıl dedilärmä?

- İkkâvi häm emäs, - dedi Sidiqcân uçqur xorsinib, - men ketdim, endi sengä kim küyädidegänläri! Änä şundâq bolär ekän!..
- Hä, bäräkällä, mänä bu gâp toǵri, - dedi çâl vä xıylä vâqt cim qâlib, keyin dävâm etdi: - Şundän keyin bir könglim, Ävliyâätägä qäytib ketä beräymi dedim, körgülik ekän, yänä qâldim. Äqpâşşâ ât âldi, knyâz' üçtä ätdän ikkitäsini berib yubardı, qâlgän bittä ätni kâlyäskägä örgätgin dedi. Häräm ölgür ât nihâyätdä äsâv edi, bir tärzi örgätgänimdä âlib qâçdi-yü, kâlyäskäni çuqurgä tiqdi, özim kâlyäskäning tägidä qâldim. Bir keçäyü bir kündüz behiş bolib yätibmän. Közimni açıb qäräsäm, Väsyä Tyüminning üyidä yätibmän.
- Kim, kimning üyidä? – dedi Sidiqcân.
- Väsyä Tyümin. Vädäkäçkalärgä qäräydigän, oşälärni yürgizädigän bir pus bär edi. Käpsänçilärning yetti yaşärdän yetmiş yaşärigäçä hämmä, hämmä bilär edi. «Älmä güli, Väsyä Tyümin, yärü cöräng ämânmi» deb uning nâmigä äşilä häm çıqqän edi. Şuning üyidä üç häftä yâtdim. Şu yigit mengä üç häftä qärädi, bir burdä nân tâpsä yumşâq çâyini mengä berib bâqdi... Üç häftädän keyin örnimdän turdim. Bilmädim nimä bolgän ekän, şundän keyin bir qolim bilän bir âyâǵım bütkül işgä yärämäydigän bolib qâldi. Qäräsäm işgä yärämäy qâldim, sârkärgä uçrâb «işlägän häqımnı beringlär, men ketämän» desäm, sârkär «xocäyin insâf qilib turgändä häq toǵrisidä äǵız açmäng kâlyäskä äñçä pül bilän tikländi», dedi. Nimä deymän? «Zämänä zorniki». Färmânqul bilän, xâtini bilän xäyrläşdim, ciyänimning peşänäsidadän öpdim. Väsyä Tyümingä «xäyr endi, ukä, bu qılğän yäxşiliging u dünyâyü bu dünyâ esimdän çıqmäydi», dedim... Väsyä Tyümin «şu yerdä qâling, özim yengil iş tâpib berämän» deb köp qıstädi. Künmädim...

Çâl «qilt» etib yütindi, bir öz cim qâlgändän song dävâm etdi:

- Yolgä nän berdi... Älti yärim tängä pül berdi... Ketdim. Üç kün degändä şähärgä kirib bårdim. Şähärdä şu kärext qol-âyâq bilän beş-on kün hämmällik qilib Ävliyââtägä cönädim. Äqpâşşâ, ondän keyin başkäsî häm täxtädän tüşgändän keyin, bilmädim nimä xâyälgä bårdimu qäytip keldim. Väsyä Tyümin, Färmanqulni, ciyänimni köräy, vâlidämizning qäbrläri ziyârät qiläy deb toğri Käpsänçilärgä bårdim. Bârib qäräsäm, uçälä vâdäkäçkä häm väyrân-välängâr, egilgän-bükülgän temir- tersäkläri zängläbyâtipti. Färmanqulning üyi tep-tekis! Süriştirsäm, Färmanqul häm, xâtini häm urişdä ölgän ekän. Väsyä Tyümin bilän ciyänimdän dâräk tâpâlmädim.
- Qänäqä uriş? – dedi Sidiqçân.
- Äziztepä urişini eşitmägänmisiz? Oşâ uriş mänä şu Käpsänçilärdän başlängän ekän. Äsqâr qorbâşi deb eşitgäningiz bârmi? Tängriqul cäyining küyâvi âqtâvuqluk Äsqâr pânsât şu yerdä, şu urişdä öldirilgän ekän. Ädämlärning äytişigä qärägändä, xâtini Färmanqul bilän bâb-bärävâr yürüb bäsmaçılär bilän âtişipti. İşänämän! Qırq yigitgä baş bolädigän xâtin edi!
- Hä, bähuzur işânsä bolädi, - dedi Sidiqçân oyçân, - oşâ zämändä ellikbaşini bâplägän xâtin-dä! Färmanqul qızıl äskâr bolgän ekänmi?
- Yoq, hükümät özimizgä ötib, knyâz' qaçgändän keyin Tängriqul häci vâdäkäçkälärgä dä'vâgâr bolipti: «kunyâz' vâdäkäçälärni mengä sâtib ketdi» deb hüccät körsätipti. Vâdäkäçkädägi räbâçıylär bu hüccätni tән âlişmäpti: «kunyâz' seni älläpti, vâdäkäçkä uniki emäs, xälqnikî, pülingni kunyâzdän qäytärib âl», deyişipti. Tängriqul häci ilänning yağini egän edi-dä, qäräsä bolmäydigän – işni kättä qılsä, xälq gäpning tägidän xäbärdâr bolädi-yü, busiz häm mehri bäländ bolgän Väsyä Tyümin vä uning yâr- cörälärigä ergäşädi, şuning üçün indämäpti, külib qoyäqalıpti, lekin özigä oxşägän mülkdârlär bilän bämäslähät başqä yol tutipti: xälq âräsidadä «xälifäyi Rum Buxârâgä keldi, Ergäş qorbâşi bârib, müsülmänâbâd yolidä ğäzât qilgäni xälifädän fâtihä vä yüz ming sârbâz âlib keldi» deb gäp tärqätipti, Väsyäni tâvuşini xälqqa eşittirmäsädän öldiriş mäqsädidä xälqni qâräkältäk qilib çıqâriş päyigä tüşipti. Ärädän üç kün ötib, nâmâzcumädän keyin Äbdüväqqäs eşân vä'z äytipti, ğäzâtgä fâtvâ beripti. Tängriqul häci başlıq älämän âqkältäk-qâräkältäk bolib, vâdäkäçkärä qäräb yüripti. Lekin älämän yärim yolgä etmäsdän Meliqözi degän bir yigit Tängriqul häcining qârnigä piçâq

uripti. Şu erdä älämân ikkiğä bölünib, neçä hissä köpâyib keçgäçä ur-yıqt bolıptı. Şâm päytidä yigirmä üçtä qızıl sâqçı etib kelipti, lekin bulär topälänni bærtäraf qılğünçä Tängriqul häcining küyâvi âqtâvuqlık Äsqär pânsât bir yüz säksân yigiti bilän kelib käpsänçilärni örâb âlıptı. Yigirmä üçtä qızıl sâqçı bir yüz säksân bäsmaçığä qarşi sähargäçä âtişipti. Qızıl sâqçılärdän on bir kişi, käpsänçilärdän säkkiz kişining öligi qalıb, qalgän qızıl sâqçılär bilän käpsänçilär sähargä yaqın toqäygä kirib ketişipti. Äsqär pânsât ertälâb on säkkiz erkäru bir xâtinning öligini däryägä täşlätipti, egäsi qızıl sâqçılär bilän ketgän hämmä üylärgä ot qoydiripti.

- Ätryäd çaqırışmägän ekän-dä, ätryäd! – dedi Sidiqçân äfsüslänib.
- Ätryäd oşä küni Tängriqul häcigä cänâzä oqlâyâtgändä etib kelipti. Şu küni nämâzgärgäçä Käpsänçilärdä, undän keyin bir keçäyü bir kündüz Äziztepädä uriş bolib, Äsqär pânsât äğzidän oq eb ölipti. Ävliyâätädän kelsäm şu... Ciyänim bilän Väsyädän däräk tâpalmädim. Bir yağı bulär, qäläversä vâlidämizning qäbrläridän köngil uzalmäy, Käpsänçilärdä qalıb ketdim. Bir-ikki yıl yämâqçılık, undän keyin Äbdüsämäd qarining sämäväridä sämävärçilik qıldim. Şu ärädä yer islähâti başlanib qaldi. Kâmissiyälär qarining sämäväridä işlädi. Qarining häm eri köp ekän, sorâqqä hämmädän burun kirib: «Ärtiqçä hämmä erimni mehnätkäş çäräkärlärgä, ezilgän bätärklärgä bolib beriş üçün işçı-dehqân hükümetigä tutdim», dedi.

Sidiqçân tääccübländi.

- Öz ixtiyâri bilän-ä?
- Hä.
- Bizning qışlâqdä kattä yer egäläri äsänlikçä cän bergäni yoq, bir-ikkitä ädäm häm öldi.
- Bu yerdä häm hämmäsi öz ixtiyâri bilän beriptimi deysiz, bittä şu Äbdüsämäd qarî şundâq qıldı-dä. Şundän keyin qarî sämäväri yâpib, mengä cävâb berdi. Tälliqqä bårdim. Oşä erdägi päxtä zävâdigä qarâvül bolib kirdim. Undän keyin mänä şu erdä MTS täşkil qilindi-yü, bungä oşä päxtä zävâdidä işläydigän bir yigit kattäkân bolib keldi. Şu yigit meni âlib kelib MTSgä qarâşlik qızıl çâyxânägä qoydi. İşimdän xursändmän. Endi bittä-yärimtä näsibäsi qoşilgän xâtin çıqıb qalsä uylänsäm degän üyim häm yoq emäs. Här zämân Käpsänçilärgä bärrib vâlidämizning qäbrläri ziyârät

qilib kelāmān. Kāpsānçılār hāzir hāmmāsi bittā kālẖāz bolgān. Dāryādān süv çıqārişgā urinib yātişipti.

- Ciyāningizni bāşqā qıdirmādingizmi? – dedi Sidiqçān.
- Xop qıdirdim. Zāvāddā qārāvül bolib yürgān vāqtlārimdā üç märtā gāzetāgā hām berdim. «Hānifā Usmānāvāni körgān-bilgān ādām bolsā, Tāllıqđāgi pāxtā zāvādigā xābār qılsin» deb yāzdirdim. Tāpilmādi! Vāsyā Tyümin Äşxāvāt urişidā ölgān deb eşitdim.

Şu yāqın ortādā xorāz qānāt qāqıb cüdā hāfsālā bilān qıçqırdı. Bungā ällāqāerdāgi cöcāxorāz şāşibpişib cāvāb berdi.

- Änā şunāqā gāplār, - dedi çāl, - endi uxlāsāk hām bolār-ä?

Sidiqçān bu çāq qız bālāning tāqdiri toğrisidā oylār edi, çālning gāpini eşitmādi. Uning miyāsıdāgi oy xāyālgā xāyāli tüşgā tutāşib ketdi.

7

Sidiqçān ertālāb nānüşātān keyin cönāmāqçı bolgān edi, Qurbān ātā:

- Birpās sābr qılsāngiz māşināgā tüşib ketāsiz, MTCning māşinālāri Nāymāngā qātnāb turādi. Nāymāngāçā māşinādā bārsāngiz, u yāğı yāqın, - dedi.

Sidiqçān ümridā ävtāmābilgā tüşmāgān, ungā tāxtirāvān, şāferlārgā esā qāriyb Äflātün deb qārāgāni uçün:

- Yoğe!.. – deb küldi.
- Nerā?
- Endi...
- Bemālāl! Özimizgā qārāşli yigitlār, birāntāsigā äytāmiriz...
- Māşināgā heç tuşgān emāsmān, - dedi Sidiqçān külib.

Qurbān ātā engāşib sāmāvārnıng āstıgā sim tiqāyātgān edi, qāddini rāstlāb Sidiqçāngā qārādi.

- Nimā?
- Ümrimdā tuşgān emāsmān.
- Şu çāqqāçā qāysi burçākdā māğār bāsib yātgān edingiz?

Sidiqcan çalni özi singari ümrıda ävtâmâbilgä tuşmâgân deb oylâgân vâ şuning üçün undân bundäy gâp çıqışını kütmâgân bolsä keräk, qattıq izzâ târtıdı, nimä deyişini bilmây, başıdân düppisini âlib u yâq-bu yâğığâ çertdı, tizzâsigâ qoyib ciyâgini târtıdı. Bu gâpin âltmişgâ bârib qâlgân bir çaldân eşitgânligi ungâ nihâyätdä nâş'a qıldı. Şundân keyin ävtâmâbilgâ tüşib ketiş uning üçün bir häväs, Qurbân âtä qozğâtgân xâhiş emäs, öz qâdrini bilgân hâr bir âdâm bälâsi kündâlik häyâtdân tälâb qılâdigân zârurâtlârdân birigâ äylândi, şundäy zor zârurâtgâ äylândiki, şu küni Näymângâ ävtâmâbil' çıqmâgân edi, piyâdâ ketmädi, künni Qurbân âtägâ qârâşib ötkâzdi: kömir mäydälâdi, xumgâ süv toldirdi, hättâ, birân taniş-biliş körib qâlsä Zünnunxocâgâ etkâzâdi vâ Zünnunxocâ älbättâ «olâ» deydi degân ändişägâ hâm barmây, çâl tâşidi, sâmvârning sâhnini süpürdi... Qurbân âtä, uning ävtâmâbildä ketişgâ câzm qılğânini körib, keçqurun MTCdân ertägâ qaçân ävtâmâbil' bolışını bilib keldi. Şu münâsâbât bilân yänâ ävtâmâbil' toğrisidâ gâp çıqıb, Sidiqcan «şu çâqqaçâ qâysi burçâkdâ mâğâr bäsib yâtgânligini» vâ endigi niyätini bätâfsil sözlâb berdi.

- E- e-e, - dedi Qurbân âtä, - Ormâncân? Ormâncân mening tutingân oğlim-kü! Men Kâpsânçılârgâ ânâmning qâbrini ziyârât qılğâni bârgânimdâ hämmävâqt oşânikigâ tüşâmân. Küngâ bu kün nimä? Şânbâmi? Bugün MTCgâ kelgân bolışı keräk... Kelmâgân bolsä, endi kelâdi. MTCgâ kelgânidâ meni körmâsdân ketmäydi.

Sidiqcan, bir tãmândân, Ormâncângâ qândäy röpärâ bolışını vâ gâpni nimädân başlaşını bilmây yürâgi pöküllâb, ikkinçi tãmândân, uning xuş qâbul qılışı ümidi bilân entikib kütâr edi. Uning hâlâtini sezgân Qurbân âtä MTCgâ üç märtâ bârib keldi vâ nihâyât, âxırgi bârışidâ «kelipti, âti şu yerdâ» deb keldi.

Ormâncân tösâtdân kelib qâldi. Uning kelgânini nä Qurbân âtä pâyqâdi vâ nä köz-qulâq bolib turgân Sidiqcan. U ikki qolidâ üçtâdân âltitâ çâynâk kötârib hâvuz boyidâgi çâyxorlâr âldigâ ketâyâtgân Sidiqcanı körib, xuddi közigâ işânmâgândây, turib qâldi. Qurbân âtä ikkinçi sâmvârgâ xumdân süv âlib qoymâqdâ edi. Sidiqcan hâvuz boyidân boş çynâklârni âlib qâytişdâ uzâqdân Ormâncângâ bir qârâdiyü, âftidân, tânimâdi. Ormâncân sâqâlini bütkül qırdirip tâşlâgâni vâ buning üstigâ kattâkân âq qâlpâq kiyib âlgâni üçün yüzi kiçkinâ vâ qâp-qârâ körinâr edi.

- Yângi kâsb qulluq bolsin, bâyvâççâ! – dedi Ormâncân.

Sidiqcân Ormâncânni tâvuşidân tânidi, bir lâhzä gängib qâldi-dä, song özigä kelib qolidägi çâynaqlârni yergä qoyäsâlib ungä tãmân âtildi, lekin uning qimirlâmägânini – bir âyâğini süpâning çetigä, bir qolini beligä qoyib turâvergânini körüb, ikki qädâm beridä toxtädi. Ormâncân qâmätini râstlädi vä sorâşgâni qol uzätär ekân:

- Nimä qilib yüribsän bu yâqlärdä? – dedi.

Qurbân âtä säddä âstidägi süpägä çây qıldı. Sidiqcân Ormâncângä bütün vâqeâni äytib berdi vä sözining âxiridä:

- Endi sizning etägingizni uşlägânim uşlägân, Ormâncân äkä, - deb közigä yâş âlgändäy boldi.

Ormâncân ungä birân cävâb qılışni xâhlâmägändäy, lâncräq bir tâvuş bilân:

- Mening etäгим sengä nimä qilib berär edi, öz bilgäningdân qâlmä, - dedi.

Uning ävzâyini küzätib turgân Sidiqcân başini quyi sâldi.

- Men sizni qârä târtib keldim, Ormâncân äkä. Sizdân başqä heç kimgä gäpirä âlmäymän.

Qurbân âtä yänä çây keltirdi vä Sidiqcânniing äftidân sühbätning mäzmunini fähmlädi-dä, Ormâncânniing yänigä çokkä tüşib:

- Ormâncân oğlim, bälä beçârägä bir yârdäm qılgin, ötgän gäpgä sälävät, - dedi.

Ormâncân küldi.

- Cänim bilân. Hâzirning özidä yârdäm qılışgä täyyärmän. Mänä, sengä birinçï yârdämim, - dedi u Sidiqcânniing yäktäğini üşläb, etigining qoncini ğicimläb. – Bu yäktäging eskirsä yängisi bârmi? Bâşarti, kâlxâzgä âlišsä, häli-beri yängi yäktäk, yängi etik âlälmäysän. Bizning kâlxâzçılâr bunäqä etik kiyädigân bolğünçä bir-ikki qâvun pişiğı ötädi... «Qoşçınâr»dä iş köp, âş âz. Sen kättä âxurdân em eb orgängänsän, çıdâlmäysän.

Qurbân âtä Sidiqcângä qârâb «vähmä qilâyâtipti» degân mäzmundä köz qısdı, bungä hâm qänâät qılmäy:

- Oğlim, Ormâncân, bälä beçârâni çoçitmâgin-dä! – dedi.
- Yoq, âtaxân, bilgâni yâxşi. Üy âlâdigân kişi üyni minârädaturib körmäydi. Kâlxâz ilgâri ikki yüz on üç xocâlikdân ibârât edi, hâzir bir yüz säksân tört xocâlik qâldi, başqälâri hâr yâqqâ ketib qâldi.
- Gâping toğri-kü, lekin kâlxâzlâring dürüst bolib kelâyâtipti: dämbâ qilib tâşqın bälâsidân qutuldilâring, âriq bitây deb qâldi. Kâlxâz yâxşi bolib ketişligi şundân mä'lüm-dä!
- Älbättâ yâxşi bolib ketädi. Bungä hämmâ işânädi. Hättâ oşâ qâçib ketgänlâr hâm işânâr edi. Ulâr işânmägânidân qâçib ketgâni yoq, âğır mehnâtgâ çıdamädi. Ädâmlâr kâlxâz yâxşi bolib ketişligigä işânmäsä, kânâl işidâ şunâqâ işlârmidi? Äyniqçâ qış künlâri-yä!

Qurbân âtä qâhrâtân qış künlâri eslädi. Qättiq sâvuq. Däryâ tãmândân esgân izğirin burunni uçırub ketây deydi. Üst-bâşi yüpün yigitlâr, çällâr qulâqlâri römâl bilân bağlâb âlib ketmân urişädi, tupraq köçirişädi; xâtinlâr zâmbil kötârişädi, qâp ârqälâşädi. Bulâring içidâ âyâğigä uvädâ orâb, sim bilân bağlâb âlgân kişilâr hâm bâr edi.

- Râst, oğlim! Cüdâ kättâ bir nârsädân ümidi bolmägân âdâm bu xıldâ mehnât qilmäydi. Yâxşi, yığlâb-yığlâb märzâ âlsäng, külib-külib süğâräsân.

Ormâncân başqâ heç nârsâ demädi, MTCdâ işi bâr ekân, kirib ketdi.

Sidiqcân otirgân yeridâ otirub qâldi. Qurbân âtä, Ormâncân hâli üzil-kesil bir gâp äytgâni yoq, deb Sidiqcângâ täsälli berâ başlädi. Ärädân yârim säät ötgândân keyin Ormâncân MTC tãmândân ikkitâ ât etäklâb keldi.

- Qâni, qâysi birini minäsân? – dedi u hânüz sükut qilib otirgân Sidiqcângâ qârâb.

Sidiqcân birdân başini kötârdi, älänglâb qâldi, Qurbân âtä Sidiqcângâ «änâ, äytmädimmi» degân mä'nâdâ qâşini uçırdi. Sidiqcân yügürub bârib ätlârdân birining cilâvini tutdi.

İkkâvi Qurbân âtä bilân xâyrlâşib cönädi.

İKKİNÇİ BÂB

1

Näymändän tårtib tã Mirzäärãlgãçã dãryã boyidãgi yerlãrni ävvãllãri çãrãkãr vã bãtrãk bolib, keyinçãlik kãttã yer egãlãridãn icãrãgã ãlib ekkãn dehqãnlãr dãryã boyidãgi qãtãrãsigã ketgãn kãttã-kiçik beštã hãvzãgã örnãşgãn bolib, bu hãvzãlãrning hãr biri bir mähãllã, hãmmãsi Kãpsãnçılãr qışlãđı deb ãtãlãr edi. Bu yerlãrgã dãryãdãn sũv çıqãrãdigãn vãdãkãçkãlãrni bãsmãçılãr bũzib tãşãlãgãndãn keyin kãpsãnçılãrning bir qısım ãstã-sekin hãr yãqqã kãçıb ketib qãldi. Yer islãhãtidãn keyin bir yil dãryã tãşib ekinlãrning yãrmidãn kãpi nãbũd boldi; yãnã bir yili qãttıq qurgãqçılık bolib, ekinlãr kũyib ketdi. Mãnã şũ yillãri, gãpçı hũkũmãt yãrdãm bergãn bolsã hãm, kãpsãnçılãrning yãnã bir qısım hãr tãmãngã kãçıb ketdi. Şundãt qilib beş mähãllãlik Kãpsãnçılãr qışlãđı Qoşçınãr, Bãqãqurullãq, Qoğãzãrdãn ibãrãt üç mähãllã bolib qãldi.

Yer islãhãti vãqtidã vã undãn keyin yũzãgã çıqıb qışlãq Sãveti ãtrãfigã toplãngãn äktivlãr äzim bir dãryã boyidã ãsmãndãn tuşãdigãn tãmçıgã zãr bolib otirişni külgili bir hãl hisãblãb, ävvãl rãyãn icrãiyã kãmitetigã, undãn keyin ãblãst' sũv xucãligi bãşqãrmãsigã ärizã berişdi.

Qışlãqqã rãyãn icrãiyã kãmitetining rãisi kelib vãdãkãçkãlãrdãn birini tiklãş hãqidã mãclis ötkãzãdigãn boldi. Mãclisgã fãqãt äktivlãr çãqırılğãn bolsã hãm, sũvning dãrãgini eşitib, bũtũn qışlãq keldi. Qoğãzãrdãgi vãdãkãçkãdãn qãlgãn xãrãbãning sãhni ãdãmgã liq toldi. Rãis Kãpsãnçılãr qışlãđıning tãlãbigã mũvãfiq rãyãn hũkũmãti vãdãkãçkãlãrdãn birini tiklãşgã qãrãr qılğãnligini, äsbãb-ũskũnã keltiriş üçũn Tãşkentgã ãdãm kelğãnligini bildirdi. Kãpãnçılãr bu xãbãrni eşitib benihãyã xursãnd bolişdi. Birãq vãdãkãçkãlãrdãn qãysi biri tiklãnişi toğrisigã kelğãndã xãlãyıqdãn ãlã çıqdi. Kãpsãnçılãr üç gũrũhgã bõlindi. Hãr qãysi gũrũh öz yerigã yãqın vãdãkãçkãning tiklãnişini xãhlãr, hãmmã hãm sũvning bãşidã bolişini istãr edi.

Tãrtişuv qızib ketdi.

- Bãqãqurullãqdãgi tiklãnmiydigãn bolsã – heç kerãgi yoq!
- Qoşçınãrdãgi vãdãkãçkã tiklãnãdigãn bolsã – tiklãnmãgãni yãxşi!
- Qoğãzãrdãgi vãdãkãçkã tiklãnãdigãn bolsã – tãgi bilãn qopãrib tãşlãymiz!

Rãis bãşqãlãrdãn kãrã Bãqãqurullãqdãgi vãdãkãçkãni tiklãş mũvãfiq vã qulãyrãq ekãnini tũşũntirişgã kãp ãvãrã boldi. Kãpsãnçılãr, sirdãn mũrãsãgã kelğãn bolib, zimmãlãrigã tuşğãn vãzifãlãrni mũmkin qãdãr tezrãq bãcãrişgã sãz berib tãrqãlişdi.

Bulärning zimmälärigä tuşädigän väzifälär – xumdändän ğışt, zärbulâqdän qum täşiş vä Bäqäqurullâqdän ikki tāmāngä qaräb ketgän äriqlärni tuşätiş, kömilib ketgän şaxâbçälärni qäytädän qäziş, yāngi äriqlär çiqäriş edi.

İkki kündän keyin qışlâq Sävätining räisi Sämändäräv qışlâqdägi hämmä ât, eşäk vä hökizläрни nävbät bilän işlätiş üçün röyxät qıldı. Ulâv cüdä âz edi. Buning üstigä Käpsänçilärdän ulâv âliş şu qädär qıyın ediki, Sämändäräv üstilär kelgünçä bu işlär bitmäy qalışidän xävfsiräb, här kimgä älähidä-älâhidä uqtirişgä, hättâ yälinişgä mäcbur boldi. Qoşçınârlık yâki qoğzâzârlık u yâqdä tursin, süvning başidä bolädigän bäqäqurullâqlıklär häm özi yâki ulâvining cänini kâyitgisi kelmäs edi. Qoğzâzârlık Tolägän äkä degän kişi hättâ âtining äyâğigä mıx qâqıb âqsätib qoyibdi. Näticädä ältiyetti künlük iş yigirmä säkkiz küngä çözildi.

Nihâyät, vâdâkâçkä qurılışgä üstä tüşdi.

Äriqlärni tüzätiş, qäziş işidä käpsänçilär yänä häm näähilrâq bolişdi. Bulärdän, äyniqsä süvning başidä bolädigän bäqäqurullâqlıklärdän heç biri öz yeridän sâl närigä birän ketmân urişni xâhlämäs, Sämändäräv xunâb bolib boğilsä, «dehqānning başini biriktirişdän körä zâğärä undän çäl-çäl yâpiş âsânraq» deb külişär edi.

Şundäy bolsä häm vâdâkâçkä bitgünçä äriqlär täyyär boldi. Vâdâkâçkäning âçılış māräsimi kättä toygä, kättäkân säyigä äylänib ketdi. Bu süv qışlâqning bütün dârd-fälâkätini, bütün qäşşâqligini yüvib ketâyâtgändäy hämmä şâd-xurräm, hämmä ähil, ârädä ötgän pästbäläni gäplär unutilgän edi.

Mänä şu künlärdä kâlxâzçılık häräkäti başlänib ketdi.

2

Käpsänçilär Bährâbaddä säbıq bätäräk vä çäräkärdän täşkil täpgän bir kâlxâz bärliğini, ulär yer-süv, ât-ulâb, äsbâb-üskünälärini ortägä sâlib şeriklik dehqānçılık qılışlärini eşitgän, lekin bu ädämlär nimä üçün, nimä mäqsäddä şu yolgä kirgänlärini bilışmäs, bungä biräv çändän qızıqqän häm emäs. Kâlxâzläştiriş häqidä miş-miş gäplär kopäygändän keyin bungä hämmä qızıqdi, şuning üçün räyân partiyä kâmitetining sekretäri Ähmedäv şu toğridä mäclis ötkäzğäni kelgändä Bäqäqurullâqdägi vâdâkâçkä mäydänigä ädäm sığışmäy ketdi.

Ähmedâv gäpni Käpsänçilär qışlâğining tärixidän başladi, käpsänçilärning ötmişidägi häyätlerini bätäfsil gäpirib berdi, songrä yer islahati toğrisidä gäpirdi, oşändä «xudâ bermägän yerni bändäsining qolidän älmäymän» deb ävväl yer alışdän baş tartğan Qämbäräli äkägä teğişib hämmäni küldirdi. Qämbäräli äkä qızarıb, yer çızib otirär edi.

- Älbättä, - dedi Ähmedâv, - yer zäurlärning zäurü, lekin qäşşâqlıkdän çıqış üçün yerning öziginä kifâyä qılmäydi. Buni özläring körüb turibsizlär.

Ärqädä otirğan qoğazärlik Tilläbüvä luqmä taşladi:

- Körüb turibmiz, birimiz ikki bolâyâyätgäni yoq. Yer bolgäni bilän xudâ bäräkäni kötärsä qıyın. Häli häm oşä «bultürgi Eşmätmiz».
- Birimiz ikki bolmäyätipti degäningiz toğri, ätäxân, - dedi Ähmedâv, - lekin häli häm «bultürgi Eşmätmiz» degäningizgä qoşilmäymän. «Bultürgi Eşmät» yerdän tişi bilän suğurib älgän häsilining deyärli yärmini bây äkäsigä berär edi. «Bu yilgi Eşmät» şuni bermäydi.

Hämmä güriläb uning sözini täsdıqladi.

- Endi, - dedi Ähmedâv deväm etib, - xudâ bäräkäni kötärgänligi mäsäläsigä keläylik. Därhäqiqät, Tängriqul häci här gektä yeridän qırq-qırq etkäzib päxtä älä ekän, häzir mäsälän, bizning Qämbäräli äkä xuddi oşä yerning şundän ötgän yil yigirmä ikki put päxtä älipti. Endi ikkinçi tāmangä näzär taşläylik. Oşä väqtlärdä ekädigän yeri özigä kifâyä qılädigän dehqänlär häm bärmidi? Älbättä bär edi. Xudâ bäräkäni kötärmägän oşä väqtlärdä bulärning häli qändäq bolgän edi? Ä, Ğulâm äkä, oşä väqtlärdä qançä häsil älä edingiz?

Äldingi säfdä otirğan qap-qärä, äzğın, äq ärälägän uzun vä cüdä siyräk säqäli şäbädädä hilpiräb turgän Ğulâm äkä bir äqärib, bir qızarıb, sekin örnidän turdi.

- Älädigän häsilim qarz bilän uçmä-uç kelävergändän keyin päxtä ekişni taşläb yubärgän edim, - dedi vä därräv otirdi.
- Demäk, - dedi Ähmedâv, - gäp xudâ bäräkäni kötärgänligi yä tüşirgänligidä emäs, bäräkäning özi yerni qändäy xocälik ekkänligigä qaräb bolär ekän. Tängriqul häci bäquvvät xocälik edi. Ğulâm äkä el kelsä yiqıldigän

bequvvät xocälik edi. Tängriqul hâci kättä hämyânini – özängi, çäräkâr-bätrâklärni – cilâv qilib yerni mä'lum dâracädä minib âlgän edi. Ğulâm äkä yerni minä âlmäs edi. Tängriqul hâci qolidägi bütün vâsitälär bilän yerni qämçilâb köprüq hâsil berişgä mäcbur qılâr edi, Ğulâm äkä esä yerning bergänini âlâr edi. Demäk, bäräkäning siri nimädä ekän? Bäräkäning siri yerni köprüq hâsil berişgä mäcbur qılışdä, uni minib âlişdä ekän. Köpçiligi yängi, eskiläri häm nimcân bolgän hâzirgi dehqân xocäligi yerni minib âlä âlädimi? Yoq! Buning üçün nimä qılış keräk? İkki yol bâr: biri – Tängriqul hâcining yoli, ikkinçisi – mirzâârällik sâbıq bätürk vâ çäräkârlär tutgän yol, Tängriqul hâci yoli bilän bârilgändä bittä Tängriqul hâci çıqışı üçün Qämbäräli äkägä, oxşägänlârdän yigirmä-ottiztâsi «bultürgi Eşmät» bolışı keräk. Bungä partiyä yol bermäydi, mutläqâ yol bermäydi! Mirzâârällik sâbıq bätürk vâ çäräkârlär tutgän yoldän bârilgändä häli yängi, eskiläri häm nimcân xocäliklär birläşib kättä küç hâligä, sänââtimiz berâyâtgän traktârni üzängi, ilmni cilâv qilib yerni minib âlädigän zor xocälik hâligä kelädi. Partiyä vâ hükümät buni qolläydi. Mänä şuning âti kâlxâz bolädi.

Ähmedâv kâpsänçilärni kâlxâz tuzişgä çäqirib sözini tāmâm qıldı. Sävâl – cävâbrä ötildi. Sävâl yağilib ketdi. Hämmädän keyin, hâzirginä ânäsini emgän buzâqdây, läbining ikki burçı âqärib turgän, yüzi şişinqırägän – zâhil bir yigit xuddi dän tiqılğan tâvuşqdây bir tâvuş çiqärib, qolini kötärädi.

- Sävâl!.. Hükümät özi bergän yerni özi tårtib âlâr ekän-dä?
- Kimdän tårtib âlâr ekän? – dedi Ähmedâv. – Tårtib âlib kimgä berär ekän? Bâylärgämi? Sizgä şu gäini örgätib yubârgän âdämgä bärrib äyting: Sâvet hükümäti yerni sizdän tårtib âlgändän keyin äsl egälärigä tâpşirgän ekän, yerdän ümid qılmäs ekänsiz, deng!

Külgi kötärildi, qärsäk bolib ketdi.

Yigit, nimä bolgänigä tüşünälmäy, äğzini kättä açib, kiprik qâqmäy, bâqräyib turär edi.

Äldingi qätârdä otirgän Botâbây degän ortä y degän ortä yaşlârdägi bir kişi bäländ ävâz bilän:

- Nişānbāy bu sāvāling pālāgdā çıqdi, bārib Āqılxāntorādān başqā sāvāl ālib kelgin! – dedi.

Yānā külgi kōtārildi.

Müzākārā başlāndi. Birinçī bolib sözgā Rōzimāt degān yāşginā, lekin bolıq bir yigit çıqdi.

- Mening sözim qısqāçā. Āhmedāv ākām trāktār toğrisidā gāpirdilār. Men hām şu toğridā gāpirib ötmāqçımān. Men bāhārdā Qātārtālgā bārgān edim. Ciyānim oşā yergā tüşgān. Şu qātārtāldā bundān üç yil bürün tāşkil qilingān uruğçılık sāvıxāzi bār. Şu sāvıxāzning direktāri islāhātdā yer ālgān bātrāklārdān bittāsīgā bācā bolār ekān. Şu bātrāk direktārning āldigā bārib «ulāvım yoq, bācā, şu yil trāktāringiz bilān yerimni hāydātib bersāngiz, dūrüstrāq hāsıl ālsām, kelāsi yil ulāvlik bolār edim», depti. Direktār könipti, lekin yerni bārib körgānidān keyin: «Bu bir pārchā yerni trāktār bilān hāydāş zāmbārāk bilān quyān āvlāşdāy gāp, qoşnilāring könsā, hāmmālāring yerlāringni qoşib yāxlit qilinglār, bir kündā hāydātib berāmān», depti. On üç xocālik yerini qoşıpti, şulār içidā bizning küyāv hām bār ekān. Trāktār bir yārim kün işlāb, tizzā boyi hāydāb beripti. Bulār bir tälāy qorıq hām açıb ālışıpti. Trāktārning hāqını on üç xocālikkā sāçılğāndā bittā ātning üç künlik em-xāşāgidān ārzān tüşipti.
- Mānā şu nimā? – dedi Āhmedāv.
- Trāktārning fāydāsi.
- Bundān tāşqāri?
- Bundān tāşqāri... dehqānning fāydāsi.
- Kōrtāk! Kōrtāk! – dedi Āhmedāv. – Mānā şundān kāl{xāz kökārīb çıqādi. Turmuşning özi dehqānlārni birlāşışgā, kāl{xāz bolışgā undāyātipti! Xoş, undān keyin nimā boldi?
- Undān keyin men bu gāpni kelib Botābāy ākāmğā āytdim. Bu kişi «ittifāqnāmā yāzdirib rāyāngā bārsāk bolār ekān» dedilār. Şuning üstigā Tillābuvām kelib qāldilār, bu kişi: «Qıymāt behikmāt emās, ārzān beillāt emās, buning tēgidā bir illāt bārdir, sābr qılāylik», deb lānclik qıldilār.
- Bir men āytgānim yoq bu gāpni! Dedi Tillābuvā dūngillāb.

Botábây örnidän turib çalgä qolini şâp qıldı:

- Bir siz äytmägän bolsängiz häm ävväl bâşi siz äytdingiz!..
- Toğri, - dedi yigit sözidä dävâm etib. – şundän keyin bu işgä qont qılmädik. Men nimä demâqçımân? Men şuni äytmâqçımânki, birläşsäk, kâlxâz bolsäk, hükümätimiz traktâr bersä, birimiz ikki emäs, on bolädi, yüz bolädi. Şu bilän sözim tāmām... Hä, äytgändäy, bu âradä «traktâr yerni küydirib, çirini quritib, üç-tört yildä giyâh unmäydigän qilib qoyâr emiş», «traktâr çoçqäning yâğı bilän yürär emiş», «göristândän tâvuş çıqıptı» degän gäplär çıqıb qâldı.
- Bunäqä gäplär kimdän çıqadı? – dedi Ähmedâv miyiğidä külib.

Bäläsini emizib otirgän bir xâtin ikki-üç bâr âğız rstlägänidän keyin eşitilär-eşitilmäs:

- «Göristândän tâvuş çıqıptı» degän gäpni men Nişânbâydan eşitgän edim, - dedi.

Ähmedâv buni eşitib qâldı.

- Nişânbâydan eşitgän bolsängiz eşitgändirsiz, lekin bu gäp Nişânbâyning özidän çıqqän emäs. Nişânbây kürk tâvuqqä oxşagän nârsä: egäsi tâvuqning tuxumini bâstirädimi, ördäkning tuxumini bâstirädimi – ungä bari bir – açıb çıqäverädi.

Qıyıqırıq külgü bolib ketdi.

- Bunäqä gäp traktâr kelsä ziyân qılädigän âdämdän çıqadı, - dedi Ähmedâv dävâm etib, - traktâr kelsä, kim ziyân qılädi? Dehqân xocäligining kuçsizligidän, pülgä, ât-ulâvgä, äsbâb-üskünägä muhtâligidän fâydälänib qımirläb qâlgän, yer islâhâtidä qırqılğan tirnâğı üsgän vä üsâyâtgän, kuçsiz xocälikläрни iländäy ävräb dämigä tärtäyâtgän âdämlär ziyân qılädi. Qışlâqda şunäqä âdämlär bârmi?

Här tāmândän tâvuşlär eşitildi:

- Tâpilädi.
- Bâr!

- Hä, bäräkällä, - dedi Ähmedäv, - tãvuş gøristãndan emäs, mãnã şulãrdãn çıqãyãtıpti. Bulãr nãnimiz yãrimtã bolãdi deb hãlitdãn, hãli trãktãr kelmãsdãn burun irillãyãtıpti.

Røzimãtdãn keyin tillãbuvä söz åldi. Hãmmã «bãlãgã qãlding» degãn mã'nãdã külib Røzimãtgã qãrãdi.

Tillãbuvä uzun, åppãq sãqãlini tutãmlãgãniçã engãşibrãq yurgãlãb åldigã çıqdi-dã, qãmãtini rãstlãb Ähmedãvgã qãrãdi.

- Gãping tođri, ukã, menburungi kãpsãnçı emãsmãn, dehqãnman! Nimã vãcdãn bultürgi Eşmãtmãn dedim. Bu gãpni şu vãcdãn åytdimki, Şãkircãn bãyvãççãning yerini ekib yãki undãn yerni icãrãgã ålib yürgãn vãqtlãrimdã bu ådãm årttirãyãtgãn tümãn bãylikni kørib şorpeşãnãligimgã birdãn-bir sãbãb yersizlik, süvsizlik deb oylãr edim, şuning üçün, islãhãtdã øzimgã tekkãn yerni belgilãb qãzıq qãqqãnimdã, vãdãkãçkã qurilişgã årquãlãb ğışt tãşigãnimdã køp nãrsãlerni mølcãllãb qoygãn edim, køp nãrsãlerni årzu qilgãn edim, lekin, ukã yer ålgãnimdãn keyin hãm oşã mølcãllãrim yüzãgã çıqmãdi, årzulãrim uşãlmãdi. Mãnã şu vãcdãn men bultürgi Eşmãtmãn dedim. Buning sãbãbini mãnã endi bildim. Bundãn çıqdiki, bizning åhvãlimizni sen øzimizdãn yãxşirãq bilãr ekãsãn, bundãn çıqdiki, bizni røyãbgã çıqãradigãn yol kãlxãz yoli bolsã – bãşlã, ukã, etãgingni uşlãgãnimiz uşlãgãn! İkinçi søzim tirnãđi øsgãnlãr, bizni ilãndãy åvrãb dãmigã tãrtãyãtgãnlãr tođrisidã. Bu tođridã hãm sengã qãyilmãn. Yãđãçning boşini qurt eydi. Bizni ilãndãy åvrãb dãmigã tãrtãyãtgãnlãr kimlãr – Nũ'ãmn hãci, Mirhãmidxocã, Sãidnãsir, Åqılxãntørã, Mirhãydãr...
- Hãy, imãnsiz çãl, Mirhãydãr åkãni negã qoşãsãn? – dedi kimdir årqãdãn.
- Negã qoşmãs ekãnmãn? Mirhãydãr bizni Eşmãt qilmãyãtıptimi?

Bãyãgi tãvuş yãnã qıçqirdi:

- Mirhãydãr åkã kimni Eşmãt qiliptilãr?

Tillãbuvä boynini çozib tãvuş çıqqãn tãmãngã qãrãdi, lekin gãpirgãn kişini kørãlmãdi.

- Håy, bundåq örnıngdån turıb gåpırsång-çı! Negå qåçğån bedånådåy pisıb çurqıllåysån. Mirhåydårnıng Toxlımergåndåğı şaşıpåyåsını kim ekådi? Bu şålıpåyåni Mirhåydår Şådıquldån qånåqå qılıb ålgån, bilåsånmi? Uning mitåndåğı bågıgå kim qåråydi? Mirhåydår Måmådålıgå koş høkızını nimågå berıb qoyıptı? Qåni, håy Måmålådi, gåpırsång-çı, sengå mürüvvåt yüzåsıdån bergånmi?

Årqådå tikkå turgån yåşğınå yigit, Måmådålı, özını ådåmlårnıng årqåsıgå åldı.

- Mirhåydår ådåmlårni Eşmåt qılmågånımı bu? – dedi Tillåbuuvå dāvåm etıb. – høkümåtğå çåp berıb kuçsız xocålıklårnıng bådånıgå zülükdåy yåpışıb ålgån månå şunåqå ådåmlårnıng tånåbını tårtış keråk.

Tillåbuuvådån keyin sözgå çıqqånlårnıng biri kåmbågålçılıkdån nålıb, yånå biri høkümåt dehqånı yåxşı yolğå båşlåydi degån qåttıq işånç bilån kålxåzgå xåyrixåhlik kørsåtdı vå håmmåsi håm muştumzorlår toğrısidå Tillåbuuvåning sözını quvvåtlådi.

Kåpsånçılår kålxåz tüzışğå qårår qılışdı.

Måclısdå håmmå måsålå eçılğåndåy, Åhmedåvdå, sorålmågån vå tölıq cāvåb ålınmågån sāvål qålmågåndåy bolğån edı, biråq, årådån ikki-uç kün ötår-ötmås, eçılmågån måsålålår, Åhmedåvdån sorålmågån gåplår çıqå båşlådi: vådåkåçkåni tiklågånı ğışt vå qum tåşışdå, tåyyår süvgå årıq çıqårişdå şunçålik nååhil bolğån ådåmlår kålxåzdå åhil bolışårmikin? Kuç-quvvåti båråvår, bir-birıgå cåni åçıydıgån ådåmlår birlåşıb kålxåz emås, kålxåzçå bolışså qåndåq bolår ekån?

3

Yånvårnıng båşlårıdå åblåst' pårtıyå kåmitetidån våkil kelıb qışılåq Såvetı råsı Såmåndåråvnıng uyıgå tüşdı. U qåp-qårå, qåtmåi vücudı pây bir yigit bolıb, åftıdån yåşını çåmålåş qıyın edı. U kåpsånçılårnıng kåyfiyåtını råkåmning ikkinçi sertåri Şådıevdån eşıtib, çeki şu qışılåqqå tüşğånıgå cüdå xursånd edı. Şådıev ungå «kålxåzgå håmmå bir åğızdån qol kötårgån, muştumzorgå qolını bigiz qılıb «dümını tug» deb turıptı, demåk, håmmå tåyyår – qol tegızilså – pålåxså-pålåxså kōçıb çıqå berådi» deb işåntirdı.

Ertåsıgå kåmbågål dehkånlårnıng måclısı çåqırıldı.

Äppäq qâr. Uzâq-yâqında qârğälär qâğıllâydi. Qâş qârâygändä yüpün kiyingän ädämlär qonişib, dildiräşib Bäqäqurullâq mäydänidägi qızil çâyxânägä tãmân kelä başlädi. Yâzlik qızil çâyxânäning ätrâfigä çiy tutilib, hâr yer-hâr yeridän tüynük qoyilgän, bu tüynüklärgä gâzet qâğâzlär yâpiştirilgän.

İçkâri qârânğı, ğâvur. Ädäm köp. Qâerdädir çäqälâq ingälämâqdä. Qâerdädir çilim qurillâydi. Mänä Şunday mäclis vä bâyram künläridäginä yâqılädigän qırqınçı äsmä çırâq hâzirginä yâqılğän bolib, häli piligi kötârilgän emäs. Uning xırâ şu'lâsidä prezidium stâligä yâpilğän qızil älvân, uning üstidägi bir täxtä âq qâğâz, ârqä tãmändägi devârgä yâpiştirilgän pärtret vä iläkâtlärdän bä'zisining bir burçı, bä'zisining yârim, stâlgä yâqın otirgän kişilärning qâp-qârä källäsi körinädi.

Sämändärâv çırâqning piligini kötârdi, qälämning ârqäsi bilän stâlni qâqıb ğâvurni bâsdi.

- Ortâqlâr! Cim!.. Hây, risälät, bälängni yığlätmägin, äxır, emizsäng bolmäydimi!.. Çilim çekilmäsin, degän täklif tüşdi. Ortâqlâr, kâmbäğäl dehqânlärning kâlxâz qurılışigä bäğışlängän yälpi mäclisini âçıq deb e'lân qilämän, e'lân qılış bilän birgä söz äblästdän kelgän väkil ortâq Sâfârâvgä...
- Ortâqlâr, - dedi Sâfârâv, - meni bu yergä äbläst' pärtiyä kâmiteti vät emir yol depäsining işçiläri yübârdi. Mening bu yergä kelişdän mäqsädim mehnätkâş dehqânni qâşşâqlıkdän içqärädigän, dehqânni traktârgä mindirib sâtsiälizmgä âlib bärädigän işdä, yä'ni kâlxâz tüzişdä, hämmä mehnätkâşlärning qânini sorib kelgän muştumzorni täg-tâmiri bilän yülib täşläşdä siz äğä-inilärimgä yârdäm berişdir. Men häm dehqân bäläsimän. Äslimiz Qudäşdän. Ätäm Ädli kör degän qoqânlık bâyning Qudäşdägi yerini ekâr edi. Ädli körni eşitgän bolsäläring keräk: Qoqândä bâylar «hükümät» tüzib, yoq äskärgä äskärbâşi keräk bolib qâlgändä bu ädäm Sibirdän qâçgän källäkesär ergäşni Bäçqırdän âq kigizgä ötgüzib âlib kelgän. Uning şä'nigä oşä väqtdä bâyht häm çıqqän edi:

Kimä dâd äyläyin ähil hükümät bolsä Ädli kör,
Köp ädäm qânigä zâmin bolib bu birlä câhil kör,
Urişni başläbän, qâçdi özi bolmäy muqâbil kör,
Qâçıb bilmämki, äxır ketdi Äfgän icrä Kâbil kör.

Bu yigitning aʻgzidan bāyt ʻıqıʻını, āynıqsā bunāqā qızıq bāyt ʻıqıʻını heç kim küt māgān bolsā kerāk, hāmmā gürillāb kūlib yubārdı.

Māclısdān rāsmıyāt ruhi, māclıs āhlıgā Sāfārāvni begānrāq kōrsātıb turgān pārdā kōtārıldı.

Sāfārāv dāvām etdı:

- Ātāmni mānā şu Ādli kōrning yūvındıxori Pāyğāmbārquı qorbāşı ātib tāşlāgān. Men bu bilān nimā demāqımmān. Şuni āytmāqçı bolāmānki, kāmbāğāl nān deb bāş kōtārsā, bāy – muştumzor qān deb tāş kōtārādı. Buni yer islāhāti vāqtıdā, undān ilgāri hām özlāring kōrgānsızlār, āytıb otırışning hācāti yoq. Kālxāz nimā ekānıni özlāring bilāsızlār. Rāykām sekrātāri ortāq Āhmedāv bu toğrıdā sizlār bilān suhbātłāşgān ekān.
- Bilāmız!
- Yāzilāmız! – degān tāvuşlār eşitıldı.
- Xop, - dedi Sāfārāv, - bu toğrıdā endı gāpırmāsāk hām bolādı. Bu māsālā hāl. Endı ikkinçı māsālāgā otāylik.

Eng ārqādā otırgān Botābāy şāşıb-pışıb aʻgzıdāgi nāsni tāşlādı-yū, qulāğını bāğlıgān qıyıqçāsıning içı bilān moylāvını ārtıb qolını kōtārđı vā:

- Mümkinmi... - deb örnıdān turdı, - men şuni āytmāqçı bolāmānki, ortāq Sāfārāv hāq gāpni gāpırdılār. Kāmbāğāl bāş kōtārsā bāy tāş kōtārādı. Kālxāz kāmbāğālning fāydāsı bolmāsā muştumzor bunçālık tipırçılāb qālmās edı. Xorāzdān, «tāng ātışını nimādān bilāsān» deb sorālsā, «yārqnātning çıyillāgānıdān bilāmān» degān ekān. Men kālxāzgā birinçı bolıb yāzilāmān...

Uning yānidā otırgān Qāmbārālı sekin qolını kōtārđı.

- Mümkinmi... Sorāgānning āybi yoq... «Kālxāz sātısiālizmğā ālıb bārādı» dedingız, sātısiālizmğā hāmmāni ālıb bārādımi yāınki xāhlāgān bārıb, xāhlāmāgān qālā berādımi?

Botābāy şāvqın sālīb örnıdān turdı:

- Bâý, beğuvâre, sâtsiälizmni cop tüşüngän ekänsiz! – dedi vä sâtsiälizm nimä ekänini tüşüntirä ketdi, lekin özi häm äniq-rävşän bir söz äytälmäy, gäpni çäynäy başladı. Sâfärâv tez-tez luqmä täşläb, misäl qıstirib ungä yardım berdi.
- Başqä sävâl yoqmi? – dedi Sâfärâv – başqä sävâl bolmäsä, ikkinçi mäsalägä ötämiz. Biz muştumzorlärning yerini, äsbâb-üskünäsini, iş häyvänlärini älib kâlxâzgä berişimiz vä özini bu yerdän bädärgä qılışimiz keräk.

Mäclis bir lähzä cim qâldi-yü, keyin undän-bundän tâvuşlär uçqä başladı:

- Ätänggä rähmät!
- Häydälsin!
- Mâl-mülki häm târtib älinsin!
- Xop, - dedi Sâfärâv, - bolmäsä şundâq cäzâgä lâylıq muştumzorlärni nâmbänâm äytäylik. Qäni, yâzing, ortâq Sämändärâv! Birinçi... Kim?

Heç kimdän sädâ çıqmädi. Sâfärâv yänä qäytip sorägändän keyin bir neçä kişi Nü'mân häcining nâmini äytdi.

- Birinçi Nü'mân häci Qäländärâv. Kimdä kim Nü'mân häci Qäländärâvning xocäligi tugätilsin, özi bu yerdän bädärgä qılınsin desä, qolını kötärsin.

Hämmä bärävâr qop kötärdi.

- İkkinçi... kim?

Yänä cimlik çoqdi. Botäbâyning zärdäsi qäynäb ketdi.

- Hây, xälâyıq, nimädän qorqäsän! – dedi otirgän yeridä qolını päxsä qilib.

Ärqädän kimdir:

- Qorqmäsängiz özingiz äyting! – deb düngüllädi.

Botäbây örnidän turdi.

- Nimädän qorqämän? Yâz! Mirhâmidxocäni yâz! Säidnâsir, Äqılxântorä, Mirhäydär, Äbdümälik...

Şu andä çırâq şäraqlägäniçä bärrib şipgä urildiyü, yergä tüşib çılparçın boldi vä birdänigä ikkitä oq çıqdi. Xälâyliq bir lähzä cim qâldi, keyin, birdänigä özini eşikkä urdi. Eşik qulädi, qämiş devâr öpirildi. Çaqälâkning biğillägäni, xätin kişining färyâdi eşitildi. Nimädir qärsillab sindi. Kimdir ökirdi. Kimdir sökindi. Yergä tüşgän çırâq bir-ikki lâpillädi-yü, ävväl kök, keyin qızgış älängä kötärildi. Säfärävning közi devârning tägidä bir-birini piypälâyâtgän ikki kişigä tüşdi. Buning biri bâyägi Botäbây äkä edi. Säfäräv yügürüb bärrib, uni boğâyâtgän yoğän kişining elkäsigä bir tepdi. Yoğän kişi örnidän turä sâlib Säfärävge täşländi. Säfäräv ikki qädäm ârqägä çekindi, keyin gävdäsining bütün äğriligini âldigä täşläb, muştining qırräsi bilän uning kekirdägigä tüşirdi. Yoğän kişi çälqänçä yiqildi vä söyilgän tâvuqdäy pitirläb, süyäk tiqılğan itdäy xırilläy başlädi. Botäbây äkä yerdä yâtgän qoştıg miltıqni âlib qondâğı bilän uning källäsigä sâlmâqçı bolgän edi. Säfäräv turib qâldi.

- Urmäng!

Bu âradä täşqäridän tâvuşlär eşitilä başlädi:

- Uşlä!
- Äqılxântorä!
- Toxtä, âtiläsän!

Songri tâvuş Sämändärävning tâvuşi edi.

Säfäräv süpädägi kigizni târtib älängäning üstini qâplädi-dä, yügürüb täşqärigä çıqdi. Äppâq qârdä ädämlärning qâräsi elib-yügürär edi. Sämändäräv toppânçädän äsmängä oq üzdi. Ädämlär âräsidadän çıqıb däryâ tãmängä yügürüb ketâyâtgän kimdir qâqınib yikildi...

Häyäl ötmäy bir neçtä çırâq päydä boldi. Häm mä qızıl çâyxânägä kirdi. Botäbây äkä qoştıg miltıqni kötärib, xuddi sâqçidäy ğâz turär, Mirhäydär uning äyâğı âstidä däm-bädäm oqçıb yätär edi. Bir neçä kişi qol-äyâğı bağlängän Äqılxântoräni südräb âlib kirdi. Şu andä kimdir:

- Tilläbuvä! – deb qıçqırıp yubardı.

Häm mä oşä tãmängä yüzländi. Çırâq tutildi. Tilläbuvä mükkä tüşib yätär, uning öng tãmängä qäyrib çıqqän uzun, äppâq sâqâligä boynidän äqıb tüşâyâtgän kân buğlänib turär edi. Äqılxântorä Botäbâyni mölcälläb ätgän oq Tilläbuvägä tekkän ekän.

4

Mäclis ertäsigä keçqurun dävâm etdi. Mäclisdä röyxätdägi kâmbäğäl dehkânlarning hämmäsi hâzir boldi. Rözimät, heç kim buyurmägän bolsä häm, eşik äldidä uzun süyil kötärüb turär vä çâyxânägä kirädigän här bir kişini bir toxtätib, keyin kirgizär edi.

Kâlxâzgä kiriş toğrisidä mäclisgäçä yigirmä toqqız kâmbäğäldän ärizä tuşğän edi, mäclis başlänişi äldidän yanä on säkkiz kişidän ärizä tüşdi.

Mäclis cüdä tez tugädi. Sämändärâv kâlxâzgä kiriş üçün ärizä bergänlärni nâmmä-nâm äytib mäclisdän ötkäzdi, keyin, xocäligi tugätilişi keräk bolğän muştumzorlarning röyxätini oqıdı. Bulär: Mirhäydär, Äqılxântorä, Äbdümälik, Mirhämidxocä, Säidnäsir, Şäkircän báyväççä, Nü'mân häcülärdän ibärät edi. Mäclis röyxätini bir äğızdän täsdıqlädi vä şu bilän birgä, muştumzorlar mäl-mülkini yäşiräyätgänini, ät-ulävini soyäyätgänini äytib, bu işni tezraq ötkäzişni qışlaq Säveticidän taläb qıldı. Äktivlärdän üçtä kömäkçi gruppä täşkil qilindi.

Ertäsigä muştumzor xocälikläri tugätiş üçün yürüş başlandı.

Säfärâv başlıq Rözimät, Kâmbäğäli äkälärdän ibärät gruppä Mirhämidxocäning üyigä bardı. Uning hävlisi, täşqäridän qarälgändä Qoşçınardägi başqa üylärdän çändän färq qılmäsä häm, Käpsänçilärdä şundäq hävli bolışini sirä köz äldigä keltirmägän Säfärâvni häyrätdä qaldirdi: bäländ ğışt pâydevärlik tört uy, dähliz devärigä tälğül vä boyni uzun äftäbäning süräti sälingän bäländ äynäv, äşxänä; sänsänäqsiz meväli därextlär, taq, bir tamändä ätxänä, bir tamändä äğil, ämbär... Qışdä şundäq içräyli köringän bu hävli yäzdä qändäq bolsä ekän!

Mirhämidxocä ulärni köpdän kütilgän äziz mehmänlärdäy tä'zim-tävâze bilän qarşı älib, dählizgä, undän çäp tamändägi üygä başladı. Bu üydägi sändäl äträfigä şahi vä ätläs körpäçälär tuşalgän, kättä-kättä pärqu yästıqlär qoyılğän, dästurxân türli-tümän qänd-qurs, mevä- çevä, änväyi muräbbä, gicdä, çäp-çäp, pätir, boğırsäqlär bilän zeb berilgän, qiskäsi, mezbân mehmân kütiş sän'ätini xop uringä qoyışğä zor bergänligi körinib turär edi.

- Qäni, qäni otirsinlär... Bir piyalä çâyimiz bär...

Kämbäğäli kälišini eçâyâtib Rözimätgä qärägän edi, Rözimät qāvâğını sâldi. Kämbäğäli eçgän bir pây kälišini darrâv kiyib âldi. Rözimät yer âstidän Sâfârâvgä qärâb «qâni, başläylik» demâqçı boldi. Sâfârâv gâp başläşni imâ bilän uning özigä hävâlâ qıldı. Rözimät tāmâğını bir-ikki qırıp âlgändän keyin:

- Biz çây içgäni kelgänimiz yoq! – dedi. – bolädigän gâp şuki, kämbäğällär mäclis qilib sizning xocäligingizni tugätişgä, özingizni Käpsänçilär qışläğidän bädärgä qılışgä qol kötärişdi.

Bu gâp kütilmägän bolmäsä häm, Mirhämidxocäning yaşigä nämünäsib rävişdä täräng vä tınıq qızıl yüzi âqarişdi, âq âradägän çıqqı sâqâli xıyâl titrädi. U häyâcânini yaşiriş üçün, uyqusizlikdän qızärgän vä yaşlänib turgän közlärini baş bärinäğning ârqäsi bilän ärtär ekän:

- Şundâqmi? – dedi vä ilcäyişgä häräkät qıldı. – Häy-häy, köp yäxşi, köp yäxşi! Burungilär «yügürgänniki emäs, büyürgänniki» deyişgän. Biz eldik, yügürdik, üy-cây, rüzgâr qıldik, bizgä näsib qılmägän ekän, büyürgängä näsib qılsin. Köp yäxşi. Sözüimiz şu... Nimä desäläring, nimä qılsäläring qolluq qılamiz. Muştumzor desäläring häm qolluq, häydämiz desäläring häm qolluq. Biz şu väqtgäçä hükümdän fäqät ädälät kördik. Heç qäysi zämändä hükümät bundâq kämbäğälpärvär bolgän emäs. Bizdän lâzimki, bundâq kämbäğälpärvär hükümätning ädälätgä tän berib uning rä'yini qäytärmäsäk... şundâq qıldik häm: ädämlär qäsd qilib qol kötärsä, biz päst bolib qol qāvuştirdik; ädämlär mälini yaşirsä, biz... Mänä, körib turibsizlar, bir dänä gügürt çopini häm âstänädän täşqärigä çıqärmädik.

Rözimätgä qärâb özini sipâ tutişgä tirişib, qāvâğını açmägän Qämbäräli Mirhämidxocäning sözigä cän-dili bilän qulâq sälär ekän, sipälikni esidän çıqärib qoydi, hättâ Mirhämidxocädän:

- Bu imârät âtängizdän qâlgän bolsä keräk? – deb sorädi.
- Yoq, - dedi Mirhämidxocä, - bu yer bir çârdevâr edi, ägär eşitgän bolsälär, Äsqâr pänşät degän qänxor bäsmaçı ot qoygän üylärdän edi. Biz oşâ väqtdä muhtâc bolgän bevä-beçärälärni yiğib âş beriş mäqsädidä bir bástirmä sâldik.
- Açlık yilimi?

- Bälli. Hükümetimizning davridä yaxşilik yerdä qalmäs ekän, şu ädämlär keyinçalik bizgä qaräşib şunçalik cäy boldi...
- Oşä açlık yili sälgänmisiz?
- Bälli.
- Oşä bevä-beçärälärni işlätgänmisiz?
- Biz işlätmädik, özläri... Ätämizdän qalgän unça-munça xärcimiz bär edi.
- Demäk, bu imärätni oşä açlık yili sälgän ekänsiz-dä?
- Bevä-beçärälärgä başpänä bolsin deb sälgän edik.

İmärät toğrisidä qäytä-qäytä säväl berişdän vä buni açlık yili sälingänligini tä'kiddäşdän Säfärävning mürädi Qämbäräli äkägä: «Kördiläringmi» deyiş edi. Qämbäräli buni därräv fähmläb yänä qavägini sälib äldi.

Mirhämidxocä yänä gäp başlägän edi, Rözmät deräzäning tubigä otirib däftärini açib:

- Endi iş bvläyimiz, ämäki, - dedi, - biz bütün xocäligingizni xätgä älämiz. Xätgä tuşgän närsäläringiz kälxäz gä ötädi. Ertägä keçgäçä üyni başätib qoyäsiz.

Mirhämidxocä tä'zim qıldı.

- Xop, xop, cänim bilän.

Bu üydägi hämmä närsä xätgä älingändän keyin täşqärigä çıqıldı.

- Ätxänägä, - dedi Säfäräv.

Säfäräv bilän Rözmät ätxänägä ketäyätgändä Mirhämidxocä Qämbärälini sekin turtdi.

- Siz äğilni körib turäsizmi?
- Mäyil.

İkkävi äğilgä kirdi. Äğildä tört hökiz, ikki sigir, ikki buzäq bär edi. Mirhämidxocä äğilning eşiğini sekin yäpdi-dä, imä bilän Qämbärälini bir çekkägä çäqırdi. Qämbäräli häyrän bolib turär edi.

- Berirâq keling, - dedi Mirhâmidxocâ piçirlâb vâ römâlçägâ tügilgân bir nârsâni qoynidân âldi. – hi-hi... Şuni şâhârlîk mehmân bilân bölîşîb âlinglâr, lekin sizdân men yânâ qârdâr. Yânâ qârdâr! Ânâ u bâlâ hâli yâş, ungâ bildirmây qoyâqâlinglâr.

Mirhâmid şu gâpni âytib, tügünçâni Qâmbârâli âkâning qoligâ tütqizdi. Tügünçâ xıylâ âğır edi. Qâmbârâli âkâ bir tügünçägâ, bir Mirhâmidxocägâ qârâb, gârâng bir âhvâldâ:

- Nimâ bu? – deb sorâdi.
- Qoyningizgâ sâlib qoyâ bering, keyin kôrâsîz.

Qâmbârâli âkâ tügünni eçdi, bir pâstâ nüqul yüz sômlik pülni kôrîb kâyfi uçîb ketdi.

- Qoyningizgâ sâling, sâling! – dedi Mirhâmid piçirlâb.

Şu ândâ tâşqâridân Rôzimâtning «ciyrân ât qâni?» degân tâvuşî eşitildi. Äftidân, Sâfârâv ikkâvi âğîlgâ tâmân kelmâqdâ edi. Mirhâmidxocâ şâşîb Qâmbârâli âkâning qolidân pülni âldi-dâ, uning qoynigâ tıqdi. Eşîk açîlib Sâfârâv kirdi. Mirhâmidxocâ yügürîb bârib gâvmiş sigirni üstindân eçâr ekân:

- Hi-hi... Üç mâhâl sâğîlâr edi... Hi... - deb Sâfârâvgâ qârâdi.

Sâfârâv qâmbârâli âkâning âvzâyidâgi özgârişni kôrîb:

- Hâ? – dedi.

Qâmbârâli âkâ qoynidân bâyâgi pülni çîqârîb ungâ uzâtîdi.

Sâfârâv dârrâv fâhmlâdi. Mirhâmidxocâ sigirning üstigâ qolini tâşlâb, ilcâyîb turâr edi.

- Neçâ pül berdingiz?- dedi Sâfârâv xıyâl tâbâssüm qilib. Uning tâbâssüm qilgânini kôrîb Mirhâmidxocâning câni kirdi.
- Beştâ, ukâ, beştâ... hi-hi-hi...
- Qâmbârâli âkâning bâhâsî beş ming sôm deb sizgâ kim âytgân edi?
- Hi-hi-hi... Qâlgânigâ biz qârdâr...

- Qāmbārāli ākāni sātib ālgāni küçingiz etmäsä keräk. Miltıq bilän bolmädi, endi pül bilän rāhnä sālmaqçimisizlär?
- E-e, ukä, - dedi Mirhāmıdxocä rāngi oçıb, - men... men pärä deb bergänim yoq, nāhātki şundāq desāngiz...
- Nımä deb berdingiz?
- Äxır... hämmä nārsäni nımä deb xätläyätibsizlär, şulärni āläsizlärmi, äxır. Şulär qätäri... bisätimdä şu pül bār ekän, beräyätibmān-dä.

Qāmbārālining cāni çıqıb ketdi vā uni çäpärästä qilib sökib taşladı.

- İkkāvlāring bölüşib ālinglär demādingizmi?- dedi boğilib.
- Hi-hi-hi... Tüşünmäpsiz. Men undāq degänim yoq.
- Xop, - dedi Sāfārāv, - Rözimät, mänä bu pülni hām däftärgä yāzıb qoy!
- Yāzsın, yāzsın, - dedi Mirhāmıdxocä, - men buni hām däftärgä yāziş kerākligini bilmābmān

Sāfārāv pülni Rözimätgä berdi.

Mirhāmıdxocä üyning zinäsigä otirib xıylä vāqtgäçä sükut qıldı, keyin başını kötärib: «xop, xop, yāxşi, köp yāxşi», dedi, lekin bu gāpni özigä gāpirdimi, bulärgä äytdimi – bilib bolmäs edi. Mirhāmıdxocäning xocāligini xätläş keçgäçä dāvām etdi.

5

Sāfārāv sāt beşlärädä Rözimät bilän Qāmbārāli ākägä cāvāb berib, sel'sāvetgä qäytib keldi. U eşikdän kirkändä dāhlizdä otirgän üç kişi bārāvār örnidän turib sālām berdi. Sāfārāv bulärni heç körmāgän edi. İçkäridä Sāmāndārāvning āldidä yānā ikki kişi otirgän ekän. Sāfārāv bulär bilän hām sālāmlāşdidä, titilib, prucinäläri körinib yātgän divāngä otirib pāpirās çekdi. Sāmāndārāv stālning tārtnäsidadän bir neçtä qāğāz ālib, ilcäygāniçä, uning yānigä bārib otirdi-dä, rusçäläb:

- Muz koçdi, ortāq Sāfārāv, ortä dehqān qımirlāb qāldi, - dedi vā qolidägi qāğāzlärni ungä berdi. – beş kişidän ārizä...
- Bu yāxşi gāp, - dedi Sāfārāv qām rusçäläb vā ārāb ālifbesining qādimgi imlāsidadä yāzilgän ārizälärdän birini oqıdı.

«Kāpsānçılär qışlāğining qışlāq şorālārigä ārizä.

Käpsänçilär qışlâğıgä qäräşli Qoğazâr mähälläsidadä turguvçı menkim Muhiddin Muhämmädsâlih oğlidirmän, berämän uşbu ärizäni şul xususdäkim, meqnätkäşlär dävridä közim açılıb işçi dehqân hükümäti başlâğan kâlxâz yolini ixtiyâr qıldım vä ümid qılâmänki, meni bir näfâr hökiz vä bir näfâr eşki vä bir näfâr eşäk vä on ikki näfâr tãvuq hämrâhligidä kâlxâzgä âlsälär, deb öz ixtiyârim bilän bärmâğım bâsdım. Muhiddin Muhämmädsâlih oğli ğınvâr âyindä».

- Kim özi bu? – dedi Sfärâv ensäsi qâtib.

Sämändärâv cävâb bergünçä bolmäy otirgänlärdän biri yiğib örnidän turdi-yü, dâhlizning eşigini açıb qättiq şivirlärdi:

- Müydin, kir, ärizäng çıqdi!

Kösä, äzğın, keng güppi ton vä qundüzsiz telpäk kiyğän bir kişi kirdi vä bästigä yäräşmägän yoğân tãvuş bilän:

- Müydin Mämäsâlih oğıl men bolämän, - dedi.

Säfärävning çehräsi açılıb ketdi.

- E, sizmi? Ärizäni kim yãzib berdi?

- Qãrigä yãzdirgän edim. Nimä edi, nãbãprãq yãziliptimi? Gãp ärizädä emäs, mullä, kâlxâzgä kirämiz dedik, kirämiz.

Säfäräv küldi.

- Şundãqmi? Qãni, bu yãqqã otiring-çı. Özingizgä tinç ekãnsiz-kü, negã kâlxâzgä kirädigän bolib qãldingiz?

Muhiddin äkã divãnning bir çetigä otirdi.

- Endi, mullä, özinggä tinç ekãnsän deysiz-kü, lekin bunãqã tinçlikdän yüz tillä qãrz yãxşi. Cocãbirdäy cãnmän, hämmäsi «ber, eymän» deydi. Bu yãqdä hökiz, eşäk... Bulär häm «ber, eymän» deydi. Yer örik emäski, özi gülläb, özi pişsä. Hãsil âliş üçün, sãlãmãtlik bolsä, biläkning küçidän tãşqãri äsbãb keräk, göng keräk... Şulärning hämmäsi pül bilän bolädi. Köp yer ekkãni küçim etmäydi, äz yer eksãm özidän çıqqãnini özigä çãplãb qãrãb turã berämän. Endi tãşvişning köpligini äyting: iskãrtidän artıqrãq yãmğır yãğsä

«ekindän ayrilib qålämänmi» deb cänimni hâvuçlâb nûqul qorbâqâ öldirämän; hökiz ikki märtä üstmä-üst bökirsä «ölib qâlsä nimä qılämän» deb keçäsi bilän cinçırâq kötärüb çıqāmän. Nimä, men dünyâgä cinçırâq kötärgäni-yü, bâqâ öldirgäni kelgänmänmi? Käsäl bolib qâlsäm nimä bolädi? Birân âfät kelib qâlsä nimä bolädi? Bälä-çäqâ pöstäkning cünini eydimi? Qoltiğimgä kim kirädi? Äkäm bolmäsä, ukäm bolmäsä... Kâlxâzning yöriği bâşqâ ekän, buni räykämimiz xop üylädimu, men sizgä äytsäm, ärizä täşläşgä cäzm qıldım, täşlädım.

Säfäräv zävq bilän tizzäsigä urib örnidän turib ketdi.

- Ertädän keyin bolädigän mäclisimizdä birinçi söz sizinki, Muydin äkä, birinçi sözni sizgä berämiz!
- Ä? – dedi Muhiddin äkä çoçıb. – nimä deymän?
- Mänä şu gäplärni äytib beräsiz.
- Men şu yâşgä kirib köpçilik içidä «sämävärçi, çây!» deyâlgän ädäm emäsmän. Gäpimni sizlärgä gäpirdim, bu yâğını özläring bir nimä qıläsizlär.
- Özingiz gäpiring. Örgäning.
- E, mullä, - dedi Muhiddin äkä, - örgänib nimä qılämän, gäp örgänib vä'z äylärmidim!
- Hä, kâlxâzgä kirgändän keyin unçä-munçä vä'z äytişni häm biliş keräk bolädi. Busiz iş bitmäydi.
- Men hämmä işni ketmân bilän bitirämän.
- Şu çäqqäçä hämmä işni ketmân bilän bitirä älmäypsiz-kü?

Muhiddin äkä nimä deyişini bilmäy turib-turib, nihâyät Ähmedävning gäpini eslädi:

- Şu çäqqäçä men yergä qul edim, - dedi.

Sözgä Sämändäräv äräläşdi.

- Endi-çı?
- Endi, - dedi Muhiddin äkä ilcäyib, - köp qätâri xocäyin bolämän.
- Hä, bäräkällä, - dedi Säfäräv, - yergä xocäyin boläsiz, kâlxâzgä, kättä xocälikkä xocäyin boläsiz, Xocäyin bolgändän keyin kişi öz xocäligining kämkesti, uning riväci toğrisidä üyläydi, cän küydirädi, mäslähät sälädi,

mäslähät älädi, gäp uqtirädi, örgätädi, örgänädi, tärtişädi... şulärning hämmäsiga läb-dähän keräkmi? Keräk! Zärur! Ketmân çäpişu dărämäd älişdän başqäsini bilmäydiğän, kâlxâzning hämmä işigä küyib-pişib baş qoşmäydiğän kâlxâzçining yäxşi ätdän nimä färqı qälädi? Bärdiyü kâlxâzning birân rähbäri birân iş qılmâqçı bolib qälädi-dä, bu işning nâmä'qulligini, bundän kâlxâzgä fäyda bolmäsligini fäqät siz bildingiz, şu närsä köpçilikning ortäsiga täşlängändä, mäclisgä qoyilgändä nimä qiläsiz, gäpirişni bilmäymän deb indämäy otirä beräsizmi?

Muhiddin äkä, «fäqät siz bildingiz» degän gäp xuş yâqıb, ilcäydi.

- Käm-käm örgänämiz-dä, mulläi käm-käm...
- Qaçân?

Muhiddin äkä telpägining ärqäsidadän qolını tiqıb başını qäşlädi vä ilcäyib:

- Mäyli, gäpirsäm gäpirä qäläy, - dedi.

Muhiddin äkä ärizäsi «därräv çiqqänligi» vä bundän täşqäri yänä ällänimädän xursänd bolib, köngil tolib çiqıb ketdi. Başqälär häm qozğaldi.

Säfaräv ulärni küzätib qäytdi vä ärizälärni birmä-bir közdän keçirdi.

- Qäri degäni kim özi?
- Şu yerlik bir dehqân, - dedi Sämändäräv.
- Dehqängä oxşämäydi-kü?

Sämändäräv stälning tärtmäsidän bir nimä qıdırär ekän:

- Men şu ädäm toğrisidä siz bilän gäpirişmäqçı edim, - dedi, - u häm ärizä bergän. Mänä, ärizäsi. Özi yer islahätidän burun unça-bunça yeri bolgän, unça-munça ädäm işlätgän kişi. İslähätdä hämmä ärtiqça yerini öz ixtiyäri bilän kämissiyälärgä täpşirgän, «ärtiqça hämmä yerimni mehnätkäş çäräkärlärgä, ezilgän bätträklärgä bolib beriş üçün işçi-dehqân hükümätigä tutdim» degän, xuddi şundâq degän.

Säfaräv küldi.

- İşçi-dehqân hükümetigä tutmäsdän başqa çâräsi häm bär ekänmi?
- Hâzir şundâq deymiz-dä, başqa yer egäläri keçäläri bältä kötärib âdäm âvlâb yürgän bir vâqtdä bu âdämning şundâq deb çığışı kättä gâp edi.
- Hâzir nimä iş qıladi?
- Dehqân. Oşândän beri hâlâl dehqânçılık qıladi. Ortädän körä pästrâk, pästdän körä yuqârırâq xocäligi bär.
- Kâlxâzgä âliş keräk demâqçimisiz?
- Âlmâslikkä heç qändäy äsäs yoq. Men başqa närsä demâqçımän: işning közini bilädigän âdäm, pişiq, xät-sävâdi bär, hâzir kâlxâzgä räis tâpişdän häm körä sekretär' tâpiş qıyınrâq, şu âdämni sekretärlikkä tävsiyâ qılsâk demâqçımän. Nimä mäslähät beräsiz?

Säfarâv örnidän turdi, näri-beri yürdi, päpirâs çekdi vä Sämändärâv hânüz cävâb kütib turgänini körib:

- Bu toğridä ikkävimizdän häm körä kâlxâzçılärning özläridän yâxşırâq mäslähät çıqadi, - dedi.
- Sekretärlikkä bir sävâdli âdäm keräkmi, yoqmi?
- Kâlxâzgä sävâdli âdäm köp keräk. Oqıgäni imkâniyätini bolgän yigitlärdän kämidä beş-älti kişini oqışgä yübâriş çâräsini köriş toğrisidä yoläylik.

Sämändärâv, bu gâp Säfarâvgä yâqmägänini körib, başqa mävzugä koçdi: ertägä qılınädigän işlär, ertäindin räyândän kelädigän ägitätärlär toğrisidä gäpirdi.

6

Şundäy qilib, ortähâl deb ätälgän dehqânlärning köpçiligi – biri «hükümetimiz dehqânning ziyânigä iş tutmäydi» degän işänç bilän, biri-birigä ergäşib, biri tävakkäl qilib, bärzi birläri esä «hükümetning ävzäyi şu bolsä, bär bir qoymäydi» deb kâlxâzgä kirdi. İşning bundäy silliq bärışidän özidä yoq xursänd bolgän Sämändärâv elib-yügürüb, Säfarâv äytmâqçı, «yängi tuğılğan kâlxâz xocäligini yorgäklämâqda» edi.

Sel'sävet Näymängä köçib, uning binâsi kâlxâzgä idärä qılindi. Idäräning bütün cihâzi bittä stâl, üçtä skämeykä, bittä yağaç sändiqdän ibärät edi.

Umumläştirilgän cänivärlär Nü'mân häcining kättäkän qoräsigä cäyläştirildi.

Tuğadigān tāvuqlarning tuxumi, sāgin sigir vā eçkilarning süti toğrisidagi māydā-çuydā gāplāri e'tibārgā ālišmāgāndā hāmmā āpāq-çāpāk edi.

Vādākāçkālārdān birini tiklāşdā, tāyyār süvgā āriq çiqārişdā oşānçālik nāāhil bolgān kāpsānçılār hāzir bunçālik ittifāq bolib qālgānlārigā özlāri hām hāyrān edi. Kālxāzgā prāvlenye sāylāş māsālāsidadā ulāring eski sāvdālāri bir qozgāgān bolsā hām, uzāqqā çozilmādi. Prāvleniyegā tāvsiyā qilingān rōyxātgā qoşçınārdān üç kişi kirgān ekān, qoğāzārlıklār bulāring hāmmāsigā qārşi turişdi. Bulārdān birining «ākāsi, ölib ketgān bolsā hām, Ābdüvāqqās eşāning müridlāridān bolgān» ekān». Bulār qoğāzārdān ādām kōrsātişdi. Bāqāqurullāqlıklārdān bulārgā qārşi çiqişdi. Bulār, gārçı öz nāmzādārlāri kōrsātişmāsā hām, prāvleniyening kōpçılıgi bāqāqurullāqlıklārdān bolişini xāhlāgānlıklāri kōrinib turār edi. Hār qālāy bu māsālā ārtıqçā tārtişuvgā sābāb bolmādi. Rāislikkā Botābāy ākā sāylāndi.

İş şu xıldā bārsā, kāyfiyāt şu bolsā, hādemāy Kāpsānçılārdā birāntā hām yākkā xocālik qālmāsligi muqārrār edi.

Birāq şu künlārdā Xocāqışlāqdā kālxāzgā qārşi bir topālān çiqdi-yü, bu topālāndā muşumzorlārginā emās, hāttā āyrim kāmbāgāl dehqānlār hām qātnāşgānligi kālxāzgā kirişdān çoçib turgān ādāmlāring yürāgigā gulgūlā sālīb qoydi. Buning üstigā «bārib-bārib xātinlār hām ortādā bolārmış, hāmmā dāşqāzāndān āvqāt eb, bir kōrpādā yātārmış», «kālxāzgā kirmāgānlāring māl-hāli, bütün rōzğāri tārtib ālinār emiş» degān gāplār tārquāldi. Şundān keyin yākkā xocāliklāring kōpi bisātidā bār cānivārlārdān kōzi qiygānini sōyib, qozi qıymāgānini şāhārgā hāyday bāşlādi. Xocāqışlāqdāgi fitnā, xātinlār vā tirikçilik toğrisidāgi miş-mişlār, yākkā xocāliklāring bu qılmişi kālxāzçılārdān bir qısmını öylāntirib qoydi.

Bir küni keçāsi Sāfārāv, kālxāz idārāsidadā āgitātārlār bilān suhbāt ötkāzganidān keyin, Botābāy ākā bilān Nāymāngā – sel'sāvetgā bārdi. Sāmāndārāv qāşining biri pāst vā biri bālānd, nimānidir dıqqāt bilān oqır, uning qārşisidadā kürsidadā Tolāgān ākā yergā qārāb otirār edi. Sāfārāv kirgāndā Tolāgān ākā örnidān turişini hām, turmāsligini hām bilmāgāndāy bir hārākāt qıldı. Sāmāndārāv xātdān bāşini kōtārmādi. Sāfārāv ikkālāsining āvzāyini kōrib birān dilsiyāhlik rōy bergānini sezdi-yü, beixtiyār āyāq uçdā yürüb bārib divāngā otirdi. Botābāy ākā tikkā turib qāldi. Sāmāndārāv xātin oqıb boldi, uning üstigā kāftini qoyib Tolāgān ākāgā qārādi-dā, sāxtāligi bilinib turgān mülāyimlik bilān:

- Xoş, Tolägän äkä, negä? – deb sorädi.

Tolägän äkä cävâb bermädi.

- Mümkünmi? – dedi Säfärâv xätgä qol çozib.

Sämändärâv xätni ungä uzätädi. Bu xät ärizä bolib, Tolägän äkä kâlxâzgä kiriş toğrisidä bergän ärizäsining qäytärişini sorär edi. Säfärâv ärizäni ikki bükläb stâlgä qoyär ekän:

- Xoş, negä? Miş-mişlärgä işändigizmi? – dedi.

Tolägän äkä yänä cävâb bermädi. Sämändärâvning qâni qäynâb ketädi.

- Mundäy gäpirsängiz-çı, zäbân bârmi?!

Tolägän äkä bâşini kôtärib bungä bir xomräydi-yü, üyning burçägigä qärâb düngüllädi:

- Ärizädägi gäpimdän boläk gäpim yoq.
- Ävväl bâşi negä ärizä berdingiz?

Tolägän äkä bir neçä märtä âğız râstlägänidän keyin, hämân üyning burçägigä qärägäniçä cävâb berädi:

- Muhiddin «birgä kiräylik» deb qıstây bergänidän keyin yüzidän otâlmädim.
- Muhiddin ärizäsini qäytärib âläyâtgäni yoq-ku?
- Qäytärib âlmäsä mäyli. Hâr kimning göri bâşqä. Men qäytärib âlämän.

Sämändärâv duqqä ötdi:

- Xocäqışlâqdä xocälär, ulärning dümläri kâlxâzni büzişipti, siz häm oşälärgä ergäşmäqçimisiz! Xocälärgä düm bolmäqçimisiz?
- Men xocä-pocäni bilmäymän. Düm emiş, xocä kelib mengä düm bolsin.

Sämändärâv külib yubärmäslik üçün lüncini şişirdi vä cähl bilän stâlning tärtmäsini tärtib uning ärizäsini qıdırgän boldi.

Säfärâv «gäpiring» deb Botäbây äkägä işärä qıldı.

- Mengä qärä, hây, Tolägän, - dedi Botäbây äkä uning elkäsiga qolini täşläb, - yaxşı iş qılmâyâtibsän. İğvâgärlärning ıgvasiga, muştumzorläarning qutqusiga uçmägin. Bir väqti kelib püşäymän boläsän.

Sämändäräv hämän stälning tårtmäsinini titkilär ekän:

- Bumi, bundä källä bolsä ekän, püşäymän bolsä! Bu oşändä häm püşäymän bolmäydi, «peşänäm şor ekän, taleim yoq ekän» deydi qoyädi! – dei vä bir qâğâzni âlib uning âldiga täşlädi. – Änä, âling!..

Säfaräv köz vä qâş işâräsi bilän Sämändärävge «evidä! Bu gäplär, bu muâmälä ârtıqçä» degändäy qıldı. Tolägän äkä örnidän turdi, qâğâzni âlib, u yâq-bu yâğığä qarädi-dä:

- Şuni âlib bärsäm âtim bilän sigirimni berädimi? – dedi.
- Mengä qaräng, Tolägän äkä, - dedi Säfaräv mülâyimlik bilän. – Sigiringiz, âtingiz turipti, biräv eb qoymäydi. Üyläng, üyläb iş qiling. Yetti ölçäb bir kes degänlär. Keyingi püşäymän äsqätmäydi.
- Sizgä ât häm yoq, - dedi sämändäräv Säfarävge köz qısib.

Tolägän äkä ungä bäqräyib qarägäniçä sekin körsigä otirdi.

- İye!.. Zorlikmi? Zorlik ekän-dä!.. Yoq, ukä, mehnätkäşgä zorlik qilinädigän zämän älläqaçän otib ketgän. Hâzir unäqä zâkun yoq.
- Mehnätkäş öz fäydäsini bilmäsä, zorläb bildirişgä zâkun tâpämiz.
- Men öz fäydämni cüdä yaxşı bilämän.
- Qaçândän beri? – dedi Botäbây äkä, - vâdâkâçkâni tiklägäni ğışt, qum täşiş keräk bolgänidä âtining tüyâğığä mıx qâqıb, âqsätib qoygän kim edi? Ä, kim edi? Sen eding! Vâdâkâçkâning tiklänişi kimgä fäydä edi? Sengä fäydä edi! Şumi öz fäydängni bilgäning? Qäni, gäpir tiling bolsä!

Tolägän äkä nimä deyişini bilmäy qâlgänini körib Säfaräv beş-âlti büklängän ârizäni uning qolidän âldi.

- Şundâq bolsin, Tolägän äkä, yänä bir üyläng. Ärizäni qäytärib âliş qaçmäydi. Xopmi?

Tolāgān ākā indmāsdān ıqıb ketdi. Uning bu hārākātini zārdā qıldı deb hām bolmās edi, insāfgā keldi deb hām.

Sāmāndārāv uning ārqāsıdān qārāb ūylānıb qāldi. Botābāy ākā uning ketıdān ıqıdı. Sāfārāv tugāgān pāpirāsning oğıdān ikkinısını tūtātıb ālib, nāri-beri yūrdı.

Tolāgān ākāning ārizāsını, ātı bilān sigirini qāytārib berıř ertāgā yānā bir neā ārizā tūřuvıgā yol āıř, qāytārib bermāslik esā «kāl{xāzgā berilgān māl qoldān ketār ekān» degān gāp tārālıřıgā sābāb bolıř degān sŕz, buning hār ikkisi hām kāl{xāzlāřtırıř ıřını ārqārā sūriři, xıylāgınā ārqārā sūriři mūmkin edi. Buni Sāfārāv hām, Sāmāndārāv hām yāxřı tūřūnār, ulārning hār ikkālāsi hām řu toğridā ūylār edi.

- Xoř, nāticā'tıbāri bilān nimā boldi endi, - dedi Sāmāndārāv kūlimsirāb.

Sāfārāv pāpirās nāyāsining ivıgān cāyini tiři bilān ūzıb pūflāb tāřlādi-dā, ūyān cāvāb berdi:

- Nāticā e'tıbāri bilān... řundāq vāqtlārdā qāndāq qılıř kerāklıgını rāykāmdān sorāř kerāk, - dedi.

7

Keyingi ū-tŕrt kūn ııdā kāl{xāzdān ıqıř hāqıdā yānā ikkitā ārizā tūřdı. Sāfārāv bu māsālā vā ıřdā uqrāyātgān bāřqā qıyınılıklār toğrisidā gāplāřıř, yol-yorıq ālıř ūun rāyāngā bārmāqı bolıb turgāndā rāykāmning ikkinı sekretāri řādiyev kelıb qāldi. U Kāpsānılārdā nihāyāti ū-tŕrt sāātginā turdi, buning hām yārmidān kŕpini, negādir, dālā āylānıb ŕtkāzdi, kequrun kāl{xāz idārāsıdā Sāfārāv, Sāmāndārāv vā Botābāy ākālār bilān sūhbātłāřdı, lekin bu sūhbātdā āhvāl bilān tāniřıř ūun bulārning sŕzını, fikrmulāhāzālārını tınglāřdān kŕrā kŕprāq ŕzi gāpırdı, «kŕpi bilān bir āy ııdā birāntā hām yākkā xocālik qālmāsliđi, hām mē yūz prātsent kāl{xāz kerāk» dedi. Sāmāndārāv yer āstıdān Sāfārāv gā qārādi. Sāfārāv bu qārāřning mē'nāsıgā dārrāv tūřūndı-yū, kāl{xāzdān ıqıř hāqıdā ārizālār tūřgānını āytıb, ulārning māl-hāllāri toğrisidā yol-yorıq sorāmāqı bolgān edi. řādiyev bāqırıb berdi: «Demāk, tūřūntirmābsızlār! Demāk, tūřūntiriř kerāk! Kāl{xāzdān ıqqān hār bir dehqān ūun pārtıyā bileti bilān cāvāb berāsızlār!» dedi.

řādiyev ketdi. Sāfārāv sekretārning bu kelıb ketıřıdān, xususān uning sŕzlrıdān qāttıq nārāzi bolsā hām, ruhi bir āz tūřgān Sāmāndārāvning ruhını yānā tūřırmāslik,

häyrän bolib qalgän Botäbây äkani gäräng qılmäslük üçün özining käyfiyatini ulärgä bildirmädi; äksinçä, tüşüntiriş mäsläsida sekretärning gäplärini quvvätlädi.

Ertäsiga yänä ikkitä, indinigä yänä bittä ärizä tüşdi. Bu ärizälärni xuddi biräv yiğib turib, kälxâz nurâyâtganini körsätiş üçün cörttägä bittädän, ikkitädän berâyâtgängä oxşär edi.

Här küni bir köngilsiz hädisä röy berä başlädi. Bir keçä kälxâzning qoräsiga ikkitä oğri tüşib, qârâvulning âyâq-qolini bağläb, âgzigä toppi tiqib, üçtä sigir, ikkitä ât, törttä qoyni häydäb ketdi. Râyândän kelgän tergävçü üç kün âvârä bolib cinâyâtçılarning izini tâpâlmädi. Yäkkä xocälklär hädeb mâl söyä bergändän keyin Sämändäräv Sâfârâvdän bemäslähät, bungä qarşi mä'muriy çärä körmâqçı bolgän edi, bu çärä häli körilmädän turib äks näticä berdi: yäkkä xocälklär, «demäk, bari bir âlar ekän» deb yaşırıqçä yänä köprâq söyädigän bolışdi. Qoğzâlık mätkärim degän kişining oğli ägitätârlärni üygä kirgizmägän ekän, Rözimät uni «hâzir râyângä âlib bärüb tegişli câygä tâpşirämän» deb südräpti, yigit ârtıqçä qorslık qilib qol kötärgän ekän, Rözimät uni tutib âlib räsä uripti. Bu vâqeä kättä cäncälgä sâbâb bolib, prâkürâr äräleşdi. Ğulâm äkâ kälxâz tüfâyli xâtini bilän qoydi-çıqdi bolipti. Qoşçımârlık Ne'mätillâ buvâ degän bir çâl çârvâğıdägi üç tüp tâq beş tüp urıq, şu bu yıl mevägä kirgän bir tälây şâftâli, âlçä, behini kesib ötin qılıpti. Bu âdämning dârxetgâqol urgäni Sâfârâvni kättä tâşvişgä sâldi. Sâfârâv Ne'mätillâ buvâni çâqırtirib ävväl yâxşi gäpirdi, çâl öcärlik qılğändän keyin püpisä qıldı. Çâl hâm boş kelmädi: «Kesgän bolsäm öz qolim bilän ekkän dârxetimni kesdim. Kälxâzgä dârxet keräk bolsä özi ekib âlsin!» deb eşikni qättıq yâpib çıqıb ketdi.

Yäkkä xocälklärning bu xıldägi qıyıqlığı, kälxâzdän çıqış toğrisidä ärizä bergänlärning xârxâşäsi näticäsida yüzägä kelgän ähvâl kälxâzçılârdän köpigä tâ'sir qılmây kâlmädi.

Bulär bir-biri bilän xuddi cüdä çärçägän, tinçni âlälmägändän cüdä hâm xunâb bolgän âdämlärdäy gäpläşär edi.

Bulärning hämmäsi, âlbättä, yâmân, xunuk, här biri bir xävâ, lekin Sâfârâvning näzäridä bulärdän hâm yâmânraq, xunukraq nârsä, bulärdän hâm kättäraq xâvf köklämni qoldän berib qoyış edi. Ägär kökläm qoldän berilsä kälxâzçı közdä ikki qolini buringä tiqıb qâlâ bersä...

Sāfārāv kālẖāzgā on qollāb yāpişgān āktivlārnı yığıb, āgār köklām qoldān berilsā, buning āqıbātı nımā bolışını āçıq āytıdı vā ādāmlārnıng āvzāyığā zehn sālđı. Ādāmlārnıng ruhi tetik edi. Botābāy ākā sōz āldı.

- Ortāq Sāfārāv āytgān gāplārnı hāmmāmız uqdık. Tođrı, çārşānbā küni dālāgā qoş çıqışı kerāk. Lekın, hāqıqātğā qārāgāndā, ulāvımız kām. Bu hām māyli, bir evi bolār, zor kelsā, bu yāđı hūkümātçılık – rāyān yārdām berār, meni xāvātırgā sālğān nārsā şuki, hāzır yākkā xocālıklārgınā emās, hāttā özimizning kālẖāzçılār hām kālẖāz ertā-indin büzilsā kerāk degān fikrdā turıptı.

Sāmāndārāv luqmā tāşlādı:

- Şu yerdā otırgānlār hām kālẖāzçı! Menimçā, bulārdān heç biri bundāy fikrdā emās.

Undān-bundān:

- Tođrı! – degān tāvuşlār çıqdı.
- Yoq, men hāmmāsi demāqçı emāsmān, bā'zi birlāri, - dedi Botābāy ākā vā gāpını yoqātıb qoydı. – Tūşüntirişimiz kerāk. Mānā, āxır māslāhāt qılāylik... hār qāndāy bolgāndā hām köklāmni qoldān bermāsligimiz kerāk. Āvvāl bāşi özimizning kālẖāzçılārgā tūşüntirişimiz kerāk. Sōzim şu. Bāşqā sōzim bolsā esimgā kelgāndān keyin āytāmān.

Botābāy ākā otirdı.

Mātkārim ākāning ođlını tutıb ālib urgānidān beri öz qılmişidān xıçālāt bolıb māclisdā közğā körinmāy bir çekkādā yergā qārāb otirādigān bolıb qālgān Rōzimāt Botābāy ākāning sōzi dāvāmıdā bir neçā mārta burnini çiyirdı. Hāmmāgā zehi sālīb otırgān Sāfārāv bunı pāyqāgān ekān. Botābāy ākādān keyin oşāngā sōz berdı. Rōzimāt, āvvāl, sōzlāşdān bāş tārtdı, keyin qızārib, örnidān turdı-dā, yergā qārāb:

- Botābāy ākāmgā qārşi gāpırsām hām māyliğāmi? – dedi.
- Māclisdā kättā-kiçik degān gāp bolmāydi, gāp kelgāndā ātāngni hām! āyāmā!- dedi Sāfārāv.
- Gāpırsām şuki, - dedi Rōzimāt külimsirāb. – Botābāy ākānıng lābigā uçuq tāşmāgānıgā hāyrānmān. Tüyāni şāmāl uçırsā, eçkini āsmāndā kör... Bizgā

bâş bolib turgân âdâm şunâqâ deb otirsâ bâşqâlardan nimâ deb öpkälâyimiz! Kâlxâzni «büzilâdi» deb çetdâ qârâb turgân âdâmlâr tüzgânmas, tüzâmiz deb bel bâğlägân âdâmlâr tüzgân. Bu kişi «tüşüntiriş kerâk» deydlâr, toğri, lekin «gâpni äytgin uqqängä, cânni cângä suqqängä; gâpni äytib netärsän, ânâsi bemâhâl tuqqängä!» Siz küyib-pişib gâpirib turgâningizdâ sigiri mâ'râb qâlsâ sizgä emäs, sigirigä qârâydigân âdâmgä gâp tä'sir qılâdimi!

Qähqähâ kötarildi. Rözimät özi külmäs, âdâmlârning külgânigä tüşünâ âlmägändây, häyrân bolib turâr edi.

- Sening özing hämmâ nârsägä dârrâv tüşünâ qâlgânmisän? – dedi Sâfârâv külgü yâşini ärtib.
- Toğri, özim hâm dârrâv tüşüngân emâsmân. Men uqtirişning kerâgi yoq deyâtgânim yoq, bu gâpni äytmâyman. Men uqtiriş bilân birgä, kâlxâzgä cân-câhdimiz bilân yâpişgânligimizni, kâlxâz büzilmâsliyini körsâtişimiz hâm kerâk, demâqçımân. Botâbây âkâm «ulâvimiz kâm» dedilâr. Toğri. Lekin biz kâlxâzgä cân-câhdimiz bilân yâpişgân bolsâk, kâlxâzni büzilgâni qoymâyimiz desâk, şu âz ulâv bilân dälâgä çıqıb mânâ şu âz ulâv bilân köklâmni qâyil qılışimiz kerâk. Şundâq qılmâsâk kâlxâzgä cân-câhdimiz bilân yâpişgânimiz qâyâqdâ qâldi.

Qâmbârâli âkâ irğib örnidân turdi.

- Kâmâl tâp, ukâ. Künglinggä kelmâsin-kü, Botâbây, äql yâşdâ emäs, bâşdâ degân âdâm bilib äytgân... Rözimät, ukâ, şu yâxşi gâpinggä yânâ bittâ gâpni qıstirib ötkin... Şâşmä, özim äytâ qâlây. Toğri, beş-on kün qâttıqçılıkni üstimizgä âlib şu âz ulâv bilân köklâmni engib âlsâk, köp âdâmlârning közi açilib ketâdi. Lekin yânâ bittâ gâp bâr: bulârning közini dälâgä qoş çıqqândâ açâmiz deb qârâb otirâmizmi? Dälädâ hâzir iş yoqmi?
- İş tâpilâdi!
- Qılâmiz desâk iş köp! – degân tâvuşlâr çıqdi.

Qâmbârâli âkâ otirdi. Rözimät hâm otirdi. Sâfârâv burçâkdâ peşânâsini tiriştirib otirgân Bâltâbâygä qârâdi.

- Qâni, Bâltâbây, siz nimâ deysiz?

Báltabáy dǎrráv örnidǎn turdi, qǎp-qǎrǎ müylǎvini burǎb, külimsirǎdi.

- Ortǎq Sǎfǎrǎv «gǎp kelgǎndǎ ǎtangni hǎm ǎyǎmǎ», dedilǎr. ǎgǎr bemǎlǎl bolsǎ men hǎm... Betgǎ ǎytgǎnning zǎhri yoq. Biz Botǎbáy ǎkǎni rǎis qilgǎnimizdǎ, hǎzir kǎlxǎz yǎngi köçib kirilǎyǎtgǎn hǎvli, bu kiři epçil kelin bolib bu hǎvlini sǎrǎncǎm-sǎriřtǎ qilib turǎdi deb öylǎgǎn edik. Lekin řu řundǎq bolǎyǎtgǎni yoq. Muřtumzorlǎrdǎn ǎlingǎn ğǎllǎning yǎrmidǎn köpi řǎkircǎn bǎyvǎççǎning ǎtxǎnǎsidǎ zǎxlab yǎtipti. Cǎy yoqmi? Bǎr, Mirhǎydǎrning üyi boř, köçǎ eřiğini birǎv köçirib ketipti. Qoylǎr Qoğǎzǎrdǎ, qoy eydigǎn yǎntǎq Bǎqǎqurullǎqdǎ – beçǎrǎlǎr bǎ'zǎn ǎç qǎlǎr ekǎn: hǎmmǎsi tüzsirǎgǎn bolsǎ kerǎk, kirsǎngiz qolingizni yǎlǎydi. Cǎdi yoq – sigirlǎrgǎ pǎyǎ bütün tǎřlǎnǎdi. ǎtlǎr bolsǎ kǎlxǎz ǎtxǎnǎsigǎ kirgǎndǎn beri qǎřlǎğič körgǎni yoq, tǎgi kǎmdǎn-kǎm tǎzǎlǎnǎdi. Kǎlxǎzgǎ ötgǎn üylǎrdǎn birǎntǎsining tǎmi kürǎlmǎydi. Mǎnǎ, mǎnǎ řu yerni ǎlǎylik, bu yerni kǎlxǎzning idǎrǎsi deb qoyibmiz, kim ǎytǎdi bu yerni řunçǎ ǎdǎm kirib çiqǎdigǎn cǎy deb? Qǎrǎng, bu yerdǎ xǎmut nimǎ qilǎdi? Xum nimǎ qilǎdi? Qilǎmǎn desǎng dǎlǎdǎ hǎm, qıřlǎqning özidǎ hǎm iř köp. Biz qǎçǎn sǎrǎncǎmimizni ǎlǎmiz, kǎlxǎzgǎ hǎmmǎ kirgǎndǎn keyinmi? řungǎ qǎrǎb otirǎmizmi? Yoq, bǎřqǎlǎrgǎ qǎrǎř kerǎkmǎs, bǎřqǎlǎr bizgǎ qǎrǎsin, körsin, üylǎsin...

Mǎclis qızib ketdi. Qǎtnǎřuvçılǎrning köpçılıgi ǎzmi-köpmi, yǎřřimi-yǎmǎnmi, iřqilib gǎpirdi. Sǎfǎrǎv řunçǎ ǎdǎm gǎpiriřini sirǎ kütmǎgǎn edi. Bulǎrdǎn biri boğilib:«řunçǎ gǎp-söz, řunçǎ hǎrǎkǎtdǎn keyin kǎlxǎz büzilǎdigǎn bolsǎ qıřlǎqdǎn köçib ketǎmǎn», deb hǎmmǎni küldirdi. Mǎclis ertǎdǎn bǎřlǎb dǎlǎğǎ çiqıřğǎ qǎrǎr qıldı vǎ kǎlxǎz xocǎligidǎgi kǎmçılıklǎrni tezdǎn bǎrtǎrǎf qılıřni Botǎbáy ǎkǎgǎ tǎpiřirdi. Bu yerdǎ hǎzir bolgǎn kiřilǎrning hǎr biri özi bilǎn birgǎ bir neçǎ kiřini iřğǎ ǎlib çiqıřğǎ söz berdi.

Dǎlǎgǎ birinçı küni ellik ikki, ikkinçı küni yetmiř toqqız, üçünçı küni bir yüzü yigirmǎ ǎlti, undǎn keyin yüz ellikkǎ yǎqın ǎdǎm çiqdı. Bulǎrning içidǎ kǎlxǎzdǎn çiqmǎqçı bolib ǎrizǎ bergǎnlǎrdǎn hǎm üç kiři bolib, biri Tolǎgǎn ǎkǎ edi.

Bu hǎl birmunçǎ ǎdǎmlǎrdǎ hǎqıqǎtǎn kǎlxǎzgǎ iřǎnç pǎyđǎ qıldı, birmunçǎ ǎdǎmlǎrni ğǎngitib qoydı, bǎ'zilǎrning esǎ ğǎřiğǎ tegdi.

Säl kündä kâlxâz xocâligi bir qâdar târtibgä tüşgändäy boldi. Botâbây âkâning nâzâridä, âdâmlâr köklâmni «minib âlişgä» bel bâğlägändäy körindi.

Birâq, dälägä qoş çıqib, âradân üç-tört kün ötârötmäs Botâbây âkâning bütün ümidi puçgä çıqâdigân körinib qâldi: âdâmlâr birgâdirning sözigä qulâq sâlmâydi, bâzilâr dälägä fâqât «xocâkörsin» üçün çıqâdi...

Botâbây dälä äylänib yürüb Tolägänni körüb qâldi. U kâlxâzning eng yâxşi qoş hökizi bilân öz yerini häydâmâqdä edi.

- Hä, âxun? – dedi Botâbây âkâ. – Sen Tärnâvbâşidägi yerni häydäşing keräk edi-kü, bu yerdä nimä qilib turibsân?

Tolägân âkâ bâşini kötärmäsän:

- Tärnâvbâşidä nimä qilâmân? Tärnâvbâşidä mening yerim yoq, - dedi.
- Äxır, biz seni häli kâlxâzdân çıqârgânimiz yoq-kü!
- Sening çıqârişinggä qarâb qoş mâxâlini ötkâzib yubârâymi?

Botâbây âkâ uni çâpârâstâ qilib sökib ketdi.

- Kimni sökâyâtibsân! – dedi tolägân âkâ doğâyib vä öng qolini çâpânining engidân suğurib şudğârdân çıqdi. – Qâni, bu yâqqâ tüş!

Botâbây dârrâv âtdân tüşdi.

- Nimä deysân, uräsânmi?
- Râis bolsäng kâlxâzinggä räissân, mengä râis emässân! Negä sökäsân?
- Sen xumpârni här qânçâ söksâm yänä boynimdä qârz qâlâdi. Sengä oxşâgân yât unsurlâr bütün qışlâqni... bulğätib yubârdi.
- Kim yât unsur? – dedi Tolägân yänä doğâyib.
- Özing yât unsur bolmäsäng häm, qiliğing yât unurning qiliğı.
- Kirmâyman kâlxâzinggä, âsmân qolingdä bolsä üstingä täşläb yubâr!

Tolägân engini kiyib şudğârgä kirib ketdi.

- Körämân kirmâgâningni, - dedi Botâbây âtlänâyâtib, - şu qilgâninggä senimi... bâşim âmân bolsä tâvuqdäy qyqillätib âlib kirämân! Hökizlârni hâzir câyigä eltib qoy!

- Ätim bilän sigirmni ber, hökizläрни äل.

Botäbây sökib-sökib cönäb ketdi.

8

Stälining «Muväffäqiyätlär äldidä esänkiräş» degän mäqäläsi çıqqänligi häqidägi xäbär Käpsänçilär qışlâğıgä şu küni keçqurun etib keldi. Birpäsdä bütün qışlâqni miş-miş tutib ketdi. Eşikläarning äldidä, çärrähälärdä, qoşni devârigä qoyilgän şätillärdä, hävlilärdä düv-düv gäp: «Mäskvädän räyângä «kälxâz keräkmäs» deb gäzet kelipti»; «Stälin kättäkän gäzet yübärib «Ĝälämislärning cäzäsini beriş keräk» degän emiş»; «räyändä kättä mäclis bolär emiş»; «mällär egälärigä qäytärilär emiş»...

Botäbây dälädän qârängi tüşgändä qäytädi, bu gäplärni ävväl xätinidän, songrä, hävliqib kelgän Qämbärälidän eşitib işänmädi vä ikkävini häm sökib berdi. Säfäräv bilän Sämändäräv bugün ertäläb räyângä ketgän edi, şundâq bolsä häm Botäbây kälxâz idärisigä bärädi. İdäräning hävlisidä on çäqli ädäm nimä toğridädir bäsinqı tãvuş bilän sözläşib turär edi. Bulär häm miş-mişläär toğrisidä sözläşäyätgän ekän, Botäbây endi qorqıb ketdi, lekin bulärning köngilgä bättär ğulğulä sälmäslik üçün sir bây bermädi.

«Bärdiyü rãst bolsä! Hämmäsi emäs, yärmi rãst bolgändä häm cüdä xunuk gäp-kü! Yoq, bütkül yälğändir. Yälğän bolmäsä häm ertägä çätâq bolädi: buning yälğänligi mä'lum bolgunçä dälädä iş toxtäb qälädi. Yä Säfäräv bilän Sämändäräv şuning hidini bilib räyângä ketgän ekänmi?»

Botäbây üyläb üyigä etälmädi. U «nimä bolsä ertägä bilärmän» deb yätädi, lekin uxläy älmädi – kökrägingin älläqäyeridä bir nimä çırs-çırs üziläyätgändäy bolib közi açilib ketär edi, örnidän turädi, täşqärigä çıqädi. Hämmäyâq cimcit. Älläqäyerdä mävv bolgän müşüklär bağılläb bütün qışlâqni başigä kötärmäqdä. Botäbây qäytib üyigä kirdi, çırâqni yâqmâqçı bolgänidä könglidän «bärdiyü ikkävi ertägä häm kelmäsä nimä bolädi» degän gäp ötdi. U här ehtimälgä qarşı Sämändärävning üyidän bir xäbär älişgä, äğär kelmägän bolsä räyângä bärışgä cäzm qilib piyädä Näymängä bärädi. Bemähäldä eşik täqılläşşidän xävätir älgän Sämändärävning xätini «kimsiz, tãvuşingiz Botäbây äkänning tãvuşigä oxşäydi-kü, ulär räyângä emäs, u tãmängä – stäntsiyägä ketişgän» degän gäplär bilän uni qäriyb yärim säät ävärä qılğänidän keyin eşikni açädi vä «Häli kelişgäni yoq, özim häm xävätir bolib otiribmän» dedi. Botäbây qäytädi vä ät älgäni

âtxânägä bârdi. Âtbâqâr hâmi xıylâ vâqtgâçâ eşikni açmây sorâq qıldı, nihâyât, fânusni yâqıb eşikni açdı vâ fânusni, negâdir ävväl uning qârnigä, keyin yüzigä tutıb:

- Yol bolsin? – dedi.
- Râyângä, râyângä! – dedi Botâbây şâşib, - bolâkâl...

Âtbâqâr fânusni yänâ uning yüzigä tutdı.

- Şunâqâ qılıb kâlxâz sindimi endi?
- Negâ sinâdi?
- Negâ hämmälâring tâşlâb qâçâyâtibsizlâr bolmäsä?
- Kim qâçıbdı?
- Sâfârâv bilân Sämândârâv ertälâb qâçgân ekân, mänä hâzir siz...

Botâbâyning ciğıbiyrâni çıqıb ketdı.

- Qâysi unsur äytdi sengâ bu gâpni?! Kim äytdi? Kim äytgân bolsâ ertälâb mengâ körsätib beräsân! Qâni, körsätib bermâgin-çı! Sen hâli unsurlâring gâpini kötârib yürädigân bolgânmisân!...

Âtbâqâr fânusini yergâ qoyıb yugurgâniçâ âtxânägä kirdi vâ häyâl ötmây bir âtni etâklâb çıqdı-dâ, öz günâhini şu bilân yüvmâqçı bolgândây, yâxşilâb egârlâb berdi. Botâbây indämâsdân âtni minib cönâdi. Âtbâqâr fânusini dârrâv oçırıp uning ketidân qârab qâldı.

Körâydin. Botâbây, birâvning közigâ körinib yänâ birân miş-mişgâ sâbâb bolmâslik mâqsâdidâ qışlâqni çetlâb, toqâyning etâgidâgi soqmâqdân yürdi, lekin bir âz yürüb Qoşçınâring tepâsigâ kelgânidâ bu yoldân yürgâniçâ püşâyman boldi: toqây tãmân nihâyâtdâ qârângı, vâhimâli – hâr bir dârâxt, hâr bir bütâ âstidâ birâv pisib yâtgândây tüyülâr edi. U uzun piçâğını qinidân suğurıb, toqây tãmângâ dâm-bâdâm köz qırini tâşlâb bârdi, bir âz yürgândân keyin özining qorqâqligidân özi xıcâlât boldi: nâhât, kâp-kättâ, şunçâ âdâmgâ bâş bolib turgân kişi şunçâlik qorqâq bolsâ! U piçâğını qinigâ sâldı, kâmâtinâ râstlâdi, yotâldı, âtining bâşini târtib toqâygâ râyirâst qârâdi. Bütâ yâki dârâxt âstidâ pisib yâtgân şârpâ uzâqdâ qâlgândây tuyuldi. Botâbây yänâ türdi, xıylâ ergâçâ toqâygâ qârab bârdi, şundân keyin dâdil bolib toqâydan közini âlgân edi, şârpâ yänâ qımirlâgândây, kölânkâ singâri ketidân ergâşib ketâyâtgândây boldi. «Xâyâl meni âhmâq qılâyâtıptı, - dedi içidâ, - buning câzzâsi toqâygâ bütkül qârâmâslik». Birâq

toqäygä qärämäslik mümkün emäs, härçänd qılsä häm közining qırı tüşär edi. U cahl bilän bürilib egärgä çöp sänini qoydi-dä, qıslâqqä tāmān qärb otirib äldi vä heç narsädän qorqmâyâtğanlığını kimgädir pisändä qılgändäy, ätni öz mäyliğä qoyib berdi. Ät häm, egäsining dilini bilgändäy, bittä-bittä qädäm täşläb, söligini şıqırlätib bärär edi. Botäbây bolmäğur xäyällärni başidän çıqarış üçün qıslâqqä qärb kimning üyi qäerdä ekänini bilişgä urindi: «Mänä bu Nü'mān häcining äyvāni, änä, qäri tüti häm körinib turipti. Änä u qäräyib turgän kimning eşigi bolsä ekän? Üyning eşigimi, öpirilgän säğänäning teşigimi? Bu üy munça häm öpirilgän säğänägä oxşamäsä! Undäq desäm, bu üylärning qäysi biri üygä oxşaydı? Hämması häm eski, öpirilgän, qıyşaygän, çokkän säğänä, gör... Keçäsi uzâqdän qıslâq köhnä bir qäbristängä oxşab körinär ekän-kü! Vây-voy, qıslâğımız şunäqä xäräb, şunäqä xunukmi!..»

Botäbây qıslâqdän yüzini sekin ögirdi, egärgä toğri otirib, ätgä beixtiyär qämçi bäsdi. Ät yörtti. Vähimäli toqäy, undän häm vähimäliräq qıslâq mänzäräsi ärqädä qaldı. Soqmâq kättä yolgä tutäşgän çäydän bepâyān dälä başlanär edi. Bir äzdän keyin, köräydindä qâp-qäräyib yâtgän dälädän ilänizi bolib ketgän äqış üylning ufqdä bir nimä «yilt» etdi, songrä, bir neçä qärä nuqtä körindi. Bulär ätlıqlär edi. Bulärdän bir qısmi öng tāmāngä – Äziztepä tāmāngä bürildi, qâlgänläri yoldä dävām etdi. Botäbây bulärning içidä Säfäräv bilän Sämändäräv bärliğigä qättıq işänç bilän ätning başını tärtti vä kütib turdi. Änçädän keyin ädämlärning ozärä nimä toğrisidädir bähsläşib keläyâtgän tāvüşü eşitildi. Bulär häm Botäbâyni körışdi şekilli, kimdir: «Kim u?» deb qıçqırdı. Botäbây «aşnä» deb cävâb berdi. Beştä ätlıq etib keldi. Bulärning içidä, därhäqiqät, Säfäräv bilän Sämändäräv häm bär ekän. Qâlgän üç kişini Botäbây tänimädi. Bulärdän biri, nimça pöstin, qulâqlık telpäk kiygän nävçä, cüdä häm yoğän bir kişi äldindä Säfäräv bilän yänmä-yän kelär edi.

- Hä, Botäbây äkä, yol bolsin? – dedi Sämändäräv.
- Şundäy... Sizläрни kütib äläy deb çıqqän edim.

Bemähälgä qaldiläring.

Botäbây bulärni äldigä ötkäzib ärqädän yürdi vä Sämändärävögä yänläşib, undän sekin:

- Tinçlikmi? – deb sorädi.
- Tinçlik, - dedi Sämädäräv.

- Gəzet çıqqāni rāstmi?
- Rāst.
- Endi nimā bolādi?
- Nimā bolār edi, ādāmlārning sārāgi sārākkā, hāzirçā pūçāgi pūçākkā çıqādi, kāl̄xāz müstāhkām bolādi.

Botābāygā «kāl̄xāz müstāhkām bolādi» degān gāpning özi kifāyā qıldı. U erkin nāfās āldi-yü, āldindā, bāyāgi oyğān ādām gāp oqtirib ketāyātğān Sāfārāvğā xālāl bermāslik üçün bāşqā gāp sorāmādı. Zātān, bāşqā gāpning kerāgi hām yoq edi.

- Māqālā vāqtidā çıqdı, - dedi Sāfārāv, - āyni vāqtidā çıqdı. Rndi ikkinçi sāvālingizgā cāvāb berāy... İkkitā misāl: kārtaşkā bilān kālāş māsālāsini ālāylik... Yoq, hāyrān bolmāng, hāzir tüşüntirib berāmān. Kārtaşkā yāngi kelğān vāqtdā ādāmlār ekkānmi, egānmi? Yoq, uzāq vāqt egān emās. Kārtaşkā māsālāsidadā tāşviqāt, ıǵvā, sinfiy kūrāş toǵrisidā söz bolişi mümkünmi? Yoq, çunki kārtaşkā heç kimning, heç qāysi tábāqāning dümini bāşgān emās. Endi kālāş māsālāsini ālāylik. Kālāş yāngi kelğāndā ādāmlār kiyğānmi? Kiyğān, lekin sāl vāqt ötgāndān keyin kiymäy qolğān. Negā? Kālāşning tāgidā «bismillāsi» bār emişi! Kālāş māsālāsidadā tāşviqāt, ıǵvā, kūrāş toǵrisidā gāpirişi mümkünmidi? Mümkün, çunki kālāş kāvüşdöz kāsiblārning vā vāfuruşlārning bāzārini kāsād qılğān edi.

Botābāy Sāmāndārāvni tutib sekin şivirlādi:

- Negā ortāq Sāfārāvğā hāzir kārtaşkā bilān kālāşning ğāmi tüşib qāldi?

Sāmāndārāv «qulāq sāling» deb işārā qıldı.

- Mānā, - dedi Sāfārāv dāvām etib, - mānā şundān xulāsā çıqārib ālişingiz mümkün. Biz üçün kāl̄xāz hām yāngilik, kāl̄xāz māsālāsidadā kārtaşkā bilān kālāş birlāşdı, deyiş mümkün.

Yoğān kişi, xuddi ğāzgā oxşāb, «ğāt-ğāt-ğāt» qilib küldi.

Nāymāngā yāqınlāşğāndā, uçālā nātāniş ātlıq xāyrlāşib, Beşserkā tāmāngā bürildi. Bulār ketğāndān keyin Botābāy tā Sāmāndārāvning üyigā kelğünçā, hām mā

miş-mişlarni, hattâ âtbâqârning şubhâsini hâm âytib berdi. Sâfârâv bilân Sâmândârâv qâtib-qâtib külişdi.

Sâmândârâvning xâtini hânüz oxlâmâgân ekân, bulârning külgisini eşitib yerining beğâmligidân, bepârvâligidân fiğâni çıqıb, vâysâb yürüb çây qoydı, dâsturxân yâzdi. Botâbây betâqâtlık bilân uni âvutgân bolib bir neçâ âğız söz âytı-yü, keyin Sâfârâvgâ qârâb ilcâydi.

- Qâni, eşitâylik...

Sâfârâv Sâmândârâvgâ işârâ qıldı. U xurcundân bir dâstâ gâzetâni âlib Botâbây âkâning yâniğâ otirdi vâ ortâq Stâlinning «Muvâffâqıyâtlâr âldidâ esânkirâş» degân mâqâlâsini oqıışgâ kirişdi. Botâbây tin âlmây, gâh bâş çâyqâb, gâh qâşini kerib, gâh «Änä! Öh-öh-öh!» deb qulâq sâldi.

- Qälây? – dedi Sâfârâv oqış tāmâm bolgândân keyin.

Botâbây üylâb turib:

- Bizning qışlâqdân hâm mâ'lumât bârgân ekândâ, ä? – dedi.

Sâfârâv küldi vâ ertägâ qılınâdigân işlâr toğrisidâ gâpirdi.

- Ertägâ, turgân gâp, dälâgâ âdâmçiqmâydi. Bizning vâzifâmiz bu mâqâlâni xâlqqâ, birinçî nâvbâtdâ kâlxâzçılârning qulâğıgâ etkâziş, undân keyin keçrâq bolsâ hâm, keç bolsâ hâm dälâgâ âdâm çıqâriş. Äz bolsâ hâm âdâm çıqışi şârt! Gâzetâlâr kün çıqmâsdân âgitâtlârning qoligâ tegsin. Undân keyin sâât toqqızgâ bütün kâlxâzçılârni yiğış kerâk. Gâzetâni oqıymiz, hâmmâ gâpni âçıqçâsigâ gâplâşâmiz.

Botâbây gâzetâdân bir neçâ nusxâsini qoynigâ tiqıb Kâpsânçılârgâ cönâdi. U üylâkây, sâmvârçini üygâtib, ertägâ mäclis bolışini âytıdı vâ çâyxânâni «güldây qilib» qoyışini buyurdi, songrä, âtni qoygâni âtxânâgâ bârdi. Ätbâqâr uni körib häyrân boldi-yü, lekin, häyrân bolgânini bildirmâslikkâ tirişdi.

- Xoş, - dedi Botâbây, - sen hâli yât unsurlârning iğvâsini târqâdâdigân bolib qâldingmi!.. Xop, men sen bilân keyin gâplâşâmân. Hâzir âtlân, mână bu gâzetâlârni hâmmâ âgitâtlârgâ etkâz!

Botábáy qoynidägi gäzetälärni älib ätbâqärgä berdi vä qäytib ketär ekän, dârvâzä äldigä bârgänidä qäyirilib:

- Birân kişini üygât, ätxânägä qärâb tursin! – dedi.

Bir neçä minutdän keyin ätbâqâr çıqıb ketdi.

9

Ertäsigä kün yâylgünçä gäzetä bütün qışlâqni äylänib çıqdi. Yâş-qäri, erkäk-äyâl hämmä köçädä, hämmä bu gäplärgä öziçä, özi yâki öz töpining tilini uzun qılädigän bir mä'nâ berişgä häräkät qılär edi.

Kâlxâzçılärning säät toqqızgä çäqirilgän mäclisi säät säkkizdän säl ötgändäyâq başlandı. Yäkkä xocäliklär vä kâlxâzdän çıqış toğrisidä ärizä bergänlikläri üçün mäclisgä qätnäşidän özlärini äzâd hisâblägän kişilär bu mäclis vä uning belgilängän vâqtdän äldin başlängänigä häm özläriçä mä'nâ berişdi. Xälq mäclis bolâyâtgän qızil çâyxânä ätrâfidä äylänib qıldı.

Qızil çâyxânägä ädäm siğışmäs edi. Ortâq Stälinning mäqäläsini Sâfârâv oqıdı. İçkäridägiyü täşqäridägi ädämlär cim turib qulâq sâlişdi. Mäqälä oqilib bolgändän keyin qızgın müzäkärä başlanıb ketdi: bâ'zi ädämlär «yäkkä xocälik bolsäng sengä kün yoq, deb bizni kâlxâzgä kirgäni mäcbur qılışdi» degän mäzmondä gäpirib, kâlxâzni tärqätişni, muştumzorlärdän älingän närsälärni hämmägä bolib berişni tälâb qılışdi. Ägitätärlär, bulärgä qärşi gäpirib, dehqân kâlxâzgä kirib ähil bolib işlägändäginä peşânäsi açıladi, deyişdi.

Sâfârâv sözgä çıqdi. Yänä hämmä uning sözigä cim turib qulâq sâldi.

Sâfârâv nihâytdä äsudä, bâ'zän dähqânlärning kâlxâzgä qärşi gäpirgän gäplärigä heç pärvâ qılmägändäy körinär edi. U källektivläştirişdä yol qoyilgän xätälärni e'tirâf qıldı, bundän keyin kâlxâzgä kirişkirmäslik här kimning öz ixtiyäridä ekänini äytdi-dä, dehqânlärni kâlxâzgä kirişgä, uni mustähkämleşgä, dästläbki qıyınçılıklärdän qorqmäslikkâ çäqırdi.

- Ortâq Lenin dehqânlärdä qäşşâqlık vä cähälätdän çıqış üçün birdän-bir yolni körsätib berdi, - dedi u sözining äxırıda, - bu yol kâlxâz yolu, sâtsiälizmğä

olib b radig n yol. K lx z boladi,  sadi, must hkaml nadi. K lx zg  bug n qıy  q rag n  daml r ert g  k lx zçı bolıřig  aminm n.

M clis tug g nd n h mm  qızıl  ayx n d n  ıq y tg n  daml rning  vz yig  zehn s ldi, bir q bul rning  vz yid n q ysisi k lx zg  q lm qçı, q ysisi  ıqm qçı ek nini biliř edi. H mm   ıqıb bolg nd n keyin Bot b y b l nd  v z bil n brig dirl rni aqırdi, g rçı bul rning q erd  v  nim  iř qılıři m 'lum bols  h m, h mm sig  t přirıq berdi. Brig dirl r h m bu im ning m 'n sig  d rr v t ř nib, qol  stilarid gi  daml rni b l nd  v z bil n  aqırib yięiřdi, h y l  tm y ul vl rini  ayx n ning  ldid n h yd b d l g  n m yiřk r n   ıqıb ketiřdi. Bir q bu t dbirl r x l yiqq  Bot b y k zd  tutg n  t 'sir qılmadi, çunki  d m  z, k nd   ıq y tg n  daml rning y rmid n h m  z edi.

Bot b y k ni boyi brig dad n brig dag   pıb, iř  stid  bir vd n xun b bolib v  bir vni xun b qilib, h rib-t lib keçqurun sel's vetg  keldi. S f r v uni xunuk bir x b r bil n q rři  ldi: k lx zd n  ıqıř toęrisid  y n  ottiz s kkizt   riz  t řibdi. Bot b y x t bilm s  h m, st ld gi q ę zlg  k z y g rtir r ek n, sekin k rsig  otirdi.

řu  aq eřik  qilib kimningdir g yrit biy  h h - h !  deb oyt lg n t vuři eřitildi-y , Tol g n kirib keldi. Bot b y bu oyt lning m 'n sig  d rr v t ř ndi, r ngi  q rib, oyt lni eřitm g n v  Tol g nni k rm g n bolib der z d n t řq rig  q radı. Bu yot l S f r vg  h m tegib ketdi. U g ři kelib bir nim  dem qçı boldi-y , nim nidir m l h z  qilib  ytmadi v  x td n b řini k t rm y:

- G l ti oyt l  q ribsizmi, Tol g n  k ? – dedi.
- T 'bim-d . P dř   d m ek nm n! – dedi Tol g n v   zini g rs etib div ng  t řladi, uzun kekirdi, n s  tdi, l bid  q lg n y qını p fl b, k ftini tizzsig   rtti. – Endi, ott q ř p y p, řigiymiz bil n  timicni beř l ring h m bol r...
- Xop, ber miz.

Cimlik  okdi. Tol g n  n ad n keyin n sni tilining  stig   lib q ttıq p rkadi. N s s qilib, uning bir ne  dənəsi s kr b-s kr b st l t gig  kirib ketdi. Bot b y h r nd  zini b siřg  tiriřs  h m bolmadi – b řq  bir n q ttıqr q s z  ytib yub rm slik   un:

- Bu yerg  n s tufl nm sin! – dedi.

Tol g n uning s zig  c v b beriřni h m l zım k rmadi.

- Yer toğrisidā yāngi gāplār çıqıb turipti, bu qānāqā boldi? – dedi.
- Qānāqā gāp ekān? – dedi Sāfārāv.
- Bizgā bāşqā cāydān yer berilār emiş...
- Toğri, - dedi Sāfārāv bāşini kōtārib, - yeringiz kāl xāz yerigā süqilib kirgān bolsā bāşqā cāydān berişgā mācburmiz.
- Men bāşqā cāydān berilādigān yerni xāhlāmāsām-çı.
- Xāhlāgān cāyingizdān berāmiz-dā.
- Uni hām xāhlāmāsām-çı.
- Özingiz üylāb kōring, Tolāgān ākā, kāl xāzning yeri pārçā-pārçā bolsā...

Botābāy tāqāt qılālmādi:

- Yer hūkūmātniki, hūkūmāt qāerdān berişni xāhlāsā oşā yerdān berādi!

Tolāgān yālt etib ungā qārādi.

- Qānāqā hūkūmāt?

Botābāy ungā tik qārādi.

- İşçı-dehqān hūkūmāti!
- İşçı-dehqān hūkūmāti? Hūkūmāt işçı-dehqānnikimi, āxır? Hūkūmāt işçı-dehqānniki bolsā, oşā dehqān men bolāmān! Men bolāmān!

Botābāy nimā deyişini bilmāy, yārdām kütib, Sāfārāv gā kōz qırini tāşlādı. Sāfārāv buni fāhmlāb Tolāgān ākāgā qārādi vā cūdā sāvūqqānlik bilān:

- Qāerdā otiribsiz, Tolāgān ākā? – dedi.

Botābāyni māt qıl gānigā māğrur bolgān Tolāgān kerilib:

- Sel'sāvetdā otiribmān, nimā edi? – dedi.
- Sel'sāvet oşā işçı-dehqān hūkūmātining qışlāqdāgi vākilimi?
- Vākili bolsā zorlik qılādimi?
- Yoq, undāq demāqçı emāsmān. Siz «hūkūmāt işçı-dehqānniki, oşā dehqān men bolāmān» dedingiz.toğri, men bilāmān, siz «oşā dehqān»siz, lekin sel'sāvetgā kirib kelişingizni, qılıqlāringizni, otirişingizni kōrgān, gāplāringizni eşiťgān kişi, sizni «oşā dehqān» dermikin?

Tolägän birdän hâvridän tüşdi, tüşdiginä emäs, gärang bolib qâldi.

- Nimä, men... nimä dedim? Nimä qıldim?
- Mâyli, heç nimä degänim yoq, heç nimä qılğanim yoq desängiz özingiz biläsiz... Yâşlik çağımda men bir hikâyä eşitgän: xân bir begünâh âdâmni, gâzâbigä âlib, tâşborân qıldıriпти, «tâş âtmägän âdam qâlmâsin» deb özi tepäsida turıptı. Âlâmanning içida oşâ âdamning ukäsi hâm bâr ekân. Ukä – cigâr, tâş âtäy desä cigârçılık, âtmây desä xân turıptı, nihâyät, tonidan uväda yürüb âlib âtıptı. Şunça tâş tekkändä «vây» demägän bâyıgi âdam ukäsi âtgän uväda tekkändä «dâd» degän ekân. Şunäqä, Tolägän äkä, şundän âtgän tâşdan cigâr âtgän uväda qättıq tegädi!

Tolägän yergä qärâb cim qâldi. Uning çakkä tâmirleri börtıdi, burnining içi yiltirädi.

- Nâs çekişni örgänibsänü qäerdä tüflâşni örgänmäbsän-dä? – dedi Botäbây ädätdägidän yoğânraq tâvuş bilân. Sâfârâv ungä «bäs, gäpirmäng» deb işärä qıldı.

Tolägän çurq etmäy xıylä väqtgäçä yergä qärâb otirgänidan keyin başını kötärib:

- Cähl kelgändä äql qaçädi, - dedi.
- Nimägä cählingiz keldi? – dedi Sâfârâv küldimsirâb.
- Botäbây meni sökdi, «tâvuqdäy qıyqillätib bolsä hâm kâlxâzgä âlib kirämän» dedi...

Sâfârâv Botäbây äkägä qärädi. U şâşib:

- Toğri, - dedi, - şundâq degänmân, lekin içımdän çıqärib äytgänim yoq, ortâq Şâdiyev yüz prâtsent bolsin degänleri üçün äytgänmân. Häm mä qätäri men hâm xätâ qılğänmân...
- Sen xätâ qılğän bolsäng, men hâm xätâ qıldim, ârä âçıq, - dedi Tolägän qıstâb kelâyâtgän külgidan läbi pirpirâb.

Botäbây külib yubârđi vä:

- Xop, ârä âçıq... yärâşdikmi endi? – deb qol uzârđı.

Tolägän irğıb örnidan turib uni quçâqlädi.

- Yäräşdik!..Mendän köprüq ötdi şekilli... Ortâq Sâfârâv, mendän ötdi, sizning âldingizdâ beädâbçılık qıldim.
- Xop, zor sorâmây qoyâqâl, - dedi Botâbây. – Kâlxâzdâ qâlâsânmi?
- Yoq, endi, ortâq, qoy, kirsâk keyinrâq kirârmiz...
- Keyinrâq kirsâng âlmâymiz-dâ, mâylimi?
- Âlârsân...
- Yoq, âlmâymiz!
- Xâyır, âlmâsâng... âtä-bâbâmiz, âxır... ümrining köpi ötib âzi qâlgân, bu yâğini hâm bir bâlâ qilib ötkâzârmân.

Tolâgân âti bilân sigiri qâçân vâ qâerdân berilişini sorâmâsdân, qolini köksigâ qoygâniçâ yânbâş yürüb çıqıb ketdi.

Botâbây kâlxâzdân çıqış toğrisidâ yânâ ottiz sâkkiztâ ârizâ tüşgânidân kâttâ tâşvişgâ qâlib, Tolâgân toğrisidâ ârtıq gâpirmâdi.

- Ortâq Sâfârâv, - dedi ânçâdân keyin. – Ottiz sâkkiz kişining köpi ât-ulâvlik ortâ dehqân bolsâ kerâk, bulâr ulâvni qâytârib âlâdigân bolsâ bolsâ, köklâmni qoldân berib qoymâsmikânmiz?

Sâfârâv küldi.

- Yânâ vâhimâmi?
- Yoq, men... şulârning ât-ulâvini küzgâ yâqın qâytârsâkmikân deymân-dâ.

Sâfârâv küldi

- Bittâsining «oşâ dehqân men bolâmân» deb kelgâni kâmlık qıldimi? Ortâ dehqânni râncitib bolmâydi. Hâ, negâ tâğın boşâşib ketdingiz? Bulârning ulâvini qâytârib berâdigân bolsâk, muştumzorlârning ulâvi qâlâdi-kü, âxır! Demâk, işlâş mümkin. Ehtimâl ketmân bilân yer âğdârişgâ hâm toğri kelâr. Mâyli, - dedi Sâfârâv bir âz üylânib turib, - hükümât yârdâm berâdi. Yângi yilgâ râyândâ mâşinâ-trâktâr stântsiyâsi tâşkil qilinâdi deb eşitdim. Bu yil qıyınçılık bolsâ, yânâgi yil...İşqilib, bu yil tizginni qoldân bermâsângiz bolgâni... Xop, bu toğridâ ertâgâ prâvleniedâ gâplâşâmiz. Bârib uxlâng, közlâringiz qızârib ketipti.

Botâbây üf târtib örnidân turdi.

10

Yeri kâlxâz yerigä suqilib kirgän yäkkä xocäliklär bâşdä cirilläb, ärzu dâd qilib u yâq-bu q-bu yâqqä yügürişgän bolsä häm, köklämning qızgın päytini ötkäzib yubärmäslik üçün bâşqä câydän yer âlişgä râzi bolışdi.

Mäydä cänivärlärning hämmäsi vä sägin sigirlär egälärigä qäytärildi, yoqâlgän yâki olgän cänivärlärning tāvâni «kâlxâzgä pül tüşgändä» tolänädigän boldi. Ulâvning bir qısım qäytärildi, bir qısım «kättä mäclisdän» keyin berilädigän boldi, lekin bu qänäqä mäclis ekänini, qaçän bolışini, bu gâp kimdän çıqqänini heç kim bilmäs edi. Bu häqdä Botäbây äkädän soräşsä u: «Hâzir mäclisning mävridenti, ädämlär nimä bilän bänd ekänini körüb turibsizlärkü» deb cävâb berär edi.

Kâlxâzdä köprâq qoşçınârlıqlär qâlgäni üçün kâlxâzgä «Qoşçınâr» nâm bolib qâldi.

Kâlxâz tinçişgä tinçidiyü, lekin kökläm işi nihâyätdä südräldi. Kâlxâzgä ulâv bilän kirgän kişilärning köpçılığı nimä iş qılış yâki nimä iş qilingänligigä emäs, öz ulâvining qäerdä vä kimning qolidä işläyätgänligigä qızıqâr, ilâc tâpâlsä uni öz qoligä âlib mümkün qädär kâmrâq işlätişni xâhlär edi. Bâ'zi ädämlärning qoli işdä bolsä häm, häyâli öz yeridä. Birgädirlärning sözigä deyârli heç kim qulâq sâlmäydi. Bâ'zi ädämlär dehqâncılıkdä köpdän vä hämmägä mä'lum bolgän nârsälär toğrisidä häm mäslähät qılğäni idâragä bârişädi, idâradä heç kim bolmäsä, küni boyi kütib otirişdän häm tâyişmäydi.

Yer bir näv häydäldi, ekin bir näv ekildi, lekin şundâq bolsä häm, hâsil ekinni yâzdä qändâq pârvâriş qılınışigä häm bâğlıq bolğäni üçün ädämlärning köngli toq edi.

İyüning ortäläridä Sâfârâv ketädigän boldi. Şu münäsäbat bilän Botäbây äkäning üyidä kiçikrâq ziyâfät berilib, Sâfârâvning şâ'nigä köp yâxşi gäplär äytildi, beşikdän çıqqän kâlxâzni vâygä etkäziş toğrisidä köp vä'dälär berildi. Sâfârâv bundän keyin birinçï nävbätdä qılınädigän işlär, hâzir işdä mävcud bolgän kâmçılıqlär vä bulärning sâbäbläri toğrisidä gâpirib äktivlärdän köpining, şu cümlädän Botäbây äkäning häm kâmçılıqlärini qâttıq tәнqid qıldı. Äktivlär uni zor minnätdârlık bilän küzätib qoyışdi.

Bu künlärdä Botäbây ätä-änäsi uzâq säfärgä ketib, bütin rüzgâr özige qalgân yaş yigitçädây bolib qaldi: bir tãmândän rüzgâr mä's'uliyätini sezib yürägi ärqäsige ursä, ikkinçi tãmândän şundây mä's'uliyätini boynige älişge qadir ädäm bolgänige gururlänib äyâq bäsgeni cây tãpãlmäs edi. Hädemây mä's'uliyät hissini gurur engdi: Botäbây heç kimni özige teng körmäydiğän, ägär biräv birän nätoğri häräkätini äytsä, buning häq ekänligini özi bolib tursä häm, äbroni qoldän bermäslik üçün uni äyâq ästi qılışge tirişädigän bolib qaldi. Äqibat prävlenie ä'zäläri çetge çiqib qälä başlädi, brigädirlärning brigädä ä'zäläri äräsidä bolgän unçä-munçä äbröyi häm yer bilän yäksän bolä bardi. Näticädä räisning işi kündän-kün äğirläşä ketdi. U keçäyu kündüz tinmäs, ätbäqärning işidän tãrtib, bä'zän, ädäşib, sel'sävetning işigäçä äräläşär, şunçä zor berişige qärämäy, ekin pärvärişining köngildägidây bolmäyätgänidän boğilib ädämlär bilän urışär, bäqırär, bä'zän «mening örnimdä birän beğäyrätrâq ädäm bolgändä kãxãzning ähvãli nimä keçär edi ekän?» deb özige-özi sävãl berib qoyär edi.

Mänä şu künlärning biridä räyändä kãlxãz räislärining mäclisi bolib, räyän icräiyä kãmitetning räisi Mävlabekäv kãlxãzlärni täşkiliiy-xocãlik cihätdän mustähkãmläşdä nävbätdägi väzifälär, degän mävzudä dãkläd qildi. U äyâqqä bäsib dädil qädämlär bilän älgä bäräyätgän kãlxãzlärning täcribälärini umumläştirdi, häli qäddini rästläy älmägän birmunçä kãlxãzlärning işidägi kãmçiliklärni tählil qilib, säbäblärini açib berdi. Müzäqärägä çiqqãnlärdän bir-ikki kişi söz häli qäddini rästläy älmägän kãlxãzlär toğrisidä ketgändä «Qoşçınâr» kãlxãzini häm tilge äldi. Bu Botäbâyge cüdä-cüdä mäläl keldi. U eng keyindä şumşäyib otirdi, sözge häm çiqmädi. Buni Ähmedäv päyqägän ekän, mäclisdän keyin uni kãbinetge täklif qildi. Botäbây bu täklifni «seni nähäq tänqid qılışdi» degän mä'nädä tüşündi-dä, kãbinetge kirä sälib özining qänçälik häräkät, gäyrät, qänçälik cänküyärlik qiläyätgänini tänqid qilgän ädämlär «Qoşçınâr»dägi şärãitdän bexäbär ekäni toğrisidä küyib-pişib uzâq gäpirdi. Ähmedäv uning sözini birän märtä häm bolmäsdän tek otirib tinglädi. Botäbây kãlxãz işidägi kãmçiliklär toğrisidä gäpirib, üçinçi brigädä başliğı Botäbâyni brigädirlikdän bekär qilmãqçı ekänini äytdi.

- Tong, qäysär ädäm, mening äbröyimni tokäyãtipti! – dedi.

Ähmedäv xıyãl täbässüm qildi vä qärä, qãlin säçlärini barmãqläri bilän sekin-sekin tärär ekän:

- Botäbây Rähimävmi? İlgäri dürtüst edi, şekilli? – dedi.

- Dürüst edi, lekin hâzir büzildi!
- Şundâqmi? – dedi Âhmedâv vâ kelib divângä, Botäbâyning yänigä otirdi. – Negä büzildi ekän, süriştirmädingizmi?

Botäbây nimä deyişini bilmäy qâldi vâ Âhmedâvning cävâb kütib turgänini körib:

- Bilmädim... - dedi.

Âhmedâv küldi.

- Änä xâlâs... Râis – prävleniyening başı, brigädir – prävleniyening qoldi; baş qolining âğrigänini bilmäsä... bu qändâq boldi? Başqä brigädirlär-çı, başqäläri büzilgäni yoqmikin?

Botäbây başqä hämmä «qollär»dän xäbärdâr ekänini pisändä qılış üçün dädil:

- Başqäläri yäxşi, hämmäsi yäxşi! – dedi.
- Xop, Botäbây âbröyingizni tokäyâtgän bolsä, uni brigädirlikdän bekâr qılış bilän iş unğarilsä... özläring biläsizlär. Lekin Botäbây äkä, mäsälägä kengraq, näfsâniyätgä unça berilmäy, xälisraq qarâş keräk bolär. Siz mäclisdä täcäng bolib otirib köp närsälärni eşitmägän, eşitgän gäpläringizdän köpining mâhiyätigä äql yügürtirib körmägän bolişingiz mümkin. Cähl kelgändä äql qaçadi...

Botäbây bir âz xıcälät bolib ilcäydi.

- Toğri, bā'zi gäplär qättiq bätgän bolişi mümkin...

Âhmedâv uning sözini böldi:

- Gäp biräv yäxşi, biräv yâmân ekänligi toğrisidä emäs, kâlxâz yängi dävrögä kirgänligi, yängi dävrning yängi täläbläri toğrisidä ketâyätipti. Biz mänä şuni tüşünmäsäk, şu täläblärni körmäsäk, şungä qarâb âyâq âlmäsäk âbrö ârttirä âlmäymiz. Âbrömiz bolmägändän keyin âbrö toğrisidä mänä bunäqä täşviş tårtib otirişning hām mā'nâsi qâlmäydi. Könglingizgä kelmäsin, men Botäbâyni yaqlämäqçı emäsmän, prävleniyening, kâlxâzcılärning rä'yi şu bolsä bungä nä siz qarşi çıqä âläsiz, nä men. Şu münäsäbät bilän şuni äytişim keräkki, hâzirgi yängi şarâit bizdän ädämlär bilän işläşni, yänä hām köprâq

işlāşni tälāb qılādi. Buning üçün ādāmlārimizning hāmmāsini, hār birini hār tāmānlāmā yāxşi bilişimiz kerāk. Bulārni bilmāsāk, hār qāysisini özigā lāyıq, özigā münāsib cāygā qoyā ālmāymiz, östirā ālmāymiz, kōtārā ālmāymiz. Undā özimizgā zor kelādi, hāmmā işgā özimiz qol urişgā mācbur bolāmiz, bā'zān bāqırāmiz, lekin işimiz rivāc tāpmāydi...

Sükūt qilib otirgān Botābāyning peşānāsi yiltirādi, qulāqlāri qızārdi. Ähmedāv yāngi dāvruning yāngi tälāblāri deb äytgān nārsälāriining birmunçāsi hāқиqātān yāngi vāzifālār bolsā hām, kōpçiligi «Qoşçınār»ning işidā bolgān keçāgi, bugūngi vā bugūn xāsposlāngāni bilān ertāgā qāqıb yüzāgā çıqādigān kāmçilik vā xātāliklār edi.

- Hāқиqātdā toğri, ortāq Ähmedāv, - dedi Botābāy hāmān sükūt qılğāniçā bāş bārmāğning ārqāsi bilān burnining ikki yānini ārtib, - kāmçilik vā xātālārimiz kōp. Bir tāmāndān oqımāğānlik bolsā, ikkinçi tāmāndān özingiz bilāsiz...

Ähmedāv uning sōzini boldi:

- Vāc kōrsātmāylik, Botābāy ākā, - dedi külib, - āgār şulārni xātā vā kāmçilik deb bolsāk, vāc kōrsātmāylik! Bu xātā vā kāmçiliklārning sābāblāri toğrisidā gāpirsāngiz yōriği bāşqā edi. Toğri, sāvādingiz yoq, oqımāğānsiz. Negā oqımāğānsiz deyālmāymān, lekin negā, nimā üçün oqımāyātibsiz deyişim mūmkin. Bungā nimā vāc kōrsātāsiz? Kōrdingizmi, kōrsātāyātgān vācingizning özi vācgā muhtāc...

Botābāy külib yubārdi.

- Hāmmā gāpingiz hāq, ortāq Ähmedāv...

Ähmedāv örnidān turib üyni bir āylānib keldi-dā, Botābāyning qārşisidā toxtādi.

- Mānā şu toğrilārdā siz hām bir üylāng, ādāmlāringiz bilān gāplāşing, men hām üylāy, ādāmlār bilān gāplāşāy, ānā undān keyin yānā bir gürünglāşāylik. Xopmi?

Botābāy nimādāndir tā'bi āçilib, nimādāndir kōngligā ğāşlik tüşib çıqıb ketdi.

Ärādān üç-tört kün ötgāç, Botābāy kelib kāl xāzning işini yāxşilāş toğrisidā nimālār qılmāqçı ekānini Ähmedāvga bātāfsil sōzlāb berdi. Ähmedāv bu

tadbirlarning hamma'sini ma'qulladi va o'zining ham moljal va takliflarini aytdi. U qaralardan bir qara tarzida Botabayga yordam uchun «Qoşınar»ga bir kishini yubariş moljali barligini ham yashirmadi. Bu gapni eshitib Botabay bir az boşashdi. Ahmedav buni payqab:

- Bu adamga qanday vazifa berishni ozlaringga havala qilamiz, lekin hasilat kengashiga rais qilsalaring kuymsizlar, - dedi.

Ahmedav bu gapni ichi konglidan aytayotganini bilsa ham Botabay xatircam bolish uchun yana:

- Rais bolib barsa qanday boladi? – deb soradi.

Botabay bu savalni nima uchun berganini bilib Ahmedav qashini chimirdi va javab berishni lazim ko'rmay, boshqa gapga otdi. U Qoşınargaga yubarmaqchi bolgan adami kim ekani aytib, uning to'grisida batafsil sozlab berdi.

Bu adam Bahrabadda yer islahatidan keyinraq sabiq batraklardan tashkil topgan «Qizil qoşiq» kaxazining raisi bolib, kaxazning hazir «Qoşınar» bashedan kecirayotgan godaklik caglarini korgan, uni balagatga etkazishda acchiq-çucukni tatib, tacribali bolib qalgan Ormancan Amancav edi.

11

Daramad taqsimatidan keyin Ormancan bala-çaqasi bilan koçib keldi va Qogazardagi sabiq vadaqacka xarabasini Botabayning yordami bilan oziga uy qilib aldi.

Kaxaz pravleniyesi Ormancanni hasilat kengashining raisi qilib tayinladi, uni pravleniye sastaviga kiritdi va bu qararni kaxazchilarning umumiy maclisga kiritmaqchi boldi.

Ormancan bir necha kunni dala aylanib, adamlar bilan tanişib, idara ishlariga razm salib otkazdi. Idaraning butun ishi kaxazchilarning namlari, qaramal va ularning sani, ambardan kimga nima berilgani yazilgan bitta daftar, yigirmataga yaqin turli-tuman plakati, yarim qap har xil kitab va gazetalardan ibarat edi. Rais savadsiz bolgani uchun hamma yazuv-çizuv ishlari unga avval «xalis» qarashib yurgan va keyinchalik oz-ozidan sekretar' bolib qalgan Abdusamadqarining qolidi edi.

Äbdüsämädqâri ertädän keçgäçä idâradâ otirâr, iş bilân kelgân kâlxâzçılârgä köpinçä räis, bâ'zân irävleniye nâmidân cävâb-muâmälâ qılâr edi.

Ormâncân kelib işgä tüşgân kündän başlâb qâri uning ... cigä kirişgä häräkät qıldı. Ormâncân bâridâ birâv birân toğridâ mürâcâät qılsä qâri ilcâyib dârrâv Ormâncângä qârâr vä «buni fâqât Ormâncân äkâm bilädilâr» yâki «Ormâncân äkâm turgänlâridâ mendân soräysizmi» der, bundây vâqtlârdâ Ormâncân: «Siz-çı, bilmäysizmi» desä «hi-hi, sizni räykâm yübârgân, pârtyä ä'zâsigä hämmä nârsä äyân bolâdi» deb qoyâr edi u sekin vä mäyli tâvuş bilân gâpirâr, heç kim bilân bähslâşmäs, muşukkâ oxşâb mülâyim qâdâm bäsâr edi.

Bir küni qâri idâradâ yoq vâqtidâ Ormâncân Botâbâydan sorâdi:

- Bu âdâm kâlxâzgä qâçândân beri serkerâr'?

Botâbây äkâ küldi.

- Özim hâm bilmäymân, Ormâncân! Kâlxâz tâşkil bolgândân keyin mengä yâzuv-çızuv işigä qârâşib yürgän edi, bârib-bârib öz-özidân sekretâr' bolib qâldi. Prävleniyedân ötgän emäs, şundây bolsä hâm, işlâb yüripti. İşçân, cüdâ-cüdâ işçân âdâm. İşning közini bilâdi. Kâlxâzning bütün hisâb-kitâb işlârini şu eplâb turipti.

- Şundâqmi, - dedi Ormâncân külimsirâb, - lekin idârâ işidâ uning işçänligini körmâdim. Kâlxâzning hisâb-kitâb işlâri hâm siz oylâgânçâlik yâxşigä oxşâmâydi. Bundân tâşqâri qâringiz ällâneçuk... şikqımrâq!

- Hâli si yângi âdâmsiz, - dedi Botâbây yergä qârâb, - qârini bilmäysiz.

Ormâncân indâmâdi, lekin şundân keyin idârâ işigä ärälâşädigân boldi.

Ormâncân qâriyâlâr bilân ötkâzgân bir sühbätidâ ällänimädân gâp çıqdi-yü, kimdir yer islâhâtidân bugün bolgân dâryâ tâşqını häqidâ gâpirdi. Bu tâşqındâ âlti ming tânâbdân ârtıqrâq ekinini süv bâsgân, ägâr Bâlıqçıdân on säkkiztâ qâyıq öz vâqtidâ etib kelmâgândâ tälây âdâm ölädigân bolgân ekân. Bir çâl germân urumidân bugün bolgân tâşqındâ knyâzning çoçqälâridân ikkitâsi, kâpsânçılârdân säkkiz kişi ğârç bolib ölgänini hikâyâ qıldı. Şu xıldâgi tâşqınlâr vâbâ yili, âqpâşşâ Mingtepâ qışlâğını töpgä tutgân yili vä undân ilgârilâri hâm bolgân ekân. Ormâncân bu yillârni ânıqrâq süriştirib qâräsä, tâşqın tâxminân hâr on-on ikki yildâ bir mârtabâ bolâr ekân. Bu yângi tuğılğân

qoziçäqdäy zorğä äyâq üzrâ turgän kâlxâz üçün kättä xävf toğdirär edi. Ormâncân bu gäpni Botäbâyğä äytdi. Botäbây şuni Ormâncândän bugünraq bilmägänigä içidä äfsusländi-yü, indämädi, ertäsigä qıyâm vâqtigäçä yürüb Qoğazârdän Qoşçınârgäçä bütün däryâ boyini közdän keçirdi. Qoşçınârdän bir yärim kilâmetr yûqâridä biri yüz ellik, ikkinçisi yâqın yüz qädâm kelädigän ikkitä dähänä bolib, tâşqın süvi şu yerlärdän otär ekän. Bu dähänälärgä dämbä qılış keräk edi. Botäbây bu mäsäläni dârrâv prävleniyegä qoydi. Tâşqın xävfidän qutülüş üçün dämbä qılış zârurligini hämmä bir äğızdän tä'kidlädi, lekin bu işni qäçän başlaş mäsäläsigä kelgändä Ormâncân Botäbâyning betuxtâv başlaş keräk, degän fikrigä qârşi çıqdi:

- Hâzir tâşqın, dämbä toğrisidä äğız açıb bolmäydi. Kâlxâz şu ähvâldä ketä bersä közdä häm äytib bolmäydi. Kâlxâzning bu yilgi dârâmäd tâqsimâtidän âladigäni hâzirdän mä'lüm. Bu dârâmäd bilän kâlxâzçı toymäydi. Qârni toq bolmägän kâlxâzçıgä uzâqdägi dümbädän körä yâqındägi öpkä yâxşırâq körinädi. Äğär biz hâzir kâlxâzçıgä dämbädä işläysän desäk, kâlxâzçı bu işni qoyıb bälq ävläydi. Menimçä, biz hâzir kâlxâzni bir qädär äyâqçä bâstiriş toğrisidä üyläb, undän keyin dämbä mäsäläsini qoyişimiz keräk. Şâşiş keräkmäs, çunki bu yil tâşqın xävfi yoq.

Botäbây şundäy täşäbbusi yoqçä çıqâyâtğänini körüb äsäbiyläşdi.

- Tâşqın xävfi bu yil bolmäsä, yänägi yil... işqilib bârmi? Dämbä qılış keräkmi, yoqmi?
- Men bu bilän dämbä mäsäläsini kün târtibidän çıqârib täşläş keräk demâqçı emäsmän. Dämbä mäsäläsi – äsâsiy mäsälä. Men bu işni nimädän başlaş keräkligi toğrisidä gäpirâyâtibmän. Äğär lâzim körsängiz mülâhâzälärimni kengraq äytib berämän.

Ormâncân bir dämbäginä emäs, umumän şundäy işläрни başlaş üçün zâmin täyyârlaş, buning üçün esä birinçï nâvbätdä cäriy qılış keräk bolğän tädbirlär toğrisidä gäpirdi, kâlxâz vâ kâlxâzçıning ıqtisâdini kötäriş çâralärigä köprâq ähämiyät berdi. Bu çâralärdän biri vâdâkâçkägä yâqın, süvning başidä bolğän Bäqâqurullâqning hämmä yerigä paxtä ekiş edi. Bu täklif hämmägä, hättâ uni birân gäpdä ilintiriş päyigä tüşib otirğän Botäbâyğä häm mä'qul boldi. Songrä, Ormâncân Kâpsänçilär qışlâğigä äsäsän köp yillärdän beri paxtä ekmägäni, kâpsänçilärning köpçiligi paxtäni bilmägäni üçün bu ekinni unçä-munçä bilädigän ädämlärdän termä brigädälär tüzişni, bu brigädälärgä

täcribäli qäriyälärni brigädir qilib täyinläşni täklif qıldı vâ brigädirlikkâ yäraydigän möysäfidlärni nâm-bänâm äytib berdi.

Ormâncâning bu gäplärini, äyniqsâ täcribäkâr çällärni nâm-bänâm äytgänini körüb Botäbây içidä zil ketdi, «bu çällärni-kü, men bundän yäxşirâq bilär edim, nüçuk şungä färäsätim etmäpti...».

Prävleniye ä'zälärining hâr biri hâm şuni könqlidän ötkäzdi.

Dämbä mäsäläsi keyingä qâldi.

Bäqâqurullâqqâ bütkül päxtä ekiş mäsäläsi prävleniyening nävbätdägi mäclisidä ätrâfliçä muhâkämä qilingändän keyin kâlxâzçılärning umumiy mäclisigä âlib çıqıldı. Kâlxâzçılär bu täklifni cüdä xursänd bolib qarşı âlişdi. Brigädirlikkâ mölcällängän möysäfidlârdän Zâkir âtä prävleniyening bu täşäbbusini: «Şu yâqın ortädä prävleniyedän bittâyü birägây gâp çıqdi» deb tä'riflädi.

Ädämlärdä gäyrät vâ täşäbbus yäşnâb ketdi.

Käräxtrâq bolib yâtgan «Qoşçınâr» kâlxâzidä häyât qäynây başlädi.

Botäbây äkâ bu künlärdä özini häli ât minişni dürüstrâq bilmây turib cüdä uçâr ätdä ulâqqâ kirgän kişidây sezä başlädi. Şuning üçün u hâr işgä on qollâb yapışädigän, yängidän-yängi işlär başlaşgâ vâ hâr bir başlängän işning, özi äytmâqçı yânbâşigä âlgändän keyin betoxtâv âtişgâ hâräkät qılädigän bolib qâldi. U bä'zân, öng kelib qâlgändä, Ormâncândän birân qädäm âldindä yürişgä intilär, şuning ârqäsida bä'zân nâcöyâ qädäm hâm bäsib köyâr edi.

12

Ormâncân brigädä vâ zvenâ başlıqläridän xâhlägän kişilärni hâr häftä ikki märtäbä qızıl çâyxânägä yiğib oqitâ başlägän edi. Ädämlär härf täniş sâl-pâl oqıydigän bolgändän keyin, Ormâncân prävleniyening âldigä hämmä brigädä vâ hämmä zvenâ başlıqlärini oqışgâ mäcbur qılış mäsäläsini qoydi. Prävleniye uning täklifini mä'qul körüb qârâr çıqardı vâ bu qârârning âbrösini kötäriş üçün oqışgâ prävleniyening hämmä ä'zâsi, cümlädän, Botäbâyning özi hâm qätinäşä başlädi. Botäbây brigädä vâ zvenâ başlıqläri, oqışgâ ıxtiyâriy rävişdä qätinäşâyâtgan bä'zi kâlxâzçılär âldidä âbröni qoldän bermäslük üçün cüdä ästâydil oqıb bä'zân keçäläri Ormâncâning üyigä bärüb qoşimçä

därs häm älä başladı. Köp ötmäy u dürüstginä oqıydıgän vâ unçä-munçä yâzädıgän bolib qâldi. Kim bilädi, oqış ungä cüdä häm äsân körindimi yâki oqış-yâziş cüdä mä'qul kelib qâlib, bu ne'mätdän başqälär mährum ekänini häzm qılalmädimi, işqilib nimä boldi-yü, heç kim bilän kengäşmäy, heç kimgä äytmäy bir küni prävlениening eşigigä şundäy bir e'lännämä qâqıb qoydı:

«Kâlxâzçılärgä!!!

İlmsizlik sinfiy düşmänlärgä xızmat qilib kelgäni üçün oqımägän kâlxâzçığä äväns yoq. Küzdä dărämäd täqsimâti häm qol qoyışni bilmägän kâlxâzçığä berilmäydi. Qârşilärgä umumiy mäclisdä çärä körilädi. Oqış Bäqäqurullâqdä, qızıl çâyxânädä bolädi. Däftär, qädäm bepül, sämävärçidän soräb älınsin.

Kâlxâz prävlениe räisi: *Botäbây Boränbâyev*».

Bu e'lännämä köpçilik yaşlar üçün kütilmägän, fävqulâddä bir närsä bolmädi-kü, lekin yaşı bir çâygä bārgän, äynıqsä keksälärning qättiq nărâziligigä sâbâb boldi. Oqış bulärning nâzäridä, äppâq sâqällärini silkillätib «tut mindi» üynäşdäy körindi. Qoğazârlık Kärimqulbuvä bilän Ne'mätillä äkälär ikki küni işgä çıqışmädi. Bäqäqurullâqlık Zâkir ätä birinçı küni oqışgä yağaç ät minib, ärqäsigä neväräsining sümkäsinä äsib keldi...

Ormâncân räyângä ketgäni üçün bu vâqeädän bexäbär edi, räyândän kelgäç, bu e'lännämäni oqıb ävväl xıt boldi, keyin külgisi qıstädi. U Botäbâygä hâzir bundäy tälâb qoyib bolmäsligini, buning üçün ävväl zâmin täyyârläş keräkligini tüşüntirmäqçı bolgän edi, Botäbây «mening täşäbbusimni boğâyâtıbsän» degän mäzmundä kinâyä qilib xäfä boldi.

Bir tāmândän räisning äbrösini säqläş, ikkinçı tāmândän bu tädbirdän qättiq nărâzi bolgän ädämlärgä buning mähiyätini yätigı bilän tüşüntiriş keräk bolib qâldi. Ormâncân bungä xıyläginä vâqt vâ mehnät sârf qıldı. Botäbây buni körüb Ormâncân äldidä öz qılmişidän qättiä ıxcälät târtıdı, ungä üzr äytişni kām bilib, birân iş bilän özini äqläşni köngligä tügib qoydı.

Päxtä terimi başlangän künlär edi. Därsänd keyin Botäbây päxtä terimidä yäxşi işläyätgän xätin-qızıldän birmunçäsini gäpgä sâlib sühbät ötkäzdi. Sühbät xıylä keç tāmâm boldi. Botäbây üyigä ketdi.

Äydin keçä. Botäbây Bäqäqurullâqdän çıqıb, Qoşçınârgä yûqâridän – kättä üyldän ketdi. Hävä sâf, sâlqın. Söl tãmändä Bäqäqurullâqning päst-bäländ üyläri, qâp-qârayıb turgän yäkkäm-dükkäm dârxätlärdän näri äzim däryâ âqârişib körinädi. Öngdä âçılğän päxtädän çınâr bolib ketgän toq-yäşil päxtäzâr. Uning etägi tábärä qârayıb, uzâqdägi toqäygä tutäşib ketgän. Bugüngi işdän, dârsdän, epçıl terimçılâr bilän ötkäzilgän sühbätdän, qâlâversä, mänä bu tüngi mänzärädän vâqti xuş bolgän Botäbây älläqändäy şox bir küyni xırgâyı qılıb bârär edi.

Qoşçınârgä tüşilädigän muyülüşdä Äbdüsämädqâri uçrâb qâldi. U, ädätdägiçä, yil keng bolsä häm dârrâv çetländi.

- Xoş, - dedi Botäbây, - bugün oқиşgä barmädingiz?

Qâri bittä-ikkitä âq ârälägän çoqqı sâqâlining uçını işläb ilcäydi.

- Xop äcâyıbsız-dä. Botäbây äkä, äcâyıbsız! Ädäm häyrân qâlâdi... Dârrâv päyqäbsız-dä. Men päyqämäsmikinsiz degän edim. Hi-hi... bugün şundâq bolib qâldi, - dedi vä tegişdi, - ävväl mengä etib âlişsin, undän keyin birgä oqıylik-dä. Yoq-yoq, häzil.
- Bu gäpingiz nätoğri, qâri, siznig ilmingiz eskiçä ilm. Kâlxâzğä yänginä ilm keräk. Könglingizgä kelmäsin-kü, izvâşgä eşäk qoşib bolmäydi.
- Toğri! Älbättä, älbättä... Bugün üzrlü iş çıqıb qâldi. Şähärdän bâcämiz sâvğä-sälâm bilän kelgän edi, şuni küzätiş lâzım bolib qâldi. Kelinâyimgä oşä sâvğädän näsibä âlib kelgän edim.
- Him... - dedi Botäbây öngäysizlänilib, - şunâqämi... Qâni, yüring, üygä kiräylik.

Qâri dârrâv ergäşdi. Xıylä ergäçä cim bârişdi. Bu öngäysiz cimlikni qâri büzdü:

- Bâcämiz siz bilän körişişni ârzu qılğän ediläru fursätläri bolmädi. Köpdän-köp sâlâm äytdilär.
- Sälâmät bolsinlär... U kişi şähärdä nimä iş qılädilär?
- U kişini täniysiz, yäxşi tänisängiz keräk. Äbdülâst' icräiyä kâmitetidä sekretär'. İkki yil boldi.
- E-e, Cävdât Näimmi?
- Hâ, bäräkällä.

- Bunday demäysizmi! Abläst' icraiyä kâmitetidä sekretär' deng! Äytmädinizmi, kâlxâzimizgä qârâşib yubâring, demädinizmi?

Qâri gâvdäsiga nâmunâsib ingiçkä bir tâvuş çiqârib küldi:

- Hây-hây, mendän gâp qâlâdimi, Botâbây äkä... Kâlxâzning fâydäsi degändä âsmândägi quşning âğzidägi dânni âlämän!

Botâbây pâstâkkinä eşikdän engâşib kirâr ekân, tândirning âldidägi kündägä bağlâb qoyilgân kâttâkân bordâki qoyni körüb qâldi. Qoy ungä qârâb şikâyâtâmuz mâ'râdi.

- Êe, - dedi Botâbây vä qârini äyvândägi songrä tâklif qıldı. – Sâvğäni cüdä kâttâ qilib yubâribsizkü. Bâcängiz qoy sâvğä qilib kelgân ekânmi?
- Yoq, u kişi kelinigizgä ikki cüft ätlâs âlib kelgân ekânlâr. Kelinigiz şundän bittâsini âpâm kiysinlâr, dedi. U şundâq degândän keyin men hâm, «sâvğä degân tâq bolmäydi» deb şu qoyni... Xocâqışlâqdä bir âşnâm bilân şeriklik törttä qoy bâqıb yürgân edik, ittifâqâ şu bugün oşâ qoylarning ikkitâsini berib yubâripti. Şu ätlâs bilân cüft bolsin deb şuning bittâsini etâklâb kelâ qâldim.

Qoy yänâ mâ'râdi. Botâbâyning nâzâridä, cüdä qâttıq mâ'râdi, uning tâvuşini bütün qışlâq eşitgândây boldi. Botâbây ätlâsni xâtinidän sorâb âldi, âydingä sâlib uning u yâq-bu yâğığä qârâdi.

- Sâkkiz tepkilik, - dedi qâri ätlâsning qätigä barmâğini tiqıb.
- Xop, bu nârsälârni âlsâk sizdän neçâ pül qârdâr bolâemiz? – dedi Botâbây uzâq cim qâlgândän keyin.

Qâri bu sâvâldän qâttıq râncidi.

- Hâ, şumi hâli, Botâbây äkä, ârâmizdä püldän hâm kâttârâq nârsâ – mehru âqıbât bâr edi-kü...

Qoy yänâ bâyâgidän hâm qâttırâq mâ'râdi. Botâbây içidän tolqınlânib kelâyâtgân titrâqni bâşişgä zor berib bir âz cim qâldi, song, mümkin qâdâr mülâyimlik bilân söz bâşlâdi:

- Mengä qäräng, qări, ägär häqiqätän şundâq deb bilsängiz men sizgä bittä yäxşilik qılây... Hä, äytgändây, ägär yâmânlikkä âlsâm hâzir urib başârängizni däbdälâ qılâr edim! Yäxşilik qılâqâlây. Bu ätläsni xâtiningizgä qäytärib bering, özi kiysin, räisining xâtini ümridä ätläs kiymägän ekän, häli hâzir kiymâqçı hâm emäs ekän deng, bu bir. İkkinçidän, bu qoyni âlib bârib şerigi bilän yänâ bir-ikki ây bâqing, yiğim-terimni âlgänimizdän keyin toy qılmâqçımız, mundâ öz qolingiz bilän süyib beräsiz. Üçinçidän, hâzirdän başläb siz sekretärlikdän bekâr boldingiz. Törtinçidän, sizgä özingizgä oxşagän qırâvi tökilmägän âdamlärdän ikkitäsini qoşib berämän, uçâvläring Qoğazarning yuqarisidägi toqäydän ötin qılâsızlâr. Neçâ särcin ötin qılışi keyin äytämän. Tüşüdingizmi? Tüşünmägän bolsängiz ertägä idârädä tüşüntirib qoyämän! Bezbet!..

Qări ârägä boläk gâp sıgmâsligini sezib sekin örnidän turdi, ätläsni bir çekkäsidadän kötärib, qoyni etäklâb çıqıb ketdi.

- Lättä cinnisi! – deb bâqırdi Botâbây bütün älämini xâtindän älmâqçı bolib, - lättäning uçini körsätsä özingni tämdän täşläysän.

Xâtin hâm boş kelmädi:

- Men qâyâqdän bilämän uning nimä niyätdä âlib kelgänini? Qorqmây-netmây, heç närsäni ändişä qılmây şunçâ kättä «sâvğä» âlib kelgän bolsä, bundän çıqdiki, kiçikräq «sâvğä»läрни edirib etingizni öldirib yürgän ekändä!

Xâtinining bu gâpi Botâbâyning cân-cânidän ötib ketdi, lekin bundägi kuçli mäntiq tilini bağlädiyü heç närsä deyälmädi. U qări bilän şu küngäçä bolgän bütün muâmälâ vä münäsäbätlälerini xâyâlidän keçirib, bundän, xâtini äytmâqçı «etni öldirädigän» birân närsä tâpişgä urindi. Birâq bundây hâdisä bolgän emäs edi. Mâdâmiki şundâq ekän, qări şundâq qılışgä neçuk cür'ät qıldı? Nimägä süyändi? Botâbây bir vâqtlâr qări xususidä Ormâncân bilän kelişä älmägänini, âradâ otgän bu gâplärni bir âz börttiribrâq, mäqtänibrâq bir-ikki âdâmgä äytgänini, bu gâplâr qâriining qulâğıgä yänâ hâm şişibrâq etgänini xâyâligä hâm keltirmäs edi...

Botábây dıqqät bolib köçägä çıqdi. Äy ufqdän sälginä yüqäridä yüpqä bulut äräsidadän xırä nur saçmaqda, Hämâyâq cimcit. Tün sükünätini fäqät vädäkäçkäning täpilläşiginä büzmäqdä. Uzâqdä ât kişnâdi. Ormâncân râyângä ketgän edi, oşâ kelâyâtiptimi? Botábây kättä yolgä çıqdi. Xırä âydindä qâpqârä häykäldäy bolib bir âtlıq kördindi. Därhâqiqät, Ormâncân ekän. U Botábâyni körib därrâv âtdän tüşdi.

- Hä, Botábây äkä, bemähäldä nimä qilib yüribsiz? Tinçlikmi?
- Tinçlik, - dedi Botábây vä âtning cilâvini uning qolidän âldi, - cüdä keçgä qâldingiz?
- Ortâq Ähmedâvdän sälâm... xuşxäbär âlib keldim.

Botábây uni üyigä başlädi.

- Qändâq xuşxäbär ekän?

Ormâncân çontâgidän bir nüsxä gâzetä çıqärib uning qoligä berdi. Hâvligä kirişdi. Botábây Ormâncânni sorigä täklif qıldı vä pästlätib qoyilgän äsmä çırâgning piligini kötärib gâzetäni közdän keçirdi. Uning dıqqäti qızıl qälâm bilän belgi qoyilgän «Tâşqın» särlävähäli bir mäqälägä cälb boldi.

- Hä, mänä şu, - dedi Ormâncân, - oqing. Mengä bering, özim oqıbbärä qälây.

Botábây bermädi, turtinmäslikkä tirişib özi oqıdı. Mäqälä on-on ikki yildä bir bolädigän tâşqındä «Qoşçınâr» kâlxâzining qäriyb yärim yerini, ungä qoşni kâlxâzlärning yeridän äncäginä qısmını süv bäsib ketişi, bundän kelädigän zärlär häqdä gäpirib, bu âfâtdän qutülüş üylini körsätär vä «qoşçınâr», «Qızıl gäyrät», «Kâmmunä» kâlxâzlärini bu âfätgä qârşi küräşgä çäqırär edi.

Botábây süyüngänidän Ormâncânni quçâqlâb âldi.

- Ägär şu kâlxâzlär häm baş qoşädigän bolsä dämbä yigirmä-yigirmä beş künlük iş! Yiğim-terimni âlgänimizdän keyin başläsäk sâvuq tüşmäy bitirämiz.
- Toğri, lekin ortâq Ähmedâv bu neçä künlük iş ekäni, buni qäçän başlaş yäxşirâq bolişi toğrisidä beväsitä ketmân urädigän, tuprâq ârquäläydigän ädämlär bilän mäslähät qilinglär, dedi.
- Älbättä! Umumiy mäclis qılâmiz, ortägä sälâmiz.

- Ertägä ävväl bu mäsäläni prävləniyede bir gäpläşib älsägu indingä umumiy mäclis çağırā qälsäk.
- Yäxşi, gäpläşämiz. Umumiy mäclisdä kıçkinäginä bir dâklädçä qılışni özingizgä tâpşirämiz, - dedi Botäbây «dâklädni özing qılsän» dermikin degän ümiddä.

Ormâncân üyläb turib cävâb berdi:

- Ägär dâkläd qılış lâzım bolsä buni Zâkir ätä bâşlıq çällärgä tâpşirämiz. Xop, ertägä gäpläşämiz. Men bärây. Çärçägängä oxşaymân.

Botäbây uni küzätib çıqâr ekän, eşik äldigä barişgändä, bir neçä märtäbä ägiz râstlägändän keyin, nihâyät:

- Negä? Nimä üçün?

Botäbây bundäy sävâlni kütmägän bolsä keräk, gängir qâldi.

- İlmi eski...
- İlmi eski ekänligi şu mä'lum boldimi?

Botäbây buning säbäbini härçänd äytmâqçı bolsä häm, xâtinining gäpi qulâğıdän ketmäy, sirä tili äylänmädi.

Ormâncân ketdi.

Botäbây bu gäpni ungä ertäsigä häm äytmädi, vâqt ötgän säyin äytiş nâqulây boläverdi.

Äbdüsämädqâri bir neçä kün Botäbây bu gäpni âşkärä qılışidän xävfsiräb yürdi, birâq heç gäp çiqmägänidän keyin, «demäk, Botäbây Ormâncândän hädik älgänidän şundâq qılğän ekän» degän qârârgä keldi. Äğır işdä özi äzgän vâ üyidägi ikki qoyi semirgän säyin uning Ormâncängä qârşi yürägidägi ädävâti ät älä bardı.

Gäzetädägi mäqälägä bāğışlängän kâlxâzçılarning umumiy mäclisidä Zâkir ätä dâkläd qıldı. Uning dâklädi vâ müzâkärägä täyyärlängän çällarning sözläridän tâşqın mänzäräsi, bu äfätning bütün äqıbätleri hämmäning köz äldidä gävdländi qâldi. Bulärdän keyin ormâncân sözgä çıqıdı. U tâşqın, dämbä toğrisidä emäs, kâlxâz äldidä turgän kättä işlər, kâlxâzning yâqın keläcägi toğrisidä gäpirdi. Uning sözidän keyin

tâşqın bälâsi kâlxâzning pârâlaq ertäsigä säyâ sâlib turgân bir fâlâkât, dämbä esä kâlxâz âldidä turgân kättä işlärning başı bolib qâldi. Bütün kâlxâzçılär bir ägızdän «bäcärämiz» deyişdi.

Bir neçä kündän keyin dämbädän mänfäätdür bolgân kâlxâzlärning väkilläri kengäşib ämäliy tädbirlär belgiläşdi.

İş sentyabrning äxırläridä başlanib, dărâmäd täqsımätigä yäqın tugädi. Köprâq äğırlık «Qoşçınâr» üstigä tüşdi.

Dărâmäd täqsımätidä här bir mehnät küniğä yäqın bir kilâdigân buğdây, bir sümü qırq yetti tiyindän pül tüşdi. Ötgân yili mehnät küniğä yärim kilâğä etär-etmäs buğdây, yigirmä üç tiyindän pül älgân käpsänçılär bu yilgi dărâmädni körib bütün ärzuläri uşalgändäy boldi.

Birâq räyân icrâiyä kâmiteti bilän räyân pârtiyâ kâmiteti kâlxâzçılärni bundän häm yäxşirâq turmuş keçiriş yolgä başlädi: şu ätrâfdägi on bir kâlxâzning süvgä muhtâcligini nâzärdä tutib, däryädän kânäl çıqărişgä qârâr qıldı. Kânäl on yetti kilâmetr uzunlıkdä bolib, Yäkkäbâğdän çıqarılışı vä Şortepäning pästrâğıdän yänä däryâgä täşläşi keräk edi.

Känäldän süv içädigân on bir kâlxâz bu qârârni muhâkämä qilib, köklämdä qıynälib qâlmäslik üçün âb-hävâ imkâniyätini bergäniçä bu işni äsäsän qışdä qılışgä qârâr qıldı. On birinçı yänvâr' küni trässägä ikki ming kişi çıqıb, iş başlanib ketdi. Bu iş äğır, nihâyätdä äğır edi. Mänä şu künlärdä «Qoşçınâr»dän bir täläy ädäm ketib qâldi.

Ormancân Qurbân ätäning sözigä cävâb berib «kâlxâz ilgäri ikki yüzi on xocälikdän ibârät edi, hâzir bir yüzi säksän tört xocälik qâldi» degändä mänä şu künlärni közdä tutgân edi.

ÜÇINÇI BÄB

1

Qurbân ätä bilän xäyrläşib cönälgändän keyin Sidiqcân xıylä ergäçä, xuddi tösätdän uyğangändäy, gärang bir ähvâldä bärđi.

Ormancân yil boyi gäpirmädi, fäqät bir cäygä kelgändä, qârä vâraq vä şör bäsğan yerdän ilânizi bolib ötib, töqäygä kirib ketgän tupraqtepäni qamçınıning sâpi bilän körsätib:

- Känäl! – dedi.

İlgäri kânäl toğrisidä gäp bolgändä Sidiqcân uni birân tegirmän süv eltädigän äriq deb üylägän edi, tupraqni körib:

- E, he, - dedi, - kättäkân änhâr-kü.

İrgäy, turânğu, yâvvâyi ciydä, tâl, dolänä singäri bütä vä dâraxtlârdän ibârät toqäyni ärläb äncä yürilgäç, heç kütilmägän yerdä Ormancân:

- Keldik, - deb ätdän tüşdi vä häyrän bolib turgän Sidiqcângä qârâb külimsirädi, - keldik!
- Qäergä keldik?
- Qışlâqqä. Kâlxâzgä.
- Qışlâqqä? Qışlâqqä oxşämäydi-kü?
- Hä, oxşämäydi. Özimiz oxşätämiz-dä!

Ätni bağlâb kättäginä bir mäydângä çıqışdi. Mäydänning ortäsüdän ärävä yoli ötgän, yolning u yüzidä keksä qäyrägäçning ästidä täşlândıq temir yol bekätining xârâbäsigä oxşägän kışkinä ğıştin imârät turâr edi. Uning öpirilib tuşgän cäyläri sinıq pişiq ğışt, güväläk bilän tiklängän, äldigä tãmân nişâb tämigä yirtıq-yämäq tâl' pârçäläri yâpilib, üstigä tâş, ğışt bâstirilib qoyilgän, ädätdägidän xıylä bäländ deräzäsining ikki közidä äynä bâr, qâlgänlärigä qâğâz yâpiştirilgän, täxtä qâqılğän.

Ormancân Sidiqcänni üyning yânbâşigä ämânätginä örnätilgän eşikkä başlâdi. Üyning ärqäsi häm bir zämânlâr şuning singäri üy bolsä keräk, lekin büzilgändän keyin äldi devârni älib täşläb äyvän qilinibdi.

- Qäni, otir, - dedi Ormancân ärqân kâravâtıni uzun stâlgä yâqınraq sürib.

Sidiqcân kâravâtgä otirâr ekän, äyvändän pästädägi qämişzârgä, uning närigi tãmânidä äqârişib turgän däryägä, songrä, äyvänning u yâq-bu yâğigä qârâb:

- Bu yer ilgäri nimä bolgän ekän? – deb sorädi.
- İlgäri vâdäkäçkâ bolgän ekän.

- Hə,knyäzning vādäkəçkäsimi? Qurbân âtä gäpirib bergän edilär. Beçärä kapsänçilär deymän, yer özlärigä qäräşli bolgändä şu äriqni oşä väqtdä çıqärişsä häm bolär ekän.

Ormāncān Sidiqcānning diligä yāruğlik sālīb birinçī märtābā küldi.

- Gāp yerdä emäs, Sidiqcān, gāp yerdä bolsä islähâtdän keyin negä çıqärişmäpti? Bir bağ cöxäripâyä ärävägä oq bolmäydi, lekin bittä qäyräğäç bolädi. Bunäqä kättä işni fäqät kättä xocälik – kälxâz qılä älädi.

Undän Ormāncānning xätini – toläginä, xıylä hüsndār cüvān çıqıb Sidiqcān bilän körışdi-dä, qäytib bir lägän tut bilän nān älib çıqdi vä bulärni stālgä qoyär ekän:

- Mehmān kelgän edi, - dedi.
- Qänäqä mehmān?
- Şähärdän. Ägrānām ekän.
- Ägrānām? – dedi Ormāncān örnidän turib. – qāni?
- Botābây äkä başlāb kelgän edi, birgä çıqıb ketişdi. İdārägä bārişgändir.
- Sidiqcān, äybgä buyurmäysän, ukä, men hāzir kelämän.

Ormāncān şaşīb çıqıb ketdi vä birān sâätdän keyin äzğın, sâçı öng tāmāngä cüdä häfsälä bilän tärälgän, äq şim vä äq küyläk kiygän yāşginä bir yigit bilän kirib keldi. Yigit Sidiqcāngä: «Ägrānām İbrāhimāv», deb qol berid vä Ormāncān sürib bergän kürsigä otirib özini elpidi. Sidiqcān ägrānām nimä iş qılışini äniq bilmäs, lekin, negädir, ägrānām degändä köz äldigä özbekçäni çälä bilädigän xuşçäqçäq rus çäl kelär edi, şuning üçün tääccüblängändäy yigitgä bir-ikki qäräb qoydi. İbrāhimāv tutning yäxşi-yäxşisini, xuddi nāzik bir cānivārni uşlâyātgändäy, ehtiyāt bilän terib äğzigä sālär ekän, toxtāb qālgän gäpni dāvām ettirdi:

- Şunäqä, Ormāncān äkä, mäsädim ilmim etgänçä, qolimdän kelgänçä sizlärgä xızmät qılış, undän keyin Tāşkätgä bārib yänä oqış. Tāşkentdä zor älimlär köp. Mening dāmlām İvān Petrāvıçni bütün ittifāq bilädi. U kişini ortāq Ähmedāv cüdä yäxşi bilär ekānlär.
- Hāli kelmäsdän ketiş ğämädäsiz-kü... - dedi Ormāncān külimsiräb.
- Yoq, Ormāncān äkä, mening gäpimni toğri tüşüning. Kälxâz qıslāğ tābārä bilimdānrāq ägrānāmni täläb qılä berädi. Men şu mā'nādä gäpiräyätibmän. Men qäergä kelgänimni, qändäy şäräitdä, qändäy işlär qılış keräkligimni

yaxshi bilaman. OrtAQ Ahmedav bu qishlaqning tarixini, keyingi bir yil ichda qilingan ishlarni, «Qoshinar»ning kelacagini gapirib berdi. Men bu yerga achiq koz bilan keldim. Men bu yerga faqat agranam sifatida emas, balki... men avval kommunist, undan keyin agranam. OrtAQ Ahmedav sen barsang kalexazda ucta kaminust bolasilar, degan edi. Uchinchi kim?

- Ehsan Karimav. Paxtakar brigadaning boshligi. Bu yigit kalexaz sekretari bolib kelgan edi, ozi dalaga chiqaman, dedi. Sekretarlikka Ziyadahon degan bir ayalni tayyarlayatibmiz.
- Hazer bir tsentner paxta necha mehnat kuniga tusadi?

Ormancan buni hech qanchan hisablab kormagan bolsa kerak, javab berä almay ilcaydi.

- Kuç köp ketadi, lekin ekinlar ichda bundan serdaramadi yoq, - dedi.
- Bilaman, serdaramad, lekin mehnat talab qiladi. Gap mana shunda. Agar su serdaramadligiga mehnatni az talab qilsa edi! OrtAQ Ahmedav «Ittifaq» kalexazida otgan yil bir tsentner paxta yigirma bir mehnat kuniga tusdi, dedi. Yigirma bir mehnat kuni. Agar su kalexazda bir tsentner paxta bir mehnat kuniga tussa, qandaq bolar edi? – dedi Ibrahimav Sidiqangä qarab.

Sidiqan bu savalgä javab kutib Ormancangä qaradi.

- Unda adamlarning ityalagi tilladan bolar edi, - dedi Ormancan.
- Ha, tilladan bolishi kerak-da, bolmasa kalexazdan nima fayda? Hamma gap shundaki kalexaz bir tsentner paxtani bir mehnat kuniga tusirishi mumkin, mumkingina emas, partiya va hukumat shunday qilmagchi, shunday qilmagciginä emas, qilyatipti. Stalingradning traktari, Chirchiqning ma'dan ogti, ilmgä sarf qilinayatgan milliän-milliän pul... shularning hammasi osha yigirma birni birgä tusirish uchun!

Ibrahimav ayagini ornidan turdi va ayvanning damiga barib qamishzar va daryaning u tamnidagi kom-kok dalalargä, uzadagi kaptrrang taglarga qaradi. Bir az cimlikdan song, Ormancan chuqur nefas alib sidiqanning elkasiga qolini tasladı.

- Ana shunaqa gaplar, Sidiqan, shunaqa gaplar. Yigirma birni bir qilishimiz kerak, bir! – dedi va ornidan turdi. – Endi, mehnamlar aybga

buyurmäysizlär, mening qılädigän işim, bärädigän yerim köp. Sizlär ävqätlängäç, däm älinglär, qalgän gäpni ävqätdän keyin gäpläşämiz.

- Birgä bärämiz, - dedi Sidıqcän örnidän turib.
- Qäyâqqä?
- Äylänib kelärmän.
- Bizning qışlâqdä äylängulik, tāmāşä qılgulik cāy yoq. Men bilän yürüşingdän fäydä hām yoq. Mänä, ortâq İbrâhimâv bilän gäpläşib otiringlär.
- Ormāncän çıqıb ketdi. U ketgändän keyin Sidıqcän ätäsi begänä üygä täşläb ketgän yaş bälädäy munğäyib qaldı. İbrâhimâv buni körüb uni gäpgä sâlişgä hărăkät qıldı, undän-bundän gäpirdi, turli häzil-mütâyibä qıldı. Hädemäy Sidıqcänning qulfidili açılıb ketdi. Yärim säät ötar-ötmäs äradägi begänälik pärdäsi kötarildi-yü, Sidıqcän särguzäştini qısqäçä sözläb berdi.
- Yäxşi qılıbsiz, lekin bälängiz bär ekän, - dedi İbrâimâv. – Hâzir qızıq üstidä bilinmäs-kü, keyin çıdälmissiz. Bälängizning bir märtäbä «dädä» degänini eşitsängiz hăr qänäqä kek esdän çıqädi. Yâş bäläning tilli hăr qänäqä turib köngilni eritädi.

Sidıqcän üyläb turib cävâb berdi:

- Ätäsining üyidän çıqıb ketsä bälä tufäyli yäräşsäm ehtimâl edi, lekin şäriätdä yol yoq. Üç takâq qılğänmän.

İbrâhimâv küldi.

- Hâli hām şäriät deb yürübsizmi! Yäräşädigän bolsängiz şäriät yol tâpib berädi. Şäriätning yoli köp, bittäsi berk bolsä ontäsi açıq. «Xudāning ärsi qımirläşgä qımirläydi-yü, lekin yiqilmäydi» degän lätifäni eşitgänmissiz?

Sidıqcän «xudāning ärsi» deb eşitgän, «ärs» degändä heç närsäni täsävvur qılmäsä hām eti civirläşib ketär edi.

- Yoq, mullä, - dedi beixtiyâr qolini qävuştirib.
- Xudâ hām hämmä päşşälärgä oxşägän, täxtä otirädi. Oşä täxtni ärsi ä'lâ deyişädi... Bir şähärdä bir buzq xâtin bär ekän. Şu xâtin qarigändä qiyâmät vähmigä tüşib ä'lämning äldigä bärıpti: «Ä'läm päççä, kişi zinä qılsä nimä bolädi?» deb soräpti. «Hây-hây, ästi gäpirmä, - depti ä'läm, - zinä şundâq yâmân günâhki, bir kün zinä qılınsä üç kün xudāning ärsi qımirläydi!..»

- Öhö! – dedi Sidiqçân kölzärini kattä açıb.
- Bu gäpni eşitib xâtin yıǵläpti: «Vây, ä'lâm pâççä, endi nimä qılâmân, mening zinä qılmagân künim yoq edi-kü», depti. Xâtin şundâq degän ekän, ä'lâm sälläsini ulâqtirb täşläbi häligi xâtingä tärmäşipti... Xâtin: «Vây, ä'lâm pâççä, hâzir özingiz xudâning ärşi qımirläydi demädingizmi?» desä, ä'lâm: «Qımirläşgä qımirläydi-yü, lekin, bəri bir yiqılmäydi» degän ekän.

Sidiqçân şundäy qättiq küldiki, burçäkdä külçä bolib yâtgän muşuk şaşib örnidän turdi vä Sidiqçängä qaräb «miyâv» dedi.

- Änä şunäqä, - dedi İbrâhimâv, - şäriät özi yol tâpib berädi. Yolni xâtiningizning özi tâpib kelib, sizni âpqâçib ketsä nimä deysiz?
- Äpqâçib ketädi-yä, âpqâçib ketädi! – dedi Sidiqçân kökräginä kerib. – U zänğär bilän keyinçälik häm yäräşmäymän, mullä. Ehe... erning yüz-xâtirini qılmäydiğän xâtin pirigä häm dost bolmäydi. Änäm beçärä, deng, mullä, özi cüdä käm bärär edi, här bärğändä bir närsä älib bärär edi. Bir bärğänidä heç närsä tâpalmäy nimä älib bärripti deng – yigirmätäçä eski ärävä mıx! Qäräng, şörlük... özi häm, änäsi häm bir äğız gäpirmäsä, bir märtäginä qävâğini açıb qarämäsä-yä!.. Şulärni oyläsäm könglim muz-muz bolib ketädi. Şungä munçä yil çıdägänimgä häyränmän. Vây-vuy, äqlingä küydirgi çıqqän ekänmi deymän-ä!

İbrâhimâv dimâğidä küldi.

- Dünyâ şu, ädämlär şunäqä deb oylägänsiz-dä.
- Şunäqädir-dä, - dedi Sidiqçân özini-özi käläkä qılğän bir ähängdä, - ädämni gäflät bäsä şundâq bolär ekän.

Ormâncân ävqätgä kelmädi. Xâtini zor täriqäsidadä eridän nâlib дәstürcân yazdı.

- U kişi şunäqä... İşläri çıqıb qâlsä räyângä häm ketib qâlâverädilär. Bir küni âş buyurdilär. «Bir säätä täyyâr bolsin», dedilär. Äşni dämläb häli otiribmän, häli otiribmän – qäni... Toğän uçästkäsiga ketib qâlgän ekänlär, ertäsiga keçqurun keldilär.
- «Qoşçınâr» toğän uçästkäsidadä işläyâtiptimi? – dedi İbrâhimâv.
- Hâ. Birân ikki äylik iş qâlgän.

Xâtin âvqâtni mehmanlâr bilân birgä otirib edi. Bungä Sidiqcân cüdä häyrân boldi.

Qârânğı tüşä başlädi. Xâtin çırâğ âlib çıqıb stâlgä qoyâr ekân, külimsirâb:

- Endi äybgä buyurmäysizlâr-dä, - dedi, - men oqıŕgä bârämân. Oqıŕdân çıqıb qurtgä bârg kesgäni bârämiz. Cindäy qurtimiz bâr. U kiŕi kelsälâr âvqât uçâq başidä.
- Bemälâl, bemälâl, - dedi İbrâhimâv.

Uzâqdägi ädirning ârqäsidadân cüdä häm kättäkân, qıp-qızıl ây kötârlidi. Tâğlâr, ädirilâr, uzâq-yâqındägi dârxätlâr qurum bâsgändäy qâp-qârä tüs âldi.

Ormâncândân hânüz dârak yoq edi.

2

Tâng yârıŕgändä Ormâncânning xâtini Sidiqcânni üygâtib ungä Ormâncân kiŕi yubârgänligini äytdi. Sidiqcân ŕâŕib örnidân turdi, äyvân häli qârânğı bolsä häm nâzâridä, târâŕädäy qâtgân yüzi vâ yâŕlänib turgân közigä xâtinning nâzâri tüŕmäsin üçün, Ormâncân qäerdä ekânini häm sorämäsdân, tâŕqârigä çıqıdı.

Tâŕqâridä uni on-on ikki yâŕar bälä kütâr edi. Bälä buni köriŕi bilân heç nârsä demäsdân, yolgä tüŕdi. Sidiqcân yâktäginin bârigä yüz-qolini ärtidä, uning ketidân ergäŕdi. Bulâr çâp tãmâni butâzâr, öng tãmâni toqây bolgân ärvävä yoldân bâriŕdi. Bir âz yürilgändân keyin çâpgä qâyrilib päsqâmlikkä tüŕildi. Bu päsqâmlik xıylâginä kättä hävzä bolib uning tevârak-âtrâfidä pâst-bäländ üylâr, eğri-bügri devârlâr, bulâr âräsidadä söppäyib turgân yâkkä-dükkä dârxätlâr körinâr edi.

Öng tãmândägi täxlänib qoyilgân yâğâç, bârdânlâr ârqäsidadä ât kiŕnâdi. Häyâl ötmäy oŕŕä tãmândân Ormâncân çıqıb keldi.

- Xoŕ-xoŕ, - dedi Sidiqcânni körib, - yâxŕi uxlâb turdingmi, keçäsi kelsâm uxlâb qâlgân ekânsân, zerikib dârrâv yâtib qâlibsizlâr-dä.
- Yoq, Ormâncân äkâ, zerikkänimiz yoq. Ortâq İbrâhimâv cüdä yâxŕi ägrânâm ekânlâr, çâqçâqlâŕib otirdik.

- Şunäqämi? Xop, yaxşı. Endi mehmân bolgäning bäs, äzginä qäräşmäsäng bolmäydi. Hämmä känäl işidä, dälädä. Ädäm yetişmäydi. Toğân uçästkäsigä äzıq-ävqät älib bärğın. Mänä bu xätni Botäbây degän yigittä ber.

Bâyägi yağaç vä bärđänlär ärqäsüdän ältmiş yaşlärđägi bir çäl ärävä minib çıqdi.

- Qäni, min! – dedi Ormâncân häyrân bolib turgän Sidiqcângä, - Mänä şu tepälik ärqäsüdä bizning Bäqäqurullâq degän mähällämiz bär, şuning kiräverişidä seni bir xätin kütib turipti. Bu xätin sen bilän birgä berädi. Ehtiyät bol, ät äsävraq. Sengä on täpib qoydim.
- Üy? – dedi Sidiqcân ätgä minäyätib.
- Hä. Eng äbäd mähällämizdän – Bäqäqurullâqdän üy täpib qoydim. Bärrib kelgäningdän keyin köräsän.

Sidiqcân cönädi. U kättä yolgä – yuqarıgä çıqıb çäpgä bürilişi bilän päsqämlikdägi Bäqäqurullâq yäqqäl körindi. Därhäqiqät, Bäqäqurullâq serdäräxtligi, mäydändägi bir-ikkitä äq üyläri bilän Qoğazärdän xıylä äbäd körinär edi. Sidiqcân säl yurgändän keyin yol boyidägi kättäkân tünkädä otirgän xätinni kördi. Xätin äräväni körüb örnidän turdi. U istäräsi issıqqınä, näri bärsä yigirmä beş yaşlärđä, ortä boyli bir cüvân bolib, egindägi yoq qızıl köylägi, uning üstidän kiyib älgän qärä ciletkäsi, başidägi yäşil römäli qäräçädän kelgän yüzini boğıbrâq qoygän bolsä häm, özigä xop yäräşgän, ungä şulärdän başqä räng, başqä kiyim yäräşmäydiğängä oxşär edi.

- Bäqäqurullâq şumi, singlim? – dedi Sidiqcân ätning başını tärtib.
- Sidiqcân äkä siz bolsängiz, bäqäqurullâq şu, - dedi cüvân açiq çehrä bilän vä kelib äräväning kegäyigä äyâq qoydi.

Sidiqcân ungä tinçraq çây körsätiş bähänäsi bilän qäyrihib qärädi, cüvân qâp vä tügünlär üstidän äldigä ötgändän keyin tizginni siltädi.

Bäqäqurullâqdän çıqılğändän keyin yol butäzâr, qumlâq, qorıq yer vä ekin mäydänläri äräläb ketär edi. Kün tiğ tärtib däryäning u tāmānidägi ädirilärning sirti toq-yäşil, cilğäläri qärä tuscä kirdi. Däryä tāmāndän ğırilläb esib turgän şäbädä yol boyidägi ot-ölänläri egär, tebrätär, särgäyib bäräyätgän ärpälär mävc urär edi. Sidiqcänning dıqqäti öng tāmāndägi toqäyning açiq yerigä terib qoyilgän sänsänäqsiz ğıştgä cälboldi.

- Xumdânmi? – dedi.
- Mäktäb, - dedi xâtin, - şu yergä mäktäb tüşädi.

Sidiqcân u yâq-bu yâqqä köz yugurtirib:

- Mäktäb? – dedi. – Mäktäb degän qışlâqqä sâlinmäydimi? Qışlâqqä cüdä häm âlis-kü.
- Qışlâqni şu yergä, yängi äriqning ikki yüzigä köçirmâqçımız. Mäktäb qışlâqning qâq ortäsida bolädi. Hü änä u yergä idârä, külb tüşädi. Mänä bu toqäyning örne bağ bolädi.
- Yängi qışlâq tüşär ekän-dä? Bungä birän yigirmä yil ketär?
- Ortâq Ähmedäv räykâmdä mäclis qilib cüdä näri bârsä tört-beş yildä bolädi, degänlär. U kişi mäclisgä sâlgän iş bolmäy qâlmäydi. Mänä şu kânäl häm oşänäqä mäclisgä tüşgän.

Qoşçınâr mähälläsi häm ârqädä qâldi. Ärävä tebränib, ğicirläb, kättä-kiçik qumtepälär, yuğunzârlär âräsidadän ötib, bepâyân qorıqqä çıqdi. Qorıqım köm-kök ot qâpläb yâtgän bolsä häm mäl käm, ändä-sändä bittä-ikkitä sigir, qoy körinär edi. Yol qorıqning bâğrini yârib ötgän kânälni yâqäläb, uzâq ufqdä yâyilib yâtgän tümän singäri köringän däryägä qäräb ketär edi.

- Qäräng, - dedi cüvân, - şu yergä süv çıqarilib paxtä ekilsä bütün râyânning âstänäsi tillädän bolmäydimi?

Sidiqcân bir sänini egärgä qoyib cüvängä tāmân ögirilib otirdi.

- Bu yerlär häm Qoşçınârgä qäräşlimi?
- Yoq. Qorıq yer bizdä häm köp.
- Hâzir bâr yerlärning etädimi?

Cüvân qähqähä urib küldi.

- Negä etär ekän, yer är qänçä bolsä käm emäsmi?
- Negä, - dedi Sidiqcân xıçälät bolib, - yer ädämğä qäräb ekilädi-dä, äxır.
- Yer ädämğä qäräb ekilädigän bolsä kâlxâzdän nimä fâydä? Hükümät traktârni, mäşinä orâqni nimägä çıqarib qoyipti? Sizlärning kâlxâzläring qänäqä kâlxâz özi, traktâr işlätäsizlärmi? Nimä ekäsizlär?

Sidiqcân bir äzdän keyin cävâb berdi:

- Ärpä, buğdây, şâli...

Cüvân yänä xändân täşläb küldi.

- Xâtin kişini hämmävâqt näümid, nârâzi körüb örgängän vä buni xâtinlik lâtäfâti deb bilgän Sidiqcângä cüvânning bu gäpläri, kättä işânç vä zor mämnnüiyät bilän gäpirişi unça bätmädi, şuning üçün yerdän qalgän qäri qız bolsä keräk degän xâyâlgä bârdi; şu bilän birgä, öözi körgän başqä xâtinlärdäy erkäkdän tärtinmägänini, yâyilib külgänini körüb «birân qämçi yorğäsi yoqmikin» deb häm qoydi.

Äyriliş kelib qâldi.

- Qâyâqqä yürämiz? – dedi Sidiqcân qäyirilib uning közigä qäräb.
- Öng qolgä, - dedi xâtin.

Äyrilişdän ötgändän keyin çumçuqlär äyrilişdän birân yüz qädäm näridägi kättäkân bälx tutdä çığırlamâqdä. Sidiqcân tutning âstidä âtning başini tärtib:

- Tut emäymizmi? – dedi.

Köm-kök bärğläär âräsidadä tizilib, ğuç-ğuş bolib, âftâbdä sädâfdek yärqırâb turgän tutni körüb cüvânning häm âğzi süv açdi.

Sidiqcân örnidän turib kättäkân bir şâxın egdi. Çumçuqlär zor berib çığırlär, şâxdän şoxgä säkrär, tökilgän tut tuşğän yeridä ezilib, süvi tirqırâb ketär edi.

Cüvân irğib örnidän turdi, Sidiqcân eggän şâxni uşlägäni ikki-üç intilib uşläy âlmädi. Sidiqcân şâxni yänä häm eğış üçün ärävägä ötdi. U ikki-üç hävuç tutni âğzigä tıqdi-yü, yänä bir hävuç terib cüvângä ögirildi. Cüvân, başidän römâli tüşib ketgän, Sidiqcângä ârqäsini ögirib zor iştähä bilän tut terib emâqdä edi. Sidiqcân hävuçidägi tutni uning qulâğı âstidän âlib ötib âğzigä tutdi. Cüvân elkäsi âşä Sidiqcângä qäräb âppâq, märcändäy tizilgän tişlärinini yärqırätib ilcäydi.

Cüvânning bu häräkäti sidiqcângä cüdä xuş yâqdi, içidä «bâr ekänsän-kü» deb qoydi-dä, uni başdän-âyâq küzätib çıqdi. Hâzir uning közigä cüvân birân sâvuqligi bilän erkäkni özidän qaçırädigän qäri qız emäs, köp yigitläрни özigä şâyda qılğän, şâyda

bolgänlärdän bittä-ikkitäsining könglini ävläb yürgän bir nâzänin bolib körindi. Sidiqcân uning boynigä qärädi, qulâğı bilän boyni âräsidadğı siyräk saçı nâzäridä cüdä çırâyli körinib, şu yeridän öpgisi keldi, lekin öpişgä cür'at qılalmädi-yü, saçıdän üç-törttäsini uşläb târtıdı:

- Şu boyningizni mengä bering, men sizgä ikkitä boyni berämän.

Cüvân ungä qärämäsdän cävâb berdi:

- Şu boyningiz häm ârtıqçalık qılâyâtgandır.

Cüvân bu gäpni häzil äralaş äytdimi, içi äytdimi, Sidiqcân färqigä bärälmädi. U beixtiyâr şaşib-pişib tut terär ekän:

- Öhö! – dedi, - boynimizni uzädigän cällädiniz kim ekän?
- Erim!
- Eringiz bärmi?
- Sizning xätiningiz yoqmi?

Sidiqcân «yoq» demâqçı bolib äğız râstlädi-yü, bäläsi közigä körinib:

- Bär edi, - dedi.
- Qoygänmisiz?
- Qoygänmän.
- Şundâqmi? Bälängiz bärmi?
- Bär, oğlim bär.
- Undâq bolsä qäytib bäräsiz.

Cüvân bu gäpi bilän göyâ uning xätini bärliğini vä oşâ xätinni yäxşi körişini tä'nä qilib undän öpkälâyâtgändäy boldi. Sidiqcân şaşib-pişib:

- Bäräm cänâzäsigä bärämän, cänâzäsigä! – dedi.

Cüvân yält etib ungä qärädi vä şu qäräşi bilän «birâvgä ölim tilägünçä, özinggä ümr tilä» degän mäzmundä qävâğini sälmâqçı edi, lekin, härçänd qılsä häm, bolmädi – külib yubardı; uning tâpgän gäpigä vä gäpni bu qädär şaşib gäpirgänigä şu qädär küldiki, därmând qorib qäpning üstigä otirib qâldi. Sidiqcân uning çäp yänigä otirdi-dä ârqäsidadän qolini uzätib elkäsini uşlädi.

Cüvân səlçib örnidän turdi. Uning rängi bir âz oçgän, közläridä häyränlik vä qorquv älämati bär edi.

- E... hä? – dedi.

Sıdıqcânning yüzidä ilcäyışgä oxşagän, lekin heç qändäy mä'näni ifädä etmägän bir närsä päydä boldi.

Cüvân äsäbiy bir häräkät bilän römälini älib örädi, etäklärini yiğıştirib örnäşib otirdi.

- Qoşçınärning xätinläri şunäqä deb sizgä kim äytdi? Siz bilän tårtinmäsdän açılıb gäpläşgänim üçün şunäqä qılâyâtibsizmi? Şundäqädir-dä! Şundäq bolsä sizlärning kälxäzlärindägi xätin-qızlärning tâzä şöri qurigän ekän! Xätin-qızlar erkäkni körgänäd yürägi yärilib qımtinib tursä, erkäklär bir-birigä işänmäsä kälxâz kälxâz bolädimi!..

Sıdıqcân süküt qılğäniçä qımirlämäy otirär ekän, qızargän peşänäsi bilän burnining içi terdän yältirädi. Uzâq cimlik çokdi. Qäerdädirqıziliştän qärillädi, pāpuşäk «pü-pü-pül-pişş» deb qoydi. Cüvân uning otirişini körib bir âz cählidän tüşdi.

- Tävbä, - dedi külimsiräb, - insâfingiz bärmi, yoqmi! Mening erim sizning xätiningizgä şu köz bilän qäräsä nimä qılar edingiz?

Şu päyt ät sönäni qorib şättä ätdi. Sıdıqcân, xuddi ät älib qaçädigändäy, vähimä bilän öziñi egär ätdi. Ät hürkib yürüb ketdi.

Änçä ergaçä cim barişdi. Cüvân Sıdıqcândän piçâq soräb älib ikkitä bādring ärçdi, birini özi tişläb, ikkinçisini piçâqning uçidä Sıdıqcängä uzättdi.

- Mänä, bādring eng! – dedi.

Cüvänning bütün bergän däşnāmi häm bir boldi-yü, hāzir bādring uzätgäni häm bir boldi. Sıdıqcân, sälginä başqä yāqqä qäräsä ärävä ägdärilib ketädigändäy yoldän közini älmäy:

- Qulluq, bāhuzur... - dedi.

- Äling, qolimni qäytärmäng!

Sıdıqcân ungä qärämäsdän qol uzättdi.

- Ormancın akamgə yaqın adam ekansiz, - dedi xatin badingni karsillatib tişlab, - yaman adam bolmasangiz kerak. Yaman adam bolsangiz meni har nimə qiliş qolingizdan kelar edi: zağ uçmaydigän dälä, baquvat yigit ekansiz, belingizdə manə bunəqə piçaq...
- Albättä, - dedi Sidiqan hamän yoldän közini älmäy.
- Mäyli, har kimdan ham bir xatalik otadi. Äyb sizdə ham emäs, eski turmuşdə. Eski turmuşdə xatınlar har qanəqä erkäkdän tartinadi, erkaklar har qanəqä xatingä teğişgüsi keladi. Bilmadim, xatin tartingani üçün erkak teğişgüsi keladimi, erkak teğişadigan bolgani üçün xatin tartinadimi? Bä'zi xatin kişi teğişmaydigän erkakni körsä köngligä har xıl gäplär keladi. Erkak tartinmaydigän xatinni körsä albättä büzük deb oylaydi. Ruslarda heç, heç ham şunəqä emäs ekän. MTCdä rus erkaklar, rus xatınlar bär. Şularning yürüş-turişini körib kişining biräm häväsi keladi, biräm köngling süst ketadi... Ötgän yıl bahardä qurtgä barg kesgani tutgä çıqdimu qaytib tuşä älmäy turgän edim, Ändrey degän bir traktarçı kelib qaldi. Qarasäm, meni tüşirib qoygani qolini çozib kelyapti. «Vay olay» deb tutdan özimni täşlab yubaribman. Ayagim sinayazdi. Ändrey biräm boğiladi, biräm aççığı keladi. Könglidä kiri yoq, xatingä xatin deb qaramaydi-dä, men mäyib bolman demay tutdan özimni täşläganimgä tüşünmaydi... Barib-barib yangi turmuşdə biz ham şunəqä bolarmiz.

Ärävä dästgä çıqqändä däryä boyidägi kəpälär, tupraqtepälär, uning kəpälərgä yaqınləşgän säyin Sidiqanıning yürägi takä-pukä bolä başladı, nəzär ärävä barib toxtaşi bilän hämmä yugurib keladigan vä bu cuvän dad salib, yoldä bolgän väqeäni şulərgä äytadigändäy bolar edi. Uzäqdän kiçik-kiçik, guç, däryägä yaqın köringän bu kəpälär kattä-kattä bastirmä bolib bir-biridän xıylä uzäq vä däryädän ança beridä ekän. Sidiqan äräväni cuvän körsätgän bastirmä äldidä toxtatdi. Bastirmäning üç tamäni açiq bolib, kün yürüş tamändägi çiy devär ästigä sıpäl idiş-täväq, bir tamängä türli rängdägi körpätöşäk, yanä ällänimälär uyib qoyilgän. Bastirmädän bir neçä qadam naridä yantäq gärami yanigä qurilgän daşqazän äldidä nimä biländir məşgul bolgän ortä yaşlardägi bir xatin bulärni körib örnidän turdi-dä, qolinç fartuğigä ärtä-ärtä yugurib keldi. U Sidiqan bilän körişgäç, yükni tüşirib qoygani bastirmädän çay körsatdi vä cuvän bilän nimä togridadir uzäq gäpläşib qaldi. Sidiqan yüklärni ärävädän tüşirär ekän, bulär nimä togridä gäpläşayätganini ävzäyidän biliş üçün tez-tez ikkävigä qarär, birantäsining

yüzidä âzginä tábässum älämäti körinib qâlsä, yürägi ârziqıb ketär edi. Cüvân kattäkân sâmvârdän tünükä çaynâkkä çây dämläb keldi, дәsturxân yâzib Sidıqcânni çâqırdı.

- Sidıqcân äkä, keling, çây hâmi içgâningiz yoqdir. Ävväl âtni çıqâring.

Sidıqcân engi vâ etâklârini qâqdi, âtni çıqârib ârâvâning tegârçıgıgâ bağlâdi-dä, bâstirmägâ kirdi. Cüvân дәsturxângâ üçtä ärpä nân, ikki-üç hävuç örik tâşlâdı. U, Sidıqcângâ çây uzâtär ekân, uzâqdân kelâyâtgân erigâ közi tüşib:

- Bâtbây äkângiz, - deb örnidân turdi.
- Kim?
- Erim..

Sidıqcân beıxtiyâr örnidân turdi.

- Siz otirä bering, otiring! – dedi cüvân. Uning gâpi Sidıqcânnig qulâğıgâ kirmäs edi.

Sidıqcân tâ huşini önglägüniçä Botâbây bâstirmägâ kirib keldi. U ortâ boldi, xuşqâmät, pöligä oxşâş qâp-qârâ yüzigâ hâmi benihâyâ qârâ köringân müylâvi özigâ cüdâ yârâşgân bir âdâm bolib, tâbiâtân xuşçâqçâq vâ häzilkäş bolsä keräk, xâtinigâ tegişdi:

- Endi nâs âlib kelädigân, äytmäsdän özi bilib âlib kelädigân xâtin hâmi âlär ekânmiz-dä. Yâ âlib keldingmi? – dedi.

U xâtinidân cävâb kütmây, Sidıqcân bilân körişdi. Sidıqcân bilân körişdi. Sidıqcân körişâr ekân, uning kattâ-kattâ şu qârâ közlâri birpâsdân keyin, xâtinning şikâyätini eşitib gâzâbdân çâqnâgândâ qândây bolışini täsâvvur qılâr edi.

Otirişdi. Cüvân uning häziligâ häzil bilân cävâb bergândân song Sidıqcânni ikki âğız söz bilân ungâ tâniştirdi.

- Şundâqmi? – dedi Bâltâbây, - cüdâ sâz bolipti-dä. Mânâ, kânâl hâmi bitây deb qâldi. gozâ çâpiğı bolmâgândâ-kü, bir âylik iş qâlgân edi-yâ. Endi iş yânâ çozilädigân boldi.

Sidıqcân ârâgâ qândây gâp tüşmäsin uning âxırı yoldägi mâcârâgâ bârib tâqâlädigândây, şu gâpni dävâm ettirişgâ hârikät qıldı.

- Yänä neçä aylık iş qaldı?
- Özimizgä baǵlık. Mänä şunäqä örik eb otırä bersäk uzâqqä çozilädi, ğäyrät qılsäk, siz häm qäräşib yubärsängiz, tezraq bitädi. Siz qäläsizmi?
- Bilmädim... Ormancän äkäm xät berib yubärgän edilär, - dedi Sidiqcän vä xätni Bältäbäyning qoligä berdi.
- Qälädilär, - dedi cüvân erining nâsqävâǵıgä nâs sälâyâtib, - qâling, Sidiqcän äkä!

Cüvân bu gâpni xuddi üyigä mehmân bolib kelgän äkäsini yâtib qâlgäni qıstâyâtgändäy bir tärzdä äytdi. Şundäy bolsä häm Sidiqcän uning yüzidä istehzâli bir tabässum bär gümân qilib, yer âstidän qärädi. Birâq cüvânning yüzidä sâmimiyät, säfdillikdän başqä heç nârsä yoq edi. U yoldä bolib ötgän nârsäni tāmām unutgänligi, uni yänä özigä münâsib körmägänligi, unäqä gâplärdän özini yuqâri tutgänligi körinib turär edi. Buni körib Sidiqcänning qâlbidä bu cüvângä nisbätän här qändäy ğäräzdän xâli bir mehr uyǵandı. U hâzir cüvânning hükmidä bolib, uning xâhişigä qärşi heç nârsä deyâlmäs edi.

- Nimä desängiz şu-dä, qâlämiz, - dedi.
- Bopti, dedi Bältäbây nâsqävâǵını lippäsigä qıstirâyâtib, - bizning brigädämizdä on bir kişi qaldı, xâlâs. Bizgä qäräşing. Lekin hämmäsi häm âmân bolgurlär, udärnik yigitlär.

Sidiqcän künni bästirmädä âşpâz xâtinlärgä qäräşib ötkäzdi. Cüvännig âti Ziyädäxân ekän, Sidiqcän ungä müräcäät qılğanidä, özidän kiçikbolsä häm, «Ziyädäxân âpä» der edi.

TÖRTİNÇI BÂB

1

Sidiqcän kimningdir qättiq külgisidän uyǵanıb ketdi. Hâli yârışmägän, lekin teväräk-âtrâfdä ğâvur, häyqırıq külgü. Uning tepäsidä äppâq bir nârsäni silkitib turgän kimdir:

- Mänä, mänä buni kiyib âling, Sidiqcän! – dedi. Bu – bältäbây edi.

Sidiqcän, xuddi älläqäçän uyǵängänü, şungä mähtäl bolib yâtgändäy, dârrâv örnidän turdi vä uning nimä ekänligini häm süriştirmäsän, Bältäbäyning qolidän âldi.

- Yäktäk, lâzim, - dedi Bâltâbây, - mänä bu çarıq... Bolä qâling, çây täyyär!

Sıdıqcân bâstirmäning ârçäsigä otib yäktäk, lâzim bilän çarıqni kiydi. Qäerdädir päydä bolgän Ziyädäxân uning qolidägi etigini, qıyıqqä tügilgän yäktäk, lâzimini âldidä, qoligä kättäkân sâpâl kâsä tutqazib, bâstirmäning nârigi tãmânidä dâvrâ âlib otirgän kişilärni körsätidi.

Sıdıqcân bârib Bâltâbâyning yänigä çokkä tüşdi. Kimdir uning qolidägi kâsâni âlib, şâpirib çây quyib berdi. Hämme cim, püfläb çây höplär, kâvşânär, kimdir däm-bädäm qättıq pişillär edi.

- Bâltâbây äkä, şu âlmäçâyni sälmäsä nimä qılär edi, - dedi yâşginä bir yigit, - qâynaq süv içä beräylik-dä! Buni qäräng, yâmğırdä qâlgän muşukning hidi kelädi!

Hämme küldi.

- Äynimä, äynimä! – dedi yoğân bir tâvuş. – Yâmğırdä qâlgän muşukni hidläb körgänmisän?..

Bu yigit cüdä teğişqâq bolib, köprâq şu âdâm bilän häzilläşädigän vä bu gâpni häm uning tilini qıçıtış üçün äytgän bolsä keräk, yänä:

- Siz hidläb körmäganmisiz? Hidlägändirsiz? – dedi.

Sıdıqcânning yänidä otirgän kişi höplägän çâyni pürkâb yubârdi, uzâq yotälgändän song, hämân özini külgidän toxtätä âlmây:

- Bu kişi hidläb otirmäydi, toğri eydi qoyädi, - dedi vä qâyil qılğanigä işänib hämmädän bäländrâq qähqähä urdi.

Bu âdamlär tört işkâli büt, dünyâni süv bâssä topiğigä çıqmäydigän, bähuzur yânbâşläb yâtib fâqät xursändlik bilän mäşğul bolgän kişilärdäy bämâylixâtir, huzur qilib külişär edi.

- E, häli häm otiribsizmi? - dedi Bâltâbây Sıdıqcânning hânüz nângä qol urmägänini körib. – Äling. Hämmeä sizning teğişingiz, heç kimgä qärämäng. Bâliqni âling!.. Boling tezrâq! Hâzir turämiz... Siz nimä qıläsiz, ketmân çâpäsizmi, tuprâq täşiysizmi?

Sidiqcân bälıqni yâmân körär edi, şuning üçün bälıq hidi kelib turgän nänni ärääng çäynär ekän:

- Bizgä bəri bir, - dedi vä yänä nimädir demâqçı bolgä edi, tegişqâq yigit söz qâtdi:
- Sidiqcân äkäm tupraq täşiy qâlsinlar, özim yaxşı aşqavâq poçâqqâ uzun ip bağlab berämân, - dedi.

Bu yigitning tegişgäni, âtini bilgäni, äynıqsä «Sidiqcân äkäm» deb gäpirgäni bu yerdä begänäsiräb otirgän Sidiqcângä şu qädär xuş yâqdiki, qälbigä şu qädär issıq vä yumşaq tegdiki, ânä kökräginä âğzığä âlgän gödäkdäy yäyräb ketdi. Hâzir bu yigitginä emäs, uning sözigä zävq qilib külâyâtgän başqälär häm ungä yâqın, eng kämida köpdän beri täniş ädämlärdäy bolib qâldi. Bundän bir neçä minüt bürün Bältäbâydan sälginä häm näri bolışni istämägän, ädämlär işgä tüşgändä Bältäbây qäerdä bolär ekän deb täşviş târtib otirgän Sidiqcân hâzir bu toğridä üylämäs edi.

- Şundâqmi, - dedi Bältäbây külgi yâşini ärtib. – Tupraq täşiyisizmi?

Sidiqcân nimä bolsä häm şu xuşçäqçäq yigitning yänidä işläşni xâhläb Bältäbâydan sekin:

- Özi nimä iş qilädi? – deb sorädi.
- Rözimätmi? Rözimät ketmändä...
- Men häm ketmân çäpä qälây.
- Eşitdingmi, Rözimät, - dedi Bältäbây, - Sidiqcân äkäng sen bilän bel uşläşmäqçı.
- Qäni, hä, yigitlär! İşgä! İşgä, äzämätlär! – degän tâvuş eşitildi.

Hämmä gürilläb örnidän turdi.

Uzâqdä qâp-qarayib turgän tâğning üsti yârişdi. Bu yâruğlik ästä-sekin qarângılıkni quvib, uzâqdägi ädirilər, dărăxtlär, bütün sährâ, hättâ äriq vä uning ikki tāmānigä çiqarilib taşlängän tupraq häm kökimtir-külräng tusağä kirdi.

Bältäbây Sidiqcângä ketmân keltirib berdi vä uning qilädigän işini körsättdi, özi yuqârığä qaräb ketdi. Sidiqcân bu ädämlär iş vâqtidä häm şundäy beğäm, xuşçäqçäq, bir-birini çändib künni bilintirmäsdän ötkäzädi deb üylägän ekän şekilli, hämmä cimcit bolgändän keyin dărăv zerikib qâldi. Tuşgäçä häm heç kim, hättâ Rözimät häm bir âğız

gäpirmädi. Ketmân urâyâtgänläriginä emäs, zäbilläb, qâpläb tupraq täşiyâtgänlärädän häm sädâ çıqmäs edi. Sidiqcân ketmânni qoyib Rözimätning äldigä bardı. Rözimät qârânğıdâ közigä yigirmä beş yaşlardä, gävdälikkinä köringän edi, häqiqätdä endi müylävi säbz urgän, âriq, lekin çäyir bir yigit ekän. Hâzirgi äftini körgän kişi uni gäp-sözdä yoq, özi tönginä bir yigit gümân qılär edi.

- Öhö, - dedi Sidiqcân, - cüdä öpirib taşläbsiz-kü!

Rözimät ketmânni zoğätäsığaçä bätirib urdi-yü, Sidiqcângä qärädi.

- Hârmäng!

- Bâr boling, özingiz hârmäng, - dedi Sidiqcân vä özi çiqärgän tupraqqä qärägändä qäriyb tört bärävär kelädigän tupraqni här tãmändä kördi, - öpirib taşläbsiz-kü!

- Öpirgäni kelgänmiz-dä äkä!

- Bunäqädä keçgäçä äncä iş qilib qoyärsiz! Keçgäçä yänä üç bärävär nolär?

- Bolib qâlär, undän häm ärtär...

- Bir künlik şunäqä işingiz neçä pülgä tuşädi?

Rözimät küldi.

- Bizgä hâzir pül keräkmäs, süv keräk. Pül keräk deydigän ädämlär älläqaçän kälxäzni taşläb ketgän. Undäq demägänlär, mänä körib turibsiz, cänini cäbbärgä berib işläyätipti. Mäyli, mengä desä bu yil mehnät künimiz bir miridän tüşsin!

- Hä, älbättä, - dedi Sidiqcân, göyâ bu häqiqätne köpdän beri bilgändäy, - turgän gäpki... yiğläb-yiğläb märzä älsäng, külib-külib süğärsän.

- Hä, bäräkällä, - dedi Rözimät yänä ketmängä qol uzätib, - Ähmedäv äkäm hämişä şundäy deydilär. Ortäq Ähmedävni bilärsiz-ä, bizning räykâm... bilmäysizmi? Şu kişi bärrib-bärrib hämmä işni mäşinä qılädi deydilär. Träktär yer häydär ekän, träktär yigit tikär ekän... Säç älmäs ekän xäläs-dä!

Sidiqcân, bungä mutläqâ işänmäsä häm, Rözimätning köngli üçün yäqäsini uşlädi.

- Yâ, qudrätindän! Ädäm nimä iş qılär ekän?

Rözimät ikki-üç tupraq ätdi-yü, yänä ketmânni qoydi.

- E, Sidiqçân akä, bizgä iş tåpilädi, ätä-båbålarimiz qilmäy, qılålmäy bizgä täşläb ketgän iş köp! Mänä, şu kånålni äyting, şu ätä-båbålarimiz qılädigän iş edi.

Rözimät yänä ketmånni qoligä åldi, xuddi bu işni bitirib, oşå köp işlårdän yänä birigä otişi zårur bolgåndäy, ğåyrät bilån urä ketdi. Tevårak-åtråfdä ketmån uråyåtgån, zåbillåb, qåplåb tupråq täşiyåtgån qånçådän-qånçå ådåmlår hām, xuddi Rözimåtdäy, cådållåb işlår edi. Sidiqçån bürilibketår ekån, fåqåt bir nimä deyiş üçügingnä:

- Tråktår påxtå terså-yå, - dedi.
- Hå, - dedi Rözimät, - änå şungå häyrån qålådi kişi. Ålimlår birån yolini tåpåyåtgåndir-då, tåpmåydidigån bolså Åhmedåv åkåm åytmås edilår. Ålimlår hām kålxåz bolib işlåså... Kündån quyån qutulmåyd!

Sidiqçån bårib işgä tüşdi.

Tüşki åvqåt våqtidå Rözimät yänä ertålbådigidåy ungå-bungå tegişi b küşåndålarining tilini qıçitib, bā'zån måt bolib, bā'zån mår qilib hāmmani küldirib otirdi, söz örne kelgåndå Sidiqçångå hām nişini båtirib åldi.

- Båltåbåy åkå,- dedi, - Sidiqçån åkåm bilån bel uşlåşådigån bolsåm ziyån qılåmån. Bu kişining ketmån urişi qårni toq qozining xåşåk titişiğå oxşåydi.

Sidiqçån qåttıq izzå tårtdi. Båltåbåy buni kårib «håzilni kõtårålmås ekån» deb öylådi-då, Rözimåtgå kóz qısi b, qåşini çımirdi. Buni hām må påyqådi. Bir låhzå, lekin Sidiqçångå cüdå uzåq tuyulğån cimlikdån song, ortå yåşlårdågi bir kişi qolidågi qåşiq bilån Rözimåtning peşånåsiğå bir urib:

- Özing-çı, sening ketmån urişing, bilåsånmi, nimåğå oxşåydi? – dedi, lekin nimåğå oxşåğånini åytmåså hām qızıq nårsåğå oxşåğånligi hām mågå må'lumday, hām må båråvår qıyqırıq kõtårdi.

Sidiqçån tüşki dām ålişdån keyin keçğåçå xıylå dürüst işlådi. Keçki åvqåtdån keyin tåbelçı hår bir kişi, hår bir brigådå vå bütün kålxåzning bir kånlik işi toğrisidå må'lumåtlårni e'lån qıldı. Røyxåtdå Sidiqçån yoq edi. Sidiqçån, gårçı özini bulårning biri hisåblåmåså hām, nuçukdir åğrindi. Uning nåmi çiqmågånligiğå heç kim e'tibår

qilmägän bolsä häm, nazaridä, hämmä ungä «xäfä bolmäng, äxır, bir küni qatargä kirib qäläsiz» deyäyätgändäy bolär edi.

Sidiqcän ertäsigä küni boyi ästäydil işlädi-yü, bugün häm nämä çıqmägänidän keyin Bältäbâyni xâli tâpib, mümkün qädär mülâyimlik bilän:

- Bältäbây äkä, täkbirçingiz bizni esidän çıqarib qoyäyâtipti-kü, mäyliğämi? – dedi.

Bältäbây, ikki kün işläb darrâv tabelçidän şikâyät qılâyâtipti deb oylädi şekilli, ungä tikqaräb:

- Nimä qıldı? Heç kimning häqı küymäydi!.. – dedi.
- Men häq toğrisidä gäpiräyätgänim yoq, Bältäbây äkä, häq yâzmäsä häm mäyli. Keçqurun hämmäning âtini äytgändä... âdäm öksib qälär ekän.

Bältäbâyning çehräsi açilib ketdi.

- Âtim çıksin desängiz müsâbäqägä qoşiling bolmäsä.
- Mäyli, nimägä qoşil desängiz qoşilämän. Nimä qılsäm boläi?
- Här küni eng kâmidä bir yärim mehnät küni işläsängiz bolädi.
- Eng köpi qänçä bolädi?
- U yağı öz ıxtiyaringizdä. Mällävây degänimiz üç yärim mehnätgä etkäzib işläydi.
- Üç Yärim mehnät? – dedi Sidiqcän häyrân qalıb vä oşä âdämni täsävvur qılmâqçı bolgän edi, köz âldigä cüdä nâvçä, yoğän, biläk vä kökräklärini qâp-qârä cün bâsgän, qâvâğı sâlıq vä nihâyätdä bädçähl bir kişi keldi. – Üç yärim mehnät küni?
- Hä, «İşçi» kâlxâzidä Äşirmät degän yigit här küni sâl kâm tört mehnät küni işläydi.
- Tört mehnät küni? – dedi Sidiqcän härçänd qılsä häm u yigitni köz âldigä ketirä âlmädi. – Qänçä âvqät eydi?

Sidiqcän ağzini, közlärini kättä açib, kiprik qâqmây fävqulâddä bir cävâb kütib turgänini körüb Bältäbâyning külgisi qıstâb ketdi.

- Qänçä âvqät er edi... Uni-kü, bilmäymän, özimizning Mällävây äkä bir otirgänidä bittä qoyni källäpâçäsi bilän eb, terisini nânuştägä qoyädi.

- Yoʻge! Terisini... terisini emäs!

Bu gäpgä Sidiqcän çıppä-çın işängänligigä Bältäbây qätib-qätib küldi-dä, bästirmädä çarığini dämbädäm çıräqqä sälib körib yämäççilik qılâyätgän Mällävây äkäni körsättdi. Bu ädäm keçä tüşki ävqät väqtidä Rözimätning peşänäsigä qäşiq bilän urgän vä uning ketmân çäpişini ällänimägä oxşätgän kişi ekänligini körib Sidiqcän dang qätib qıldı. Oşändä xıylä cüssäli köringän bu ädäm hâzir közigä päçäq, cüdä päçäq körintdi. Sidiqcän ungä cüdä uzäq tikilib qälgänini körib Bältäbây:

- Hä, üç yärim mehnät işläydigän ädämägä oxşämäydimi? – dedi.
- Cüssägä qärämäs ekän-dä.
- Negä, cüssägä häm qäräydi. Cüssäsi yämänmi?
- Yoq, cüssäsi häm cäyidä-kü... ketmân çäpişini bir köriş keräk.

Bältäbây Sidiqcänning ungä häväsi kelâyätgänini bilib:

- Şägird tüşäsizmi? – dedi.

Mällävây äkä öz hünärini birävgä örgätiş emäs, biräv qäräb turgändä ketmân çäpişgä häm räzi bolmäs deb oylägäni üçün Sidiqcän külib:

- Örgätärmidi! – dedi.

Bältäbây qähqähä urib küldi-yü, Mällävây äkäni çäqırdi. Mällävây äkä ipni tişi bilän üzdi, çarığini yänä çıräqqä sälib kördi-dä, qoltiğigä qısiq, bästirmädä çozilib ozärä gäpläşib yätgän, uxläb qälgän ädämlär äräsidän ötib keldi.

- Çarığ bitdimi? – dedi Bältäbây ungä yänidän cäy körsätib, - Rözimät qäni?
- Uxläb qıldı, - dedi Mällävây äkä, bälä päqır bugün cüdä ter tökdi. Yâş-dä, gäyrätigä çıdälmäy başdä özini urintirib qoyädi. Ketmân degänni bir qıyämädä çäpädi kişi. Undän keyin çärçägüningçä çäpmä, äyni qızışgän väqtingdä, gäyrätigä kelib täğni tälqän qılämän degäningdä däm äl, birläşginä däm äl!

Bältäbây «kördingmi, yäşirmäydi» degän mäzmondä Sidiqcänning tizzäsini bäsib qoydi.

- Sidiqcän sizgä şägird tüşmäççi.

Mällävây küldi.

- Men bilän bel umlaşmaqçı deng. Bu işdä üstäyü şagird bolär ekänmi? Udärniklikdän mengä kim tä'lim beripti? Kimning bilägidä küçü bolsä, kim işning häväsini älsä, kimning kämbäğällik cänigä tekkän bolsä, äyniqsä cänigä tekkän bolsä-yü, şu işdän bir nimä çıqışigä işänsä, oşä udärnik boläberädi. Muşuk bälägä süvdä yüzişni birää örgätiptimi? Däryäning ortäsigä eltib täşläng, yüzişini tämäşä qıläsiz... Qırğaq körindimi, şu qırğaq ekänligigä işändimi – bäs!

Sidiqcän, gärçi sözgä äräläşmaqçı bolmäsä häm, Mällävây äkäning kämbäğällik toğrisidägi gäpi eriş tuyulib sorädi:

- Kämbäğällik cängä tegmägän väqt, cänigä tegmägän ädäm bolgänmikin?

Mällävây äkä çariğini bir çekkägä qoyib Bältäbäyning yänigä otirdi.

- Bolgän emäs! Kämbäğällik hämmäväqt, hämmä ädämning cänigä tekkän närsä. Lekin ädämzäd cänigä tekkän närsädän qutuliş yolini bilmäsä äsmän iyraq, yer qättiq bolädi, ungä könikädi, şunçalik könikädiki, bu närsä cänigä tekkänini häm päyqämäy qoyädi. Endi biz kämbäğällikdän qutuliş yolini bilämiz, körüb turibmiz. Bizni üstä qilädigän häm, udärnik qilädigän häm, bizgä äsmänni yäqın, yerni yumşaq qilädigän häm mänä şu.

Mällävây äkä kämbäğällikdän qutuliş yoligä tüşgän kişilär häzir qäy ähvöldä vä qäy häldä işläyätgänlikläri häqidä gäpirdi. Keyin söz känäl bitgändän song qäysi kälxáz qänçä päxtä ekişi, ماشینä-träktär stäntsiyäsä, Çırçıq çıqarädigän «äq küncärä» vä bu närsäning yergä qändäy küç berişi, bir püd päxtädän qänçä gäzlämä, qänçä yağ, qänçä küncärä, qänçä yigit poçaq, dentir çıqışı vä gözäpâyädän nimälär qilinişi, «räykämimiz ortaq Ähmedäv» kälxäzlärning istiqbäli häqidä nimälär degäni toğrisidä ketdi.

Äragä mänä şu xıldägi gäplär tüşib sühbät şu bilän tugädi-yü, Sidiqcän täbelçidän qılğan şikâyätini äxirigä etkäzä älmädi, ertäsigä yänä häm ästäydilraq bel bağlab işgä tüşdi-yü, heç toğridä oylämäy, heç kimgä qarämäy, ketmänni qäy xıldä çäpiş toğrisidä Mällävây äkä bergän tä'limgä häm riâyä qılmäy küyib-pişib işlädi; ikki kün şu xıldä işlägänidän keyin, gärçi täbelçä häqidä Bältäbäygä qäytip ägiz açmägän

bolsä häm, üçinçi küni tabelçı bexâsdän uning nâmını äytdi. Heç qâçân köpçilik içidä öz nâmını eşitmägän Sidiqcân qorqıb ketdi. Uning nâzäridä, tabelçı nâmını başqälärning nâmıdän körä qättıqrâq vâ rävsänrâq äytgändäy, bu nâm çıqqändä hämmä birpäs cim qâlgändäy boldi. Ertäsi, üçinçi küni häm şundäy boldi, bungä äncä könikkändän keyin häm röyxät kötärib kelâyâtgän tabelçını körgänidä yürägi gül-gül urıb, nimä qılışını bilmäy qälär edi. Tabelçı häm, xuddi cörttägä qılgändäy, uning nâmını yâ tutilib äytär, yâki çätâq oqıb, yänä tåkrärlär edi. Sidiqcân, gärcı şü häyâcân päytidä «mening nâmimni äytmäsä häm mäyli edi» deb könglidän ötkäzsä-dä, tabelçı äytib bolgändän keyin yänä äytişini xâhlär, şü häyâcân bilän bütün hârdıgı çıqqändäy bolib, ertägi işgä özidä zor iştiyâq sezär edi. U şundäy iştiyâq bilän şü qädär qättıq işlär, şuning üçün ävqätgäçä şü qädär açiqär ediki, hättâ, bälıqni, äynıqsä süvdä pişirilgän bälıqni cinidän battär yâmân körişigä qärämäy, zor iştähä bilän yer, bā'zān Rōzimätgä «yāxşi bälıq tāvūq göştidän qalışmäydi» deb mäqtāb häm qoyār edi.

2

U bir küni, tuşki dām âliş vâqtidä, Ziyädäxānning sorāvıgä körä, eşäk äräväni qoşıb däryädän süv keltirgäni bardı; qäytib kelgänidä qäräsä hämmä bāstirmä yānıgä toplānıb otiripti-yü, ottiz yāşlārdägi pāçāqqınä bir kişi sözläyātıpti. Sidiqcân äräväni ğicirlätib otişi bilän gäpgä xäläl beriş, undän häm körä şunçä ädāmning içidän otişdän istihälä qilib nārirāqdä toxtädi. Şü ändä qättıq qärsäk çälindi-yü, hämmä gürillāb örnidän turdi. Ärä-sirä «Bäcärämiz!» «Bäcärämiz!» degän tāvūşlär eşitildi. Ädāmlär bir zümdä tärqälüb işgä tüşüb ketdi. Yiğın bolgän cāydä oşä gäpirgän ädāmu yänä neçä kişi qāldi. Bulärning äräsidä Bältābāy häm körinib qāldi. Sidiqcân eşäkni etäklāb uçāqbāşigä tāmān ketäyātib bāstirmädä turgän Ziyädäxāndän imā bilän «bu kişi kim?» deb sorädi. Ziyädäxān hävuçını äğzining bir tāmāngä qoyıb «sel'sävetimiz ortāq Sāmändärāv» dedi. Sāmändärāv hämmä kälxāzçılärni tānisä keräk, şü päyt yānidägilärdän Sidiqcân kim ekānligini sorägän vāh ämmä Sidiqcāngä qäräb turgän edi. Ärqädä turgän Bältābāy uni imā bilän çäqırdi. Sidiqcân yürägi «şuv» etib, qolını qāvūştirgäniçä äyāq uçidä yügürüb bardı.

- Qäerliksiz? – dedi Sāmändärāv xıyāl cilmäyib, - qolingizni tüşiring!
- Bährābādlik...
- Qolingizni tüşiring! Negä qol qāvūştiräsiz?

Sidiqcân qolını tüşirdi, lekin qäergä qoyişini bilmäy yänä qāringä qoydi.

- Örgänib qalgänmiz, mülläkä...
- 109

Sämändäräv küldi.

- Örgänib qalgänmiz? Kingä qol qavuştirib örgängänsiz?.. Bährâbâddä kâlxâzdämidingiz?
- Yoq, mülläkä, kâlxâzgä kirgän emäs edim.

Sämändäräv bir päs cim qalgändän keyin:

- Ormâncân kimingiz bolâdi? – deb sorâdi.
- Heç kimim bolmäydilär.

Sämändäräv ungä başdän-âyâq râzm sâldi-yü, başqâ gâp sorämâdı, qolidägi qâğâzni Bâltâbâygä berib ungä ällänimâni tüşüntirä ketdi.

Sıdıqcân başkâni uçâqbâşigä tüşirdi, qäytib işigä bardı. Nârirâqdä ketmân urâyâtgân Rözimât uni körib ällänimâlär deb küldi, lekin gâpi Sıdıqcânning qulâğigä kirmâdi. Sämändäräv ätländi, qâmçı dâstâsi bilân kânâl tâmânni körsätib Bâltâbâygä bir nimâlär dedi-yü, cönâb ketdi. Bâstirmädä Bâltâbây nimä biländir mäşğul edi. Sıdıqcân köngli gâş bolib, Bâltâbây bilân gâplâşğani keldi, lekin nimä toğridä gâplâşmâqçı ekânini özi hâm âniq bilmäs edi. Birâq Sıdıqcân bârgünçä Bâltâbây eşâkni minib qâyâqqâdir cönâdi. Bâstirmädä Ziyâdâxân süprâ yâzib, un elâb otirâr edi. Sıdıqcân, göyâ süv içğani kelgändäy, közâni qımirlätib körâr ekân:

- Ziyâdâxân âpä, un elâşingizdän bugün keçqurun çuçvârâ qilib berädigängä oxşâb qâldingiz, - dedi.

Ziyâdâxân dârrâv cävâb bermâdi, elâkdägi kepâkni âğzi târ xâltâçägä ehtiyât bilân sâldi, elâkni qâqdi, qâpning âğzini ästâ açib elâkkä hâvuçlâb un sâldi, qâpning âğzini yänâ bürib qoydi. Uning qändäy çehrâ bilân cävâb berişini yürâgi ârziqib kütib turgân Sıdıqcân «hättâ cävâb hâm bergüsi kelmâyâtipti» deb oylâşigä sâl qalgändä Ziyâdâxân âçiq çehrâ bilân cävâb berdi:

- Çuçvârâ nimä ekân, Sıdıqcân äkâ, yağlıq mänti qilib berämân. Xâmiri yüpqârâq bolsinmi, qâlinrâq?

Vücoduni qäqşätib turgän tiş äğriği birdän toxtägändäy Sidiqcänning közi yält etib açılıb ketdi. U şundäy bir hălätäde ediki, Ziyädäxänning sözigä küliş keräk ekäni keyin esigä keldi vä şuning üçün keçikibrâq küldi.

- Yäşäng, äpä, yäşäng, - dedi äncädän keyin, - Bältäbây äkäm qäyâqqä ketdilär?
- Stäntsiyägä.
- Qäçän kelädilär?
- Tsementni tüşirib bolib kelädilär-dä. Hä, äytgändäy, ortâq Sämändärävning gäpläridä siz yoq edingiz. Tsement kelipti, toğängä.
- Tsementlik toğan bolär ekän-dä?
- Bolmäsä bähârgi tâşqindä hämmäyâqni süv älib ketmäydimi? Häli ortâq Sämändäräv sizni çäqirib nimä dedilär?

Sidiqcän qändäy qilib şundän gäp açışni bilmäy turgän edi, Ziyädäxänning bu äyni müddäâ boldi.

- Qäerliksän dedilär, Ormäncän kiming bolädi dedilär... Bältäbây äkämğä heç närsä degänläri yoqmi?
- Nimä toğridä?
- Mening toğrimdä.
- Nimä deyişläri keräk edi?
- Meni süriştirib qalgänlärigä äytäyärmän-dä.

Ziyädäxän qumğändän täğäräçägä süv quydi, bir siqım tuz täşläb çäyqädi, bärmağı bilän tätib körib hävuçläb un sälär ekän:

- Sizni tänimägänlikläri üçün süriştirgändirlär-dä. Könglingizgä kelmäsin-kü, här xıl ädäm bolädi. Qışdä «İşçi» kälxâzidän bir ädäm häydäldi. Bu ädäm mirzäârällik bir yât unsur ekän.

Yât unsur degändä negädir Sidiqcänning köz äldigä yetti püştidän qalgän väsiqälärni kötärib titrâb-qäqşâb turgän qäynänäsi keldi. «Näinki şu kämpir eri Zünnunxocäning kälxâzgä kirişigä räzi bolsä!»

- Yât unsur kälxâzgä kirädimi? – dedi Sidiqcän.

Ziyädäxän, xämir qârär ekän, ungä köz qırini täşläb külimsirädi.

- Yolini täpsä kirädi.
- Özi kâlxâzğa qarşı bolsä häm-ä?
- Qarşı bolgäni üçün kirädi-dä! Endi «häm-mä bir qâzândän âvqät eydi, bittä körpädä yätädi, xâtinlär häm ortädä bolädi» degän gäplär ketmäy qâldi. Kâlxâz boldi, häm-mä öz qâzânidän âvqät eb, öz körpäsidadä yätib yüripti, birävning xâtinigä biräv älä qarâyâtgäni yoq... Şunäqämi?

Sıdıqcân qıp-qızarıb, xuddi fävqulâddä bir nârsä körgändäy, közäning içigä qarädi.

- Şundâq bolgändän keyin, - dedi Ziyâdâxân dävâm etib, - kâlxâz köp nârsädän mâhrum qılgän yât unsur nimä qılsın? İlâcini täpsä öz qışlâğidä, ilâcini täpmäsä bâşqä qışlâqqä bârib kâlxâzğa kirädi, mülâyim süpürği bolib yürädi-yü, kâlxâzning râsvâsini çıqârişğä hâräkät qılädi. Bulärgä kâlxâz häm, bizning hükümâtimiz häm bolmäsä, burungi zâmân kelsä, yer-süv qolidä bolsä, eşigidä xızmatkârlär, däläsidadä çäräkârlär, bätträklär işläsä, Ähmedâv äkäm äytmäqçı, küzdä hâsil âlib kirgäni-yü, bähârdä göng âlib çıqqäni dârvâzâsini häm biräv açıb bersä...
- Undâq bolsä, älbättä, ortâq Sämändâravning süriştirgänläri örinli. Bâltâbây äkäm äytgändirlär. Unäqä âdâm emäs degändirlär?

Ziyâdâxân züvälä uzâr ekân, häzilâmiz cävâb berdi:

- Unäqä âdâm emâsliğingizni häli özläri häm bilmäydilär.

Sıdıqcân uning häzilâmiz gäpirgänini päyqämây Ziyâdâxângä münğäyib qarädi.

- Negä, Ziyâdâxân âpä, negä bilmäs ekänlär?

Ziyâdâxân häm uning ruhi tüşib kätgänini päyqämädi.

- Qâyâqdän bilädilär?

Sıdıqcân uzâq süküt qilib qâlgänidän keyin bâş çäyqädi.

- Bâlâligimdä eikmä-eşik yürär edimu qäergä bârsâm oşä yergä kelgindi bolib bâlälärning üyinigä qoşilä âlmäs edim. Bârib-bârib öz mähällämizning bâläläri häm meni kelgindi deb üyingä qoşmäydigän bolişğän edi. Dârbädârligim änä şundä bilinib, cüdä-cüdä xörligim kelär edi. Hâzir häm

xuddi şundäy bolädigängä oxşab qıldı. Yoq, Ziyädäxân âpä, men unsur emäsmän! Ägär meni biräv unsur desä häqımgä cüdä-cüdä cäbr qıladi.

Ziyädäxân iştâb bilän ugrä kesär ekän ungä bir qärab qoydi:

- Sizni heç kim unsur degäni yoq-kü.
- Cüdä cäbr qıladi, - dedi Sidiqcân çuqur âlgän näfäsini gäp bilän boşätib.

Sidiqcân bütün särgüzäştini – ânäsi nimä üçün äräväsâzgä şägird bergänini, nimä bolib Zünnunxocägä içkuyâv bolib qâlgänini, öz topidän äyrib keçirgän on yillik häyätini, bälä-çäqäsini täşläb çıqıb ketişigä nimälär säbâb vä nimälär turtki bolgänini öz qışlâğıdä nimä üçün kâlxâzgä kirmägänini, ânäsining âldidän qändäy niyät bilän çıqıb kätgänini, endigi niyätini bätäfsil gäpirib berdi.

Ziyädäxân uning sözigä şunçalik qızıqıb qulâq sâldiki, şunçä xämirni qändäy qilib ugrä kesgänini bilmäy qıldı.

Sidiqcân sözining âxıridä cüdä häm mä'yüslük bilän dedi

- Endi, âpä, men Ormâncân, Bâltâbây äkâmläring, şu yerdä peşânäsini açâyâtgän hämmäning etäginä uşlägänim uşlägän. Şulär qäysi yolgä başläsä yürämän, qäyâqqä âlib bârsä bâramän...

Sidiqcânning tâvuşi özgärdi. Ziyädäxân, xuddi uning şundäy künlär körgänigä özi säbâb bolgändäy, nimä qılışini bilmäy qıldı.

- Tegişdim, Sidiqcân äkä, tegişdim. Ortâq Sämändärâv, älbättä, meni bilmäydilär. Bâltâbây äkän, bu yağı mänä siz... Örnü kelib qâlgändä äytsäläring... biz häm âdäm bäläsi... birävning yaxşiligini yerdä qâldirmäymiz.

Ziyädäxânning közlärigä yaş keldi, ungä täsälli berib çehräsinä açgünçä ölib boldi.

Sidiqcân, gärcü Ziyädäxânning sözläridän keyin bir qädär täskin täpgän bolsä häm, här qälây, Bâltâbây bilän ikki âğız gäpläşib, Sämändärâvning Bâltâbâygä nimälär degänini äniq bilgisi keldi. Keçki âvqâtdän keyin keldi. U cüdä kättä işni bitirib kelgändäy âğzi qulâğıdä bolib, nüqul tsmnt toğrisidä – uning bir xurcünini eşäk zorgä kötärişi, u bilän tām süvälsä qändâq bolişi häqıdägi özining täxminlärinä, tsementläb

qilingän toĝän qançalik pişiq bolışı vâ hâkâzâlär toĝrisidâ gâpirâr, şu qâdâr şävqu zävq bilân gâpirâr ediki, Sidiqân uning qulâĝigâ hâzir başqâ gâp kirmâsligini bilib gâplâşĝani hârakât hâm qılmâdi. Ertâsigâ hâm mâvridi bolmâdi. Üçinçî küni râyândân ârtistlâr kelib dâryâ boyidâ kâttâ kântsert berdi. Şu kântsertdân qâytişdâ sidiqân gâpni nimâdân başlâşni bilmây turgân edi. Bâltâbâyning özi gâp âçdi:

- Ortâq Sâmândârâv sizni xop tâşvişgâ sâlib qoyiptilâr-dâ? – dedi küyib, - u kişi birâvni kâlxâzgâ âl, birâvni âlmâ demâydilâr, bu işgâ ârâlâşmâydilâr. Kimni kâlxâzgâ âliş, kimni kâlxâzdân çiqâriş kâlxâzçılârnig öz ıxtiyâridâ. Buning öz yol-yoriĝi bâr. Ortâq Sâmândârâv ânâ şu yol-yoriqni buzmânglâr deytilâr, xâlâs.

Sidiqân kâmâli süyüngânidân nimâ deyişini bilmây:

- Qulluq, Bâltâbây âkâ, qulluq, - dedi, lekin nimâgâ qulluq deyâyâtĝanini özi bilmâs edi.
- Yol-yoriĝi şuki, - dedi Bâltâbây, - prâvlâniyegâ ârizâ berâsiz. Ârizângizni prâvleniye körâdi, keyin kâlxâzçılârnig ortâsigâ sâlâdi. Kâlxâzçılâr nimâ desâ şu bolâdi.
- Bu yerdâ meni heç kim bilmâydi-kü? Bu yaği nimâ boldi?
- Mânâ hâzir bildirib yüribsiz-kü. Hâzirdânâq körib turibmiz: dângâsâlik, âyyârlıkni bilmâydigân yigitgâ oxşâysiz.
- Bu âdâmlârnig içidâ dengâsâ kişi oĝrigâ oxşâb qâlmâydimi, Bâltâbây âkâ! Men u tâmânini âytâmân... Kimligimni heç kim bilmâydi...
- Özingiz âytib berâsiz-dâ.
- Ormâncân âkâm yâxşi bilâdilâr. Yânâ kimgâ âytsâm bolâdi?
- Hâmmâgâ âytâsiz-dâ, mâclisgâ âytâsiz.
- Oşâ mâclisgâ özim hâm kirâmânmi?

Bâltâbây uning qorqıb ketĝanini körib küldi.

- Bolmâsâ-çı!
- Yoq, râstini âyting, Bâltâbây âkâ. Hâzillâşmâng...
- Hâzili yoq. Kâlxâzçı qol kötârgândân keyin kimni âlâyâtĝanini bilişi kerâkmi, yoqmi? Mâclisdâ örnigizdân turâsiz, âvvâl sâvâllârgâ cävâb berâsiz, keyin bir başdân gâpirâsiz: kimsiz, qâerliksiz, nimâ iş qılĝangiz...

Sidiqcan yuzlarça kişi ağzigä qarab turgan mäclisni köz äldigä keltirib cüdä kattä täşvişgä qıldı-yü, dämi içigä tüşib ketdi. Bältäbây buni päyqämädi, tâ bástirmägä kelgünçä öz oyi bilän bolib, söz qátmädi. Bástirmädä çırâq pästlätilgän, teväräk-äträfäädä hämmä yätiş täräddüdidä, kimdir älläqaçân xurräk ätmäqdä.

Sidiqcan şu kündän başlab, hər zämân, mäclis esigä tüşib qalgändä yürägi «şüv» etişini vä şundäy kezlärdä kim köz äldidä bolsä «oşa mäclisdä bu häm gäpirärmikin» deb oyläşini e'tibärgä älmägändä, hər cihätdän xätircäm vä ruhi engil bolib qıldı. U endi, dästläbki künlärdägi singäri, begänäsirämäs, gäpläşgäni vä hämtävâq bolgäni ädäm tänlämäs, istirahat çäqläridä röpärä kelgän topgä qoşilib xursändçilik qılar, äskiyä vä äfändi äytişär, işgä dâir gäplärgä äraläşib, birävning fikrini quvvätlär yâki räd qılar, öz fikrini äytär edi.

Goza çäpiğigä ketgän kişilär qäytil kelgändän keyin hämmä uçästkädä iş cüdä qızib ketdi. Hämmä kälxâzçılär goza çäpiğigä ketgän vâqtäni çiqärib älişgä urinib bäsmbäsigä häräkät qıldı. Râyân gäzetäsi işning barişü vä äyrim kälxâz, brigädä, hättä äyrim ädämläring qändäy işläyätgäni toğrisidä tez-tez yazib turär edi. Äbläst' gäzetäsi «Beşyillik» kälxâzining ä'zäläridän Toräqul Mämäcânâv degän udärnikning sürätini bäsib çiqärdi. Râyândän tez-tez hər xıl ädämlär kelib turärdi. Sidiqcanning näzäridä, bu iş üçün fäqät şu yerdägi ädämlärginä emäs, bütün râyân xälqü cân küydiräyätgän, qımirlägän hər bir cân uning älgä bäsışı üçün nimädir qılayätgändäy körinär edi. Sidiqcan işgä şu qädär berilib, şu qädär zor berib işlär ediki, bittä ädämning qolidän şunçä iş kelişigä bā'zän özi häyrân qälär edi.

Nävbätdägi çäpiq mähäligäçä kälxâzçıläring köpçiligi mülcäldän ärtüqrâq iş qilib qoydi. Toğân uçästkäsidä yer işi äsäsän bitdi. Toğängä keräкли xärsäng täşlär üyib qoyilgän, qızıl temir dävväzä bütün läş-lüşläri bilän ot-ölänlär içidä yätär edi.

Nävbätdägi çäpiqqä ädäm ketişidän üç kün burun keçki päyt ikkitä hämşirä kelib ällänimägä qarşı hämmgä ukäl qıldı. Ukäldän keyin Sidiqcan cüdä länc bolib, işdän bärväqt qäytdi, keçki ävqätäni köngli tärtmäy zorğä edi-yü, heç kimgä heç narsä demäy yätädi. Ertäsigä isitmäsi cüdä kötarilib ketdi. Ukäldän heç kim heç narsä bolmägäni häldä Sidiqcanning isitmäsi bu qädär kötarilgänidän täşviş tärtgän Bältäbây daktär älib keldi. Ümridä daktärgä körinmägän Sidiqcan müysäfid, cüdä nuräniy, vücudi hämmä därdgä şifädäy köringän daktärning cüdä häm ägdärtontär qilib körişini, ming xıl illät täpişini vä bir emäs, bir neçä xıl dâri berişini kütgän edi. Birâq daktär uni qol içidäginä kördi,

dâri bermâdi, tâyinli bir gâp hâmi âytmâdi. Dâktârning bu hârakâtlâri, âyniqsâ dâri bermâgâni Sidiqcângâ «kôrişning, dâri berişning fâydâsi yoq, bâri bir ôlâdi» degândây bolib kôrindi. U kôzigâ mâllâ câynâmâz bilân âlâçâ ton yâpilgân tâbut vâ sâçini yûlib dâryâd çekâyâtgân ânâsi kôrinib, yîglâb yubârdi.

Keçqurun Bâltâbây uni ârâvâdâ Kâpsânçilârgâ cônâtdi.

3

Ormâncân üyidâ yoq ekân, xâtini Topânisâ Sidiqcânning âhvâlini kôrib dârrâv kâravâtgâ yâqtızdi, çây dâmlâb keldi. Sidiqcân bir piyâlâ çâyni xuddi ugrâ âş içgândây uzun-uzun hôplâb içdi-dâ, çây âğzigâ yâqmâsâ hâmi, bir âz tâ'bi âçilgândây boldi.

Tâşqâridân kimdir «Ormâncân âkâ» deb çâqirdi, hâyâl ötmây eşikdân ilcâygân kâllâ nâmâyân boldi.

- Keling, qâri âkâ, - dedi Topânisâ vâ örnidân turdi. – Qâni, bu yâqqâ.

Âbdüsâmâdqâri yoğân gâvdâsigâ nâmunâsib târzdâ muşukdây mülâyim qâdâm bâsib stâl yânigâ keldi, qolidâgi tûgünçâni stâlgâ qoydi-dâ, Sidiqcângâ qârâb kôzlâri âlâyib ketdi.

- İye! – dedi xuddi hâzir uning üstigâ özini tâşlâgüdây bolib. – Nimâ qıldı? Ormâncân âkâmmilâr?

- Yoq, mehmân, - dedi Topânisâ sâvuqqinâ.

- Bundâq deng-dâ. Kâyfim uçib ketdi-yâ! – dedi qâri vâ yâqâsini kâttâ âçib kôkrâgigâ üç mârta tûflâdi. – Bugün kôrgân edim, hâyran boldim... Xudâ kôrsâtmâsin... Mehmân dedingizmi?

- Sidiqcân. Tâblâri qâçipti.

Qâri dârrâv engâşib Sidiqcânning yûzigâ bir qârâdi-yü, xuddi uning âfti mâ'qul bolmâgândây, sâvuqqinâ.

- E, âşnâ, nimâ qıldı? – dedi vâ cävâb kûtmâsdân, Topânisâgâ mürâcâât qıldı: - Ânzirât xâlâning üyigâ şu kişi bârâdimi?

- Hâ, şu kişi.

Âbdüsâmâdqâri kûrsigâ otirâyâtib, xuddi qızıq bir nârsâ tösâtdân esigâ tuşgândây, pıq etib külib yubârdi.

- Ormancân äkäm xop älämätlär-dä, cüdä-cüdä älämätlär, - dedi, lekin uning nimäsi älämät ekänligini äytiş örnigä Ormancânning işbilärmân vä ğäyrätli ekäni, «Qoşçınâr» kâlxâzigä uning pâyqädämi yâqqäni, u kelgändän beri Käpsänçilär qışlâğining hättâ äbi cävâsi häm özgärgäni, prävläniye şundäy ädämni häsilâtlikdän älib çârvâçılık fermäsigä qoygänligi vä uning örnigä päxtäni fâqät kitâbdä körgän İbrähimâvni täyinlägäni çäkki bolgänligi toğrisidä ğäpirdi; songrä ungä kuç-quvvät, ğäyrät bergän nârsä uning äiläviy xuşbäxtligi degän mäzmondä ğäpirib, bu ğäpdän «Qoşçınâr»ni «Qoşçınâr» qılâyâtgän Ormancân bolsä, Ormancânni Ormancân qılâyâtgän uning xätini degän xuläsä çıqardı. Söz Ormancân häqidä ketâyâtgändä, bu ğäplärning hämmäsi xuşâmäd deb qävâğini sâlib otirgän Topänisä özi häqidägi mäqtâvgä kelgändä äğzining tänäbi qâçıb:

- Men nimä qilibmân?.. Mendä nimä ğäp?.. Heçdä, - dedi.
- Xâtin, yâxşi xâtin erkäk kişining boyni, - dedi qâri bu ğäplärgä zor mârâq bilän qulâq sâlib yâtgän Sidiqcângä yüzlänib. – Yâxşilikkä burädigän häm boyni, yâmânlikkä burädigän häm boyni, şundâq emäsmi?

Sidiqcân yâmân xâtinning cäfâsini tärtä-tärtä cänidä cän qâlmägändäy, «Nimäsini äytäsiz» degän mäzmondä baş qımirlätädi.

- Qäni hämmä xâtin häm sizdäy bolsä! – dedi qâri Topänisägä zor häväs bilän qäräb.

Topänisä xıçälät tårtib ergä qärädi:

- Mengä nimä qıpti?..
- Qändigizni uring-dä! Ormancân äkäm çızgän çızığingizdän çıqmäydiläirmi? Çıqmäydilär! Yâ çıqädiläirmi?

Topänisä yâlgândän qävâğini sâldi.

- Negä? İxtiyâr özläridä.
- Toğri, ıxtiyâr özläridä, lekin sizgä mäslähät sâlädilär, mäslähätینگizgä yürädilär-dä, yâxşi mäslähät bersängiz yürmäydiläirmi? Yolingizgä yürgänläri, çızgän çızığingizdän çıqmägänläri şu-dä!
- Yâxşi mäslähätgä hämmä häm yürädi, - dedi Topänisä.

- Toğri, lekin yaxşı məsləhət həmmädən çıqävermäydi-dä. Bizning xätinlärdän häm çıqsä-çı! Yaxşı məsləhət emäs, bir ağız bämä'ni gäp – äncärä şäfe!

Qări özining xätinini yämänläb ketdi: şälini saçmäsdän tüyälmäydi, süv qäynätsä häm tägigä äldirib qoyädi, bäläsining burni həmmäväqt äqıb turädi, näsihät qılinsä esnäydi...

- Özigä häm qıyin, mengä häm qıyin! Qıyin, cüdä-cüdä qıyin! – dedi qări, - sizdäy singlimiz bolsä-yü, biz şunäqä qıynalıb yürsäk...

Topänisä külgidän läbini yiğıştirälmäy ergä qärädi.

- Men nimä... men nimä qılämän...
- Şuni qalıpgä sälüb bermäsängiz bolmäydi, singlim. Bir singillik qiling! Hä, äytgändäy, kelingiz sizgä örik berib yubargän edi. – Qări tügünçäni açıb örikdän ikkitäsini sidıqcängä uzätädi. – Zäb örik ekän-dä. Känäl bitib, süv seräb bolib bağ-pağ qılğanimizdä älbättä şuning dänägidän ekämiz... Şundäy qiling, singlim, kelingizni pöyäbgä çıqaring. Sizgä, sizdäy xätinägä bu heç gäp emäs. Uning sizgä heç äğırligi tüşmäydi. Siz bilän birgä bolsä bäs. Ädämning ädämägä äksi urädi. Həmmä gäp mänä şundä. Buni kelingizning özi häm bilädi. «Topänisä äpäm bilän birgä bolsäm iş bilär edim, gäp bilär edim, tüşüngän xätin bolär edim», dedi. Siz bilän bir brigädädä bolsä bäs. Men şu toğridä Botäbäy äkämägä gäpirmäqçı edim, mengä «yoq» desälär... yoq demäydilər-kü! Mäbädä yoq desälär, sizning äytişingiz nâquläy bolib qâldi deb indägänim yoq. Buni siz äytsängiz yaxşı bolärdi. Şundäq qiling, sekin äyting...

Qärining bu gäpläridän keyin Topänisä bunäqä işlärgä heç qaçän äräläşmägänini äytişgä nâmus qıldı-yü, «xop» dedi, lekin şu bilän köngligä cüdä kättä gäşlik tüşdi.

Qări göyâ xop desä-demäsä şu işni qılışdän köngli toq bolgändäy, uning cävâbini kütmäsdän Sidıqcängä yüzländi.

- Täbingiz qaçgäni yämän bolipti-kü, äşnäm, Änzirät xäläning üyigä qaçän bäräsiz? Bäräsizmi?

Sidıqcän başını yänä yästıqqä qoyıb cävâb berdi:

- Qıslâqqä ketib, tüzälgänimdän keyin qäytib kelmâqçımän.

Qâri xuddi fävqulâddä bir hikmät eşitgändäy, âğzini vâ közlärini kättä açıb Topänisâgä qärädi. Topänisâ sidıqcânning sözini eşitmägän vâ öz yol bilän bolib başqa yâqqä qäräb otirgän edi, şundâq bolsä häm qâri «bu gäpning fähmigä etdingizmi?» degän määmundä ungä baş irgätib qoydi. Sidıqcân bu gäpning nimäsi qârini bu qädär häyrätgä sâlgänini bilälmäy qâldi.

- Şundâqmi? – dedi qâri yänä zor gäp kütgändäy kättä ıxlâs bilän uning yüzigä tikilib. – Qıslâqqä kimingiz bâr?
- Ânäm bâr, ukäm bâr.

Qâri dârhâl mä'yüs qıyâfägä kirdi.

- Öh-öh-öh! Hä ânä-yä! Ânäyızâr! Şörlük ânä hâzir qändäy tüşlär köräyâtgän ekän! Üy-câyıngiz bârmi?

Sidıqcân közigä yâş kelib, zörgä cävâb berdi:

- Bâr...
- İye, ânängiz bolsä, üy-câyıngiz bolsä... dävlatkü! Nimä qılâsız müsâfirçılıkdä? Özingizni müsâfir qilib, ânängizni müsâfirdäy qilib... Hâzir häm unça bilinmäydi – yängi kelgänsiz, özingiz yäkkä, bittä üydä tursängiz, başıngiz mänä bunäqä yâstıqqä tersä... bir qultüm süvgä zâr bolib «vây» degäningizdä «qäering âğriydi?» degüdäy kişi bolmäsdän yâtsängiz... Bundän yâmâni bârmi! Änzirät xälä häm yürägi târginä bir kâmpir, bolâr-bolmäsgä xärxäşä qılädigän... uyi häm görgä oxşaydi.

Şundän keyin qâri müsâfirçilik qändäy yâmân ekänligi, bu toğridä kimlär nimälär degäni, hâzirgi zämân ädämläridä göyâ bir-birigä mehr-muhäbbät qâlmägänligi, Änzirät xäläning fe'l-âtrâfi vâ kim bilän urışgäni-yü, ungä nimälär degäni, älläqäerdägi ğärib görüstänlik toğriläridä gäpirdi. Bu gäplärning hämmäsini Sidıqcângä cüdä xäyrixâh bolib, däm-bädäm uning peşänäsini işläb körüb, qolini siläb gäpirdi. Sidıqcânning közigä qärb singäri qâp-qârânğı vâ târ üy, qäynänäsi singäri olgündäy bädcahl vâ şänğı kâmpir, özining bemâr yâtgäni, ölgäni fâqät boyrä sâlingän vâ üsti açıq tâbutdä tört kişi kötärib ğärib görüstängä âlib ketäyâtgäni körinib ketdi.

Sıdıqçan şu yâtgäniçä üyqugä ketgän ekän, bir vâqt közini açıb qäräsä tepäsidadä Ormâncân turıptı. U közlärini kättä açıb, Ormâncânning yüzigä tikilgäniçä örnidän turmâqçı bolgän edi, Ormâncân elkäsidadän bäsdi.

- Qımirlämä, qımirlämä! Xoş, nimä qıldı? – dedi uning yänigä otirib, - ukâl yâqmäpti-dä. Heç nimä qılmäydi, bir sen emäs, yänä yetti kişi şunäqä yâtipti... Cüdä qorqâq ekänsän-kü!
- Qışlâqqä bäsäm, bir –ikki kün turib, tüzälgänimdän keyin kelsäm degän edim.
- Negä, bu yerdä tüzälib bolmäs ekänmi? Fäqät şuning üçün qışlâqqä barmâqçımısän?
- Bâşqä nimä bolär edi?
- Râstini äytäver, ägär...

Sıdıqçan turib yânbâşladi.

- Soräng, Ormâncân äkä, hämmädän, hämmädän soräng... Bältäbây äkämädän, Rözimätdän, Ziyädäxân äpändän soräng... Botäbây äkämädän soräsängiz häm bolädi.
- Bilämän, bilämän, - dedi Ormâncân külimsirb. – Dürüst, yaxşı işläbsän, könglingdä ketiş bolsä bunäqä işlämäs eding.
- Siz mening könglimni bilmäysiz, Ormâncân äkä,
- 119
- Könglingni bilib qälärmiz. Kâlxâz nimä ekänligini sen häm bilib älärsän. Gâp şu: heç qäyâqqä barmäysän.
- Uzâq yätib qâlsäm...
- Ävväli şuki, ertägä ätdäy bolib ketäsän. Undän keyin, uzâq yätib qâlsäng nimä emiş? Birävgä äğriling tüşmäydi. Kâlxâzçılık, bittä ädämning äğrilingi munçä ädämğä bir misqâldän häm tüşmäydi.

Sıdıqçan ilcäydi.

- Ertägä örnimdän turib ketädigängä oxşaymän, hâzir häm äncä engil tärttim.

Ormancân turdi. Sidıqcân Änzirät xäläning üyidän başqä tåpilmåsmikin deb sorågani åğız açdı-yü, soråmadı. Ormancân uning bir nimä dämåqçı bolgänini päyqåb:

- Hä, nimä demåqçısån? – dedi.
- Änzirät xälä bilän gäplåşib qoygånmisiz?

Ormancân yålt etib ungä qåradi.

- Åtini hām bilib ålibsån-kü. Gäplåşgånmän, Änzirät xäläng meni hār körgänidä seni soråydi. Xop, uxlä, ertägä gäplåşåmiz.

Ormancân çıqdi. Köçädä åt kişnadi.

4

Änzirät xäläning eri kåpsånçılårdän bolib yer islåhåtidä yer åldi-yü, engini şimårişgä ülgürålmåy qazå qıldı. Änzirät xälä undän ikki yåşår oğli Mådråyim, on beş yåşår qızı Kimsånåy bilän qåldi. Ne-ne ümidlår bilän ålingån yer, bålålår yåş vā Änzirät xäläning özi dårdçıl bolgäni üçün, eküvsiz qålib qorıqqå qoşilib ketdi.

Mådråyimni sål'såvetning oşå våqtdågi räisi râyångä ålib bårıb ispålkåmgä yügürdåk qilib qoydı. Änzirät xälä uning hār zāmån beş-tört tångä pül yübårişi yåki birån nårså kötårib kelişidån hām körä «xudå gżåzåb qılğån şu Kåpsånçılår qışlåğıdån» çıqıb kätgånigä, oşå yåqlårdä yürså peşånåsi åçılışigä xursånd edi.

Kimsånåy boygä etdi. Änzirät xälä uni şu yerdån çıqqån ådåmlårgä bermåy Çırıkciydågä uzåtđı – xåtinı ölgån, ortå yåşlårdågi özigä toq bir kişigä berdi. Änzirät xälä şu işni qılğånidä küyåvning özigä toqlıgidån hām körä Kimsånåyning «xudå gżåzåb qılğån şu qışlåqdån» çıqıb ketså båxti åçılışını, xåtinı ölgån vā ortå yåşlık kişigä tegså tili uzun bolışını közdä tutgån edi. Biråq u ådåm, xåtinı bår ekån, bir yıl ötår-ötmås Kimsånåyning üstigä köçirib keldi. Kimsånåy kundåş åzåbigä bir yılçå çıdådı-yü, åxırı bolmådi: qolidä oğılçåsi Håşımcån bilän qåytib keldi. U bir yårim yılçå ötgåndån keyin, şu erlik Åbdüvåli degån bir kişigä tegdi. Bu ådåm ıçküyåv boldi. Er-xåtin kålxåzgä kirişdi. Änzirät xälä endiginä yåruğ kün körışgä ümid båğlågånidä dåmbå vā undån keyin kånål işi båşlåndı-yü, küyåv evåzi håqı bolmågån åğır mehnåtğä tåb berålmåy, Kimsånåynı ålib şåhårgä ketib qåldi. U Håşımcånı hām ålib ketiş toğrisidä åğız

açmägäni üçün bu häqdä nä Kimsänây bir nimä deyä äldi, nä Änzirät xälä. Hâşimcân Änzirät xäläning qolidä qâldi.

Mädräyim oşä künläri äskärlikkä ketdi. Äniq bilgän ädämlärläning äytişigä qarägändä, Mädärim äskärlikkä özi ärizä bergän vä hättä buning ketidän xıylä ävârä bolgän ekän.

Şundäy qilib, Änzirät xälä näbiräsi Hâşimcân vä keyinçalik Ormâncân keltirib qoygän Känizäk degän bir cüvân bilän birgä turär edi.

Uning hävlisi ädäm boyi kelär-kelmäs güväläk devâr bilän örälgän, devârning bä'zi cäyläri ıçkärigä, bä'zi cäyläri täşqärigä qıyşäygän bolib, här er-här eridän qızil sâpâl pärçäläri, tâş, yänä ällänimä bälälär körinib turär edi. Hävlining toridägi äyvânçäning ikki tãmânidä bittädän üy bolib, Änzirät xälä buning birini oşä cüvângä bergän, lekin cüvân bu üydä emäs, Änzirät xäläning özi bilän turär edi. Sidiqcân mänä şu üydä turişi keräk edi. Üy, äynıqsä Änzirät xälä qâri äytgäniçä bolib çıqmädi. U ältmişlärgä bärüb qâlgän, nimcân, yüzi cüdä bürişgän bolsä häm qızil, tâvuşi mäyin vä yâqımlı bir kâmpir edi. U Sidiqcânni öz bäläsüdäy qarşı älib, özi turädigän üygä älib kirdi, dästurxân yazıb, äldigä nân, bir şâkäsä ezilgänraq örik, bir pikâbçädä şâkär qoydi, çây qäynägünçä Sidiqcânning nimädän käsäl bolgänini, kimläri bäriligini sorädi, çây mähälidä gâh külib, gâh yıglämsiräb özi, bäläläri, neväräsi, Ormâncân toğrisidä gäpirdi.

- Dürüst, xudâ xäyrini bersin, - dedi Ormâncân toğrisidä, - bizdän tez-tez xäbär älib turädi, här bäyrämdä Hâşimcânni birän närsä bilän üyqläydi. Ümrini bersin. Hämmädän häm körä mänä bu Känizäkni äbkelib qoygänigä süyünämän. Bu beçäräning häm heç kimi yoq ekän. Änä-bälädäy bolib qâldik. Mengä, äynıqsä Hâşimcângä cüdä mehribân, tâpgänini şu yergä älib kelädi. Men häm, älbättä, tek otirmäy küçim etgänçä qımirläb turämän. Qurt tutämiz. Bu yil kâlxäzgä toqqıztä yäkändäz, on säkkiz mehnät küni işlädim. Qımirlägän qır äşär ekän-dä, şunçä iş qolimdän kelär deb heç oylämägän edim. Mehnät küniğä dän dürüst tüşdikü, päxtämiz äz-dä, pül cüdä kâm tüşdi. Mäyli, mänä bu kânäl bitsä, yängi yer açılsä päxtä häm köpâyädi. Oşändä hämmäning egäni äldidä, emägäni ketidä bolib qâladi. İşqilib, xudâ Ormâncânning ümrini bersin. Özi unçä gäpdän häm emäs, mäclislärdä köp gäpirmäydi, köp gäpirgän ädämğä «gäpning pöskälläsinä äyt» deb turädi.

Änzirät xälä yirtıq-yämäq vä här xıl ikir-çikir işlär bilän mäşğul bolib, keçgäçä Sidiqcanning äldidän cilmädi. Sidiqcân başdä uning xuş qäbul qılğanlığını Ormancân köp pisändä qilib täyinlägänidän deb oyläğan edi, biräq kämpir u bilän küni boyi şu xıldä gäpläşib otirdi vä ungä şundäy mehr-muhäbbät körsätdiki, başdä oşändäy üygä bārgänidän xıçälät bolib qāldi vä qāçān bolsä hām bu kämpirgä sirä esdän çıqmāydiğān bir yāxşilik qılışni köngligä tügib qoydi.

Keçki päyt säyä qäytgändä Änzirät xälä ungä dārçäning äldidägi süpägä cāy qilib berdi. Sidiqcân gārçı hānüz āğzi bemāzä vä bāşi āğırraq bolsä hām, isitmäsi tüşgänidänmi yāki kämpirning mehribānçılıklāridänmi, köngli kötärib tä'bi açılğanidänmi, cüdä engil tārtdi.

Keçqurun köçä eşigi täqillādi-yü, kämpirning «vāy ögriläy! Vāy, girgittān» degän tāvuşi eşitildi. Häyäl ötmäy eşikdän Sämändärāv kirdi. U boyidägi āsilib ālgān Hāşimcanning āğırligidän özini bir āz ārqrä tēşläb, kämpirning tinmäy yāğdiräyātğan sävälläriğä gāh bāş irğätib vä gāh söz bilän cāvāb berib süpägä tāmān kelär edi. Sidiqcân uni körib hāddän tēşqäri qorqdi vä irğib örnidän turdi-yü, süpādän tüşişini hām, tüşmäsligini hām bilmäy turib qāldi. Sämändärāv kelib bālāni süpägä çıqārib qoydi, sorāşgāni Sidiqcāngä qol uzāttdi, sidiqcân hānüz es-hüşini öngläb ālālmāgänidän, uning nimä üçün qol uzātğanini dār hāl fāhmlālmāy häyälläbrāq qol berdi.

- Otiring, otiring, - dedi Sämändāv vä çontägidän ikkitä xorāzqānd çıqārib bālāgä berdi. Bālā süpādän säkrāb tüşib, çāpqillāgāniçä köçägä çıqib ketdi.

Sidiqcân Sämändärāv gä bāqrāyib qārāb turār, āftidän, uning bu yergä nimä üçün kelgānini yūzidän bilişgä hārākāt qılār edi. Kämpir hānüz gāh külib, gāh közigä yāş ālib tinmäy gāpiräyātgāni, dām-bādām sävāl beräyātgāni üçün Sämändärāv uning hālätini päyqāmādi.

- Äymä-āyigä ikki āy boldi, bālām, - dedi kämpir yānā közigä yāş ālib, - nāinki ikki āydä bir yoqlāsāngiz... Mening sizlārdän bāşqä kimim bār? Kimsānāy u yāqdä, küyāv bolmäy ölgür nā öligini körsätädi, nā tirigini. Mānā, dāmbä bitdi, kānāl bitäy deb qāldi, endi qızgināmni ālib kelsä ölädimi! Körişipti, bāzārdä murç, qālāmpir sātib otirgān emiş. Öl, bu küningdän!

Sämändärāv küldi.

- Undâq bolsä bu yergä qäysi yüzi bilän kelädi?
- Hä, şuni äytämän-dä, bu yergä qäysi yüzi bilän kelädi? Orâqdä yoq, mäşâqdä yoq, xırmândä hâzir... Başqälärning cäni cän emäs ekänmi! Bu âradä qızım mörlük uning käsâfätigä qâldı. Kimsänây bolgändä hâzir brigädä bolär edi. Ğayrätli, âriyätli cüvân edi. Mänä, Känizäk zvenâ bolär emiş, Kimsänâyning Känizäkdän nimäsi käm edi! Hä, äytgändäy, ğäläti tüş... bilmäymän qäer ekän... yänimdä kim häm bär ekän... Äy ikkitä çıqqän emiş! Men äytämän, vây xudâ... Şu yerdä Mädräyim päydä bolıptı... Hä, yoq. Mädräyim häm şu yerdä ekän. Mädräyim: «Änä, kördingizmi?» deydi. Bilmäymän keyin nimä boldi. Sädäqä berdim.
- Yäxşi, cüdä yäxşi tüş köribsiz, - dedi Sämändärâv, - âyning bittäsi oğlingizü bittäsi kelin; oğlingiz oşâ yâqdän âydäy bir xâtin âlib kelädi.

Kämpir xuddi hâzir oğli kelin bilän qol üşläşib kirib kelâyâtgändäy, eşikkä qärädi.

- Vây äğzingizgä yağ, oğlim! Kelin körädigän künim häm barmikin!
- Kelin qılgäni bisâtdä heç närsä barmi?
- Kâlxâzdän nimä tegsä şuni sändıqqä täşläb qoyâyâtıbmän. Bisât deysiz, mening bisâtim sizlär-dä, oğlim! Mening sizlârdän körgänimni, körâyâtgänimni heç kim öz fârzändidän häm körgän emäs.
- Bizdän xursändmisiz, äxır? Negä bolmäsä bizdän nâlibsiz?

Kämpir uning sävâligä tüşünmädi şekilli, ängräyib turib:

- Nimä? – dedi.
- Oğlingizgä nimä deb xät yâzdirib yubârdingiz?
- Heç nimä... nimä qıldı?
- Oğlingiz räyân icrâiyä kâmitetigä, ortâq Mävlänbekâvgä xät yâziptı, xätidä: «Änäm cüdä äbgâr bolib, küni gädâıçılıkkä qâlgän emiş» depti. Bu qândâq boldi?

Kämpir oğligä dârhâcîqât şu mäzmundä xät yâzdirib yubârgän, lekin uning bu toğridä räyân hükümatlârigä xät yâzişini sirâ xâyâligä keltirmägän edi, gângib qâldı.

- Vây öläy, bu nimä degäni?

Sämändäräv etigining qoncidän tünükä qutiça çıqarıb mähärkä örädi.

- Bilmäysizmi? Nimä degäni bolär edi, sävet hükümäti râyândän köçib ketgänmi degäni-dä!

Kämpir oğligä yâzgän xätidän bundäy mä'nâ çığışını heç öylämägän ekän.

- Men undâq degänim yoq...
- Kim äytdi bolmäsä? Xät yâzib bergän kişi özidän qoşıptimi? Xätni kimgä yâzdirgän edingiz! Täyinlik ädämmidi?
- Cän oğlim, Mäqsudäli, u yağını süriştirmäy qoyä qâl. Menginä oläy! Şundâq deb xät qılsäm Mädrayim keläqälärmikän debmän... Sağingänimdän...
- Şungä işânsäm bolädimi?
- Niyätimgä etmäydi... u boyning üzilmägür häm darrâv sizlärgä xät yâzäqâlmäsä nimä bolär ekän!
- Hä, kimgä yâzsin bolmäsä, Äxunbâbâyevgä yâki Käliningä yâzsä bolärmidi? Oşâ mirzängizgä yänä bittä xät yâzdirib bär gäpni äyting. Negä oşändâq xät yâzdirgäningizni oğlingiz bilsin. Bälä beçâräni täşvişgä qoygäningizni qäräng! Oylämäbsiz-dä!..

Şâm vâqtidä mälläräng keng köyläk kiygän vä güllik sâriq dürrä bağlägän orta boyli, äzğinginä, yigirmä-yigirmä bir yaşlärdägi bir cüvân keldi. Cüvân eşikdän kirişi bilän bulärni körüb bir toxtädi-yü, dürräsini qäytä bağläb, toğri süpâ tãmangä keldi, Sämändäräv bilän qol berib soräşdi, Sidiqcân bilän qol bermäsdän, lekin köpdän täniş ädämdek körışdi, hâl-ähvâl sorädi, songrä, birdän läbi pirpiräb, höngräb yubardı-dä, dürräsining içi bilän yüzini bekitib teskəri ögirildi.

- E-e-e, xoş, Känizäxân, nimä, nimä boldi, kim urışdi? – dedi Sämändäräv.

Känizäk ikki-üç hiqılläb:

- Botäbây äkäm mäsälängni mäclisgä sälämän dedilär, - dedi.
- Qänäqä mäsälä ekän?

Känizäk engi bilän bürninig ikki yänini tez-tez ärtär ekän, Sämändäräv gä köz qri bilän qärädi.

- Siz äytgändirsiz-dä... Özingiz äytgänsiz!

Uning otirişi, qarashi, opkalab gapirişi, bütün carakati Sidıqçangä cüdä çırâyli körindi. «Yıǵlaşi häm çırâylik-ä külişi qänäqä bolsä ekän» deb könglidän ötkäzib qoydı.

- Nimä gap özi? – dedi Sämändäräv, - ävväl nimä äkanini biläy, äytgän bolsäm äytdim deymän.
- Äytmägän bolsängiz... äyting, mäclisgä sälmäsinlär... mäyli, mehnät künimdän qırqşinlär... Bolgän iş şuki, oşä küni tüşlik mähälidä Xälmuräd äkaning zvenäsida üçtä ketmân oyqıldı. Bu ketmânlär cöxäripâyä içdän tâpildi, dârräv tâpildi, heç kim işdän qalgani yoq. Şuni bizning zvenâgä tünkäşipti, râstdän häm bu işni bizning zvenädägilärdän biräntäsi qılganlıǵı äniq edi. Heç kim boynigä älmädi. Qaräsäm, bütün zvenâ qarä bolädigän, men boynimgä älä qıldim. Älmäy häm öläy...

Sämändäräv öyläb turib:

- Oşä zvenâ bilän müsäbäqä qılgänmidiläring? – deb sorädi.

Känizäk, äftidän, şuni äytmäqçı emäs edi şekilli, näilâc:

- Hä... - dedi.

Sämändäräv zähärxändä qıldı.

- Ketmân yaşirib otiräsizlärmi, keçäsi çıqıb ğozäsini yülsäläring bolmäsmidi?

Känizäk yanä yıǵlämsirädi.

- Vây, meni negä qoşäsiz! Äytdim-kü...
- Xäyr, änä sizlär müsäbäqädä yütib çıqıdäläring, bu yütişdän nimä fäydä? Kälxâzgä fäydä? Bunäqä işni bir-biridän xäridärini qızğänädigän, birining dökâni birpäs yapilsä başqäsi köprâq fäydä körädigän, şuning üçün bir-birini ğäcib täşläşgä täyyär turgän dökândärlär qılsa bolädi! Bu qänäqä müsäbäqä boldi? Müsäbäqäning mä'näsini biläsämi özing?

Känizäk, kâmpir keltirgän çırâqni älib ortäğä qoyâyätib, Ormâncândän eşitgän gapini qäytärdi:

- Bilämän, müsäbäqädâş ikki kişidän birining yütüǵı ikkinçisining räşkini emäs, häväsini, ğäyrätini keltirişi keräk, - dedi.

- Bu gâpni yaxşı yâd âlibsânü mâ'nâsigâ tüşünmäbsân-dâ. Şu qılğan işläring müsâbâqädâş zvenâning häväsini, ğâyırätini keltirär emişmi?
- Vây, tâğın meni qoşäsiz-â...

Känizäk küyib-pişib yänâ tüşüntirmâqçı bolğan edi, Sämändärâv sözini boldi:

- Xop, äğär ketmân emäs, pül yoqâlgändâ boyninggâ âlârmiding?
- Yoq, âlbättâ...
- Hâ, bäräkälllä! Uyälär eding-â? Bungâ negâ uyälmäding? Çunki «hâ, nimâ qıpti, ketmân yaşirgân beçârâ zvenâgâ yaxşilik qılmâqçı bolib, zvenâ yütib çıqsın deb şu işni qılğan-dâ», deb öylägänsän. Ehtimâl, bu işni boyningâ âlgäningdâ täntilik qıldım deb zvenâ âldidâ qänçâ kerilgân bolsäng! Äğär zvenâ häm şuni täntilik dev bilgân bolsâ ketmân yaşirgân kişiginâ emäs, bütün zvenâ sâtsiälistik müsâbâqäning mâ'nâsini bilmäs ekän... Qäçän bolgân iş bu?

Känizäk eşitilär-eşitilmäs cävâb berdi:

- Änçâ boldi...
- Botâbây endi eşitiptimi?
- Yoq, oşändâ eşitgänlär.

Sämändärâv bir qâşi pâst vâ bir qâşi bäländ bolib, uçıb qâlgân mähârkäsini çırâqdän tütätib âldi. Sidiqcâanning gümâniçâ, u hâzir Känizäkkâ qättıqrâq bätädigän birân gâp äytişi keräk edi. Birâq uning çehräsidadı bu tündlik dârrâv oyqâldi. U Känizäkkâ açiq çehrâ, hättâ xıyâl tâbässüm bilân qârâb:

- Qorqmâ, şu çâqqäçâ mäclisgâ qoymägän âdäm endi qoymäydi, - dedi.

Känizäk bilâlmây qâldi: bu Sämändärâvning täsälli bergänimi, Botâbâyni qârälägänimi? Känizäk uning yänâ bir nimâ deyişini vâ şundän keyin mâ'lum bolışini kütdi. Sämändärâv bâyädän beri Känizäkning ketidâ qolini ârqâsigâ qilib tikkâ turgân bälägâ qârâdi.

- Xoş, Hâşimcân, xuddi sürät âldirâyâtgân kişigâ oxşâb turibsân? Beri kel.-

Hâşimcân, xuddi tiyğänib yiqıldigändây, bir qoli bilân Känizäkning elkäsini uşlägäniçâ ikki qädâm âldingâ bâsdi-yü, lâttägâ orâlgân bir nimäni uning qoligâ berdi vâ

därhâl Känizäkning ärqäsiga bekindi. Sämändäräv lättäni âlib ikki dänä gäykä, bir dâhä tişlik mis pärräkni kördi vä bälä bu närsälärni nimä üçün bergänini ängläy älmäy:

- Öhö, bulärni qäyâqdän tâpding? Buni nimä qılsäk bolädi? – dedi.

Hâşimcân darräv örnidän turib Känizäkning qulâğığa piçirlädi. Känizäk äğzini vä közlärini kättä açıb ungä qulâq sâldi-yü, birdän piçirläb külib:

- Träktâr yäsägäningizdä işlätär emişsiz, - dedi.

Sämändäräv zävq qilib küldi vä bäläni qolidän tårtib âlib bäğrigä bâsdi.

- Bäräkällä, bäräkällä! – dedi.

Sıdıqcân küni boyi bu bälägä birän âğız gäpirmägänidän, uni hättä päyqämägänidän xıçâlät tårtib hâzir sözgä äräläşişni lâzim tâpdi.

- Bu kişi träktâr yäsäşni bilädilärmä-ä, Hşimcân? – dedi bälägä yâqın engäşib.

Bälä, sämändärävning träktârsâz üstä ekänigä cüdä ämin bolsä keräki qättıq baş irğätädi.

Şundän keyin söz träktâr, kânäl, yängi açılädigän yerlär, paxtä toğrisidä ketdi. Änzirät xälä kelib yänä qızı, küyâvi toğrisidä gäpirdi. Mädäyimgä yübârgän xäti häqıdä gäpirib yänä özining yâmân qarigänidän, äncäyin närsälärgä fähmi etmäydiğän bolib qâlgänidän nälidi. Şundäy qilib Sämändäräv Känizäkning qılmişi toğrisidä bvsqä gäp açmädi.

Känizäk dästurxân yâzib ävqät keltirdi. U bir kâsâ âşni Sämändärävning âldigä qoyâr ekän:

- Äyb qılmäysiz-dä, Mäqsudäli äkä, xäläm sök âşi qılıptilär, - dedi.

Sämändäräv sâpi uzun, âğır yâğaç qâşıq bilän âşni şâpirär ekän, cilmäyib:

- Mäyli, hâzirçä äybi yoq. Äyb qılädigän vâqt häm kelädi. Lekin, - dedi Sämändäräv qâşıqni sâlmâqläb, - häli häm mänä bunäqä qâşıq tütüş äyb. Bungä yoqçılıkni, kâmbägälçilikni väc qilib bolmäydi.

Sämändäräv âşni tez içdi vä başqälär häm içib bolgändän keyin ketgäni qozğälädi.

U ketgândan keyin, xuddi bütun hävlini toldirib cändän-xuşân sühbät qilib otirgän bir tälây mahmân birdän çıqıb ketgändäy, hävli hüvillab qıldı. Änzirät xälä oşä xätni nimä üçün yübârgänligi, yübârib çakki qilgänligi, bungä Mäqsudäli här qänçä xäfä bolsä vä urişsä häm ärzişi, lekin u beçärä urişmägäni toğrisidä özidän-özi cävreb qârânğidä ivirsib yürär edi.

5

Sidiqcân ertäsigä quşdäy bolib turdi.

U toğân başigä barişini ertägä qoyib, künni şu yerdä ötkäzdi, lekin küni boyi tinmädi: äyvänçäni, här ikkalä üyni, hävlini tázälädi, tolib qalgän kir öräni kömib taşlab başqä örä qázidi, köçä eşigining turmini tuzätädi, Hâşimcängä kämân, qämişdän bir tälây oq yäsäb berdi. Keçki päyt köçägä çıqmâqçı bolgän edi, Änzirät xälä, uning püli yoqligini bilgändäy, saç äldirgäni pül berdi. Sidiqcân häm xuddi birân cäydän ülgürçi pül kütib turgänu, şu pül kelişi bilänâq uning pülünü bir neçä hissä köpätirip berädigän vä buni kämpir häm yaxşi bildigändäy, heç tärtinmäsdän älib çontägigä sâldi.

Keçqurun Känizäk eşikdän kirişi bilän: «sidiqcân äkä, bizning zvenädä işlär emişsiz», dedi. Sidiqcân, buni özi bilgändäy, bu zvenâ qäerdä vä nimä iş qılışini häm sorämäsdän ertäsigä äzändä Kázizäk bilän birgä işgä bardı.

Zvenâ päxtäkâr brigädälär zvenäläridän bolib uning başligi ältmişlärgä bariş qalgän, sävâd çıqariş bäräsidadä Botäbäyning qältis tädbirigä qarşi isyân kötärän çällärdän biri, uning äldidän yâğaç ât minib ötgän oşä Zâkir âtä edi. Zâkir âtä Sidiqcänni bir äz gözä çaptirib körädi-yü, çapıqqä nihâyätdä çeçän ekänini körüb «âtänggä rähmät» dedi, songrä yâzib älmäsä bu yigit qaçıb ketädigändäy, uzâq ävârä bolib uning ätini däftärçäsigä yâzib qoydi.

6

Sidiqcân işgä Zâkir âtä oylägändän häm çeçänräq, gäyrätliräq çıqıb säl kündä bütun zvenâning dıqqätini özigä tärtdi.

U küni boyi vä hättä däm âliş çâğläridä häm tinmäsligigä qarämäy, ulâqçı ätdäy hämişä oynâqlab turär, bütun zvenâni güllätib aşulä äytär, ädämlärgä teğişär, külär, küldirär edi. U nimägä bunçalik xuşvâqt vä nimädän bu qädär xuşbäxt ekänligi toğrisidä öylämäs, mäbädä öylägüdäy bolsä häm köz äldigä Sämändärâv, Ormâncân, Ziyädäxân,

Báltabay, Topānisā, Ānzirāt xālā vā başqālār, şulār bilān bir qātārdā Kānizāk hām kelār edi. Bu ādāmlārning biri mehr-āqibat kōrsātğān, biri märtābāsi uluğ bolişigā qārāmāy, bir ūlfātdāy gāplāşğān vā eng yāqın dostdāy ġāmhōrlik qılğān, biri şu yerdā yūrib pāşānāsi āçilib ketişigā işānç tuğdirğān, biri hāqārātğā qarşı intiqām qolini kōtārmāy hāmşirālik qolini çozğān, biri ānālik mehr-muhābbāti bilān başini silāğān... Kānizāk nimā qılğān? Sidiqcān özigā bundāq sāvāl bermās vā bundāq sāvāl xāyāligā hām kelmās edi.

Bu künlārdā sidiqcān nāqādār xursānd bolsā, Kānizāk şu qādār xāfā vā uning xāfāligigā «rāyāndā kāl xāznı urib çıqqān gāzetā» sābā bedi. Rāyān gāzetāsıdā rāyān pārtiyā kāmıtetining kāl xāzlārdā āmmāviysiyāsiy işlārni küçāytiriş toğrisıdā çıqārgān qārāri e'lān qilingān bolib, şu münāsābāt bilān baş māqālā hām bāsilğān. Baş māqālādā bu iş yāxşı yolğā qoyilğān «Zārbdār», «Qızıl āmāç» singāri ilğār kāl xāzlārning iş tācribālāri umumlāştirilğān, «Nek qādām» kāl xāzıdā yol qoyilğān xātālār vā başqā birmunçā kāl xāzlārdāgi kāmçılıklārning sābāblāri āçıb tāşlāngān, bulārdān xulāsā çıqārilib āmmāviy-siyāsiy işni rivāclāntiriş yollāri kōrsātilğān edi. Baş māqālādā birmunçā kāl xāzlār qātāri «Qoşçınār» kāl xāzining işıdāgi kāmçılıklār hām kōrsātilğān bolib, bu kāl xāzlārdā pārtiyā tāşkilātlāri etārli rāvişdā işlāmāslıklāri nāticāsıdā sātisiālistik müsābāqā vā udārnıklıq qāıdālāri büzilāyātğānligi, bā'zi zvenālār sātisiālistik müsābāqā örnigā rāqābāt qılışib, bir-birlāriening işlārigā xālāl berātāyğānliklāri ālāhidā qilingān. Kānizāk buni öz zvenāsıdā bolib ötgān ketmān vāqeāsi kōzdā tutilib āytilğān gāp deb oylādi. U minut sāyin yūrāgini kemirib ketāyātğān bu dārdni heç kimgā āytmās, lekin āytib, hāsrāt qilib, özini qārgāb, yığlāb yūrāgini boşātğisi, birān āğız bolsā hām tāsālli berādigān gāp eşitğisi kelār edi.

Sidiqcān uning sōlibrāq yūrgānini pāyqādi-yü, pāyt tālib sābābini sorādi. Kānizāk rāykāmning qārāri kāl xāz āktivlāri māclısidā muhākāmā qılınışini eşitib yūrāgi siqilib urgān edi, Sidiqcānnı qāttıq cerkib tāşlādi. Şundāy qāttıq cerkidiki, Sidiqcān nimā gāp bolğānini bilmāy gārāng bolib qāldi. Kānizāk buni kōrib öz qılmişıdān qāttıq xıçālāt boldi vā ūzr āytmaqçı bolib āğız rāstlāğān edi, kōzi cıqqā yāşğā toldi-yü, ūzr u yāqdā qālib hāsrātğā tūşib ketdi.

- Bāring, Ormāncān ākāmğā rāstini āyting, - dedi Sidiqcān, - şundāy bolğān edi, bilmābmān deng. Kündā-kündā ölgāndān bir kündā ölgān yāxşırāq. Lekin Ormāncān ākām urışmāydılār, mānā kōrāsiz, urışmāydılār.

Sidiqçån bu gäplärni bir növ mäslähät tärzidä emäs, küyib-pişiş gäpirdi vä Känizäk könmägunçä qoymädi. Därhäqiqät, Känizäk Ormāncāning äldigä yürägi pökülläb bārdi-yü, gül-gül açılıb qāytdi rāykāmning oşā qārār çiqārılğan mäclisidä Ormāncāning özi häm qātnāşgān, ketmān yāşiriş hādīsəsi başqā bir kāl xāzning bir zvenāsıdä häm bolgān ekān. Ormāncān Känizäkning sözini eşitib xop külipti, songrā, bu qārārning mä'nāsini, äktivlär iştiräki bilän bolädigān açıq pārtiyä mäclisining vāzifāsini tüşüntirib beripti.

Şundān keyin Känizäk Sidiqçānni özigä cüdä yāqın körib, hättā ungäqilädigān hār bir muāmälāsıdān açıq-āydin körinib tursä häm, Äbdüsämädqārini e'tibārgä älmāgāndä, bungä heç kim ähämiyät bermäs edi. Därhäqiqät, Sidiqçån hämmävāqt vä hār qāndäy şārāitdä häm ungä häddān täşqāri, hättā bä'zān xātin kişiğä mäläl kelädigān dārəcädä äq köngillik bilän muāmälä qılār, lekin bundäy muāmälä qılğāndä bir märtä xātin kişiğä älä qārāb äğzi küygānligi könglining köçāsıdān häm ötmäs edi. U, äftidān, ğārāzli muāmälāning hār qāndäy läzzätli nāticāsıdān häm körä sāddä, quvnāq, şirin söz, yāş, çırāyli bir cüvānning şu xıldägi yāqınlıgını, örne kelğāndä qılädigān birān mehribānçılıgını äfzälraq körär edi.

Şundäy qilib Sidiqçån, xuddi zor bāxtgä erişgān yāki oşāndäy bāxtning bosāğāsıdä turgāndäy, terisigä sıǵmāy, qulāǵıgā hār bir tāvuş yāqımlı eşitilib, közigä bütün äläm on säkkiz yāşār qışlāq qızining yüzidäy körinib, eski häyātini eslägüsi häm kelmäy yürär edi.

Mānā şu künlärning biri, iş cüdä qızǵın bārāyātğān bir vāqtdä zvenāgä Ormāncān keldi. U yerni äylānib ğozālärni kördi, qurt egān bittä bārgni üzib Zākir ātāgä körsätđi, keyin çāpilğān ğozālärni közdān keçirdi-yü, qārining qolidān ketmānni äldi, sāpini tutğā urib sindirib täşlädi-dä indāmāy nārigi zvenāgä ötib ketdi. Nimä hādīsä roy bergāni Zākir ātā bārib ketmānni qoligä älgāndä mä'lum boldi: ketmān kışkinä, pāyteşädäkkinä kelār edi. Zākir ātā gāh ketmāngä, gāh qārigä qārāb nimä deyişini bilmāy turib-turib birdān sāqāli silkinib, «hez hezäläk!» dedi-dä, ketmānni uning āyāǵı āstigä kötarib urdi. Kimdir «pıq» etib küldi.

Änzirät xälä, uning yol, müsāfirçilik toǵrisidä gäpirib tā'bini xırä qılğāni vä keyinçālik bu gäplärning hämmäsi yālgān çıqqānidān beri Sidiqçån qārini xuşlāmās, uning hār bir hārākāti, bāstigä nāmunāsib ingiçkā tāvuşi, muşukkā oxşāb yumşāq qādām bāsişi, hämmävāqt sāxtä tábāssum qilib turişi, gäpirgāndä ädāmning yüzigä emäs,

kökrägigä yâki qâringä qârâb gâpirişi, hättâ âş içgändä kâsâning üstigä engâşib, häli qâşiq yâqın kelmäsdän âğzini kättâ açışı häm gâşigä tegär edi.

Şu kün keçqurun dälädän qäytişdä qâri sidıqcângä hämrâh bolib qâldi. Xıylä ergäçä cim bârışdi. Nihâyät, qâri:

- Ormâncân âkâmning cählläri xop tez-dä, - dedi vä tâvuş çıqärmäy qârnini silkitib küldi, - räisning öng qoli bolgândän keyin şu bilinib turmäsä bolâdimi... Äyniqsä xâtin väcigä kelgändä, häy-häy, xudâ öz pânâhidä säqläsin! Bittä-yärimtä âdâm xâtinigä, yâ bolmäsä oynâşigä köz âläytirsä bârmi, häy-häy... özini tâpâlmäsä, eşâgining qâringä pıçâq urâdi!

Sidıqcân küldi.

- Ormâncân âkâmning oynâşi bârmi?
- Endi, ukä, issiq cân... bir tâmâni fermä müdiri... uning örnidä siz bolsängiz-u, köz âldingizdä bâşi açiq bir cüvân qılpillâb yürsä... E, sâddä ekânsiz, ukä!

Sidıqcân toğân yolidä Ziyâdâxângä tegişgäni yâdigä tüşib, nimä deyişini bilmädi. Qâri qıyqırıp uning elkâsigä âsildi.

- Sâddä ekânsiz, ukä! Bundâq iş sizü bizgä härâm, bulärgä hâlâl!.. Mâyli, âş bolsin... lekin yâxşi âdâm, xudâgä qârâb äytgändä bähâsi yoq âdâm! Bâhrâbâddägi üy-câyini, qâvm-qârindâşini, yâr-dostini tâşläb kelib biz bilân häfâ çekib otiriptimi, bäräkällä! Şundâq bolgândän keyin mâyli, xursândçılıgini qılsin. U-bu deydigän âdâmning âğzigä uriş keräk. Kim nimä desä men hämmävâqt âğzigä urâmân.
- Birân gâp bârmi özi? Kim ekân u bâşi açiq cüvân?

Qâri kâytini âğzigä qoyib, xuddi âğdârilgän şişädäy, kül-küllâb küldi.

- Gâp ölsin!.. Qoyä bering...

Qâri birdän özigä ciddiy tûs berib başqâ mävzugä otdi. Bâqâqurullâqqâ kelingändä tösâtdän burilib, Qoşçınârgä qârâb ketdi.

Sidıqcân yol boyi üylâb ketdi. «Ormâncân nâhât şundâq bolsä... U xâtin, u «bâşi açiq» cüvân kim bolsä ekân?» Şu sâvâl başigä kelgändä közigä tösâtdän Kânizâk körinib, Sidıqcânning yürägi üynâb ketdi: «Bârdi-yü, şu bolsä-çı?»

Sidiqçan keyinçalik hərçand urinsä häm bu toğridä qarıdän başqa gäp älälmädi. Qarı bu mävsudä gäpläşini häm xahlämäs edi. Känizäk bilän bir hävlidä turış kündän-kün Sidiqçanning köngligä gäşlik sälä başladı.

Çäpiq tugäy deb qalgän künlär edi. Sidiqçan Änzirät xäläning üyidä turmäslikkä qarär berib, başqa çay sorägäni bir küni keçqurun Botäbäyning üyigä bardi.

Sidiqçan kelgänidä köçä eşiği äldidä turgän bir xätin çetlärib ungä yol berdi. Hävlidä yänä ikki xätin bär edi: biri – ortä yaşlärdägi çotir xätin – tikkä turib Botäbäygä bir nimä deyäyätgän ekän, Sidiqçanni körüb gäpdän toxtädi, ikkinçisi yaşginä cüvän, undän beridä çonqäyib otirär edi.

- Xop, xop, - dedi Botäbäy Sidiqçangä äyvändägi soridän çay körsätib, - xop, qäni otiringlär bolmäsä... Yänä kim bär? Çäqring.

Eşikdägi xätin häm kirib yaş cüvänning yänigä çonqäydi. Bu yigirmä ikki yaşlärdä bolib, bir közi gilyäy edi.

- Xop, qäni, qulağım sizlärdä, - dedi Botäbäy.

Xätinlär bir-birlärigä qaräşdi. Hänüz tikkä turgän çotir xätin şäşib häligilärning qätärigä bärüb otirdi. Heç kim gäp başlämädi.

- Xoş, gäpiringlär, - dedi Botäbäy.

Şu çaq Ormäncän kelib qaldi.

- Gäpirsäk şuki, - dedi çotir xätin Ormäncängä köz qırini täşläb, - ävväl başi eçki toğrisidä... Ärif häzir çärvägä yaxşı qaräydi. Ormäncän äkäm şuni häm işgä säldilär, ädäm qıldilär. Ormäncän äkäm fermä bolgänläridän beri mällärning rängroyi kirib qaldi. Mä'räşgä därmäni etmägän buzäqlär häzir ädämgä tutqıç bermäydi... Lekin eçkilärgä hämmä häyrän: negä Ärifning eçkisi bir tuqqändä ikkitä tuğär ekän-u, kälxäzning eçkiläri nüqul bittädän tuğär ekän! Ärifning eçkisi ikkitä tuqqäni yalgän! Bittä tuqqän! Qalgän bittäsi kälxäzniki!

Ormäncän häyrän boldi: bu häqdä bir märtä gäp bolgän, tekşirilgän, bu dä'vā puç çıqqän edi-kü, negä bu häqdä yänä gäp qozğalıptı-yü, bir emäs, birdänigä üç kişi dä'vāgär bolib kelipti.

- Bu bir märtä tekşirilgän edi-kü, yänä tekşirilsinmi? – dedi Botábây.
- Yänä tekşirilsin! – dedi çotir xâtin. İkkälä cüvân indämädi. Ormâncân, bulärning indämägänigä häyrän bolib sorädi:
- Tekşirilsinmi? Sizlär häm şu eçki toğrisidä kelgänmisizlär?

Çotir xâtin ulärdän burun cävâb berdi:

- Hä, hämmämiz häm ävväl başı eçki toğrisidä, undän keyin Känizäk, Känizäcxân toğriläridä kelgänmiz, - dedi «xân» degändä başını irğitib.

Sıdıqcân yält etib bu xâtingä, songrä Ormâncängä, undän keyin ikkälä cüvängä qärädi. İkkälä cüvân, faqät şundän gäp açılışını kütib turgän ekän şekilli, bir-birigä nävbät bermäy bidirläb ketdi:

- Känizäk zvenâ bolär emiş...
- Başqä âdäm qurib qalıptımı?!.
- Özi nâtäyin bir kelgindi bolsä...
- Qıyşänglämäy ölsin!..
- Şaşmänglär, şaşmänglär! – dedi Botábây qolını kôtärib. – Ävväl eçkini bir yâqlık qılaylık. Başqätdän tekşirilsinmi?
- Tekşirilsin! – dedi çotir xâtin.

İkkälä cüvân yänä bärävärigä cävräb ketdi:

- Tekşirilsin!
- Eçki häm tekşirilsin, Känizäk häm tekşirilsin.
- Ävväl başı Känizäk tekşirilsin! Xudâ kôtärsin...
- Tekşirilib, undän keyin zvenâ qılinsin!

Botábây gäp äsäsän Känizäk üstidä ekänini fähmläb:

- Xop, eçki mäsäläsi yänä tekşirilädi, gümänläring bolsä äytäsizlär, - dedi, - xoş, endi Känizäk toğrisidä nimä deysizlär. Känizäk zvenâ başlığı bolär emiş deb sizlärge kim äytdi? Lekin nävbät bilän bittä-bittä gäpiringlär.
- Bilämiz, - dedi uçälä xâtin bärävärigä. – U zvenâlıkkä yärämäydi. U nimägä zvenâ bolär ekän! Vây!..
- Ävväli şuki, - dedi Botábây, - uni zvenâ başlığı qılış toğrisidä heç qänäqä gäp bolgäni yoq. Lekin zvenâ başlığı bolsä epläydi, ärziydi! Mänä, Sıdıqcân

äytsin. Zâkir âtädän sorängläär... Änzirät xâlâ bilän qurt tutib här qutidän neçä kilâgrämdän pillä berdi. Şu kâlxâzning näfimi? Şunçä qurtgä bärgni başidä täşidi! Birân märtä mendän ât yâki eşäk sorä gäniyoq. Şu hâm kâlxâzning näfimi? Şunçaligi bilän yänä dälâ işidä birinçı! Özi yignäçidâkkinä bolsä hâm qotâsgä oxşagän bā'zi âdâmlärdän ikkitâsining işini qılâdi. Pâxtäning tilini bilib âldi. U hâzir Zâkir âtâning öng qoli! Kâlxâzimizdägi hämmä äyällär hâm şunäqä bolgänidä, ehe...

Hämmä cim qâldi. Änçädän keyin ğilây cüvân ergä qarâb mülâyimlik bilän söz başlädi:

- Bu gäpläringiz toĝri, Botâbây äkä, Känizäkning köp işlärigä âdâmning hävâsi kelâdi. Ötgän yili dâramâd âlişdä köp erkâklär undän uyâlib qâlgänligi hâm râst. Hämmäning hävâsi keldi, lekin yâş, şox! Änçäginä şox... yâş!
- Toĝri, yâş, şox, buning üstigä başi açiq – dedi Ormâncân, - lekin buzuq emäs. Buni özläring hâm bilâsizlär. Kim buzuq desä bekâr äytipti. Âtä-ânâsi bâlâligidä ölib ketgän ekân, âsli şu erlik ekân. Nämängändä ösipti. Nämängändä nimä qılğanini, qändây künlär körgänini bilmâyman, süriştirib körgän emâsmân. Här qälây yâmân yolgä kirib ketgän bolsä, bu yergä kelmäs edi, kelgändä hâm mehnätgä, bu xıldä mehnät qılışgä boyni yâr bermäs edi. Âtä-ânâsining ärvâhini pânâh târtib şu yergä kelipti. Hämmämizni âtä-ânâ, äkä-ukä, âpä-singil örnidä körib şu yerdä qâlipti... Nimä qılış keräk? Nätâyinsân, keçä buzuq eding yâki ertägä büzilip ketäsân deb zvenâlikkä yol bermâslik, ilâci bolsä kâlxâzdänhäydâş keräkmi? Köçädä bittä zânglägän mıx tüşib yâtgän bolsä-kü, keräk bolâdi deb, dârrâv âlämiz, zânglägän bolsä hâm çontägimizgä sâlâmiz, negä bütün başli âdâmni köçägä çıqârib täşläymiz? Nähâtki bütün başli âdâmning qâdri qimmâti bittä zânglägän mıxçä bolmäsä!
- Biz Känizäk kâlxâzdän häydâlsin deyâyâtgänimiz yoq, - dedi ğilây cüvân xıylâ boşâşib, - äyb özidä, bizgä heç qoşilmâydi, nüqul vâdâkâçkädägi rus xâtinlär bilän gäplâşädi. Biz qâyâqdän bilâylik...
- Negä sizlärgä qoşilmâydi? Negä til bilmäsä hâm rus xâtinlärgä qoşilâdi? Âdâm hâm, ğozägä oxşâb, âftâbgä intilâdi, lekin uning âftâbi – âdâmdän körädigän mehr-âqibâti. Âdâm âdâmdän bährä âlâdi. Känizäk, til bilmäsä

häm, rus xâtinlärgä intilsä bundän mä'lum bolädiki, oşälärdän mehr-âqıbat körär ekän, bährä âlär ekän.

Birdän Botäbâyning cähli çıqıb ketdi.

- Bunäqä ıǵvâ gäplärni sizlärgä qäysi unsur äytdi!.. Kim äytdi? Eçkini bähänä qilib bir hâlâl äyâlni qârälägäni keldiläringmi? Hämängni mäclisgä sâlâmän, «Yâş, şox» emiş! Qäni endi hämmäng şunäqä yâş, şunäqä şox bolsäng! Bâringlär, Ormâncân äkäm äytgän gäplärning mäğzini çäqıb, xop üyläb körinlär. Ädämning qädrigä etiş keräk, ädämni qädrleş keräk! Ortäq Lenin äytgän bu gäpni!

Äyällär cüdä nâquläy ähvâldä vä cüdä häm qättiq xıçälätdä qalışdı. Ormâncân buni bilib gäpni çälğitdi.

- Xop, endi äsâsiy mäsälägä keläylik, eçki mäsäläsini yänä tekşirämiz.

Bulär ketgäni qozğalgändä Sidiqcân häm örnidän turdi.

- Xoş, sen negä turding? – dedi Botäbây. Sidiqcân toxtäb, äyällärgä yol berdi. Äyällär çıqıb ketişdi. – Birân iş bilän kelgänmiding?
- Ormâncân äkä, bu xâtin toğrisidä bunäqä gäplär bolsä mening oşä erdä turışim qändäq bolär ekän? Men-kü, qol uzätmäymän, lekin... iläci bolsä mengä başqä cây tâpib bersängiz.

Ormâncân küldi.

- Hä, qorqıb ketdingmi? Hâlâl bolsäng xävâtir qılmä.

Sidiqcân Äbdüsämädqâridän eşitgän gäpini äytgäni cür'ät qılalmädi.

- Här qäläy yäxşi emäs...
- Nimäsi yäxşi emäs, - dedi Botäbây boğilib, - çumçuq pir etsä, yüräging şir etädi... Qoy, bu gäpni! Botäbây bilän Rözimät seni sağınışıpti, känälgä bârgin.
- Bârämän, - dedi Sidiqcân, - özim häm şuni äytmäqçi edim.

Sidiqcân çıqıb ketdi.

Şu-şu boldi-yü, Sidiqçân Känizäkdän özini mumkin qädär âlib qaçışgä, işdän vä işgä u bilän birgä ketmäslikkä, gäpläşmäslikkä, gäpläşgändä häm qävâğini açmäslikkä häräkät qıldı.

7

MTC yâzi bilän här xıl bâstirmälär, binälär sâldi. Şu binâkârlıklärdä vä MTCning özidä işlägäni här yâqdän türli-türli âdämlär keldi. bu âdämlärning köpçiligi tâ işgä kirib üy-cây tâpgüniçä Qurbân âtäning qızıl câyxânäsidadä turär, undän keyin häm ertäläbu keçqurun tâpgän-tutgänini kötärib cây içgäni şu yergä kelär edi. Bu yil yâz qızıl câyxânä umumän gäv cum boldi.

Qurbân âtäning qoli-qoligä tegmäs edi. U yârdämçü soräb ikki märtä direktârgä ärizä berdi. Direktâr bäquvvät, äbcir bir yigitni yârdämçü qilib bergän edi, bu yigit bir äy işlär-işlämäs traktârçılıkkä oqıgäni ketib qâldi. Şundäy qilib, Qurbân âtä änäsining qäbrini ziyârät qılğäni Käpsänçilär qışlâğığä mäy bäyrämidadä kelgäniçä başqä kelälmägän edi. Bu yil küz yäxşi kelib çâyxânä âktiyäbr' bäyrämigäçä yängi sâlingän qışki binägä köçib kirişi vä bäyrämğä açılışi keräk edi. Biräq yängi qışki binäning içki pärdâz-ändäzläri bitmädi. Çâyhänä bäyrämädän keyin açılädigän bolib qâldi. Qurbân âtä mänä şu päytdän fäydälänib änäsining qäbrini ziyârät qilib kelädigän boldi.

Qurbân âtä Käpsänçilärgä cönägäni täyyârlık köräyätgänidä Ğiyäsiddin mäxsum kelib qâldi. U âtägä qäräşgän boldi, songrä, Käpsänçilär qışlâğını mäqtäb, köpdän beri oşä yergä bariş ärzusidadä yürgänligini äytdi.

Ğiyäsiddin mäxsum şu Beşserkä qışlâğının ruhâniyläridän bolib, bundän ikki-üç yil burun Sädälik mäçitdä sofilik qılär edi. Nämâzxân yildän-yilgä kämäyib, mäçit öz-özidän yapilib qâlgändän keyin mäxsum üyliklär «xıtmätigä» ötdi vä bä'zän bittä-yärimtägä râm açış bilän tiriklär «xızmatini» häm qilib yürär edi qurbân âtä u bilän ötgän yili tänişgän. Mäxsum Qurbân âtäning bedäm-däräk yoqâlgän ciyäni toğrisidä özining täxminlärinini, oşä urışdä ölgän yäki cänini âlib qaçgän âdämlär häqidä bilgän vä eşitgänlärinini äytib berdi, keyinçälik, Qurbân âtäning iltimäsiga körä, u yâq-bu yâqqä däräk häm sâldi. Mänä şundän keyin ikki äradä münäsäbät päydä bolib, mäxsum sāmāvārgä bä'zän kelib turädigän bolib qâldi. Qurbân âtä uning sühbätini xuşlämäsä häm âdämning yüzi ıssıq – hämsäfär bolış toğrisidägi säzäsini öldirälmädi.

İkkâvi keçki päyt yolgä çıqdi. Ulär qâş qâräygändä Kâpsänçilärgä etib kelişdi. Mäxsum, özi äytişçä, eski qädrän äşnäsî Äbdüsämädqârinikigä qondi, Qurbân âtäning mölcäli esä keçäni Ormâncânnikidä ötkäzib, ertäsî keçgä qâlmäy qäytiş edi.

Qurbân âtä keçki päyt qäytmâqçı bolgändä Ormâncân: «Ertä bäyrämni şü yerde ötkäzing, ertägä kânâlimiz açıladi, toğân başidä kättä säyil boladi, tāmāşā qilib ketäsiz», dedi vâ qâri-qärtängläрни âlib ketädigän mäsînegä sâlib yubârişni bā'dä qildi. Bu täklif Qurbân âtägä mā'qul tüşdi, bundän täşqâri Sidiqcânni körişî lâzim bolgäni üçün bu keçä hām qâlišgä qârâr berdi. Sidiqcân toğân başigä ketgän ekän.

Kânâlning açılış mârâsîmi bäyräm sâât törtgä belgilängän edi.

Ertäsîgä qıyâm vâqtigäçä cimcit bolgän Qoğâzâr qıyâmdän keyin cänlänä başladı. Köçälärdä, mäydânlärdä, tepâliklärdä ädâmlär päydä boldi. Yâş-yäläng elib-yügürâr, häyqırâr, bälälär u yâqdän-bu yâqqä çâpâr, şâvqın sâlâr vâ lünclärini şişirib qâmiş sürnäy çâlişâr, bir top qâriyälär mäydânnıng kirâverişidä âftâbşuvâqdä otirişib, âftidän, ävtâmâbil' kütişâr edi. Hädemäy ekinzâr vâ toqâylärni ârâlâb ötgän soqmâq vâ ârâvâ yolläridän qâtnâv başlandı. Qurbân âtä oşâ qâriyälär topigä tāmân tüşib bârâyâtgändä Bâqâqurullâq tāmândän kättäkân âq eşäk minib kelâyâtgän Ormâncân körindi. Uni qâriyälär örâb âlişdi. Qurbân âtä etib kelgändä Ormâncân qâriyälärgä yol yâmân bolgäni üçün ävtâmâbil' bu yergä kelâlmâgänini, bulärni köprik başidä kütib turgänini, u ergäçä âlib bârîş üçün hâzir ârâvâ kelişini äytdi. Şü yerdä turgän mäxsum uning sözigä çândân qulâq sâlmäy, eşäkning boynidän üşläb siltâb, näydäy dikkäyib turgän uzun qulâğini negâdir qäyirib kördi-dä, «Äzizläarning xızmatini qılğän cänivâr» deb säğrisigä şâppälâb qoydi. Qurbân âtä şundän bildiki, eşäk mäxsumgä cüdä-cüdä yâqdi, şü eşäkni minib bârîşgä köngli sust ketdi. Ormâncân hām uning eşäkdä bârgisi kelâyâtgänini bilib noxtäni qoligä tutqâzdi. Mäxsum eşäkni dönglikning âldigä etäklâb keldi-dä, bir irğib minib, Qurbân âtäni imlädi. Qurbân âtä külib uning ârqäsîgä mingâşdi.

Cönâşdi.

Eşäk üstidä ikki kişî bârligini pisând qılmäy, gâh yorğälär, gâh yortâr, mäxsum uzun âyâqlärini sâlänglätib, qâmätini tik tutib bârâr edi. Qurbân âtä bu câylar toğrisidä bilgän, eşitgän vâ körgänläri sözlâb berdi: vâdâkâçkälärdän birining vâ vâdâkâçkälär kântâräsining xârâbäsini, knyâzning qızläri keçqurunläri âtlıq säyâhät qıldirgän

câylärini; kalyäskä tiqilib özi mäyib bolgän çuqurlikni, knyaz' özining qızları və on säkkiz iti bilän yazlib ketädigän bağını və Äbdüvəqqäs eşanning bağını körsätدی. Bu bağlar Qoşçınarning çıqaverişidä edi. Eşän bağning yol tāmānini xıylāginä kattä ğıştin imārätning xärābäsi enläb yātipti. Xärābäning atrāfini, üstini yāntāq, qurāq, şorä, äcriq, kākra bāsib ketgän, uning öng tāmānidägi kattākān hāvuzning içini və boylärini qurib qālgän süpürgi, sässıqkāpā, tozğānmiyā qāplāgän. Bu xärābäni körib Qurbān ātāning köz āldigä Färmanqul və oşāngä oxşāgän dünyāgä nādāmāt bilän kelib, zāhmāt çekib, häsrät bilän ötgän kişilər keldi, bu xärābä nāzārigä oşāndäy kişilärni qān-qārā qāqşātğān äcdähāning emirilgän uyäsıdäy körindi.

Köprikning nārigi yāğıdägi çārrähädä turgän yükkāş māşināning atrāfini yāş-qāri, erkāk-āyāl yüz çāqli kişi örāb ālgän. Ğāvur Xātinlārdän kimdir şāfergä «cān ukä, men māşināgä heç tüşgän emāsmān, heç bolmäsä Qāqırgāçä ālib bār» deb yālinār, yoğān bir tāvuş qāriyālārgä cāy bermāy otirib ālgän Äbdühālıq degän bir kişini sokār edi. Şāfer māşināgä çıqmāqçı bolib tärnäşgän erkāk-āyāllārdän sāçı, sāqāli āqārgānlārniginä qolidān tārtib māşināgä çıqārār, başqālārnıng esä döppisini, römālini başıdān ālib uzāqqā ulāqtirib tāşlār edi. Māşinā hādemāy toldi, güldürädi, qārs-qurs qıldı-yü, ārqāsıdān ādāmlārgä kök tütün pūflāb cönädi. Uning yān və ārqā bārtlārigä āsilgän yāş-yālāng biri özini tāşlāb, biri yiqilib qāldi, bittä-ikkıtāsini māşinādä otirgānlār tārtib ālışdı. Qālgän xālāyıq ävtāmābil' tozitib ketgän çāng yoldān häyqirib, bir-birini çāqirib piyādä yolğā tüşdi. Qorıqni ārālāb ötgän ilāng-bilāng öyldān ğızillāb, ketidä çāng qāldirib bārāyātğān ävtāmābil' hādemāy ufqdä közdān ğāyib boldi.

Māşināgä sıgmāy qālgän çāllār uning qāytib kelişini kütib yol boyıgä, kāmpirilər esä nārirāqdägi tuprāq tepāning üstigä çıqıb otirşdı. Māxsum eşākni köprikning pāncārāsıgä bağlāb āldigä ot yulib sāldi və oşā yerdä, āftidān, tāniş çıqıb qālgän bir ādām bilän gāplāşā ketdi. Qurbān ātā çāllārnıng āldigä kelib bir çekkādä otirdi. Çāllār māşinā toğān başıgä neçā piyālā çāy içilgünçä bārib kelişi, bir kötārişdä neçā tuyā yük kötārā ālışi, uning çırāğı bālāndrāq cāygä örnātılsä neçā mähāllāni yāritişi häqidä sözlāşār, münāzārā qılışār edi.

Bu ārādä yolāvçılār tābārā köpāydi. Āqtāvıq tāmāndān kelgän bir ğuruh osmirlār, yigitlār häyqirib-qıçqirib, bir-birini quvālāşib, oynāşib ötib ketdi. Bulārnıng ketidān hōkiz qoşılğān ārāvādä bir tālāy bālālār qıy-çuv qilib ötdi. Undān keyin trāktār tārillāgāniçā ikkitā brıçkāni tārtib ötdi. Hār ikkālā brıçkādä hām tolā xātin-xālāc, hām mā

çäpäk çälib äşulä äytär, äldingi brıçkädä ortä yäşlärdägi semiz bir xätin otirgän yeridä oyingä tüşär edi. U kämpirlärning röpäräsigä kelgändä çokkäläb, ikki qolini biqınıgä qoyıb müqâm qıldı, çällärning röpäräsigä kelgändä esä qollarını «sâyäbän» qılıb, qâşını «äcuvâz-äcuvâz» qıldı. Qıyqırır külgä kötarıldı. Çällärdän kimdir «dost, käm bolmä!» deb qıçqırır. Käpsänçilär tãmândän bir ärävä qız-cüvân çıldirmä çälib yâr-yâr äytib ötişdi. Bulär vä bulärdän keyin ât, eşäk, hökiz qoşılğan ärävälärdä, piyädä ötib ketgän vä ötib bäräyätgän sän-sänâqsız yâş-qäri erkäk-äyällärni körüb Qurbân âtä bedâm-däräk oyqalıb ketgän ciyänini eslädi: «Oşändä neçä yäşär edi. Bâşi âmân bolsä hâzir yigirmä bir-yigirmä ikkigä kirdi. Qäerdä ekän? Nimä qılıb yüripti ekän? Dürüstrâq âdämgä tüşdimi yâ etimlik, ğäriblik baxtini qärä qıldimi? Äğär ânäsigä tärtgän bolsä, oşändäy qırq yigitgä baş bolädigän äyäl çıqqän bolsä bu zämändä ellikbaşısız, knyäzsiz zämändä qändäq boldi ekän? Bu zämändä uning ânäsi qändäq bolär edi ekän? Färmänqul-çı...» Qurbân âtäning közigä färmänqul körinib ketdi. U häli Qoğazärdä ärävä kütmäy piyädä yolgä çıqqän qäriyälär âräsüdän çıqıb oylning çetidän ilcäyib keläyätgändäy boldi. Uning başidä oşä, güli körinmäy ketgän qärä döppi, üstidä oşä yäktäk, äyâq yäläng... Qurbân âtä, xuddi Färmänqul râstdän häm şu qäriyälär âräsüdän çıqıb qalışı mümkün bolgändäy, boynını çozıb qärädi. Bu çâq mäxsum uning qulâğı âstidä pişilläb, xırilläb: «Yâ älhäzär! Yâ devännäi Bähävädin! Yâ ğävsulä'zäm! Häli ärävädä öyläb ötgän äyälni kördingizmi?» dedi. Qurbân âtä şundäy dargäzäb boldiki, özini tutalmäy: «Qoying, täqsir! Qoying, oynäsin, külsin!» deb örnidän turib ketdi.

Qoğazärdän piyälä yolgä çıqqän qäriyälärdän keyin ärävä kütgänlär häm etib kelişdi. Bir äzdän keyin ävtämâbil' ğuvillägäniçä qäytib keldi vä ästä bürildidä, ğışt etib toxtädi. Uning ketidän ergäşgän çäng buralıb elib yuqarıgä kötarıldı. Uni kütib turgänlär, ötib bäräyätgän oylävçilär çängdä entikib, bir-birini itärib yänä ävtämâbilgä yâpirildi. Yänä şävqın-sürän kötarıldı, şäfergä yäliniş-yälväriş başlandı. Mäxsum birävning elkäsini uşläb, birävning äyâğını bäsib äldingä otdi vä quläyrâq çäygä örnäşib älgänidän keyin otirgän yeridä bär tâvuşi bilän Qurbân âtäni çäqırır. Yäşi xıyläginä otib qalgän bir kämpir özidän häm qärirâq çalıgä «Yürgändä mendän bexäbär qalmäng» deb qäytä-qäytä täyinlär edi. Ävtämâbil' qozğalgändä bir ğävur kötarıldı-yü, keyin çimlik çokdi. Mäşinä ğäh tezläb vä ğäh sekinläb, çäyqalıb ğicirläb, kötarib-kötarib taşläb, mormälähdäy örmäläb ketäyätgän piyädä oylävçilärni vä öng-solgä burilib şäferning ğäşigä täğäyätgän ärävälärni poşt-poştläb güdäk berib bärär, öylning ikki çetigä tizilgän

öylävçilər uni qıyqırıp küzätişär, bälälär çängdä közgä gâh körinib, gâh körinmäy uning ketidän yügürişär edi.

İrgäyzärlär, qorıqlär ârqädä qâlib bepâyân yäylävgä çıqılğaç, âldindä tikkä turib ketäyâtgänlärdän biri uzâq ufqni körsätib: «Hu änä toğânbâşi», dedi. Ufqdä bir neçä câydan âqış tütün kötarilib köm-kök âsmängä ästâ-sekin tärqälmäqdä edi. Yänä bir âz yürilgändän keyin uzâqdä, säp-säpıq ädir etägidä äppâq bolib uzälä tüşib yâtgan däryâ, songrä, särgımtir külräng sährä yüzini vä undägi päst-bäländ döngliklär üstini tutib ketgän ädämlär, ändä-sändä örgimçäkdäy örmäläb yürgän ärävälär körindi.

Mäşinä säyrgähgä kirib bardı vä dudulägäniçä ädämlärni, ätläri çıqarilib qoyilgän qätär-qätär ärävälärni äraläb däryâ tāmängä öynäldi. Ärävälärdägi çetänlärdän, yälpiz, miyâ, pâxälläb äräsidän keçki qāvun, tärvuz, xäzänäklär körinib turär, qâplärdä, kättä-kiçik xältälärdä, sävât vä kəcävälärdä örik, xıydä, mäyiz, behi, üzüm, yängâq, tutmäyiz, nâk, älmä, qāvunqâki, bärğäk, bådâm vä başqâ ävtâmâbilning güdägi äräng eşitilär edi. Qäerdädir çıldirmä gicbänglämâqdä, bir tāmändä mäydä vä şox, ikkinçisi tāmändä kişining qâlbini tirnäydidgän kättä äşulälär bolmâqdä. Älläqäerdä kimdir bäländ ävâz bilän gäpirmâqdä, ädämlär gur-gur külmâqdä. Ärä-sirä «Kep qâling! Emägän ärmändä, egän därmändä», «Ätänggä rähmät!», ällänimäning «Säräsi bu!» degän tāvuşlär eşitilär edi. Mäşinä däryädän äncä beridägi päst-bäländ tepäliklär âldidä toxtädi. Bu tepälikläring üstigä, yänbäğrigä sâlingän kigiz, şälçä, boyrä vä başqâ päläslärdä ädämlär tiqılışib otirär, äbcir yigitlär yügürüb-elib çây, dästä-dästä nân, pätislärdä mevâ-çevä, başqâ närsälär täşir edi.

Qäriyälärni ikki cüvân vä bir nârğul yigit kütib âlişdi. Kämpirlärni yänbäğirdä ğuc bolib otirgän äyällär topigä, çällärni yuqârigä başläb çıqışdi. Yuqâridä on-on beş çâqli möysäfid bu yerdän yäqqâl körinib turgän säyrgähni tāmâşä qilib çäqçäqläşib otirär edi. Mäxsum bir çekkädägi boş câygä çokkä tüşib, Qurbân ätäning etägidän tärtdi. Şu çâq yänbäğirdän kimningdir bäländ quvnâq tāvuşı eşitildi:

- Ässälâmu äläyküm, Qurbân ätä! Sälâm, ätäxân!

Qurbân ätä burilib qäräb yänbäğirdän kiyikdäy säkräb çıqıb keläyâtgan Sidiqcân vä uning ketidän külib qäräb turgän Ormâncânni kördi. Ormâncân Qurbân ätägä qäräb bir nimä deb işärä qıldı, äftidän, «uning süyüngänini qäräng» dediyü, tüşib ketdi. Sidiqcân dârhâqqât, xuddi ätäsi tirilib kelgändäy, ğâyät xursänd bolib quçağini yâzib

kelär edi. U kelä sâlib Qurbân âtâni dâst kötârdi, ikki äylântirip yergâ qoydi, hâl-âhvâl sorâdi, yänâ quçaqlâdi.

- Bâräkällä, oğlim, bâräkällä, - dedi Qurbân âtä külib, - Ormâncân hâr bârgändâ sorâyman... Yüripti, vâqti çağ deydi... Keçâ yoqlâgân edim, bu yâqdâ ekânsiz. Xop öynâb-külib yüribsizmi?
- Şükr, âtäxân, şükr...

Bâyâ qäriyälârnî kütib âlgân yigit çây, bir pâtnisdâ nân, qâvunqâqı, bir qıyıqçädâ sâmsâ keltirib qoydi.

Sıdıqcân mânâ şu kânâl işidâ birinçî kün vâ undân keyin qândâq işlägânini, kimlârdân qândâq mehru âqıbât körgânini, «räykâmimiz ortâq Âhmedâv» qândâq âdâm ekânini sözlâb berdi. Qurbân âtä yaş bâlädây quvânçdân entikib gâpirâyâtgân sıdıqcânning sözlârigâ cüdâ xursând bolib qulâq sâlâr edi.

- Äytmâdimmi, - dedi Qurbân âtä külib, - âppâq sâqâlim bilân yâlgân gâpirâmânmi! Ormâncân oşândâ bizning kâlxâzdâ iş köpü âş âz, hâli-beri yângi etik niyâlmâysân degändâ bu gâplârdân çoçımâng demâdimmi! Bu zâmândâ mehnât qılâdigân kişi xâr bolmâydi, âlbättâ, lekin hâr giyâhning özi sevgân tuprâğı bâr.
- Bunisi toğri, âtäxân, lekin Ormâncân âkâm u gâplârnî meni sinâb köriş üçün äytmâgân ekânlâr. Râstdân hâm iş köp ekân.
- Dâmlâb qoyilgân âş heç qäerdâ hâm yoq. Sâbr qılsâng görädân hâlvâ bitâr...
- Bilâmân, men nâliyâtgânim yoq, âtäxân, nâlimâyman. Bu yerdâ heç kim hâm nâlimâydi. Nâliydigânlâr nâlimâsdân burunrâq kâlxâzni tâşlâb cönâb qâlgân ekân.
- Qâttıqçılıkning qırqı ketib biri qâlgândir endi?
- Hâ, âtäxân, qırqı ketib biri qâlgân, lekin biräkâyi qâlgân. Yiğim-terimni âlgânimizdân keyin bâhârgaçâ ikki yüz yigirmâ gektâr yângi yer âçışimiz kerâk.
- Qânçâ? – dedi Qurbân âtä häyrân bolib.
- İkki yüz yigirmâ gektâr.
- İkki yüz yigirmâ tânâbdir?
- Yoq, âtäxân, gektâr. Bu yerlârnîng köpi toqây. Qışı bilân ârrâkâşlık qilib, tünkâ kâvlâydigân bolib turibmiz.

- Bu bir gäpdir? Şunça yer, yänä buning köpi toqäy bolsä... yoğ-e, mähävâtür... Bolädigän iş emäs. Äynıqsä toqäyni büzib yer qılış...
- Yoq, ätäxân, yäqındä räykämimiz ortâq Ähmedâv oşâ açılädigän qorıqlärni, büzilädigän toqäylärni äylänib körüb, plän qılıb räyändä mäclisgä sâliptilär. U kişi plän qılğan iş bolmäy qâlmäydi. Bolmäydigän işni mäclisgä sâlmäydilär. Lekin qıyınçılık tärtämiz, busiz bolmäydi. Ormâncân äkäm şundâq deydilär.

Sıdıqcân bütün sährâni tutib ketgän, tepäliklärdä, kânäl vä däryâ boyläridä, qızıl temir dârvâzäsi âftâbdä çoğdäy yâlıqlänib turgän toğân başidä yürgän ädämlärgä qäräb cim qâldi. Toğân başidägi tepälikdän birdän döm-döm etgän tãvuş eşitildi-yü, tört kärnäyning äğzi bärävär äsmängä kôtärildi. Tört kärnäyçi gävälärini ârqärä täşläb, qârinlärini çıqarib bärävärigä çalışdı. Tört qärnäyning «vähä, vähä, vähu-vähä» degän tãvuşi başqä hämmä tãvuşlärni bäsib, qulâqlärni qâmätgä keltirä başlädi. Buning âräsidadän üzilib-üzilib eşitiläyâtgän sürnäy tãvuşi eçkining mä'räşigä oxşar edi. Qurbân ätä hämân ciyâni, Färmânqul toğrisidä oylâb sükutgä ketdi.

Bir çaynäk çay kôtärib Ormâncân keldi. uning kelgänini nä Sıdıqcân päyqädi v änä Qurbân ätä.

- Hä, nimägä qäräb qâlding? – dedi. Ormâncân Sıdıqcânning yänigä otirib, - ätäni zeriktirib qoyıbsän-kü.

Sıdıqcân örnidän turib uni torgä täklif qıldı.

- Zerikkänläri yoq, Ormâncân äkä, gäpläşib otiribmiz. Ätämgä qışdä qılädigän işimizni äytib berdim.
- Şu äniq gäpmi, oğlim? – dedi Qurbân ätä, - ikki yüz yigirmä gektär, yänä buning köpi toqäy bolsä...Cüdä qıyın bolär?
- Hä, sekinrâq äytäsizmi, - dedi Ormâncân vä Sıdıqcângä imâ qılıb köz qısdı. – Bu yıl qış kâlxâz yänä elänädigän bolib turipti. Şu eläkdän Sıdıqcânıngiz tüşib ketmäsä deb qorqâmân.
- Endi kättä bolib qâlgänmiz, Ormâncân äkä, - dedi Sıdıqcân kerilib. – Eläingiz yirtilib ketsä häm tüşib ketmäymiz. Dämbä väqtidä ketib qâlgänlär häm ätrâfimizdä äylänib, hid âlib yürgän emiş-kü.
- Kim ekän? – dedi Ormâncân qızıqıb.

- Rözimätning tığəsi.
- Xoş?
- Kelib Rözimätnikidä üç kün turipti. Nuqul kâlxâzni süriştirär emiş. Rözimät bâpläpti...

Ormâncân pâstgä qârâb, yigitlär dâvrâsidä târvuz eb otirgân Rözimätni çağırđı. Rözimät yügürüb çıqđı.

- Qurbân âtä qâttıq xıcâlât târtđı: bu kânâlnıng açılışı bulär üçün hâqıqâtân kâttâ bâyram edi-kü, neçuk bu bâyram bilân nä Ormâncânı qutlâdi-yü, nä Sıdıqcânı?
- Otir, - dedi Ormâncân. – Tığäng kelib ketiptimi?
- Hâ...
- Nimä deydi?
- E, Ormâncân âkâ, nimä der edi. Nüqul kâlxâzni süriştirädi. Buğdâykârlıqlär endi pâxtägä äylängirilsä keräk deydi. Cüdä ğâşım kelib ketdi.
- Nimä iş qılâr ekân?
- Sorâmâdım.
- Nimä deding?
- Nimä der edim... E, tığâ pâxtâ qâyâqdâ, zâb ketib âlgân ekânsız-dâ, mânâ endi biz ketâlmây otiribmiz dedim... Äftimgä qârâb bâqrâyıb turipti... Kânâl qâzigân edik, süv çıqmâdi, endi dâryâgâ toğân sâlmâqçı bolib turibmiz. Dâryâgâ âqıb olsâm mendân râzi boling, dedim.
- Çakki qılıbsân, bâr gâpni äytib, qâling deyiş keräk edi.

Rözimätning rângi özgârđı, közlâridâ hâmişâ oynâb turâdigân tâbâssum ifâdâsi tösâtdân yoqâldı. Sıdıqcân uni heç qâçân bundây qıyâfâdâ körmâgân, şundây qıyâfâgâ kirişini xâyâligâ hâm ketirmâgân edi.

Rözimät ikki-üç âğız râslâgânıdân keyin nihâyât, cüdâ özgârgân bir tâvuş bilân:

- Negâ, negâ qâling der ekân mân? – dedi.
- Yiqıtğân pâlvan yiqılğani kötârib qoyâdi, - dedi Ormâncân Qurbân âtagâ köz qısib.
- Mening tığâm bolğani üçün, mening könglim üçün şundây deyâyâtipsizmi? U hâli tığâm ekân-kü, âtâm tirilib kelmâydimi! Men qâhrâtân qışdâ

âyâğimgä postäk bağlâb, ätälä içib tupraq ârqälâğänmän. Şundây vâqtdä kâlxâzni täşläb ketsä u kötärädigän tupraq hâm mening elkämğä tüşişini bilmâsmidi? Bilâr edi! Nâmârdlik qıldı, Ormâncân âkâ, häcîqızlık qıldı! Pâlvân yiqılğänni kötärüb qoyâdi deysiz, u men bilân bel uşlaşib yiqılğänni yoq.

Ormâncân uning sözlârigä qoşilmâğanini, fâqât râncitmâslik üçünginä ungä qârşi birân nârsä demâğani körinib turâr edi.

- Bilmâğân-dä, oğlim tüşünmâğân, - dedi Qurbân âtä, - bu işlârning âxırı baxâyır bolışigä közi etmâğân.
- Nimâni bilmâpti, nimâni tüşünmâpti? Sidiqcân âkâm kelğänläridä hâm biz hälvâ eb, pâşşâmizni qorib otirmâğân edik. Bu kişi negä dârrâv bilä qâldi, bu kişi negä dârrâv tüşünä qâldi?

Sâmârävçî dâsturxân yâzib, kâttâkân sâpâl tâbâqdä âş keltirib qoydi. Rözimât irğib turib sâpâl âbdâstâdân hämmâning qoligä süv quydi.

Âvqâtdân keyin Ormâncân üstmâ-üst ikki piyâlâ çây içdi-yü, sidiqcângä mehmanlârni tãmâşâ qıldirişni täyinlâb, tüşib ketdi.

Mâxsum âşni köp eb qoyib, «lâxäs bolib ketâyâtibmân» deb tãmâşâğä barmâdi.

Sidiqcânlâr pâstgä tüşib sâl yürâr-yürmäs xälâyıq güvillâb toğân başigä tãmân âqâ başlâdi. Hâdemây bütün tepâliklâr, ârâlıqlâr boşadı. Ârqälârigä ât bağlângân qâtâr-qâtâr ârâvâlâr, kâttâ-kiçik butâlâr, pâyxân bolğân yântâqlâr, qârvâraqâlâr açılıb qâldi. Minglâb xälâyıq tört kârnây bârävârigä vâhâ-hâlâb turgân toğân başigä intilâr, tiqlışâr, itâr-itâr, sur-sur bilân kânâlning âqımigä tãmân silcib bârâr edi. Rözimât oyqâlib qâldi. Qurbân âtâni âvâyılâb Sidiqcân âlgâ intilmâdi, şuning üçün ikkâvi ârqâdä qâlib ketdi. Bulâr turgân câydan toğânning qızil dârvâzâsi üstidä turgân bir guruh âdâmni tûsmâl bilânginä tâniş mümkün edi. Sidiqcân bulârnin içidä özining oyğân gâvdâsi, nâvçâ boyi bilân tâniqli bolğân icrâiyâ kâmitetning râisi Mâvlânbekâvni tânidi. U dârvâzâning öng tãmânigä tikkâ örnâtilğân uzun yâğâçning âdâm boyi kelädigân yeridä pirpirâb turgân qızil bâyraqning yânidä kânâlning âqımigä qârâb turâr edi. Kârnây tâvuşi tindi. Şu bilân birgä bütün xälâyıq hâm cim boldi. Qâerdâdir ât kişnâdi. Dâşt şâbâdâsi dâm-bâdâm püflâb qulâqlârdä güvillâr edi.

Mävlänbekäv toğanning ortäsigä kelib bir lähzä qätib turdi-dä, başini xıyâl silkidi, şuning ketidän «ortâqlâr!» degän tâvuş zorgä etib keldi. räis on minutça nutq sözlädi. Bir neçä märtä qättiq qärsäk, häyqırıq kötärildi. Räs qättiq âlqış vâ urä sädäläri âstidä sälginä engäşib, âldidän ötgän qızıl lentäni kesib yubardı. Lentäning bir içi yuqârığä kötärildi, pırpıradı, ikki-üç äyländi-dä, közdän ğäyib boldi. Bu ândä bāyāgi yāğāçdān bāyrāq şuvillāgāniçā yuqārığä kötärildi-dä, yāğāçning içigä etgāç yānā hām kengrāq yāzilib qättiq pırpıradı. Yānā hām kuçlırāq âlqış vâ urä sädäläri yāngrādi. Şu pāyt toğanning üstigä kâlxāzçılārdān bir neçä kişi yūgūrib çıqdi. Bulārdān biri bāşqālārdān epçillik qilib bir sākırāşdā toğanning pārrāgi âldigä keldi-dä, uning qābzāsīdān uşlāb şitāb bilān burāy ketdi. Sidiqçān uni tānib qıçqırib yubardı.

- İe, Rōzimāt-kū! Ābbā xumpār-ey, mēzā qıldı!

Rōzimāt dārvāzāni kättä açib, dārhāqıqāt mēzā qılgāndāy, qolini ārqāsīgä qilib kerilib turār edi.

Räs qolini bālānd kötardı. Bir lähzä çokkān cimlikdā uning tâvuşi eşitildi:

- Ānālār, ātālār, āpā-singillār, ākālār-ukālār, hārmānglār! Hārmānglār endi!

Ungä bir neçä ming tâvuş bārāvārigä cāvāb qāytardı.

- Bār boling! Sālāmāt boling!

- Rāhbārlārimizgä ming rāhmāt!

Tālāy vāqtgāçā bütün sāhrā gūrillāb turdi.

Birmunçā vāqtdān keyin toğanning tepäsi boşāb qāldi. Uning ikki tāmānidā törttādān säkkiztā çıldırmā «tākā-tum-tāk, tākā-tum-tāk» deb bārāvārigä mēqām bāşlādi. İkki tāmāndān üçtādān āltitā āq kiyingān qız çıldırmā mēqāmīgä āyāq urib, kift qāqıb çıqdi. Şu bilān āblāst' vâ rāyān teātrlāriņing birlāşgān küçı tāmānidān berilādigān kāntsert bāşlānib ketdi. Bulārgä kâlxāzçı hāvāskār āşulāçılār, oyınçılār, qızıqçılār, nihāyāt tārāfmā-tārāf āskiyāçılār qoşilib kāntsert qārāngı tūşgūnçā dāvām etdi.

Qārāngı tūşgāndān keyin ālti cāygā küncārā yāqıldı. Yāşu qāri, erkāk-āyāl ārālāş-qurālāş bolib ālti dāvragā bölindi. Bir yārim ādām boyi kelādigān sepāyālārgä örnātilib yāqılğan küncārālāriņing sārġımtırqızġış ālāngāsi şābādādā bir tāmāngä sälginä qıyşāyib gūrkirār, bulāriņing yāruġı bir-birigä qoşilib, hām māyāq yāriġān edi.

Ormancân Qurbân âta bilân Sidiqcânni sâzândälär yällä qılâyâtgân dâvrädän tâpdi. İkkâvi âldingi qâtârdä otirär, Sidiqcân dâm-bädäm tizzâsigä urib «dost!» yâki «kâm bolmä!» deb qoyär edi. Ormancân bârib Qurbân âtâning yânigä çokkâ tüşdi. Qurbân âta yâş bälädây tâlpinär, özi körgän tãmåşälärni negädir Ormancân körmägän gümân qilib, nüqul ungä tâ'riflär, qäytä-qäytä mäqtär edi.

Sâzândälär bir toxtâb ufâr çalışdi. Dâvrâning bir çäkkâsidän beqäsâm ton kiyib üstidän kök qärgä şahi belbâğ bâğlägân, çustnüsxä döppisini çäkkâsigä qoyib uzun vä oyğân kâkillärining birini âldigä, ikkinçisini ârquâsigä täşlägân bir cüvân çiqib qulâçmi yazdi-dä, gäväsini bir âz âldingä täşläb, sâz mäqâmigä bâşini xıyâl-xıyâl çäyqâb, dâvrâ boylâb yorğälây ketdi. Cüvân dâvrâni üç äylängänidän keyin özi singäri kiyingän bir yigitni târttdi. Yigit nâvçä, sâqâli elpiğičgä oxşägän bir kişini târttdi. Bu âdâm ävväl uyätçän qızlärgä täqlidän nâz qilib, keyin häligi beqäsâm ton kiygân cüvângä täqlidän oyingä tüşib hämmäni küldirdi, songrä Mävlänbekâvning âldigä bârib muqâm qilin turib âldi. Qıyqırıq bolib ketdi. Râis dârrâv örnidän turdi, bir qolini ârquâsigä qoyib, ikkinçi qolini bâşi üzrâ Kämälâk qilib ikki-üç elkä qâqdi-dä, şundây yoğân gävâdâli bolişigä qärämäsdän, bedänädây yorğälädi. Ästâ-sekin bâşlängän çäpâk tâbârâ ävc âlib sâz âvâzini bâsib ketdi. Râis şâvq-zävq bilân oynâb dârvâni bir neçä märtä kezib çiqqâç, pildirâb bir äyländi-yü, bexâsdän Ormancângä täşländi. Ormancân undän äbcirlik qilib özini ârquägä, âdâmlärning içigä âldi. Râisning qoligä Qurbân âta tüşib qâldi. Qurbân âta örnidän turdi, qolini köksigä qoyib bir nimälär dedi, mäyib âyâğini körsättdi. Râis uni dâst kötârdi-dä, dâvrâning ortâsigä keltirib qoydi. Qurbân âta bir lâhzä gängidi. U lâvillâb yânâyâtgân älängä vä qârşisidâ muqâm qilib turgân räisdän bâşqâ heç nârsäni, heç kimni körmäs, qulâğigä heç qändây tâvuş kirmäs edi.

U ikki qolini ikki tãmângä çozdi, mäyib âyâğini sâz mäqâmidä ästâ-sekin yergä urib, ümridä birinçi märtä üyingä tüşdi...

Oyin-külgi yârim keçägäçä dävâm etdi.

Ädâmlär târqälâ bâşlädi. Ändä-sändä ärävâlär ğicirlâb «poşt-poşt» degän tâvuşlär, qıçqırılqlär eşitildi.

Küncärâ yâqılğân sepâyälär täxtägä örnâtilgân ekân, âltâvini hâm ästâ kötârib bârib kânälgä âqızışdi. Älängälär tebränib-qâlqıb kânälning ikki tãmânini yâritib âqıb ketdi. Uning ketidän sân-sânâqsiz âdâmlär ergäşdi.

Ormancın Qurbân âtâni âravâ âldigâ bâşlâb keldi. Mâxsum âllâqâçân âravâgâ çıqıb âlgân, qunişib, dildirâb otirâr edi. Âravâdâ undân bâşqâ yânâ ikki kişi bâr edi, Qurbân âtâdân keyin yânâ tört kişi çıqdi. Âtni Sidiqcân mindi. Cönâr âldidâ Ormancın Sidiqcânning qulâğigâ: «Mehmânlârni biznikigâ âlib bâr, men ârqlâringdân etib bârâmân», dedi.

Sâhrâ âstâ-sekin boşâdi. Uzâq âdirning ârqâsidân kôtârilgân kattâkân âyning dâstlâbki şu'lâsi toğânnıng tepâsidâ pırpırb turgân bâyrâqqâ tüşdi. Âravâ cönâdi. Âldindâ âqıb bârâyâtgân küncâralârning âlângâsi gâh körinib, gâh közdân ğâyib bolib tevârak-âtrâfgâ yâğdu sâçıb bârâr edi. Bulâr köprikdân otışdâ âcâyib mânzârâni körışdi: kânâldân bâyâgi âltitâ mâş'alâdân bâşqâ yânâ sân-sânâqsız kiçik mâş'alâçâlâr, çırâqlâr âqıb kelâr edi.

- Bu bâlâlârning işi, - dedi kimdir.

Bu çırâqlâr bilân birgâ kânâl boylâb quvnâq ğâvuri qâhqâhâ, âşulâ âqıb kelâr edi.

Ormancın qoşni kâlxâzlârdân kelgân mehmânlârni küzâtiş bilân bolib, uyigâ xıylâ keç keldi. U kelgândâ Qurbân âtâ örnidâ yânbâşlâb yâtâr, Mâxsum uxlâb qâlgân edi. Sidiqcân yângittâ çıqıb ketipti.

- Âtâxân, deymân, üyingâ üstâ ekânsiz-kü, - dedi Ormancın külib.

Qurbân âtâ çuqur xorsindi.

- Şuni âytgın, oğlim, oyingâ üstâ ekân mân... Bir menmi? Kâpsânçılâringni kördingmi? Şu âdâmlâr hâm oyın-külgini bilâr ekân, şu âdâmlârgâ hâm oyın-külgî yârâşâr ekân-kü!

- Bu âdâmlâr cüdâ köp nârsâni bilâdi, bulârgâ cüdâ-cüdâ köp nârsâlâr yârâşâdi, âtâxân! Bulâr hâriş-tâlişni bilmâydi-yü, bulârgâ kâmbâğâllik, mânâ bunâqâ uylâr, bunâqâ qışlâq yârâşmâydi, xâlâs. Bulârgâ yârâşâdigân üylârni, bulâr bâp qışlâqni körsâtânmi?

Ormancın tâkçâgâ süyâb qoyilgân bir orâm qâğâz içidân bir tâxtâsini âlib Qurbân âtâning âldigâ yâydi. Bu yângi Kâpsânçılâr qışlâğining plâni edi. Qurbân âtâ plân degân nârsâni ümidâ körmâgâni üçün qâğâzdâgi türli şâkl vâ rângdâgi kattâ-kiçik dâğlârgâ, hâr xıl çızıq vâ âlâmâtlârgâ mârâq bilân tikilsâ hâm, köz âldigâ heç nârsâ

kelmadi. Ormancan qagazning ortasidagi yashil-chipar dairaga yogan korsatkich barmagini qoydi. Bu yashil- chipar daira qishlaqning ortasida boladigan bes yarim gektarlik madaniyat va istirahat bag'i bolib, bugun acilgan kanal uning ortasidan kesib otar edi. Bagning yuqarigi va pastki pallasidan har tamangaga tartilgan qizil cizirlar qishlaq kochalari bolib, bular tutashgan daireda baqqa qaraitib imaratlär salinar ekän: maktab, kinoteatr, kulb, hammam, marazni, mehmanxana, radiouzel, kammutatar, qiraatxana, kutubxana, kalex idarasi... Ormancan Qurban ataga bolacak qishlaq kochalaridan birining suratini korsatdi. Yashil ufqqa tutashgan toppa-toгри va nihaytda azada tas yol. Uning ikki tamandagi arirlar boliga ekilgan yas daraxtlar arasidan bagca aralaitib salingan bir xildagi appaq imaratlär korinib turipti.

- Шу qishlaqni korish menga ham nasib bolarmikin, - dedi Qurban ata suratga uzak tikilib, - шу qishlaqni korsam, mana шу kochalardan biriga qaravul bolib suv sepsam bearmän ketar edim. Afsus, ming afsuski, dunyaga cüda ertä kelgan ekänmän... Cüda-cüda ertä ketämän. Bu erlar on yildan keyin, yigirma, ottiz, ellik yildan keyin qandaq bolsä ekän? Ä, oglim, ellik yildan keyin qandaq boladi?

Ormancan küldi.

- On, yigirma yildan keyin qandaq bolishini bilämiz, bu özimizga, bizning didimizga, arzumizga bagliq. Lekin ellik yildan keyin qandaq bolishini bilmäyimiz, chunki bu mana шу üylärdä tugiladigan, шу qishlaqda osadigan balälarning didiga, arzusiga bagliq. Bularning didini, arzusini olçagani bizning gazimiz eskilik qiladi. Kapsanchilar bir vaqtlar shunday azim daryä boyida asmandan tushadigan tamciga köz tutib otirishar edi, kanalga suv qoyganimizdan keyin bu külgili bir hal bolib qaldi. Shundaq emasmi? Külgil! Külämiz! Bu qishlaqda tugilib osadigan balälär bir vaqti kelib ehtimal bizning köp ishlerimizdan külishar. Külishadi, bunga shubha yoq, ataxän! Mana, men sizga bir narsani aytib beray. Qishlaqning planini, kochalarini, uylarini kordingiz. Mana bu kocha hazirgi goristanning bir çekkasidan otadi. Shunday kochaning boyida, shunday uylar, shunday çarvaglarning yanida goristan bolishi togrimi? Albatta natoгри. Lekin hazir шу goristanni basqa yaqqa kochiramiz desangiz sacini yulib dad saladigan xatinalar tapiladi. Xatinalarginä emas,

erkäklär häm tãpilãdi. On yil âldinrãqqã otib qãrãlsã şu külgimi, yoqmi?
Mengã qãlsã hãzir häm külgü. Nimã dedingiz?

Qurbãn âtã, sãqãlini âstidãn bãrmãđı bilãn tez-tez tãrãr ekãn, oylãnib qãldi-dã,
ãnçãdãn keyin külimsirãb:

- Hã, erkãklãrdãn häm... tãpilib qãlãr, - dedi.
- Älbãttã tãpilãdi, - dedi Ormãncãn häm külimsirãb, - hämmã Qurbãn âtãgã oxşãđãn emãs. Bã'zi âdãmlãr bunãqã mäsãlãdã bizning gãpimizdãn körã bittã-yãrimtã ruhãniyning gãpigã köprãq qulãq sãlãdi.

Qurbãn âtã qızãrib ketdi.

- Mãyli, ođlim, şu işni özim bãşlãb berãmãn, - dedi külib. – Men heç kimning gãpigã qulãq sãlmãymãn. Qãçãn kerãk bolsãm äyt, yügürüb kelãmãn.

Bu nãrsã hãzir zãrur emãs ekãn şekilli, Ormãncãn bãşqã mävzugã koçdi:

- Şundãy qışlãqni körsãm degãn ârzungiz yãxşi, lekin şu qışlãqni bunyãdãgã keltirişdã qãtnãşşãngiz undãn häm yãxşirãq bolãr edi.
- Cãn der edim, lekin, - dedi Qurbãn âtã öng qolini körsãtib, - bu kãrãxt qoldãn nimã iş kelãdi?
- Tãpgãn bir dãstã gül, tãpmãđãn bir bãđ piyãz... Kelãmãn desãngiz şu qolgã häm iş tãpilãdi. Kelãsizmi?
- Kelãmãn!

Qurbãn âtã tãng qãrãngısidã Mãxsumni üygãtdi. Yolgã çıqışdi. Sidiqcãn ulãrni kãnãl boyigãçã küzãtib qoydi. Kãnãl köprigidãn Bãqãqurullãqning yuqãrisidãgi bolãcãk qışlãqning mãrkãzi – toqãydãn qãd kõtãrib çıqqãn ikki qãvãtli binã âqãrişib körinib turãr edi. Qurbãn âtã ungã qãrãb qãlgãnini körüb Sidiqcãn:

- Mãktãb, - dedi.
- Mãktãb! – dedi Qurbãn âtã häm beixtiyãr. – Mãktãb!

Sidiqcãn xãyrlãşib ketdi.

Qurbãn âtã xıylã ergãçã xãyãl sürüb ketdi. Yãngi qışlãq, uning köçãlãri, üylãri, âdãmlãri uning köz âldidãn ötãr edi.

- Qurbånbaş, - dedi Mäxsum, - bämäd nāmāzi qāzā boldi-dä. Yäxşi bolmädi.
- Käpsänçilärdä mäçit yoq, - ded Qurbån ätä.
- Säbāb?
- Säbābki, nāmāz oqıydiğän ädām yoq.

Mäxsum çäqqänräq yürüb uning äldigä otdi.

- Mäçit bolsä nāmāzxån bolädi-dä.

Qurbån ätäning aççığı keldi.

- Äcāb betämiz ädāmning gāpini gāpiräsiz, Mäxsum! Ädāmlärni mäçit nāmāzxån qılgänmi, nāmāzxån ädāmlär mäçit sälgänmi?

Mäxsum çoçıgän tāvüqdäy boynini çozib, yumälāq közlärini kättä açib sekinlädi vä ärqädä qāldi.

Qurbån ätä ikki qolini beligä qoyib, bittä-bittä qädām täşläb bārār, uning köz äldidän yāngi qışlāq mänzārəsi ketmäs edi.

8

Sidıqcån kökräginä sändälgä berib xät mäşq qılār, Känizäk uning röpäräsidadä kitāb oqıb otirār edi. Devārgä ärqäsini berib dārçädän täşqärigä, tüşib keläyätgän qārni tili bilän älmāqçı bolib u yāqdän-bu yāqqä yügürüb yürgän Hāşimcāngä qarāb otirgän Änzirät xälä hoplägän çāyini yütmäsdän pıq etib külib yubārgän edi, burnidä püfäk yārildi. Buni heç kim päyqāmän bolsä häm kämpir qättiq xıçälät tārtdi vä şaşib-pişib burnini ärtär ekän:

- Boldi-dä, Sidıqcån, bäläm... - dedi.

Känizäk sidıqcāngä köz qırini täşläb külimsirädi.

- Qoying, xälä, äläxstitmäng, dārlärini qılsinlär. Sidıqcån äkäm bugün mäclisdän otädilär. Bittä-yärimtä ädām dārsdöp sorāb qālsä... Heç kim sorāmäsä häm Ormāncån äkäm soräydilär.
- Hä-yä, bugün mäclisdän otäsän... mäyli, yāz, kättä-kättä yāz... Mäyli, gāpirmäymän. Mä, bir piyälä çāy içib äl. Äytdim-ä, üç kündän beri xätdän baş kötärmäy qoydi deb... Yāz, yāz, bäläm... Mäclisdän qorqış keräk emäs,

hämmämiz hām mäclisdän otgänmiz. Seni hämmä bilädi, birpäsdä ötäsän ketäsän. Boldi, gäpirmäymän, yäzä ber... Sengä kim tösqinlik qılär edi? Bir-ikki äğiz gäp soräşär...

Sidiqcän külib qälämini dävatgä suyäb qoydi.

- Men mäclisdän otişimgä biräv tösqinlik qılışidän, biräv gäp soräşi-yü, cäväb berälmäy gäräng bolib qalışimdän, ilgäri, bundän beş-älti äy bugün qorqär edim. Hâzir men heç närsädän çoçimäymän. Mäclisdän ötkäzişmäsä xäfä hām bolmäymän, säbäbki, kälxâzgä ä'zä bolış – kälxâzgä xocäyin bolış degän gäp. Men nimä qilibmäni, kälxâzni äpiçläb kättä qılğan ädämlär qätäri «Qoşçınär»ning xocäyini bolämän? Hâli ertä... bäsärti mäclisdän ötkäzişsä boynimgä kättä qärz tuşädi, bu qärzni üziş üçün köp ter tökişim keräk bolädi. Ötkäzişmäsä, hâli ä'zälikkä münäsib emässän deyişsä oşä terni münäsib bolış üçün tökämän. Gäpimni oyqatib qoyışdän heç çoçimäymän. Men ädäşsäm öngläydigän ädäm köp, hämmä öngläydi.
- Yüräging säl uvişgändäy bolgänigä äytäyätibmändä, bäläm.
- Yüräгим uvişäyätgänligi räst, lekin bir nimädän qorqqänimdän, çoçigänimdän emäs.
- Bolmäsä nimädän?
- Nimädän ekänligini äytälmäymän, tilimning içidä turgängä oxşaydi-yü, lekin äytälmäymän, - dedi Sidiqcän vä birpäs cim qälğanidän keyin Känizäkkä qäräb dävä'm etdi: - Şu yaşimgäçä birän kişi mening nämimni tilgä älgän yä bolmäsä mening toğrimdä birpäsginä oylägän emäs. Birän kişi, hättäki, bir yästiqqä baş qoygän xätinim hām mendän kimsän, dünyägä nimä deb kelgänsän, nimä qilib yüribsän, nimä qilmâqçısän, qändäy ärzü-ärmänläring bär deb sorägäni, şu hām ädäm-kü, deb gäpimgä qulâq sâlgäni yoq. Oyläb qäräsäm ärzü-ärmänlärim bolmägän ekän hām. Mänä endi, hâli bir emäs, on emäs, yüzdän ärtiq kişi mening yüzimgä qäräydi, kimsän, nimä qilib yüribsän, murâding nimä deydi! Şunçä ädäm mening nämimni tilgä älädi, mening toğrimdä oyläb yürgän gäpini gäpirädi, meni gäpgä sâlädi, külmäsdän, meni käläkä qilmäsdän, meni özigä teng körib gäpimgä qulâq sâlädi... Mänä şuni oyläsäm älläqändäy bolib ketämän, yüräгим uvişädi. Yoq, buni yüräгим uvişädi deb bolmäydi, buning başqä äti bolsä keräk... Men bu yergä kelgänimdä qärnim toq, üstim bütün, çontägimdä beş-on tängä

beminnät xārcim bolışini közlāgān edim, keyinçālik bulārdān hām kāttārāq mengā, āynıqsā mengā, bulārdān hām zārurrāq nārsā çıqıb qāldi. Buning āldidā yāngi tonu çontākdāgi bir tutām şāldirāq qāğāz cüdā hām ārzimās bir ārzu bolib qāldi. Meni māclisdān ötkāzişādimi, ötkāzişmāydimi gāp bundā emās, gāp şundāki, şunçā ādāmğā, bütün bāşlıq bir māclisğā māsālā bolib turibmān.

Änzirāt xālā, uning sözigā unçā qulāq sāl māgān bolsā kerāk, āğzini kāttā açib esnādi, yiqıllāb örnidān turār ekān:

- Māyli, bālām, māyli, hār nimā bolsā hām māclisdān ötāsān, - dedi vā Hāşimcānni tergāgāni tāşqārigā çıqdi.

Sidıqcān, Änzirāt xālā gāpgā tüşünmāgānidān şikāyāt qılgāndāy Kānizākkā qārādi. Kānizāk kitābni yāpib çuqur xorsindi.

- Şunāqā, sidıqcān ākā, ādām özini-özi tānimāy qālādigān vāqt bolār ekān.
- Dābbāy? – dedi sidıqcān.
- Bu yergā kelgānimdā mening hām heç nārsādān ümidim, heç qānāqā ārzu-ārmānim yoq edi. Bir kün kelib men hām mānā şunāqā, xuddi sizgā oxşāb, özimni tānimāy qālgān edim.

Sidıqcān quvānib ketdi.

- Mānā, mānā şu! Mānā şuni āyt māqçı edim! Tilimning içidā turgān nārsā şu edi! Men sizgā eskidān qālgān bir ertākni āytib berāy. Xudā bütün cānivārlārnı yārātib bolib hār qāyşisigā ümr ulāşādigān bolipti. Ümr ālgāni hām mādān burun it bāripti. «Xoş, sengā qānçā ümr bersāk bolādi, qırq yil etādimi?» deпти xudā. It oylāb turib: «bu qırq yilni nimā qilib ötkāzāmān?» deпти. Xudā: «ādāmlārnıng eşigidā yürāsān, suyāk tāşlāsā eysān», deпти. Xudā şundāq degān ekān, it: «Undāq bolsā mengā yigirmā yil bās», deпти. Xudā ungā yigirmā yil berib, qālgān yigirmā yilini xāltāsıgā sālīb qoyipti. Undān keyin eşāk bāripti. «Sengā qānçā ümr kerāk, qırq yil yetādimi?» deпти xudā. Eşāk: «Bu qırq yilni nimā qilib ötkāzāmān?» degān ekān, xudā: «Ādāmlār üstınggā yuk ārtādi, özi hām minādi, xālāçop tiqādi», deпти. Eşāk hām ümrining yigirmā yilini ālib, qālgān yigirmā yilini qāytārib beripti. Bulārdān keyin ādām bāripti. «Xoş, sengā qānçā ümr kerāk, qırq yil

yetadimi?» depiti xudâ. «Qırq yilni nimâ qilib ötkazâmân?» «Xâtin âlâsân, mâişât qılâsân, bütûn dünÿâ seniki», depiti xudâ. Âdâm şaşib qalıpti: «Undâq bolsâ, - depiti, - bizgâ sâksân yil ümr berâsân, sâksân yildân kâmi kâm!» Xudâ könipti, lekin yanâ qırq yilni yânidân bermâpti-yü, hâli it bilân eşâkdân qâlgân yigirmâ yildân qırq yil ümrni qoşib beripti. Şuning üçün âdâm ävvâl bâşlâb qırq yil öz ümrini, undân keyin qırq yil it bilân eşâkning ümrini körâr ekân. Oylâb qârâsâm men ümrni it bilân eşâkning ümrindân bâşlâgân ekânman: ävvâl birâvlârning eşigidâ yürüb ulâr tâşläydidgân suyâkkâ zâr bolgânman, undân keyin birâvning yükini, özini kötârgânman. Endi bu yâğidâ öz ümrim bâşlândi, öz ümrinni âdâm ümrinin körâman.

Känizäk zâvq qilib küldi.

- Mâclisdâ gâp sorâşsâ xuddi şu gâpni äyting, Sidiqcân âkâ! Äytâsizmi?
- Äytâmân.
- Äytsângiz xop külgî bolâr edi. Mândâlâb äytâlmâysiz. Âdâm şaşib qâlâdi.
- Şaşib qâlmâymân.
- Şâşâsiz.
- Heç!
- Qâni, qânâqâ qilib bâşläysiz?
- Qânâqâ qilib bâşlâr edim? Örnimdân turâmân, mânâ...- Sidiqcân örnidân turdi. – Mânâ şundâq turib: «Ortâqlâr», deymân...

Şu pâyt âdâmlârni mâclisgâ çâqırâyâtgân cârçining tâvuşi eşitildi. Sidiqcân beixtiyâr dârrâv otirdi.

9

Mâclis qışlâqning plâniğâ muvâfiq mädâniyât vâ istirâhât bâğining ortâsigâ – kânâl boyigâ sâlingân qızil çâyxânâning qışlıq binâsidâ bolişi kerâk edi. Binâning içki pârdâzi hâli unçâ bitmâgâni, undân hâm körâ hâli büzilmâgân toqây içidâ bolib, âdâmlâr keçâlâri bu tãmângâ ötgâni boridân qorqqâni üçün çâyxânâ hâli bu yergâ koçmâgân, binâ hâzirçâ külb vâzifâsini ötâb turâr edi.

Üç mâhâllâdân çıqqân âdâmlâr Bâqâqurullâqning yuqârisigâ – bulduruqdân âppâq âqârib yâtgân toqâygâ tãmân âqâ bâşlâdi. Yerni yumşâtib bâhârdâ toqâyni büziş mâqsâdidâ qâyta-qâyta qoyilgân süv endi yergâ singmây muzlâb qâlgân.

Sidiqçan bilän Känizäk kelgändä zälgä ädäm tolgän, lekin prezidium stäli aträfidä heç kim yoq edi. Qäerdädir çäqäläq ingälämäqdä. Şu yäqın ortädä çilim qurlilädi. Kimdir Känizäkni çäqırdı. Känizäk otirgän ädämlärni aräläb närigi tãmängä otib ketdi. U ketgändän keyin Sidiqçan şu yerning özidä çokkä tüşdi. Bu yerdä Bältäbây, Zâkir ätä, Äbdüsämädqâri vä yänä üç-tört äyäl bir top bolib otirişar edi. Kimdir Sidiqçanni turtdı. Sidiqçan arqâsigä qaräb, Tolägän äkâni kördi. U tikändäy qättıq säqâlini Sidiqçanning yüzigä işqâb: «Äşnä, bugün ikkävimizning toyimiz ekändä», deb pıçırıldı. Sidiqçan uning gäpigä yäxşi tüşünmägän bolsä häm baş irgätib ilcäyib qoydı.

Prezidiumgä prävläniye ä'zäläri çıqdı. Bulär özärä nimä toğridädir sözläşib älgändän keyin mäclisni İbrähimäv açdı vä kün tärtibini e'lân qıldı. Birinçı mäsälä dävlätdän äldigän uzâq müddätlik qarzdän fäydäläniş vä kâlxâzning keläsi yilgi xocälik vä qurılış iläni häqidä Botäbâyning dâklädi, nävbätdägi mäsälä prävläniyening qarârini täsdıqlaş edi. İbrähimäv yänä qändäy täkliflär bäriligini sorägän edi, äldindä otirgän Zâkir ätä örnidän turib: «Kün tärtibigä mäktäb mäsäläsi häm kiritilsin», dedi. Bu täklifni köpçilik quvvätlägäni üçün ävâzga qoyilmäsdän kün tärtibigä ikkinçı mäsälä qilib yâzıldı.

Birinçı mäsälä yüzäsüdän Botäbây äkägä söz berildi. U, Sidiqçanning näzäridä, sözni çozmäslük vä tezraq prävläniyening qarârini täsdıqlaş mäsäläsigä otış üçün gäpni ortäsüdän başladı: hättä ädätdägiçä «ortâqlär» häm demäsdän, toğridän-toğri: «Biz bu xocälik yilidä kâlxâzimizni kättäkän bäquvvät päxtäkâr kâlxâzga äyläntirişimiz, özimiz kälämuş inidän yaruğ dünyägä qädäm qoyişimiz keräk», dedi-dä, bu ikki väzifäni bęcäriş yüzäsüdän prävläniye tuzgän plänni bätäfsil sözläb berdi. Bu kâlxâz boyıçä tüzilgän beş yillik plänning birinçı yili pläni bolib, prävläniye bütün e'tibärni päxtä mäydänini kengäytirişgä, binäkârlük, birinçı nävbätdä xocälikkä keräklü binäkârlük işini yänä häm piräcläntirişgä, mexänizätsiyä vä ägrätexnikägä suyänib päxtäning tännärxını kämäytirişgä bergän edi. Sidiqçan bungä dıqqät bilän qulâq sälib otirgän bolsä häm ädämlär tez-tez çäpäk çälgändä «sözi tãmâm boldı, endi başqä mäsälägä otilädi» degän vähm bilän qulâğıgä gäp kirmäs edi. Botäbây sözining äxiridä keläsi yilgi xocälik pläni här bir kâlxâzçining zimmäsügä qändäy vä qänçä ağır mehnät yukläşini äytib kâlxâzçılärni yänä häm fidäkâränä mehnät qılışgä çäqırgändä, mäclis ähli güldüräs älıqş bilän bu çäqırıqqä özining täyyär ekänligini bildirdi.

Dâklâddân keyin qızgın müzâkârâ başlânib ketdi. Müzâkârâgâ çıqqân âdâmlârning hâmmâsi prâvleniyening tâdbirlârini mâ'qullâb gâpirdi. Bu mäsälâ yüzäsüdân qârâr qâbul qilingândân keyin ikkinçî mäsälâgâ otildi.

Zâkir âtä örnidân turib gâp başlâmâqçı bolgân edi. Ormâncân uni minbârgâ tâklif qıldı. Zâkir âtä minbârgâ çıqdi.

- Yâxşilâr! Men bâyâ müzâkârâgâ çıqb prâvleniye vâ uning râisi Botâbâyning işlâridâgi kâmçiliklârni tânqıd qılğanimdâ mâktâb mäsälâsini hâm qıstirib ötsâm bolâr edi, lekin bu mäsälâ âlâhdâ qoyilgânligi üçün qıstirmâdim. Prâvleniye xocâlik, qurılış işlârigâ berilib ketib mâktâbgâ unçâ qârâmây qoydi, qârâydi, qârâyâtipti, şundây çırâyli, râyândâgi mâktâb binâleri bilân boy olçâşâdigân mâktâb binâsi sâldik, lekin bu bilân iş bitmâydi. Çınni tâvâq yâxşi, lekin qâzisi bilân bolsâ yânâ yâxşirâq bolâdi. Râhmâtillâ Âbidiy dâmlâlikkâ yârämâsliги köp ortâqlârgâ mâ'lum bolsâ kerâk.
- Nimâ cihâtdân yârämâydi, ilmi etmâydimi?

Zâkir âtä nimâ deyişini bilmây bir âz turib qâlgâç dâvâm etdi:

- İlmi bâlâlerni oqıtışgâ etsâ etâr, lekin kâttâlerni oqıtışgâ etmâydi. Toğri, İbrâhimâv kelgândân beri Râhmâtillâ dâmlâ kâttâlerni oqıtmâydigân boldi, fâqât bâlâlerni oqtâdi, lekin kâttâlerni oqıtışgâ yârämâydigân âdâm bâlâlerni oqıtışgâ yârâydimi, yoqmi? Şundâq ekân, nimâ üçün şu çâqqâçâ birân çârâ kôrilmâydi? Men mâclisdân tâlâb qılâr edim: bu mäsälâ toğrisidâ tegişli qârâr çıqârib râyân mâârifidân bâşqâ muâllim sorâlsin.

Zâkir âtä minbârdân tüşib ketmâqçı bolgân edi, Ormâncân söz qâtdi:

- Şundây fikrgâ kelişingizgâ nimâ sâbâb boldi?

Nimâlâr sâbâb boldi?

Zâkir âtä toxtâdi.

- Men bu yerdâ öz fikrimni âytâyâtibmân.

Pâstdân Ormâncânning sâvâlini mâ'qullâgân tâvuşlâr eşitildi. İbrâhimâv gâvurni bâsiş üçün qonğırâq çâlib örnidân turdi.

- Bungä şubhä yoq, Zâkir âtä, - dedi u, - dälilingizni äyting demâqçı Ormâncân âkâm.

Zâkir âtä qäytib minbärning âldigä bârdi, döppisini bâşidân âlib uning üstigä qoydi-dä, bâşining ârqäsini siläb oylänib qâldi.

- Uddä qılâ âlsängiz sözgä çıqing-dä! – dedi âldingi burçäkdä otirgän kimdir.
- Râhmätillâ âblästdän yübârilgän, âsânmi...- dedi yänä kimdir zâhârxändä qilib.
- Âblästdän yübârilgän bolsä nimä! – dedi Zâkir âtä birdän bâşini kôtärib. – Men sizgä äytsäm kättä körmägänni kiçik körädi, kiçik körmägänni kättä körädi, ikkäläsi birgäläşib qäräsä heç närsä közdän qaçmäydi deydi xälq... Râhmätillâ dämlä kättälärni oqitâ âlmäsä, bälälärni häm oqitâ âlmäydi demâqçı boldim. Sâbâb? Sâbâbki mengä birân nâtoğri gâpni äytsä-yü, bu gâpning toğriligä gümânsiräsäm bâşqälärdän süriştirib toğrisini bilib âlämän. Mänä, Ormâncân bâr, Râyfcân bâr... Lekin oşâ nâtoğri gâp bälägä äytilsä nimä bolädi? Bälä dämläning gâpigä işänädi, süriştirmäydi... Endi gâpirsäm gâpirä qâlây. Men çârşânbä küni kâmpirim bilân urişib qâldim. Ävväli uriş bolmäsin, uriş bolgândän keyin til ölgürning suyägi yoq. Bittäni u äytdi, bittäni men äytdim. Bundân Râhmätillâ dämlä xâbärdâr bolib ârâgä tüşdilär, yäräştirib qoydilär. Bunisigä qullıq, nimägä desängiz, urişigä urişib qoyib, ikkâvimiz häm yäräşgäni bähänä tâpâlmây turgän edik. Şundän keyin u kişi meni hucrälärigä âlib kirdilär. Gâpläşib otirdik. Şundä dämlä: «Xâtinlärgä âzâdlık beriş yâxşi-kü, lekin mänä şunisi yâmân-dä», deb qâldilär. Bu gâp mengä unçä otirmädi, nimägä desängiz, kâmpirim âzâdlıkkä çıqqâni üçün men bilân urişgäni yoq. Xâtinlär âzâdlıkkä çıqmägän vâqtdä yeri bilân urişmäbdimi? Dämläning kättälärni oqitişgä ilmi etmägänligigä birinçı dälil qilib muni körsätämän. Ehtimâl bu närsä ilmgä kirmäs, lekin âdâmlär kättä ilmlärdän bebährä qâlgän qışlâq câyda mänä şunäqä närsälär häm ilmgä kirişi keräk. Undän keyin gâp âzâdlık toğrisidä ketdi. Âzâdlık özi nimä? Bu kişi âzâdlık toğrisidä häm ğäläti gâplär gâpirdilär. Bu gâplärni eşitgänimdä dârrâv brigädäm köz âldimgä keldi. Äğär brigädä ä'zâlâri şu kişining gâplärini eşitsä-yü, şungä ämâl qılsä nimä bolär edi? Xâhläsä işgä çıqädi, xâhlämäsä bâzârgä bârib bälıq sâtädi... Bu qänäqä âzâdlık boldi? Yoq, âğzidä ilmi bolsä häm bu âdâm âzâdlık nimä ekänini bilmäs ekän.

Lekin bu toğridä u kişidän öpkälämädim, säbäbki, äzädlik nimä ekänini äzädlikdän mährum bolgän ädäm bilädi. Kätäkdä semirib yätgän tãvuq içşning fãydã-ziyãnini qãyãqdän bilsin? Biz knyãz', eşãn vã bãylãr zãmãnidã ezilib, yãnçilib yürgän vãqtlãrimizdã dãmlã ehtimãl kätäkdä semirib yätgän bolsã.

Qıyqırıq külgı kôtãrildi. Zãkir átã minbãrdãn şãşmãy tüşdi, bãrib cãyigã otirdi. İbrãhimãv örnidãn turib qol işãrãsi bilãn ğãvurni bãsdı, «Yãnã kim gãpirãdi?» degãn edi bir neçã kişi bãrãvãr qol kôtãrdi. Äldindã otirgãn Rözimãt minbãrgã çıqdi.

- Mãsälã rãvşãn... Zãkir átã «Nimã üçün şu çãqqãçã birãn çãrã körilmãdi?» dedilãr. Bu sävãlgã ävvãl bãşı Botãbãy äkãm cãvãb berişlãri kerãk. Ehtimãl, buning säbãbi köpdir. Ägãr beädãbgãrçılık bolmãsã şu säbãblãrdãn bittãsini äytib bermãqçımãn Stãntsiyãdãn fãner älib kelãyãtgãn edim. Qãrãngı tüşgãn, äy endi çıqıb kelãyãtgãn edi. Köprikdãn ötgãnimdã «häy-häy-häy, äy heç bir kãlxãzdã bundãy çırãyli çıqmãydi», degãn tãvuşni eşitib qãldim. Qãrãsãm Rãhmãtillã dãmlã. Ärãvãgã çıqãrib äldim. «Dãmlã, äy bãşqã kãlxãzlãrdã bunãqã çırãyli çıqmãydimi?» dedim. Şundãq desãm, «çiqãdi, qãçãnki Botãbãydãy rãis bolsã» deb cãvãb berdilãr. Botãbãy äkãm toğrisidã årqãvãrãtdãn şundãq deb yürgãn ädãm bu kişining özlãrigã nimãlãr der ekãn? Lãgãnbãrdãr ädãmlãr bolãdi, lekin bunãqã lãgãnbãrdãrni endi körüşim!..

Hãmmã güriillãb küldi. Botãbãy, qıp-qızãrgãniçã ilcãyib bãş çãyqãr edi. Külgı bãsilmãsdãn Rözimãt dãvãm etdi:

- Zãkir átã toğri äytdilãr, hãqiqãtãn bizni mãktãbdãginã emãs, çãyxãnãdã, köçãdã, dãlãdã, hãmmã yerdã oqıtışgã ilmi etãdigãn muãllim kerãk. Mãsãlãn, mãnã, ortãq İbrãhimãvni äläylik. Bu kişi özlãri hãsilãt, kãsblãri ägrãnãm, keçki mãktãbdã muãllimlik hãm qılãdilãr. Bu kişi bizgã hãr tãmãndãn üstãd bolib qãldilãr. Äy küyãdimi, fãşistlãr öz uyãsigã özi oy qoyib, özi dãd sãlãdimi – nimã hãdisã bolsã bizgã tüşüntirib berãdilãr. Ortãq İbrãhimãvning üylãri hãm bir mãktãb bolib qãldi. Dehqãnçılık bundãy kãttã ilm ekãn, bu ilmning qolidãn şunçã iş kelãr ekãn, pãrtiyã, hükümãtimiz mãmlikãtني bundãq yoldãn älib bãrãyãtgãn ekãn... Qãni endi qışlãgımızdã şunãqã

muallimdan ikkita bolsä! Men Zäkir ätäning täklifigä qoşilämän... Şu bilän birgä yanä bir närsäni äytmaqçımän. Zäkir ätä nuqul «ilmi etmäydi» dedilər. Yoq, ätäxân, dâmlä bu gäplärni ilmi kämliğidän äytgän emäsdür. İlmä häm ilm bär. Ehtimâl, uning ilmi şunäqä ilmdir. Mänä, ortâq İbrâhimâv bir dârsdä äytib bergän edilär: ortâq Lenindäy dânişmänd ädämgä qârşi çıqqän ädämlär bolgän ekän. Oşälär ilmi kämliğidän qârşi çıqışiptimi? Men Zäkir ätäning başqä muallim sorâş toğrisidägi fikrigä qoşiliş bilän birgä Rähmätillä dâmläni tekşiriş keräk deb täklif qilämän.

Rözimät sözini tümâm qılär-qılmäs Äbdüsämädqâri irğib örnidän turdi vä söz berilişini häm kütmäsdän minbärgä çıqdi.

- Bu mäsälä cüdä toğri vä öz väqtidä qoyildi. Bu toğrisidä räisimizni tänqid qiliş bir tümändän toğri bolsä, ikkinçi tümändän toğri emäs. Biz, räisimiz äytmaqçı, endi esini tänigän bälädäymiz: köp närsägä qızıqämiz, köp närsäni bilgimiz kelädi... Rähmätillä dâmlädän küygänlärning biri özimmän. Säbäb? Men bir äz eskiçä oqıgänmän, yängiçägä häli mäşqım räsä bolgän emäs. Räisimiz Botäbây äkä meni öz väqtidä qättiq tänqid qilib közimni açgänläridän keyin... Botäbây äkägä içi köngildän täşakkur bildirämän... Botäbây äkä közimizni açgänläridän keyin

- 158

yängiçäsigä häm mäşkimni räsä qiliş mäqsädidä ästâydil oqıdim. Därsgä häm qänäät qilmäy dâmlägä yäqın boldim, üyigä qätnädim, üyimgä çäqırdim... Lekin dâmlädän etärli bährä äldimmi? Etärli bährä älgänim yoq. Toğri, Zäkir ätä äytmaqçı, häqıqätän ilmi käm, kämginä emäs, yoq hisäbi. İkkinçi tümändän ertä qärigän. Lekin gäp bundä emäs... Rözimät äytmaqçı, gäp başqä yerdä bolışı häm mümkün. Men Ormâncân äkämdän, Botäbây äkämdän, qäläversä bütün prävläniyedän täläb qılär edim, bu işgä, bu mäsälägä ciddiyrâq qäräb tegiqli çärä körışlari keräk. Men bu yerdä Zäkir ätäni tänqid qilmäqçı edim, lekin oyläb qärsäm, tänqidni özimdän başläşim keräk ekän. Nimä üçün? Çunki Rähmätillä äzädlik toğrisidä gäpirgän gäpini mengä häm gäpirgän edi. Mendän ötgän xätälük şu boldiki, bu gäpni darräv rähbärlärimizgä etkäzib, çärä körilişini täläb qilmädim. Bundäy cinäyatkârânä bepärvälük qilişimgä nimä säbäb boldi? Özimning gölligim, befähmligim säbäb boldi! Dâmlä bu gäpni mengä äytgänidä darräv uning

yâqäsüdän uşlägündäy bolibmän... Änä şu çäkki bolgän ekän. Şundän keyin dâmlä nimä qıldı? Häzilgä otdi: «E, qâri, qırq toqqız yıldan beri birân âğız bemä'ni gâp gâpirgän emäsmän – ävvälläri yâş edim, keyin birdänigä qärib kâldim», dedi. Men külib qoyä qâlibmän. Mening örnimdä başqä âdäm bolsä, älbättä, külib qoyä qâlmäs edi. Xopi meni-kü, häzil çälğitipti. Zâkir âtägä nimä cin urgän edi? Uni häzil yâki başqä birân närsä bilän çälğitmägän ekän-kü! Nimä üçün Zâkir âtä bu gâpni dârrâv rähbärlärimizgä mä'lum qılmäpti? Nimä üçün mäclis bolışini kütib yüripti? Xuddi şu gâpni Rözimät toğrisidä häm äytiş mümkin. Lekin bu bilän men Zâkir âtä bilän Rözimätni qâräläb özimni äqlämäqçi emäsmän. Şulär qâtâri men häm günâhkârmän. Özini bilgän âdäm bu günâhni kättä cinâyät deb bähäläydi. Şu bilän birgä men Rähmätillä äbidiyni betoxtäv häydäş keräk deb täklif qilämän.

Qâri cäyigä otirdi. İbrâhimâv yänä kim sözgä çıqmâqçi ekänini sorägän edi, heç kim qol kötärmädi. Undän-bundän: «Häydälsin! Başqä täklif yoq!» degän tãvuşlär eşitildi.

Bu häqdä başqä fikr bolmägäni üçün mäarifdän başqä muällim soräşgä qârâr qilindi.

İbrâhimâv nävbätdägi mäsälägä otib, bu toğridä sözni prävleniye sekretäri Ziyädäxängä berär ekän, Sidiqcängä qärab külimsiräb qoydi. Sidiqcänning yürägi cıg etib ketdi: «:Nähât baxtut ästidä bolgän oşä gâpni şu mäclisgä äsräb yürgän bolsä...»

Ziyädäxân Tolägän Suläymänâv bilän Sidiqcân Sähibcänâvlärni kâlxâzgä äliş toğrisidä prävleniyening qârâri qib berdi.

Tolägän dävârning ästidän yürib bärrib Botäbâyning röpärsidä toxtädi.

- Endi, Botäbây, özingdän ötär gâp yoq... Ötgän gäpgä sälävät...

Botäbây möylâvini ikki bärmâğı bilän siläb külimsirädi.

- Qäysi gäpgä?

- Nimä qiläsän esimgä sâlib? Kâlxâzgä kirmäymän deb men xätä qilgän ekänmän, tãvuqdäy qıyqıllätib älib kirämän deb sen häm xätä qilgän ekänsän.

- Mengä negä gäpiräsän, xälâyıqqä gäpir!

Tolägän äkä xälâyıqqä yüzdäнди.

- U väqtdä ät, sigir... tüşünmäslük äyâğımğä kişän bolğän ekän... Özläringdän ötar gäp yoq... Heç kim işğä çıq degän bolmäsä häm känäldä işlädim. Mänä, Ormâncân äytsin... Ätxänä, âğıl sâlgän üstälärgä dâim qärâşdim, lekin birâvdän bir çäqä sorägänim yoq, sorämäymän häm. Toqäy büzilädi, qorıq açılädi, mänä şunçä qurılış ketâyâtıptı, sâlâmätlik bolsä, işdä köräsizlär... Oqıyâtıbmän, mänä, yâzıb toqqızta dâftärni toldirdim.

Şu päyt Känizäk kelib Sıdıqcânı sekin turtdı vä «Gäpiräsizmi? Ziyädäxân âpäm häm gäpirsin deyäptilär, gäpiring», dedi. Sıdıqcân Ziyädäxângä qärädi. Ziyädäxân ungä qäräb cilmäyib turär edi. Bu âradä Ormâncân sözlädi, prävläniyening qärârini täsdıqlaş toğrisidä täklif kirgizdi şekilli, «Toğri, âlinsin» degän tâvuşlär eşitildi.

- Sıdıqcân Sâhibcânâv! – dedi İbrâhimâv birdän, - qäni özingizni körsätinğ!

Sıdıqcân, tösätdän uyqudän üyğängändäy, gärang bir ähvâldä örnidän turtdı. Här tãmândän tâvuşlär eşitildi:

- Körgänmiz! Bilämiz! Sıdıqcânı bilämiz.
- Qäni, gäpiring, - dedi İbrâhimâv.
- Men nimä deymän?..

Känizäk uni sekin turtdı.

- Gäpiring... Hä, xudâ cänivârlärni yäratib bolib...

Sıdıqcân uning turtğänini päyqämäs, gäpi qulâğığä kirmäs edi.

- Nimä deymän?.. Men ilgäri kâlxâz degändä ädämlär köpläşib işläydi-yü, häsilini bolışib âlädi, kâlxâz şu deb oylär edim. Yoq, kâlxâz başqäçä bolär ekän...
- Qänäqä bolär ekän? – dedi Ormâncân.
- Kâlxâzdä ädäm öz qädrini bilär ekän... Ädäm häm kâlxâzning qädrini bilişi keräk. Men ümrimdä gäpirgän emäsmän... keçiräsizlär.

Sıdıqcân başqä söz tâpâlmäy qalgändän keyin İbrâhimâv «otiring» deb işrä qıldı.

Prävleniyening qārari tāsdiq qilindi.

Mäclis tugār-tugämäs sidiqçân pil etib çıqıb ketdi, uning çıqıb ketgänini hättâ Känizäk häm päyqämäy qâldi. Uni «qulluq bolsin» qılmâqçı bolgän yâr-cörälari qıdırışâr, çâqırışâr edi.

10

Rähmätillâ Âbidiy tägi quqânlik bolib, Quqân muxtâriyâti vâqtidâ «Ördädâ on âltitâ bâl'şevik qâlgän şulärni odirsäk hükümât özimizniki bolâdi» deb câr sâlgän râzetxân bâyvâççälärdän biri edi. Uriş başlandı. Birâq bâl'şevik on âltitâ emäs, köprâq, fâqât ördädâ emäs bütün şähärdâ, här bir mähällädâ, här bir üydâ bâr ekän. Uning âtâsi Âbidxocâ vâfurişni degrezlik üstâ Turdiäli degän bir mähsidöz belçâ bilän çävâqlâb öldirdi. Bir zärbädän muxtâriyât hükümâti tırqırâb ketdi: biri muxtâriyât bâyrağını qoyingâ tiqıb çet elgâ qâçdi, biri «Âmirälmüslimin» - bäskaçı Ergäşning âtigâ mingäşib Bâçqırğâ qâçdi, biri âq gvârdiyäçilär pânâhigâ siğindi, biri qol kötârib täslim boldi... Rähmätillâ Âbidiy häyrân edi: «Nimâ boldi, negâ muxtâriyât pälâgdâ tuxumdek âqıb ketdi, birâv täsâdif, ängläşilmâvçılık röl berdimi?» Yoq, täsâdif häm, ängläşilmâvçılık häm emäs, revâlyütsiyâ borâni uning bütün ümid vâ işâncını küz xâzânidây içirib älängâ bâğrigâ urgän edi. Rähmätillâ, quti uçıb, bekingäni kävâk izläb qâldi. Undän äqllirâq, undän epçilrâq yâr-dostlari şundây kävâkni älläqâçân tâpişgän edi, uni häm târtışdi. Hâli xärâbälärning çängi, yângınlärning tütünü bäsilmäsdän vücudgâ kelgän vâ cüdâ tez tärmaq yâymâqdâ bolgän mäârif – sän-sänâqsiz mäktäblär, internätlär, kättälär üçün keçki kurslär bir âz bolsâ häm oqıgän âdämlärgâ muhtâc edi. Rähmätillâ Âbidiy internätgâ muällim vâ muräbbiy boldi. U özigâ kelib, közini açıb ätrâfgâ qaräsâ hâli «çıqmâgän cändän ümid» qılış mümkün: türli mävqedâ turib bir mäqsäd bilän sävet hükümätigâ qarşı qol kötârgän, lekin qoli qäyirilgän âdämlär tâpişib bir kuç hâligâ kelâyâtipti vâ bu âdämlärning bir közi Bâçqırdâ bolsâ, bir közi İstâmbuldâ, Lândândâ... U yângi ümid, yângi işânc, zor ğäyrät bilän «cucuqlärni säädäti äbädiyâ» yoligâ başläb târbiyâ qılışgâ kirişdi; keçäsiyü kündüzi mäktäbdän, yâtâqxânädän çıqmây qoydi, hädemây internätgâ müdir bolib âldi.

Yillär ötdi. Rähmätillâ Âbidiyning coşqın fââliyâti ävcigâ çıqıb öz sâmârasini berâ başlägän bir vâqtdâ fälâqât röy berdi.

Şarqiy Buxârâdâ Änvâr bändäsini tugätişdä qätnäşib qäydgän bir qızıl äskär üyigä kelib qäräsä, qızıl fäs kiygän, öng elkäsüdän çäp biqinigä kök lentä tärtib älgän bir ädämning kättäkän pärtreti tordägi tokçädä ungä, çoçıgän kälämuşgä oxşab, bäqräyib qäräb turibdi. Bungä ätäsining dıqqätı cälb bolgänidän süyünib, öz qılmişigä gerdäyib turgän bälä birdän: «Änvärbek äfändi! Türk oğlı, Türk!» deb qıçqırdı vä «Türk oğlı, tür, yävögä yürüb» deb şarqıy äytib yubardı. Qızıl äskär pärtretini devärdän yülib äldi, oğlıni etäkläb mäktäbgä bardı-dä, toğri «müdir äfändimiz» Rähmätillä Äbidiyning äldigä kirdi.

Bu uçräşuvning näticäsi şu boldiki, Rähmätillä Äbidiyni käsälxänägä älib ketişdi. Uning qorqıb ketgän yâr-dostlari, pir vä üstädlari ğälâyängä kelgän cämäätçilikni bäsış, uning dıqqätini fäqät Rähmätillägä qärätiş üçün şähär määrifi xädimlärining mäclisidä uni määrif sähäsidän häydäşdi. U birän häftä käsälxänädä yätib çıqqändän keyin, bir neçä kün lüncini bağläb yürdi-dä, yâr-cörälari toplab bergän pulni beligä tügib bir şonğıdı, şu şonğıgäniçä xıylä väqt bedäm-däräk bolib ketdi-yü, nihâyät, Buxârädän çıqdi. Bu yerdä uni cüdä yaxşı qarşı alışdi, määrif nazarätidän kättäginä bir väzifäni berişdi. U öz işidän, mäişätidän mämnun edi: äbro cäyidä, pül köp, ülfätlär särä... cindäkkinä täb'i nāzm päydä qilib, «bir keçä yänimdä yätsäng nä bolur?» qäbilidägi şe'rlär häm yazädigän bolib qıldı. Biräq bu yerdä häm bir fäläkät röy berdi. Rähmätillä buxârägä yängi kelgän künläridä дәvlät ärbäbläridän birining üyidä yätib yürgäç, bu ädäm bilän qıyämätlik dost tutingän bolib, biri bolmäsä birining tāmāğüdän bir qultüm mäy ötmäs edi. Bu ädämning çırâylikkinä xätini bolib, Rähmätillä köpdän şungä hiqillab yürär edi. Nihâyät, xätin royxuş bergändäy boldi: bir içkilik mäclisidä bulärning äldigä, kabäb keltirib qoyib, Rähmätillägä ğämzä qıldı. Tämäm! Rähmätillä uning yerini uçırub qoyışgä häräkät qıldı vä şungä muvaffaq häm boldi. Biräq bu ädäm Rähmätilläning niyätini bilib özini cörttägä mästlikkә sälgän ekän...

Rähmätillä qıyämätlik dostining üyidän yärim keçäsi särpâyçäng qaçıb çıqqäniçä toğri stantsiyägä bardı vä päezdgä çıqıb Cäläläbädgä yol säldi, bu yerdä bir äz turgänidän keyin Ändicängä undän Nämängängä ötib, şu yerdä turib qıldı. Nämängändä uning ätä tāmändän qarindäşlari bär edi. Rähmätillä bu yerdä birmunçä väqt xufiyä sävdäğärçilik qilib yürgänidän keyin, şähär määrif bolimigä inspektär bolib kirdi, ästä-sekin özini onğardı, üy-cäy qıldı, xätin äldi. Bu yerdä üçinçi märtäbä fäläkät röy berdi; Rähmätillä Äbidiy heç kimning xäyäligä kelmägän, cüdä-cüdä xunuk bir şähvāniy cināyät qilib qoyib, beş yilgä kesilib ketdi.

U qamâqdän sävet hükümätigä qârşi ğazâb vâ nâfrât zâhriğä tolib, nâqd ölim xâvfidâ qâlgân muşukdây, öng kelişi bilânâq hämlä qılışğä täyyâr bolib çıqdi. Birâq, qâräsäki, şarâit hämlädän körä köprüq mudâfääni tälâb qılâdi: u äytgân kättä tällâr qulâpti, bâş tıqmâqçı bolgân mäktâb – mäârif sâhäsigä tamâmân yângi âdâmlâr, âlâv nâfâsli yâşlâr kelipti, mätbuât, mämläkät yângi dâvrgä, muttâsil zor kurâşlâr dâvriğä kirgâni toğrisidâ yâzâyâipti vâ bu dâvrdâ kättä qıyınçılıklâr röy berişini açiqdän-âçıq äytib, xälqni kurâş vâ ğalâbägä sâfârbâr qılâyâipti...

U täqdirgä tân berdi: zâhrini diligä sâlib, äsâlini tiligä çıqârib kitâb mägâzinigä işğä kirdi, künlârni kitâb sâtiş, boş vâqtlârini özi tânigân vâ tânimägân mäs'ul xâdimlârgä şe'riy mädhiyälâr yâziş vâ bu mädhiyälârni uçrâgân âdâmgä oqib beriş bilân ötközä bâşlâdi. U birmunçâ vâqt şundây şe'r mâşq qilib yürgänidän keyin, bir guruh süd xâdimlâri üstidän bolâyâtgân südgä bağışlâb yâzgân şe'rini bir curnâlgä yübârdi. Bu şe'r bâşdän-âyâq sävet hükümätigä mädhiyâ bolib hâr tört sâtrdän keyin şu ikki sâtr qäytârilâr edi:

Boldi şorâ bärqârâru hâsil oldi ârzu

Dâvr mehnâtkâşni dâvrindâ cinâyât yâxşimu?

Ärädän ikki kün ötgâç, uning hücrâsigä âzğın, rânğı zâhil, özi yâş bolsâ hâm köz âtrâfini äcin bâsgân bir yigit kirib keldi. u sâlâm yoq, âlik yoq, dâbdürüstdän: «Nimâ qılâsiz yüzägä çıqqâni intilib, yüzädâ pişirib qoyiptimi? Bunâqâ şe'rlâr heç kimning közini boyâmâydi. Keting bu yerdän. Äblâst' icrâkâmining sekretâriğä uçrâng, sizgä iş tâpib berâdi», dedi, şundâq dedi-yü, çıqdi ketdi.

Râhmätillâ, gârâng bolib qâldi: bu âdâm kim vâ nimâ mäqsâddâ keldi? bu gâplârni äytişdän murâdi nimâ?

Râhmätillâ, bir tãmândän yürâgigä ğulğulâ tüşib vâ bir tãmândän könglining bir burçidâ ällânimädän bir ümid päydâ bolib, âblâstgä bârdi. Sekretâr' özining «sââdâti äbâdiyâ» yoligä bâşlâb târbiyâ qılğân cocuqlâridän biri Cävdat Nâim bolib çıqdi. Râhmätillâ uning xuş qâbul qılışidän, muâmälâlaridän köp sâvâllâriğä cävâb tâpdi, dünÿâsi râvşân boldi, lekin suhbâtidän unçâ râzi bolmâdi. «Cocuq» öz ustâdidän äsâsiy gâpni yâşirâr, yüpqâ lâbidän ärimâydigân tâbâssum, dümi xurcundâ gâplâri bilân goyâ: «Bilib nimâ qılâsân? Sen körgân elkân ällâqâçânlâr ğârq bolgân. Bizning qâyıqdâ mâhir eşkâkçı bolmâgân âdâm ârtıqçâ yuk. Bundän tâşqâri sen pistâni çâqılğân âdâmsân,

bizning qolimizda uzun kâsâv bolib xızmat qılışdan başqa işgä yâramâysän», demâqçı bolâr edi.

Üstâd yigirmâ küñçâ öz «cocuğıdân» yângi âlifbeni örgängândân keyin qışlâq muâllimi bolib Xocâqışlâqqâ cönâdi. «Cocuq» uni küzâtârkân, «qorqmäng, här qânçâ kältäk bolsâ xocälârnıng başıdân ârtmäydi, lekin bori bolgândân bezgâkpâşşâ bolgân yâxşırâq, çunki uni qâpqân bilân tutib bolmäydi», dedi.

Râhmâtillâ, märkâzdâ hücrâsigâ kelgân âdâmnıng sözigâ vâ şâgirdining tâ'limâtigâ âmâl qilib, yüzägâ çıqqâni intilmâsdân bezrâkpâşşädây ğıngıllâb yürdi. Âylâr ötdi. Dâstlâbki künlârdâ qışlâq âhâlisining dıqqâti câlb bolgân yângi dâmlâ bârâ-bârâ nâzârdân tüşib qâldi. U köp vâqtini hücrâsidâ ötkâzâr, âhldi. U köp vâqtini hücrâsidâ ötkâzâr, âhyândâ qızıl çâyxânâgâ çıqıb qâlsâ röpârâ kelgân âdâmgâ kâsâlligândân, ümri âz qâlgânidân häsrât qılâr edi. Häqiqâtân hâm, boynini bağlâb vâ bittâ-bittâ qâdâm bâsıb hücrâsigâ kirib ketâyâtgân Râhmâtillâni körgân kişi «şu kirgâniçâ tâbutdâ çıqsâ keräk» deb üylâr, birpâs yânidâ otirgân kişi, dârnıng hididân köngli âzıb, bütün başlıq bir kâsâlxânâni yütib yubârgândây bolâr edi.

Âhâlining ğâşigâ tegâdigân türli miş-mişlâr târqâtişdâ, Câvdât Nâim közlägân «Cihâdi âkbâr⁴» künidâ iş berâdigân âdâmlârni tânib âlişdâ, örgimçâkdây bulârnıng bulârnıng ârâsigâ tor târtişdâ Râhmâtillâ kättâ iş qıldı-yü, lekin vâqeälârnıng mâhiyâtini ânglâmâsdân, bulârnıng bir-birigâ münâsibâtini, sâbâb vâ nâticâlarini yâxşi bilmâsdân fâqât uzun kâsâv bolib xızmat qılğâni üçün Xocâqışlâqdâ kâlxâzğâ qârşi çıqqân topâlân közigâ cüdâ kättâ körindiki, nâzâridâ sâvet hükümâtinıng tâqdiri şu yerdâ, cüdâlâr qolidâ hâl bolâyâtgândây bolib, bir-ikki nâcoyâ qâdâm qoydi. Stâlining «Muvâffâqiyâtlâr âldidâ esânkirâş» mâqâlâsi çıqıb süv tingândây keyin oşâ bâsgân nâcoyâ qâdâmi başigâ bälâ bolâdigân körinib qâldi. Äğâr buning âldi âlinmäsâ uzun hâm qolini küydirişı mümkün edi. Câvdât Nâim uni dârrâv çâqirtirib âldi.

Râhmâtillâ birmunçâ vâqt şâhâr mâârifi bölimidâ, bu yer nâtinçrâq bolgândân keyin muzeydâ işlâdi, birâq, râzm sâlib qâräsâ, endi ungâ şâhârdâ işlâş toğri kelmây qâlipti: nâtinç, cüdâ hâm nâtinç! Uning bu mulâhâzâsi Câvdât Nâimgâ hâm mâ'qul tüşdi. Câvdât uni çuqurrâqqâ kömiş mâqsâdidâ uzâq Kâpsânçılâr qışlâğigâ yübârâr ekân, şundây dedi: «Qılıçingiz sindi, qâlgâningiz teşildi, dâmlâ sıçqân bolib kâvâkkâ

⁴ Kättâ cäng, uriş.

kirib ketâyâtipsiz. Lekin bälâligimdä äytgän bir gäpingiz esimgä tüşdi: «Sıçqân âciz mähluqu, lekin Häzrâti Nuxning qâyıqlarını teşgänligi târixdä mâşhurdir», degän edingiz. Här bir kâlxâz bir qâyıq, dâmlä, lekin temir qâyıq! Temir qâyıqni tiş bilän kemirib bolmäydi. Uni zäng bolib eyiş keräk. Käpsänçilärdä Äbdüsämädqâri degän âdâm bâr, mening bâcäm. Oşâ bilän birgä iş köräsiz. Qârigä mendän sâlâm äyting. Şu âyning âxırläridä bir kelib ketsin».

Rähmätillä Qoşçınârgä cönädi.

Kâlxâz «âblästdän kelgän keksä, täcribâli oqıtuvçı»ni qulâç yâzib qârşi âldi. Botâbây âkâ ungä yâxşi hücrâ qilib berdi, işi vâ mâişâti üçün äyrim şârâit toğdırdi.

Rähmätilläning bu yergä kelişi kâlxâzdä Cävdât Näimning quldi bolib turgän qârining fââliyâti üçün kengrâq imkâniyät toğdirişi keräk edi, birâq bugün mäclisdä bolgän vâ bundän keyin yänâ hâm ciddiyâq bolädigän gäplär qârining yürägigä ğulğulâ sâlib qoydi: Rähmätillä häqidä bolgän vâ bundän keyin bolädigän gäplär Cävdâtning yâqäsigä uzâtilgän qol demäkdir, bu qolgä Rähmätilläning etäginı tutqâzib qutiliş muyässâr bolädimi, yoqmi?

Qâri mäclisdän çıqıb üyigä, tunni yärimlätib Rähmätilläning hücrâsigä bârđi.

Rähmätillä qâridän bu gäplärni eşitib häng-mäng bolib qâldi.

- Keting, dâmlä, keting! – dedi qâri ävväl yânbârgän, keyin säbri tugägän bir âhängdä, - betoxtäb keting!

Rähmätillä birdän bâşini kôtärib qârigä qârädi.

- Qâçing demâqçimisiz? Yoq!

Ertäsigä Rähmätillä qoli singän, bâşi yârilgän vâ huşsiz bir hâlâtdä mäktäb yânidägi bir çuqurlikdän tâpib käsälxânägä cönâtişdi. Oşâ küni keçäsi Rähmätillä Äbidiy âdâmdän ötdi.

11

Fevrälning ortäläridä hävâ yumşâb dälâ-tâşdi, toqâylärni bâsib yâtgän qâlin qâr yâpiğı teşilä bâşlâdi.

Bähär hididän besäräncäm bolgän qärgälär qäğilläb, qätıq toqılgändäy äläçipär bolib, buğläñib turgän dälälär üstidä u yâqdän-bu yâqqä uçar, qar ketgänidän bexäbär häñüz qunişib yätgän toqäy üstidä äylänär edi.

Äb-hävâning bundäy kelişi, küzdä qäytä-qäytä süvtâpsirilgän toqäylik yerning köpçib, bä'zi cäylärdä keksä tällärning äñçäyin şamâldän äğnäşi Käpsänçilärni tipirçilätib qoydi: bulär boläcäk qışlâq märkâzini yâqqäl körışgä, häzirçä birdän-bir qäd kötärib turgän mäktäb binâsi qätârigä yärim dâirä täşqıl etib tuşädigän imârätlärni, märkâzdän här tãmângä ketädigän köçälärni täsävvur qılışgä xäläl berib turgän toqäyni tezrâq orib, yülib täşläşgä şaşilär edi.

Toqäy büziş işi mölcäldän on beş kün burun başläñib ketdi. Täqäydä işlägäni xillängän ädämlärdän mäxsus brigädälär tüzildi vä bu brigädälärning hər birigä bittädän gusenitsäli traktâr berildi. Bu brigädälärgä qarışgäni yâşu qäri, erkäk-äyäl bütün qışlâq köçib çıqdi. Traktârlär gürilläb-värilläb rlar gürilläb-värilläb yâvvâyi ciydä, çängäl, turângu, täl, dolänä singäri but ävä mäydä därextläрни täg-tämiri bilän qopârib täşlär, kesilgän kättä därextläarning tonkäsigä zäncir bağläb tärtär, ärrä, bältä kötärgän ädämlär bulärni kesib-qırqıb ärävälärgä yükläşär edi. Häş-päş degunçä uçälä mähälläning mäydänidä ötin täğ-täğ bolib ketdi.

Mänä şu künlärning biridä Zâkir ätäning brigädäsigä çimmätsiz qızıl päränci yâpingän, xänätläs köyläk vä ämirkân kävuş-mäqsi kiygän, bälälik bir cüvân kelib Sidiqcänni sorädi. Sidiqcän häli büzilmägän toqäyning närigi tãmänidä ärräkäşlik qılär edi. Şu yerdä ärävägä şâx yükläyätgän Äbdüsämädqäri darrâv yorğäläb çıqıb cüvänni gäpgä sâldi. Känizäk Sidiqcänning xätini bilän qoydi-çıqdi bolgänini eşitgän edi, şuning üçün bu xäbärni eşitsä xursänd bolädi degän xäyäl bilän çâpquillägäniçä Sidiqcänning äldigä bärđi. Sidiqcän bu xäbärni eşitib häyrän boldi, keyin Zünnunxäcäning üyidän oğlini bāğrigä bäsib çıqıb ketgänini, xätini köçädä bäläni qolidän tärtib älgänidä bälä ingrägänini eslädi, şu ingräş qulâğigä eşitilib ketdi-yü, tösätdän köngli yumşadi.

- Xoş, Känizäcxân, endi nimä qılämiz?
- Nimä qılär edingiz, - dedi Känizäk külimsiräb, - öz äyâğı bilän kelgänidän keyin... gäpläşäsizdä! Egilgän başni qılıç kesmäydi.
- Yoq, men başqä toğridä... Bulärni qäyâqqä älib bärämiz?
- Hâvligä älib bäräsiz!
- Başqä cây yoqmi, Känizäcxân? Dürüstrâq cây bolsä degän edim...

- Hä, bu üygä nimä qıptı? – dedi Känizäk vä birdän aççığı keldi. – Hä, munça!.. Xätiningiz äsmändän tüşıptimi? Biz häm ädäm bäläsi, turibmiz. Ädämlär bütün ümrini ötkäzğan cäydä u kişi bir keçä yätsälär heç nimä qılmäs! Äbbä! Unäqä äliftä bolsä kelmäsin edi! Yäräşgäni kelgänmi, uy körgäni kelgänmi?

Känizäk läbini burib Sidiqcändän yüzini ögirdi vä yänä nimädir demäqçı bolib ikki-üç köz qırını täşlädi-yü, äytmädi.

- Yoq, Känizäcxän, siz tüşünmäyätibsiz, - dedi Sidiqcän şaşib, - gäp undä emäs, uning äliftäligi özigä... Rästini äytäymi? Mening sizdän yäşirädigän sirim yoq. Mening turıř-turmuşimni körib: «Öl-ä, ähvåling řu ekån-kü», deb ketmäsin deymän. řu gäpni yüzimgä äytişdän täymäydi. Men bulärni bilämän.

Känizäk ungä yält etib qärädi.

- Yäräşgäni kelgän emäsmi?
- Yoq. Bilmäymän, nimä üçün kelgänini bilmäymän, lekin, här qäläy, yäräşgäni kelgän emäs. Yä bäläni täşläb ketgäni yä näfäqä sorägäni kelgän.

Känizäk Sidiqcänning yüzidägi zor täşviş ifädäsini körib ungä rähmi ätläs küyläk kiygän äliftä cüvängä ğazäbi keldi.

- Xäfä bolmäng, sidiqcän äkä! – dedi. – Bäläni täşläb ketsä, bir gäp bolär. Kündüz küni yäslidä bolädi, keçqurun xäläm qäräydilär, men bär...
- Endi Änzirät xäläning bir qılmägäni mening bälämgä qäräş edi!
- Qändäq qılämiz, täşläb ketsä qäräymiz-dä. Täşläb ketmäş...
- Mening turıř-turmuşimni körsä cörttägä täşläb ketädi...

Känizäk, xuddi řu täşviş öz başıgä tuşgändäy, tipirçiläb qıldı.

- Ormāncān ākāmning üylārigā ālib bārsākmikin-ā? Pişiq ğıştđān, tāmi unçā-munçā tünükā, derāzāsi bār... Men bārib Topānisā ādāmgā äytāy, u yāq-bu yāqdān nārsā tāpib üyini yāsātāylik.
- Özingiz biläsiz, - dedi Sidiqcän ungä mä'yüs nāzār täşläb. Uning bu qärāşidä çeksiz minnātdārçılık bār edi.

Känizäk çäpkillägäniçä toqäygä kirib közdän ğâyib boldi. Sidiqcân başqä yäktäk-lâzım kiygäni ğızillägäniçä üygä qäräb ketdi.

U yolni kisqä qılış üçün toqäydän ötib, ötin ğärämlärini äräläb, kättä üylgä tüşgänidä kimningdir:

- Hä, nimä qilib yüribsän? – degän tãvuşini eşitdi.

Sidiqcân ärqäsigä qäräb bir neçä qädäm näridä cädälläb keläyätgän Ormãncãnni kördi-dä, bütün müşküli äsän bolgändäy, quvãnib ketdi.

- Ärävä bårdimi? – dedi Ormãncân kättäkân römälçäsi bilän yüzini, boynini ärtib. – Neçtä ärävä bardı?
- Üçtä...
- Tãntäk boldingmi, negä yäktäkçän yüribsän? Bãr, toningni kiy!
- Xãtinim kelgän ekän...
- Ä? Nimägä kelipti? – dedi Ormãncân özini yol boyidägi kättäkân sädäning säyäsigä älib, - qãni, beri kel-çı. Yäräşgäni keliptimi?
- Yoq. Bilmãdim. Hãli körgänim yoq.

Ormãncân römälçäsi bilän boynini ästã-sekin ärtib, oylãnib qãldi-dä, birdän:

- Yäräşäsänmi? – dedi, - yäräşãmãn deb kelgän bolsä-yü, yäräşging kelsä yäräş. Lekin xãtin bolädigän bolsä şu erdä bolsin. Şuni boynigä qoy. Turış-turmuşingni körsät, äyt, lekin yüräginı yãrib yubãrmãgin, hãzir bundãq bolsä yildän-yilgä qãnäqä bolişini hãm közigä körsät. Mãnä, kãnäl bitdi, mãnä bu toqäylãrni büzib yãngi yer açäyãtibmiz... Yã yäräşsãng ketişing keräk bolãdimi? Ägär ketişing keräk bolsä... Köngling şungä mãyil bolsä, toğrisini äytä ber.
- Hãli hãm şunãqä deysizmi, Ormãncân äkã, - dedi Sidiqcân äğrinib, - qoying endi şunãqä gãplãrni!

Ormãncân uning rãncigãnini körib izäh berişgä şãşildi:

- Yoq, yoq, men başqä nãrsä demãqçı edim. Mening gãpimni nãtoğri tüşünmã, demãqçımãn. Mening gãpimdän «Ägär bu yerdän ketädigän bolsãng yäräşmã» degän mã'nã çıqmãsin. Er-xãtinning äräsigä tüşişni yãmãn

körämän. Er-xâtining ârâsigä tüşgän kişi bā'zân oşâ tâbdä, âksäri keyinçalik sökiş eşitadi. Bu toğridä öz äqling bilän iş qıl, demâqçımän.

- Yärâşgäni kelgäni mâ'lum emäs, Ormâncân äkä.
- Negä kelipti bolmäsä? Bälängni körsätgänmi? Heç!
- Men şundâq gümân qılâmänki, yâ bälâni täşläb ketgäni kelgän yâ näfâqâ sorägäni.
- Yo-yo-yoq! Sen berädigän näfâqägä zâr emäs. Bälâni täşläb ketgäni hâm kelgän emäs! Änä... Yänä bu yağını nâzärgä âl: sening qäerdä ekänligingni sorâqlägän, bilgän xâtinning emäs, qäynätäng... Äti nimä edi... Zünnunxâcä! Şundäy emäsmi?
- Hä şundäy.
- Hä, bäräkällä! Undän keyin, xâtining öziçä kelgänmikin? Yoq! Bundän çıqdiki, Zünnunxâcä seni sorâqlâb tâpgän, undän keyin qızini yübârgän. Bu äniq. Xoş, näfâqâ undiriş yâ bälâni täşläb ketiş üçün yübârgänmikin? Yoq! Mänä şulärni oylägändä xâtiningni nimä üçün kelgän desä bolädi? Yärâşiş toprisdä qoyninggä qol sâlib körgäni kelgän. Cüdä yâxşi! Köngildägidek! Bitişä âlsäläring sâz bolâr edi. Turiş-turmuşingni körsät, yaşirmä! Şu bilän birgä qoynini puç yângâqqâ hâm toldirmä!
- Men hâm şundâq deb oylägän edim, - dedi Sidiqcân xıylâ qızärib, - lekin Känizäk heç könmädi: qoying, oşâ üygä âlib barmäylik deb sizning üyingizni yäsätgäni ketdi.

Ormâncân küldi.

- Soqır közgä surmä... Nimä qılâsızlâr, nimä qılâsân äldäb? Äytdim-kü...
- Yoq, äldâş väcidän emäs, «öl-ä, ähvâling şu ekän-kü» deb ketmäsin deb... Kim bilädi, xâtin kişining tiligä xâtin kişi tüşünädi...
- Ähvâlinggä nimä qılıpti? Desä deyä bersin. Guväläk quyâyâtgänimizni körmäsdän qolimizning lâyligini körib külädigän bolsä küläversin. Xop, bâr, keçäsi körişämiz.

Ormâncân cädällägäniçä ketdi.

Sidiqcân yügürgäniçä Ormâncânning üyigä bärrib Känizäkni âgâhlântirdi, undän üygä ötib başqâ yäktäklâzim kiydi-dä, toqâygä qärâb ketdi. Ormâncângä uçrâşmäsdän burun, sârdän qâçgän cöcädäy başını qäergä tiqşını bilmäy qâlgän Sidiqcân endi

däkäng – xorâzdây mäğrur qädâm täşläb bârâr edi, şundâq bolsä häm uzâqdän özīgä mä'lum qızıl pärâncini körgänidä yürägi gup-gup urdi-yü, qädämi susâydi. U häzir xâtinīgä qändây röpärä bolışını, röpärä bolgänidä nimä deyişini, u nimä deyişini täsävvur qılâlmäs edi. Uzâq kütib zerikkän vä tälıqqän bir väziyâtdä turgän şarâfât yeri kelâyâtgänini körib dârrâv bälâni qoligä âldi vä u yâqın kelgänidä yänä yergä qoydi-dä, undän qaçışni häm, qaçmäslikni häm bilmägändây, tärâddudlänib, yüzini pärâncisi bilän sälginä tosdi. Sidiqcân âriqdän hätläb ötär ekän:

- Kelinglär, yâxşimisizlär? – degänini özi häm bilmäy qâldi vä xâtinidän bir neçä qädâm beridä çonqäyib bälägä quçağını açdı.
- Keldik degin, özingizdän soräsäk degin, siz yoqlâmäsängiz häm men yoqlab keldim degin, - dedi Şarâfât etägigä mähkäm tärmişib âlgän bälâni âtäsigä yollab. – Änä dädäng, bâr endi! Dädä-dädä deb qulâqmiyâmni egän edingkü, cüvânmart, endi negä oşşâyib turibsän? Tänimâyâtibsänmi? Dädäng âzib qâliptilärmi?

Sidiqcân xuddi tüş körâyâtgändây, uning gâpini bärällä eşitib turgän bolsä häm, lekin nimä deyâyâtgänini änglämäs edi. U oğlining yâtsirâyâtgänini körib ikki qädâm âlgä bäsdi-yü, bundän ârtıq yâqın bârsä xuddi bir nârsä pârtlab ketädigändây, engäşib bälâning kökräigä çıqıb ketgän qıyıqçäsüdän üşläb târtdi vä kötärüb âldi. Bälä ingrâdi-yü, yığlämädi., häyrän bolib âtäsining âğzigä, burnigä, iyägigä, yänä âğzigä qarâdi-dä, şirin-şortäk bärmâğını uning âğzigä tıqdi.

- Qâni, yüringlär... - dedi Sidiqcân, - qälây... yürişiptimi?

Sidiqcân birâr gâp gâpırsä eşitmäy qalışdän xävâtir târtgändây bir qädâm häm keyindä kâlmäslikkâ tirişib bärâyâtgän Şarâfât şuni kütib turgän ekän şekilli, dârrâv:

- Köpdän-köp sorâb qoyışdı, - dedi.

Şu bilän gâp tāmâm boldi. Bälä Sidiqcânning elkäsigä başını qoyib uxlâb qâldi. Şundän keyin cüdä onğäysiz çimlik çokdi. Sidiqcân gâpirmâyâtgänigä sâbâb göyâ bütün es-huşı bälädä, yoldä ekänini körsätiş üçün dâm-bädâm âyâq âstigä, yol boyidägi butälärgä qarâb, bälâni ävâylägän bolib bäländ şâxlär âstidän häm engäşib, ehtiyât bolış keräk bolmägän câylârdän häm ming ehtiyât bilän ötär edi. Kättä yolgä çıqıb âlingändän keyin Sidiqcân bir nimä deyişgä mäcbur bolib:

- Qälây, qışlâqlâr âlây? – dedi.
- Sâbircânqârî öldi, - dedi Şârâfât vâ bu gâpni şundây ğâmgîn tâvuş bilân âytdiki, Sıdıqcân beixtiyâr toxtâdi vâ ungâ qâyri lib qârâdi. Kôz-kôzigâ tüşdi. Şârâfât bâşini bir tãmângâ qıysâyitirib mâ'yüs bir qıyâfâdâ ilcâyib turâr edi.
- Kim? – dedi Sıdıqcân nimâ deyişini bilmây.
- Sâbircânqârî... Esingizdân çıqdimi? Dârrâv esingizdân çıqıpti-dâ.

Uning âfti «Sâbircânqârîning çârvâğidâ ötkâzgân dâmlârimiz qândây dâmlâr edi, nâhâtki oşâ künlâr, oşâ çârvâğ, oşâ cingillâr esingizdân çıqqân, bolsâ» deb turâr edi. Sıdıqcân buni fâhmlâb cilmâydi-dâ, uning şâmâsigâ şâmâ bilân cävâb berdi:

- Esimdân çıqqâni yoq... Râhmâtlîk yâxşi âdâm edi. – dedi.

Şârâfât dâmni sâvutmây yânâ şâmâ qıldı:

- Dünyâ şu ekân-dâ, şu ekân dünyâ! – dedi.

Sıdıqcân bu şâmâgâ cävâb qılmâdi. Zâtân qândây cävâb qılışni bilmâs hâmi edi.

Yoldâ dâvâm etişdi. Yânâ cimlik çokdi, lekin bu cimlik bâyâgidây onğâysiz, tâlıqtirâdigân cimlik emâs edi, Şârâfât Sıdıqcândân şâmâsigâ cävâb yâki hâr ikkâlâsining hâmi tilini bâğlâb turgân ândişâgâ bârhâm berâdigân birân nârsâ kütâr; Sıdıqcân esâ xâtini yârâşgâni kelgânlîgigâ âmin bolib, ungâ özining turîş-turmuşini kôrsâtişdân burun kâlxâzning kelâcâgini kôrsâtiş üçün nimâlâr deyişni vâ gâpni nimâdân bâşlâşni oylâr edi.

Sıdıqcân nihâyât gâp bâşlâmâqçı bolib:

- Qälây, - dedi vâ sâp-sâriq qâmişzârning u tãmânidâ âqârişib turgân dâryânî kôrsâtdi, - bâhâvâ câylâr ekânmi?

Şârâfât bu gâpni Sıdıqcân birân bâşqâ mâ'nâdâ âytdi degân xâyâldâ oylânib toxtâb qâldi vâ buning tâgidâ bâşqâ heç gâp yoqligini bilgânidân keyin bir âz boşâşib:

- Hâ, cüdâ hâmi... qârâng, dâryâ... birâm çırâyli, âppâq, - dedi vâ birdân câylânib ketdi, - men yâşligimdâ dâryâdâ sût âqâdi deyişsâ işânâr edim. Kâp-kâttâ qızligimdâ hâmi işânâr edim. Oşâ yillâri hâmi işânâr edim...

Şarâfât «Oşâ yillâri» deb Sâbircânqârining çârvâğıgâ devâr âşib tüşib yürgän çâğlâri ni âytmâqçı vâ şu bilân Sidiqcângâ yänâ oşâ dämlâri ni eslätmâqçı boldi. Birâq Sidiqcân özi bilân özi âvârâ bolib bungâ e'tibâr qılmâdi. U öng tãmândâğı qâlin toqâyning âçiq yeridâ qârâyib turgän tupraq tepâni körsätib:

- Hu... körâyäpsizmi? – dedi – Känâl! Kättâ kânâl... Ötgän yil çıqârdik. Hâzir toqâyni büzib ye açâyâtibimiz, qorıq hâm açâmiz...

Şarâfât Sidiqcân körsätgän tãmângâ bir qârâdi-yü, tupraq tepägâ e'tibâr qılmâsdân, yänâ özining gâpini gâpirdi:

- Kâp-kättâ qız şungâ işânâr ekân mân-â! Sâbircânqârining kättâ xâtini bir yili bizni qumgâ âlib bârgän edi. Däryâni şundâ körgän edim. Tuz kânigâ bârgänimizdâ hâm körgän edim. Oşândâ hâm sût âqâdi deyişsâ işâ nibmân. Göl ekân mânmi? Heç-dâ! Göl emäs edim. Ortâqlârimning içidâ mendân şây tân qız yoq edi...

Yänâ yoldâ dâvâm etişdi. Şarâfât hâmân däryâ, sût özining oşâ vâqtlâridâ, «oşândâ» göl emâsliğı toğrisidâ gâpirib bârâr, âftidân, oşâ mâ'lum çâqlâri ni Sidiqcângâ eslätmâqçı vâ uning qoligâ tuşuvigâ göllik emäs, muhâbbât sâbâb bolgânini âytmâqçı edi.

«Yoq, kânâl, toqây toğrisidâ men gâpni mândâlâb gâpirâlmâdim, - dedi Sidiqcân içidâ, - âdâm yâqâsini uşläydiğän şundây kättâ iş mening âğzimdân kıçkinâginâ bolib çıqdi. Bu qândâq boldi, täyyâr turgän şundây kättâ nârsâni üddâlâb âytâlmâyâtibmân-u, hâli yoq nârsâlâri ni buning közigâ qândâq körsätâmân?»

Sidiqcân yolni qıqsâ qılış üçün qâlin toqâyni ârâlâb ötgän soqmâqqâ bürilgändâ, Şarâfât toxtâdi.

- Qâyâqqâ bârâyâtibimiz?

Sidiqcân bâlâni ikkinçi elkâsigâ âlib ungâ ögirildi vâ bârâyâtgän yerini nimâ deb âtâşini bilmâsdân:

- Dâm âlinglâr, - dedi.
- Qâerdâ? Kim bâr?
- Bir kâmpir... ânâmiz bârlâr.

- Yänä kim bår?
- Yänä bir xâtin kişi... U hâzir işdä.
- Känizäcxânmi? – dedi Şarâfât külimsirâb. Uning yüzidä «bârsâm bälâgä qâlmäymänmi?» degän mä'nâ yätär edi.

Sıdıqcân negädir, xuddi bir siri şâf bolgändäy, gängib qâldı.

- Sizgä kim äytdi? U xâtin... men... heç... kim äytdi sizgä?

Şarâfâtning yürägi şuv etib ketdi: «E, özini âqlâyâtipti-kü. Bundän çıqdiki, mendän bütkul köngil üzmägän ekän-dä. Köngil üzgän bolsä toğrisini äytib, şu cüvânni âlämän yâki sening nimä işing bår demäsmidi?» Şu gâp könglidän ötdi-yü, tösätdän qâvâğını sâlib:

- Nimä qılâsiz bizni u yergä âlib bårib? – dedi vä bälâgä qol uzätđi.

Sıdıqcân bälâni bermädi.

- Xudâ ursin ägär, - dedi Sıdıqcân közlärini kättä açib, - kim äytdi sizgä?
- Bittä kişi äytdi... Negä qäsâm içäsiz, hâr kimning mäyli özidä, - dedi Şarâfât vä läbini burib çetgä qärädi. – Biz barmäymiz. Bir âğız gâpimiz bår, şuni sizgä äytgäni kelgän edik. İsamiddin äkäm bizni bu yergä täşläb Xocäqışlâqqä ötib ketdilär, qäytişdä âlib ketädilär. Biz oşâ yergä bårib turişimiz keräk.

Uning mölcäligä körä Sıdıqcân yänä qäsâm içişi, yür deb qıstâşi, hâl-cânigä qoymâsliğı keräk edi. Birâq Sıdıqcân uning gâpigä çıppâ-çın işändi, yäräşiş üçün kelgänliğı häqıdägi özining täxmini nätoğri çıqqänini körüb boşginä:

- Oşâ yergä bårib gâplâşsâk hâm bolär edi-kü, - dedi.

Uning bundäy deyişi Şarâfâtgä cüdä qättıq tegdi, hättâ gâşini keltirdi, şundâq bolsä hâm Sıdıqcânning kökrägigä, songrä yüzigä qäräb ilcäydi-dä, qıyşängläb:

- Yoq, şu yerdä, şu yerdä gâplâşâ qälâylik, - dedi.
- Bu yer yol üsti-kü.

Şarâfât yegä qäräb kävuşining içi bilän yer çızâr ekän, eşitilär-eşitilmäs:

- Çıkärirâqqä kirib bolmäydimi? – dedi.

Sidiqçân, bälâni bāğrigä bāsgäniçä, bir-birigä kirişib ketgän butälär, şaxlär äräsidadän äyāğı vâ elkäsi bilän yol açib toqäyning içkârisigä başlâdi. Şarâfât däm-bädâm «vây öläy» deb uning ketidän yürdi. Sidiqçân kattäkân yâvvâyî ciydä tägidä toxtâb Şarâfâtni kütdi. Şarâfât etib kelgäç, uning başidän pärâncini bir qoli bilän âldi, tizzäsidadän kelädigän quruq öt-ölän üstigä taşlâdı-dä, bälâni yâqtızmaqçı boldi. Birâq Şarâfât dârrâv bälâni uning qolidän âldi, bāğrigä bāsib pärâncining üstigä otirdi-dä, cilmäyib, Sidiqçângä özidän ikki-üç qädâm nâridän cây körsättdi.

- Nâmâhrämiz... Üç tälâq deb özingä äytmägän bolsängiz häm nâmâhrämiz...
- Bilämân, - dedi Sidiqçân undän ikki-üç qädâm nârigä otirib, - yâxşi bilämân. Eslâtişning hâcâti yoq...

Şarâfât undän başqâ gâp kütgän edi, dämi içigä tüşib ketdi-dä, bir yüzdän keyin:

- Mengä begânâ bolsängiz oğlingizgä begânâ emässiz-kü, - dedi.
- Buni häm bilämân, - dedi Sidiqçân.
- Şumi bilgäningiz?
- Nimä qılsâm bolâr edi?
- Nimä qılsâm bolâr edi emiş! Hämâmâ işni mendän sorâb qılärmidingiz? Sorämân edingiz-kü. Sorâşlik u yâqdä tursin bir âğız gâpirmägän edingiz-kü. Könglingizdä şunçâlik gâpingiz bâr ekân, âtä-ânâm şunçâlik cäningizgä tekkân ekân bir âğızginä «hây, xâtin, men siqıllib ketdim, üy äcrätib çıqıb ketâylik», desängiz bolmäsmidi? Ötib ketgän gâp, endi gâpirib otirişning hâcâti yoğ-u, siräsini äytämân. Könglingizdä qoyış bâr ekân özim bilän urişsängiz bolmäsinmi? Yâ men âdâm emäsmidim? Özim bilän urişing, üç tälâq deb özingä äyting edi. Men u üç tälâq öringä ötmäydi deyâyâtgänim yoq, ötsä-ötmäsä mäyli... Siräsini äytämân.
- Özingiz yoling açiq, ketä ber, men âtä-ânâmni deymân degän edingiz-kü.

Şarâfât közlärini kattâ açib yâqäsini uşlâdi.

- Yâ qudrätindän! Qaçân? Qaçân men ketä bering dedim? Bunâqâ yâlgân gâpirädigän âdätingiz yoq edi-kü! Üy äcrätimiz dedingizü men yoq dedimmi?

- Sizgä u vâqtdä bunäqä gäpni gäpirib bolärmidi?
- Hä, negä gäpirib bolmäs ekän? Siz yer edingiz, men xâtin, xâtin edim, xâlâs.

Sidıqcân küldi.

- Bilmäbsiz-dä bolmäsä. Gäpirib bolsä häli häm gäpirsäk bolädi... Kâlxâzimiz säl äyâqqä bäsğändän keyin özim bârib sizni âlib kelmâqçı edim.

Şârâfât yâlgândän qıyqırıp küldi.

- Qäyâqqä? Vây-ey, munçä yaxşı! Şunçä yer-süv, şundäy hävli-câyni taşläb kelär emişmânmi? Oşä qılğän qılığingizgä heç häm yäräşmäymän-u, siräsini äytämän-dä. Âtäm qärib qâldilär, ânäm dârdçıl, bulärning neçä künligi qâlgänini kim bilädi? Ulärdän yer-süv, üy-cây kimgä qâladi? Men sizgä oxşagän emäsmän: yer-süv özingä keräk bolmäsä taşläb ketä bermäymän, bälämnü üyläymän. Yer-süv, üy-cây mengä keräk bolmäsä bälämgä keräk. Şu beçarä häm ümid bilän dünyâgä kelgän, hädemäy kättä bolädi, bälä-çäqä qıladi... Özingiz âtangizdän heç nârsä qâlmäy, qâttıqçılık körib ösgänsiz, qâttıqçılık nimä ekänligini yaxşı biläsiz. Âtangizdän bir nârçä yer qâlgändä oşä qâttıqçılıknü körmäs edingiz. Nâhât oğlimgä oşändâq qâttıqçılıknü rävä körsäm! Siz rävä köräsiz, sizgä oxşagän mehri qâttıq âtalär rävä körär! Men oğlimni üyläymän, bäläginämning pâşânäsini oyläymän.

Yergä qaräb çop sindirib, uning sözlärigä cimginä qulâq sâlib otirgän Sidıqcân yer âstidän ungä köz taşlädi-yü, cilmäyib:

- Bu toğridä men sizdän köprâq oylâb yürgän bolsäm nimä deysiz? – dedi vä şu bilän «Men hâzir nimä qilib yürgän bolsäm hämmäsini oğlim üçün qilib yürübmän» demâqçı edi. Birâq Şârâfât bunü öziçä tüşündi: «Äççiq üstidä şundâq bolib ketdi-yü, oşändän beri nimä qılışimni bilmäy yürübmän», demâqçı deb oylädi. U sipâgärçilikni qoldän berib qoymäslik üçün birpäs cim qâldi-dä, keyin qâşini bir âz çimirib, söz başlädi:
- Çâl-kämpirning şu bälädän başqä merâsxori yoq, hâzirgi zâmändä yernü sâtib bolmäsä... Yâ sâtib bolädimi? Uddä qılsängiz sâting, ägär şunçä yil tuz ıçgän qışlâğingizning süvi endi sizgä härâm bolsä sâting-u, könglingiz târtgän câydan oğlingizgä âtâb başqä yer âlib qoying. İxtiyâr özingizdä... Dädämni özingiz biläsiz: âğır işgä yärämäydilär. Zâmännü körib turibmiz:

birâv üçün birâv tört dän birgä emäs, şeriklikkä hâmi bir ketmân urmâydi. Kâlxâz hâzirdânâq şâlikârlikkä köz tikkân. Dâdâmni ikki märtâ cämââ çâqırtirdi. Dâdâm: «Kuyâvimning özi cävâb qılâdi, mening hâddim sığmâydi», deb cävâb beriptilâr. Cämââ sizning bu yâqlärdä yürgäningizni hâli bilmâydi... Yänâgi yilgä yer eküvsiz qâlsä kâlxâz heç kimdân sorâb hâmi otirmâsdân qoş sâlib yubârâdi. Beçârâ bälâginâm yersiz qâlâdi...

Sıdıqcân hâmi yergä qârâb çop sindirâr ekân:

- Beçârâ bälâginä-kü yersiz qâlmâydi, lekin... beçârâ âtäginängizni qulâq qılışâyâtgân bolmâsin täğim? Qulâq qılışmâqçımı? – dedi.
- Vây, negä qulâq qılışâr ekân? Heç-dä...
- Xoş, nimä qılâimiz bolmâsâ? – dedi Sıdıqcân bir âz cim qâlgänidân keyin.
- Özingiz bilâsiz... Mengä bâri bir... İşqilib şu bälâ...
- Bârişim kerâkmi, âxır?

Şârâfât rängi ozârib, Sıdıqcânning yüzigä bâqrâygäniçâ qârâb qâlâdi-yü, ânçädân keyin:

- Bilmâsâm... dedi.
- Siz bilmâsängiz, men bilmâsâm.
- Bârsängiz... mäyli, bâşqâ xâtin âlâsizmi, bâşqâ iş qılâsizmi... Yerni sâtib bolsä cân kâşki edi!

Sıdıqcân yänâ külimsirâdi.

- Bârsâm yer üçün bârâmânmi?
- Bälängiz üçün bârsâiz.
- Men bälâm üçün bârâdigân bolsâm siz bälängiz üçün şu yergä kelib qoyâ qâlsängiz qälây bolâdi? Lekin men sizning qoyningizni puç yângâqqâ tolğizmâyân... Bâri kôrâsiz... lekin mening hâzirgi turış-turmuşimni kôrâb yürägingiz yârlmâsin... Biz güvâlâk qoyâyâtgänimizdä keldingiz... Qolimiz lây... Bu güvâlâkdân imârât binâ bolgunçâ mână bunâqâ âtlâs koylägü âmirkân mâhsi-kävüş kiyâ âlmâysiz. Bäländ âxurdân em eb örgängän kişi ävvâl bâşi qorqıb ketâdi...
- Vây, ğälâtisiz-â, men siz bilân yârâşâmân deyâyâtibmânmi? Bezârmân...

- Yoq, men h m sir sini  yt y tibm n-d . Siz h m «sir sini» k p  ytdingiz-k . K r m n des ngiz turish-turmuşimni k rs t m n. Lekin h zir  und q bols  yild n-yilg  q nd q bolishini h m  ytib ber m n. M n , y ngi yer   y y tibmiz...

 sar fat bil gini k ziga qoyib bex sd n yilg b yub rdi.

-  rgin m qursin... Oglimni bev t n qil r ek nsiz-d . Ozingizg  ox ag n bev t n bol r ek n-d ...  t  h m  und q b grit   bol dimi?.. T yy r yerni, t yy r  yc yni t  lab...  d ml r f r ndini deb yoqni b r qil di-y , siz bols ngiz b rni h m yoq qil m n deysiz!
- Yoq, bund q dey lm ysiz. Men h zir nim  qil y tg n bols m h mm sini oglm   n qil y tibm n, oglm meng  ox am sin deb qil y tibm n. Siz b l ngizni k rg ni, mening  n mg  ox ab ciyd , behi,  r v  m x k t rib kelm ng deb qil y tibm n.

 sar fat Sidiq nning pi ingig  t  n m di  ekilli:

- Nim  qilibsiz, nim  qildingiz? – dedi.
- Endi qil y tibm n. Oglm  y r-s v ker kmi? Y r-s v t yy r. Oglm   yc y ker kmi?..

 sar fat uning s zini boldi:

- Mun  y xi, h k m tning xəzinəsini h m in' m qil  q ling!.. H k m tning yerig  munə bin  qoyi lik! Q  and n beri h k m tg  süyünib q ldingiz?
-  qlim kirg nd n beri...
- Beri ning  li i h m bol di...
- Nim ni, yernimi? Yerni t rtib  l di dem q imisiz? – dedi Sidiq n z h rx nd  qilib, - nim  qil di t rtib  lib, temir s ndiqq  s lib qoy dimi? Bizd n t rtib  lib kimg  ber di? M n   u c yl r burun  bduv qq s deg n bir e ang  qar qli ek n, h k m t bizd n t rtib  lib o ang  ber dimi?  mm   xunb bayevning  rnig  S birc nq rig  ox ag n  d m otirib q ls   und q qil r edi. Sizning d d ngiz otirib q ls  h m  und q qil r edi. Y  qilm smidi?

 sar fat y n  k ziga y    ldi.

- Sizgä qâlsä dädämni yât unsur häm deysiz. Bilmädim dädäm beçârä sizgä nimä yâmânlik qılğan ekänlär. Sizni deb şunça küyädi, şunça küyädi... Oğlim yoq edi, xudâ oğli berdi der edi. Aççıq üstidä sizgä oşä gäplärni äytib, keyin nimä ähvâlgä tüşgänlärini bilmäysiz. Yıǵláb, özlärini urib... esläri ketdi. Siz nuqul yâmânläysiz... Heç insâfingiz yoq. Bağri tâş! Sizning örnigizdä boläk âdäm bolgändä, ming yâmân körsä häm, aççıǵıdän tüşgänidän keyin bir bärrib oşä beçâräni yülätib, köz yaşını tindirib kelär edi. Nuqul «qänâtim sindi» deb yıǵläydilär... Oşändän beri bir kün sağ bolsälär üç kün käsäl... Här küni yärmni urışädilär, ikki märtä öläsi qilib urdilär. Men bilän kelmâqçı edilär, därmânläri etmädi, yıǵláb qâldilär...
- Mening bu yerdä ekänligimni kim äytdi? – dedi Sidiqcân birpäs cimlikdän song. – Özingiz sorâqláb bildingizmi? Kimdän sorädingiz?

Şärâfät Sidiqcân räşk qılâyâtipti degän xâyâldä özini cüdä qorqqängä sâldi.

- Men heç qäergä bärğänim yoq. Siz ketgäningizdän beri âstânädän hätlägän bolsäm âyâğım sinsin. Sizgä bəri bir-kü, siräsini äytämän-dä... Dädäm bilib keldilär.

Uning hämmä gäpi vä muâmäläsidadän Ormâncânnıng tâxmını toğri çıqqänligi âçıq-âydin körinib tursä häm Sidiqcân yänä:

- Dädängiz bärrib âlib kelgin deb yubârdiläirmi? – dedi vä bu gäpni cüdä qopâl tärzdä äytgänini sezib sekin Şärâfätgä qärädi. Şärâfät pärâncining pâpugini eşib, yergä qärâniçä otirär, âftidän, bu sävâlgä cävâb bermâqçı emäs edi. – dedi Sidiqcân qopâl rävişdä äytgän gäpini sillıqlaş üçün, - u kişi mengä qändäy bolsälär, men häm u kişigä şundäy... Änängizdän häm xäfä emäsmän. Lekin ârâgä bir sävuqçılık tüşgändän keyin mening oşä üygä qäytib barişim toğri kelmäydi. Gâp sävuqçılıkdä häm emäs.
- Nimädä bolmäsä? – dedi Şärâfät birdän başını kötärüb.
- Nimädä? Här närsä qılsängiz häm özingizni göllikkä sâlmäng, xäfä bolämän. Häliginä men qızligimdä göl emäs, ortâqlärim içidä mendän şäytân qız yoq edi demädingizmi? Endi göl bolib qâldingizmi? Nimägä bolär edi, men özingä oxşägän âdämlär içigä tüşüb qâldim. Men şulärni körüb özimni tänidim. Kör hässäsini bir märtä yoqâtädi. Men bu yerdän ketmäymän. Şuni bärrib dädängizgä äyting. Äğär âtä-änängiz men bilän şu yerdä ümr

qilişingizgä rāzi bolişsā, özingiz hām şuni xāhlāsāngiz şāriāt-tāriqāt deb otirmāymiz... Şāriātning yoli köp ekān, bittāsi berk bolsā törttāsi āçiq...

Şārāfātning yūpqā läblāri kökārīb pirpirādi, burni āqārīb, kātāklāri kerildi. Sidiqcānning nāzāridā, u hāzir heç āğızgā ālib bolmāydiğān bir gāp āytişi, bāqırışı, songrā ālib bālāni ālib cōnāb ketişi kerāk edi. Birāq Şārāfāt undāy qılmādi. U özini yergā ātib urdi-yü, xuddi ilān çāqqāndāy, tolğānib yiğı bāşlādi.

- Men köçādā qālgānimdān bu yergā kelibmānmi?.. Şu bālām tirik etim bolmāsin, şu bālāmning peşānāsīgā er bitsin deb kelgānmān... Men ersirāb kelibmānmi? Ersirāgān bolsām boyni yoğān sān mingtā. Bālām tirik etim bolmāsin deb keldim... Bālām dārbādār bolmāsin deb keldim.
- Hār qānçā dārbādārlik bolsā men körgānmān, oğlimgā qālgāni yoq, - dedi Sidiqcān.

Şārāfāt birdān bāşini kōtārīb Sidiqcāngā qārādi vā turib otirdi. Uning rāngi oçib, közlāri qızārgān, lekin quruq edi.

- Bārmāysizmi? – dedi xuddi hāzir yūlādiğān bir vācāhātdā. – Bārmāysizmi?!!
- Şāvqın sāl māng, birāv eşiţsā nimā deydi! Äytdim-kü...
- Şu gāpingiz gāpmi? Şu gāpingizdān qāytmāysizmi?
- Üy qılādiğān bolsāngiz mening könglimgā hām qārāng-dā.
- Qāytmāysizmi? Üç mārţā äytāmān: Qāytmāysizmi? Qāytmāysizmi?.. Ä? Qāytmāysizmi! Xop, bopti! Mengā nimā, bālā bir menikimi! Men qolidān kelgānini qıldim, endi uvālī sizning boyningizgā... Yersiz qālādimi, etim bolādimi... Etim bolgāndā hām şundāy etim bolsin, şundāy hām etimçā qilāyki, qān yıglāsın! Bāşīgā bir muşt urib, bir burdā qāttıq nān berādiğān bir boyni yoğāngā tegmāsām men hām yūrgān ekānmān!

Şārāfāt şu gāpni äytdi-yü, irğīb örnidān turdi vā bālāni xuddi yerdān yūlib ālgāndāy siltāb kōtārđi. Bālā qorqıb üyğāndi vā çinqırıp yıglādi. Sidiqcānning ungā äytādiğān bāşqā gāpi yoq edi, birāq şu kāyfiyātdād ketişini xāhlāmādi; nāzāridā, āgār bu kāyfiyātdā ketsā, şu yerdān bāribāq cōrttāgā bir boyni üyğāngā tegādiğān, bu boyni yoğān dārrāv bālāning bāşīgā bir muşt urib, qoligā bir burdā qāttıq nān tutqāzādiğāndāy boldi, şuning üçün, yūpātiş bāhānāsi bilān bālāni uning qolidān ālār ekān, (Şārāfāt bālāni dārrāv berdi) mümkin qādār mülāyimlik bilān:

- Bugün qaling, keç kirdi, ertägä özim ärävâ tâpib cönätämän. İsamiddin äkängiz älläqaçân ketib qalgandır, - dedi.
- Vây öläy! – dedi Şarâfât küngä qarâb, - älbättä ketib qaldılar-dä, mengä qarâb otirärmidilər! Vây, ölgänim yäxşi... Vây şörginäm...

Şarâfât ätäsi örgätgän, özi bilgän hämmä gâp, hämmä yollärni işlätib näticä çıqarâ älmäganidän keyin bu keçä şu yerdä qalib Sidiqcânni bu yergä bağlägän, uning dimâğini şişirgän närsäni yäxşiläb bilmâqçı vâ şungä qarâb tâş qoymâqçı boldi. U Änzirät xäläning üyigä etgünçä, ärävädän qalgäni üçün özini däm-bädäm tâvuş çıqarib qarğâb bärğän bolsä häm, köp üylädi vâ türli-tümän täxminlär qıldı. Uning näzäridä bu täxminlärdän häqiqätgä yäqınraqı Sidiqcânni «şu cüvân ölgür» Känizäkkä äylänişib qalgänligi edi. «Bäyägi semiz ädäm äytgän gäplär räst ekän, - dedi içdä, - lekin buni mähliyâ qılğän uning qarâ köziginä emäsdir. Yänä nimäsi ekän? Kömib qoygän tilläsi yoqdir, kömib qoygän tilläsi bolgändä bundâq yigitgä tegär edi. Bolsä üy-cây, ilgäriği yeridän qalgän rözgäri bärdir. Bu bezâtning dimâğini şişirgän şu närsä! Bu bezât-kü, uning üy-câyigä uçıptı, u mäncäläqı buning nimäsigä uçdı ekän? U häm buning quruq hüsnigäginä uçmägändir. Nimäsigä uçdı ekän? Bu bezât ungä nimä deb mäqtändi ekän? Ävväli şuki, heç kimim yoq, yalgız başım degändir, şum ukäsi, ilänning yağını egän möltäni änäsi bärliğini yäşirgändir...»

Şarâfât Änzirät xäläning ästänäsidadän ıçkärigä qädäm başgändä zähärgä tolgän çâyändäy öz zähäridän özi kăräxt edi, birâq hävli vâ üylärining ähvälini, hävlidä aşqavâq pöçâq südräb üynäb yürgän bälä vâ körişgäni quçâq yâzib keläyâtgän kämpirning üst-başını körüb zähri bir äz tärqäldi, Änzirät xälä Sidiqcängä: «Vây, sädqäyi ädäm keting, nâhât kişi şundäy xätinni, şundäy bäläni qoyib bu yâqlärdä yürsä!» degänidän keyin hättä heçräsi açıldı. Änzirät xälä uni näriği üygä älib kirdi. Şarâfât, mezbänni näzäri ilmägän mehmändäy heç kimning täklifini kütmäsdän, toğri torgä ötib, yäkändäzning ortäsigä otirdi-dä, römälini qäytä bağlär ekän, üyning u yâq-bu yağığä qarädi. Sidiqcân bosäğädän bir qädäm ıçkäridä çonqäydi-dä, bäläni yergä qoyib änäsigä qädäm ıçqäridä çonqäydi-dä, bäläni yergä qoyib änäsigä yollädi vâ bälägä qarâb u-bu deb turgän bolsä häm, közi vâ diqqäti Şarâfätdä edi. U Şarâfätning qoynini puç yängğâqq tolğäzmäsliği, turış-turmuşını körsätışı keräk ekäni toğrisidä oylägänidä bu turış-turmuşı tufäyli äz bolsä-dä, xıçälät tärтішni xâyäligä häm keltirmägän edi. Birâq endi, Şarâfât üyning u yâq-bu yağığä qarâb otirgändä xıçälätlik sezä başlädi. Uning näzäridä, hävli ilgärigidän häm xäräbrâq, üy vâ undägi här bir närsä közigä äbädiy

qäşşâqlık nişânâsi bolib körinär edi. Änzirät xälâ dästurxân âlib kirdi. Sidiqcân çâyni kütmäy işgä ketdi.

Şarâfât keçgäçä Änzirät xälâni gäpgä sâlib hämmä närsäni bätäfsil bilib âldi, lekin bu gäplärdän Sidiqcân bu yergä nimä üçün bunçälik bağlängänidä cävâb tãpãlmãdi. y üylãb-üylãb Känizäkkä yãpişdi: «Bu imãnsiz kãmpir yãlgãn äytäyãtgãndir. Buning häm heç kimi yoq ekãn, ikkãvining ârqãsidãn kün körüb yürgãn bolsã, bulãrning sirini mengä älbättä äytmãydi-dã. Men sãddã şuning gäpigä işãnib otiribmãn. Xudã urgãni yoqki, bir hävlidã turib u közini süzmãsä-yü, bu ipini üzmãsä! Bu cüvãn ölgür közini süzgãn! Bu bezãt xuştãr bolib qãlgãn! Nähãt şunçälik xuştãr bolsãki, közigä mãl-dünyã häm körinmãsä-yã! Şunãqã xuştãrlik häm bolãrmikin? Bunãqã xuştãrlik-kü bolmãydi, bu mãncãlãqı bir bälã qılgãn, özigä isitib âlgãn bolsã äcãb emäs, Rãst, bu gäpni xudã kõnglimgä sãldi, özigä isitib âlgãn. Esizginã, buni bilgãnimdã oşã yerdãn qãytãrmã qıldirib kelãr ekãnmãn... E, endi bildim: ânãsi ölgür häm bir ilm-ãmãl qılgãn, uni mendãn sãvutgãn; sãvutmãgãn bolsã şundäy yüvãş ädãm birdãnigã bunãqã bolib qãlmãs edi. Ânãsi ölgür oşã kelişidã behi âlib kelgãn edi, şu behidã bir gäp bãr ekãn. Bu gäpni häm xudã kõnglimgä sãldi... Şu yergä kelãdigãn bolsãng yãrãşãmãn degãni häm bir xıylã: Känizãkni âlãr ekn deb oylãmãsin, oçãkişib bãlãni tãşlãb ketmãsin deb äytdi. Bu – ikkãvi bãmãslãhãt qılgãn iş. Bãmãslãhãt bolmãsä meni bu yergä âlib kelmãs edi. Bilãdiki, men bunãqã yüztã yerning bãhridãn ötãmãn, lekin bu yergä kelmãymãn...»

Şarâfât mãnã şundäy fikr-xãyãllãr bilãn bolib, keçqurun Känizãk kelgãnidã yãnã zãhãrgã tolib otirgãn edi; birãq uni çõçitmãslık, gãflãtgã sâlib turib birdãn qolgã tüşiriş üçün ävzãyini sirã bildirmãslıkkã hãrãkãt qıldı: u bilãn örnidãn turib, quçãqlãşib, hãttã «ãpãngiz örgilsin» deb körişdi. Känizãk, uning bundäy qãrşı âlişini kütmãgãn bolsã häm, häyrãn bolmãdi, u bilãn xãndãn-xuşdãn gäplãşdi, bãlãsini süydi. Şarâfât Kãpsãnçılãr qıslãgining bãd-hãvãsi, «birãm çırãylik» toqãylãri, dãryãsi toğrisidã gãpirib turib tösãtdãn:

- Men häm şu yerlik bolmãqçımãn, - dedi-yü, Känizãkning közigä qãrãdi.

Şu pãyt Sidiqcân kelib äyvãndãgi uçãq bãşigã – Änzirät xälãning âldigã ötib ketdi. Känizãk oşã tãmãngã qãrãb pãrişãn hãldã:

- Cüdã yãxşi bolãdi, äyãcã, yãxşi bolãdi... Bu yerlãr häm âbãd bolib ketãdi, - dedi-yü, örnidãn turib, yügürgãniçã Sidiqcãnning âldigã bãrdi vã piçirlãb,

zvenaning bir arāvā pāxtāsi pāxtā punktīdān qāytgānligini āytdi Sidiqcān bir nimā deb dūngīllādi. Ānziārāt xālā küldi.

Şārāfātga şuning özi kifāyā qılğan edi, buning üstigā Kānizāk «ölsin» dedi. Bu gāp Şārāfātning qulāğigā erkālāb, yığlāmsirāb āytilgāndāy bolib kirdi. Ğāzābdān vücudi qāqşāb āqli qāçgān Şārāfāt «nāinki Kānizāk Sidiqcāngā xātining qālāmān deyāyātipi deb hāzirning özidāyāq ārz qilā qālsā» degān nārsāni oylādi. Kānizāk qāytib kelgāndā u ölim xāvfi āstidā qālgān muşukdāy, közlāri çāqnāb tikkā uning yūzigā çāng sālādigān bir vācāhātdā otirār edi. U çırāqqā yānbāş otirgāni üçün Kānizāk buni pāyqāmādi.

- Kim ölsin? – dedi Şārāfāt entikib.
- Vāy, āyācā, sizgā nimā boldi?.. – dedi Kānizāk vā uning āftigā qārāşgā ülgürmādi: Şārāfāt āldidā turgān çāynāk bilān uning bāşārāsigā tūşirdi. Kānizāk qıçqırdi-yü, āğdārilib tūşdi, lekin dārrāv örnidān turib özini çetgā āldi. U öng közini yūzi ārālāş işlāb, nimā bolgānini vā yānā nimā bolışini bilmāy, gārāng bolib qāldi.

Şārāfāt hāyhāylāb yūgürüb kelgān Ānzirāt xālāning bāşigā şākāsi bilān urdi, Sidiqcāngā piyālā, kāvuş, ābdāstā ātdi, yānā Kānizākkā hāmlā qıldı. Kānizāk nārigi üygā kirib ketdi. Nārigi üydā Kānizāk, uçāq bāşidā Ānzirāt xālā vāyvāylār, bālā çınqırub yığlār edi. Hāyāl ötmāy Kānizāk āq tūgün kötārib, yüz-közini uşlāgāniçā yığlāb, köçāgā çıqıb ketdi. Şārāfāt hāmān şāvqın sālār, Sidiqcāngā ātgāni nārsā izlāb u yāq-bu yāqqā yūgürār, tāpgānini ātār, lekin endi ğāzābidān emās, ātilāyātgān nārsālārgā çāp bermāy tāxt turgān Sidiqcānning ālāv sāçāyātgān közlārini körib qorqqānidān ātār edi. Sidiqcān nāmusgā ölib, ğāzābidān közigā qān tolib, nimā qılışini bilmāy xıylā turib qāldi-yü, āxırı özini tutālmāy, «He ātāngni...» deb Şārāfātga tāmān intilgān edi, kimdir ārqāsīdān tutib qāldi. Sidiqcān qāyirilib qārāb Ziyādāxānni kördi.

- Bu nimāsi, ormāqçımīsiz? Xātīn kişini-yā! – dedi Ziyādāxān.

Sidiqcān bāşini qoyi sālīb:

- Keling, Ziyādāxān āpā, - deb çetlāndi.

Şārāfāt bidirlāb ketdi:

- Men u yāqdā itvāççā bāqıb otiribmān-u, bu kişi bu yerdā megācinlārnıng etāgini öpib yürādilār! Āvvāl bittā xātīnni eplāb undān keyin bāşqāsīgā qol

çoz! Āzādlik dūşmāni! Yāt unsur! Ruhānni! Meni xātin qılmāydiğān bolsāng cāvābimni ber!

- Cāvābingni bergānim yoqmi? – dedi Sidiqcān ilcāyişgā hārākāt qilib.
- Bergānmāssān!
- Hā, xop, bāşqātdān: rāsā, rāsā üç tālāq qoydim! Qutuldimmi?
- Negā qutulār ekānsān! Dādāmning hāqlārini berib undān keyin qutulāsān!
- Dādāngizning mendā yānā hāqlāri qālgān ekānmi?
- Eşigimizgā uvādā tonu çilvir belbāğ bilān kelgān eding!
- Nimā bilān çiqib ketdim?
- Qoyinglār bunāqā gāplārni! – dedi Ziyādāxān, - qāni yūring, ortāq, bugūn biznikdā yāting, ertāgā ikkāvlaring hām cāhldān tūşgānlāringdān keyin gāplāşāsizlār. Āling bālāngizni.
- Ālmāymān! Ālsin özi itvāççāsini!

Bālā hānüz çırqırāb yıǵlār edi.

Şārāfāt pārāncisini yāpinib üydān çiqdi. Sidiqcān Ziyādāxānni sekin turtdi.

- Ziyādāxān āpā, bir nimā qiling, bālāni ālib ketsin. Cān āpā! Men nimā qilāmān, qāndāy qilāmān?
- Kālxāzçılık, Sidiqcān, bittā bālā bolsā yümālāb-sümālāb ösādi, heç tāşviş tārtmāng, kālxāzning bāğri keng.

Ziyādāxān yiǵtdān xırillāb qālgān bālāni ālib Şārāfātning ketidān yūgürdi vā bosāğādā etib āldi.

- Ortāq, ortāqcān, māng, bālā beçārādā nimā günāh! Āling.
- İtvāççāsini özi bāqsın! – dedi Şārāfāt vā Ziyādāxānni itārib tāşlādı. Bālā uning qolidān tūşib ketāyāzdi.

Ziyādāxān Ānzirāt xālāni çāqırıp bālāni berdi. Kāmpir bir qoli bilān bāşini uşlāb, ikkinçı qol bilān bālāni bāğrigā bāsdi vā yüzini yüzigā qoydi. Şārāfāt ungā cüdā yāqın kelib oşqırđi:

- Qoşmāçı! Qoşmāçılıkning nānini egāningdān keyin bunāqā işini hām qilgin!

- Mäyli, bäläm, mäyli, - dedi Änzirät xälä bäläni älib ketär ekän. – Här nimä desäng häm ümring uzâq bolsin, şu bäläning kättä bolgänini körgin... İlähim körgin!

Ziyädäxân Şarâfatni äncä ergäçä sürib älib ketdi. İçkärädän bäläning hiqilläşi, Änzirät xäläning bäläni ällälägän tãvuşi vâ ärä-sirä inqilläşi eşitilär edi.

Sıdıqcân içkärigä kirişni häm, köçägä çıqıb ketişni häm bilmäy ästänädä turib qâldi. İçkärigä kirib kãmpirgä qäysi yüzi bilän qäräydi-yü, qäysi tili bilän ungä bir nimä deydi vâ nimä deydi? Ziyädäxân nimä deb üylädi? Şarâfat hãzir ungä nimälär deb ketäyätgän ekän? Ertägä bu mãcärâ bütün kãlxãzgä mä'lum bolgändä ädämlär nimä deydi? Buning tuhmät ekänligigä bu ädämlärning qäysi birini işãntirädi-yü, nimä deb işãnritädi? Beçärä Kãnizäk ädämlärning közigä qändäy qilib körinädi? Nimä deydi?

Sıdıqcân ästänädä otirib qâldi. Xıylä vãqtdän keyin Änzirät xäläning äyâq şarpäsi eşitildi. Sıdıqcân darrãv örnidän turdi. Änzirät xälä eşikkä tãmân kelär edi. Sıdıqcân üytälib içkärigä kirdi vâ ikki qädäm bãsmãsdän Änzirät xälägä toqnãş keldi.

- Hã, bäläm, qäyãqdä qãlding? – dedi kãmpir, - yür, ävqãtingni eb älgin, esing ketdi.

Änzirät xälä uçâq bãşigä ketdi. Sıdıqcân üygä kirdi. Bälä uxlãb yãtär edi. Änzirät xälä bir şãkãsä şirgurunç keltirib Sıdıqcãnnıng äldigä qoydi.

- Egin, bäläm, egin... Mäyli, xãfã bolmã, şunãqã bolädi. Engilrãq cüvãn ekän...
- Xälä, - dedi Sıdıqcân tãvuşi xıyãl titrãb, - endi men buni sizning könglingizdän qändäy qilib çıqãramãn? Men tufãyli şunçã... ümringizdä eşitmãgän gãplãrni eşitdingiz...
- Mäyli, bäläm, mäyli, eşitsãm sen tufãyli eşitibmãn, u tufãyli eşitgãnim yoq... Bäläng üç-tört kün qıynälädi, keyin örgänib ketädi. Men Kãnizãkdän bir xãbär älib keläy. Mãrusyãning üyidä bolsä keräk.

Qãltis yiqilib birãn cãyi mäyib bolgän kişi buning äğriğini oşã tãbdä emäs, keyin bilgãnidek, Sıdıqcân bu mãcärãning bütün şu keçãsi körpägä kirgãnidän keyin bildi. Uning nãzãridä hãzir bütün qışlãq fãqät şu toğridä, - birãv külib vâ birãv tãcãng bolib, birãv Şarâfatni vâ birãv Kãnizãkni qãrãlãb, birãv «hãmmã illät şu yigitning özidä» deb

şu mâcârâ toğrisidäginä gäpirâyâtgändäy bolär edi. Uning köz âldigä Ziyâdâxân keldi. Şarâfât ungä nimälär dedi ekän? Uning sözlärigä heç kim işänmäsä häm Ziyâdâxân işänädi. Bähârdä bälxtut âstidä bolgän hâdisä heç qaçân uning esidän çıqmâydi.

Sidıqcân bundän häm körä hâzir bäläsini qoynidä âlib yâtgän Änzirät xälädän, birävning uçidä yiqıllab yâtgän Känizäkdän xıcalât tärtär edi.

Änzirät xäläning qoynidä yâtgän bälä tösätdän qıçqırıp yubardı. Sidıqcân uni âlbättä bir nimä çäqdi degän xâyâldä örnidän turä sâlib yügürdi. Tâ u etib bârgunçä Änzirät xälä turib bäläni quçağığä âldi vä silkitib yüpätä başladı:

- Yo-yo-yoq... Vây, bäläğınäm. Yo-yo-yoq... Bäläm beçärä tüşidä qorqdi, tüşidä qorqdi bäläğınäm... Ällo älläy-ällä...

Bälä dârrâv cim boldi. Sidıqcân nimä qılışını bilmäy. Änzirät xäläning ârçäsidadä birpäs turib qâldi-yü, nihâyät:

- Xälä, mengä beräqâling, sizni uxlätmâydi, - dedi.
- Vây, nimä qilib yüribsän, bäläm? – dedi Änzirät xälä bäläni yâdqızıp, - bâr uxlä. Ertä sähârdä işgä çıqädigän âdämsän, bâr, bâr! Men bäläni endi köröbmänmi... Bälä beçärä oşändä qorqqän ekän-dä, qorqsä şunäqä bolädi. Berähmlär, nähâtki bäläni şunçalik qorqıtsäläring! Sen häm şuning tâvuşığä yoğândingmi?
- Yoğâq edim... Ertägä âlib ketär, här nimä bolgändä häm kökräginä ânâlik mehri bârdır.
- Älib ketsä âlib ketär, âlib ketmäsä bu toğridä heç täşviş tärtmä, oğlim. Ümrini bersä Hâşimcân bilän äkâ-ukä bolib ösädi.

Sidıqcân Änzirät xäläning fâqät şu mâzmundä bir nimä deyişini kütgän bolsä häm, bu gâp qâlbığä issıqqınä tegdi. Uning bütün vücudi erigändäy boldi, kökrägining älläqäeridän şuv etib kôtârilgän bir nimä tãmâğidä lip-lip etdi-yü, közigä yâş keldi.

- Qulluq, ânâcân! – dedi eşitilär-eşitilmäs.
- Xâtining, bunäqä fe'li tez ekän , âlib ketmäğäni häm dürüst. Yâş nârsä şunâq bädçahl bolsä-yä! Xâyriyät häm Ziyâdâxân kelib qâldi, bolmäsä hämmâyâqni âstin-üstün qılär ekän. Men Ziyâdâxânni häm urärmikin degän edim. Xâyriyät urmädi. İkkiqät nârsä... Eridän bälägä qâlär edik... Eri

qändâq yaxşı körädiki... Beçârâ bälâ körmäy yürüb-yürüb endi kördi. Ötgän yıl qışı bilän râyângä dâktârgä qâtnädi. Esân-âmân qutulsin. Yaxşı cüvân, oqıgân... U kelgändä Känizäk çıqıb ketgänmidi? Esimdä häm yoq...

- Hä, Känizäk çıqıb ketgändän keyin keldi... Xälä, Känizäk Märusyänikidä yâtişi çakki bolädi-dä: bilmägän âdâm äybi boynidä ekän deydi. Şuni äzândä bârib âlib kelinsä, işgä şu yerdän çıqsä, bilgän bilib, bilmägän bilmäy qoyä qâlsä yaxşı bolärmidi deymän... Men bârsäm gâp köpâyärmikin. Bundän täşqâri hâzir men ungä bir nimä deyişim häm qıyın, mendän xäfädır. Könglidän çıqârämän...

Änzirät xälä äncädän keyin cävâb berdi:

- Hâr qälây xâtining ketgändän keyin kelgäni yaxşı, bäläm.

Sıdıqcân, gârçı Känizäk qäytib kelmäs degän üygä bârmägän bolsä häm, Änzirät xäläning bu gäpidän keyin u mâcârâning eng xunuk âqibâti bârhäm tâpgändäy engil târtıdı.

- Râst äytäsiz, xälä, - dedi vä bârib cäyigä çozıldı.

Dârhâqiqât bu mâcârâning başqâ âqibâtläri hâzir uning közigä özidän-özi bârhäm tâpgän vä tâpâdigändäy körinär edi: «Änzirät xälä mendän xäfä emäs, - der edi öziçä. – Nimägä häm xäfä bolädi? Özi körüb bilib turıptı, bundän täşqâri öz ânämdäy bolib qâlgän âdâm. Bäläni Şarâfât ertägä älbättä âlib ketädi, âlib ketmäy ilâci yoq – bäläsıdän äyrılsä çumçuq çırqırâydı-yü! Lekin qäytib ketışidä u yänä topâlân qılädi, nâfâqâ beräsän deb topâlân qılädi, nâfâqâ beräsän deb topâlân qılädi, men xop desäm, qoligä bâr-yoğımni tutqâzsäm häm topâlân qılädi!»

Uning köz âldigä şu cäncäl mänzâräsi keldi: rängi, köz ciyâkläri âqârgän, yupqâ läbläri kökärüb ketgän Şarâfât âğzigä kelgän gâpni qäytärmäy şâvqını sâlmâkdä; ortägä tüşmâqçı bolgän kimnidir yülädi; hämmä erkâklärni hämiyâtsiz, hämmä xâtinlärni buzuq deydi. Birâv külädi, birâv täcäng bolädi... Şundä Ziyädäxân kelib sekin: «Sıdıqcân, ağır boling, hämmä körüb, bilib turıptı, bundäy şällâqı, bundäy tohmätçı, buningdäy yüzsiz xâtinni ümrimdä körgänim yoq», deydi. Şundä Känizäk: «Vây, Sıdıqcân äkä, ölmägän cäningiz, şundäy xâtin bilän on yıl qändäy ümr qıldingiz!» deydi...

Sidiqçån cindäk mizğigåndäy boldi-yü, közini açıb qäräsä tång ätib qalıpti, bet-qolini hãm yüvmäsdän toqäygä çäpdi.

Hämmä älläqaçån işgä tüşgän. Tolägän äkä bilän ärrä tärtäyätgän Zâkir ätä Sidiqçångä xomräyib qärädi. Sidiqçån, xuddi keç qalgänimning hissäsini çiqärämän degåndäy, darräv işgä tüşdi vä şitâb bilän dâräxt butär ekän, Känizäkni izläb ätrâfgä köz täşlädi. Zâkir ätä undän Känizäkni sorädi. Sidiqçån şundän bildiki, Känizäk işgä çiqmäpti vä keçägi mâcärädän bu yerdägilärning xäbäri yoq ekän, şuning üçün «kelib qâlär» deb cävâb berdi. U bir tãmândän Känizäkkä nimä boldi, köz-pözigä ziyân etmädimikin deb täşviş tartsä, ikkinçı tãmândän, Şärâfât kelib yänä cäncäl başlaşını minüt säyin kütgäni üçün, uning işgä çiqmägänidän xursänd edi.

Tüşlikkä zäng urilgändä Zâkir ätä nân xältäsini kötärib, ädätdägiçä, qoşni brigädädägi ortâğining äldigä ötib ketdi-yü, işgä zäng urilgändä özidän-özi cävüräb, sökinib keldi. Uning ävzâyini körib Sidiqçånning yürägi şuv etib ketdi: «Hä, eşitipti, Känizäk negä işgä çiqmägänini bilipti. Kimni sökäyâtipti – menimi, Şärâfâtnimi? Meni sökäyâtipti. Hâzir kelib şävqın sâlâdi, dilimni siyâh qılâdi. Hâzir men bungä qändâq qilib tüşüntirämän? Gäpimgä qulâq sälärmikin?...»

Zâkir ätä nân xältäsini tonining üstigä qoyib, bältäni qoligä äläär ekän:

- Känizäkni keyin kördingmi, dürüstmi, közigä ziyân qılmäptimi? – dedi.

Sidiqçån uning bu xıldä mülâyimlik bilän gäpirişini kütmägäni üçün dâf'ätän tüşünälmädi.

- Däbbäy? – dedi-yü, keyin tüşünib cävâb berdi: - dürüst, heç nimä qılğäni yoq... beti sälgmä...
- Bolär iş bolipti, endi heç kimgä äğzingdän çiqärmä. Bâsti-bâsti... U fälâkätän bilib qaçgän ekänsän-dä. Bälägä, öz bäläsigä mehri şu bolsä, undän nimä ümid qılâdi kişi? Mâyli, bälägä mehri şu bolsä täşläb ketgäni yäxşi bolipti. Täşläb ketgäni köngli bolgän änäning bariyü yoğı! Şundâq emäsmi?
- Mening turiş-turmuşimni körmäsdän burun «äylänäy-örgiläy» deb öläyätgän edi, körgänidän keyin gäzäk älib şişib ketdi. Endi täşläb ketämän deb meni qorqıtmâqçı.
- Täşläb ketipti-kü, täğın nimä?

- Hāli ketgāni yoq, keçāsi Ziyādāxān āpām ālib ketgān edilār.
- İe, hāli xəbāring yoqmi? Xātining āzāndā cōnāpti. Bāltābāy kuzātib qoyipti. Bālā toğrisidā şunçā gāpirişipti, üç-tört kişi şunçā örtāgā tüşipti... - unāmāpti. Nuqul itvāççā der emiş. Āstāğfirullā, öz bālāsini, özi tuqqān bālāni itvāççā desā-yā!

Zākir ātā sōkinib dārāxt butāy ketdi. Sidiqcān gārāng bir āhvāldā turib qāldi. Uning kōz āldigā yığlāb-yığlāb hāldān tāygān vā üyning bir burçāgidā hiqillāb, munğāyib otirgān oğli vā xunāb bolib cāvrb, dām-bādām kōçā eşigigā bārib kelāyātgān Ānzirāt xālā keldi. Bu mānzārā keçgāçā uning kōz öngidān ketmādi, keçgāçā üylāb oğlini Bāhrābād-gā- ānāsīgā tāşlāb kelişgā qārār berdi-yü, şu toğridā gāplāşgāni işdān toğri Ormāncānning üyigā bārdi. Ormāncān uning sözini eşitib küldi.

- Cüdā erkā ösgān qız bālāgā oxşāysān: sāl bir nimā bolsā dārrāv ānā deb qālāsān! Sālgīnā isitmā çıqārsāng Bāhrābād- ānā, xātining bālāngni tāşlāb ketsā hām Bāhrābād-ānā! Kim āytādi seni qāttıqçilik kōrib ösgān yigit deb! Ānāng beçārāgā ātāngdān ikkitā sāğır bilān qālib kōrgān künlāri hām etādi. On yıl ānānggā qārāmābsān-ü, endi bālā bāqış kerāk bolgāndā Bāhrābād – ānāmi? Qolingdān yārdām qılış kelgāndā yārdām qılışing kerāk edi, hāzirçā yārdām qılālmās ekānsān, heç bolmāsā qoy, beçārāligini qılsin.
- Nimā qılāmān bolmāsā. Ānzirāt xālāgā tāşlāb qoyiş hām insāfdān emās. Men u kişidān cüdā xıçāltādı.
- Negā Ānzirāt xālāgā tāşlāb qoyāsān? Uning hām işi bār, nevārāsi bār. Bāğçāni nimāgā āçib qoyibmiz? Men Mārusyāgā tāyinlāb qoydim, ertādān bāşlāb bāğçāgā ber. Hār künī ertālāb işgā ketāyātgāningdā eltib qoyāsān, qāytişdā ālib ketāsān. Şundāq qılsāng özingdān bāşqā heç kimgā āğırliğı tüşmāydi.

Sidiqcān Ormāncānning āldidān tā'bi āçilib çıqib ketdi. U birinçī nāvbtādı Kānizākkā zor āytiş üçün yolākāy Mārusyāning üyigā tāmān burildi. Üyning eşigi āçiq ıçkārīdān xātīn kişining dām-bādām külgān tāvuşi eşitilār edi. Sidiqcān ārqā tāmāngā ötib tepālikkā çıqdi vā āynā örnātilgān tüynukdān ıçkārīgā qārādi. Mārusyā kitāb oqır, Kānizāk ungā qulāq sālār ekān, hādeb külār, kimdir uning sāçını örār edi. Sidiqcān sinçiklāb qārāb bu xātinni tānidi. U – Kānizākning zvenā bāşliğı bolişigā nārāzi bolib Botābāyning āldigā ārzgā bārgān āyāllārdān biri – dōngpeşānā cūvān edi. Sidiqcān buni

körüb «hä, şu xâtini körgäni kelgän bolsä Känizäk töhmätgä qalgänini hämmä bilär ekän» deb qoydi vä hâzir uning âldigä kirişni lâzim körmäy üyigä ketdi.

Bälä uxlâb yâtâr edi. Änzirät xâlâ Sidiqçânning bemähâl yürüşidän cindäy kâyidi, keyin bäläning bugün qılgän şoxlikläri, äytgän gäpläri toğrisidä külä-külä sözlädi. Uning yüzidä heç qändäy mälâl âlämâti körinmäs, äksinçä, här küngidän xurrämraq edi.

- U käsâfât ketib qalıpti-kü, - dedi sidiqçân.
- Hä, eşitdim, bäläm, hämmäning lâ'nätigä qâldi.
- Kimdän eşitdingiz?
- Känizäkni körgäni bârgän edim. Ziyâdâxân oşâ yerdä ekän.
- Känizäk mendän qättiq xâfâdir?
- Hä, xâfâ bolgän ekän, qäytib barmäymän degän ekän. Ziyâdâxân urışipti.
- Endi xâfâ emäsmi?
- Bilmäsäm, nuqul külädi. Xop külişdik. Özi häm cüdä qızıq işlâr boldi-dä, bäläm.
- Känizäk qaçân kelädi?
- Kelädigän edi, bilmädim... Uyälämän deydi. Ertägä sen işgä ketgäningdän keyin kelâr-dä. Hä, bälängni sorâdi, yığlämäy otiriptimi, deydi. Könglim alläneçuk bolib ketdi. Xudâ ümrini bersin, xop cüvân-dä, bähâsi yoq cüvân!

Sidiqçân bälä toğrisidägi özining ävvälgi mölcälini vä Ormâncânning mäslähätini äytib berdi. Änzirät xâlâ nimä üçün Ormâncân şundäy mäslähät bergäni toğrisidä gäpirib bağçägä kimläarning bäläsi qätinäşini, bälälär künni qändäy ötkäzişini, Märusyâ bälälärgä qändäy qarâşini sözlâb berdi. Sidiqçân bälä toğrisidä cüdä xâtircäm boldi, şundâq köngli tinçidiki, Şârâfât uni täşläb ketmäqçı bolgändä qorqqänigä vä bütün küni boyi bu qädâr täşviş târtgänigä külgisi qıstâdi. Birâq ertälâb Änzirät xâlâ kiyintirâyâtgändä bäläning gâşlik qilib yığlägänini, ânäsini yoqlâgänini körüb köngli büzilib ketdi: nâzâridä bäläsining bütün ümri bundän keyin mänä şu xıldä yığläb, ânäsini qomsâş bilän ötädigändäy bolâr edi. Uning közigä hâzir yığläb özini u yâqdän-bu yâqqâ täşläyâtgän bälädän başqâ heç närsä körinmäs edi.

U bäläni kötärib qızıl çâyxânäning müyülüşidän ötgänidä ropâradän kelâyâtgän Känizäkni körüb qâldi. Känizäk kök româlâni tâmâğining tägidän bağläb âlgän, qolidä âq

tügün, yergä qärägäniçä cädälläb kelär edi. Sidiqcân toxtädi vä Känizäk on qädämçä yäqın kelgändä:

- Känizäcxân!- dedi. Känizäk başını kötarib uni kördi-yü, sekin toxtädi vä yänä başını qoyı sâldi. – Känizäcxân, mendän här qänçä ötgän bolsä... özingiz kördingiz... hämmä bilädi. Endi men sizgä nimä häm deymän... bir ğäribingizmän...

Känizäk ungä yer ästidän qärädi. Täng qârângısidä uning yüzi äppâq, çozıq vä közläri içigä bätib ketgändäy köridi. Bälä uning elkäsigä başını qoyib ingrär edi. Känizäk u bilän bu yäqın ortädä gäpläşmäççi bolmäsä häm, rängi royini körib vä «ğäribingizmän» degänidä özgärgän tãvuşını eşitib köngli yumşäb ketdi.

- Qäyâqqä älib ketäyätipsiz?
- Bâççägä...
- Dâktârgä körsättingizmi?
- Yoq.
- Ävväl dâktâr körişi keräk, dâktâr körib qâğâz bermäsä älmäydi. Dâktâr çârşänbä küni kelär emiş.

Känizäk şu gäpni äytib, yolgä tüşdi. Sidiqcân uning ketidän qäräb qâldi. Känizäk pästlikkâ tüşib ketgänidä ârqäsigä bir qäyrilib qärädi. Sidiqcân bäläni qäytärib älib ketdi.

Çârşänbä küni Sidiqcân keräsin älib kelgäni MTCgä ketdi-yü, bäläni dâktârgä Känizäk älib bärishi keräk bolib qâldi. U bäläni kötarib çıqıb ketäyätgänidä Änzirät xälägä qäräb ilcäydi:

- Xälä, körgän ädäm nimä deydi...

Änzirät xälä küldi.

- Nimä der edi, qızım, bälä yäräşıpti deydi-dä!

Känizäk yergä qärägäniçä çıqıb ketdi.

Dälägä traktâr çıqqandâ kâlxâz territâriyasidâ bir pârçâ hâmi toqây qâlmâgân, ufqdân-ufqqâ tutâşgân bepâyân sâhrâning ortâsidâ ikki qâvâtlik âq imârât – mâktâb, undân beripâqdâ yâzlik vâ qışlik qızil çâyxânâ, undâ-mundâ kâlxâz xocâligigâ kerâkli türli-tümân binâlârginâ körinâr edi.

Hâr biri bir yângilik ketirâyâtgân bu künlârnig şävqidân mâst bolgân xâlâyliq hâr qândây işgâ mormâlâhdây yâpîşâr, lâzim bolsâ, âtini «küncârâbâzm» qoyib, keçâlâri âydindâ hâmi işlâr edi.

Çıgit ekiş başlângunçâ yângi qışlâqning kölânkâsi körinib qâldi: kânâl kesib ötgân yângi qışlâqning mârkezidân hâr tâmângâ qârâb ketgân, lekin hâli âçilmâgân köçâlârnig ikki yüzigâ sâksân beş mingdân ârtiq köçât ötgâzildi.

Er-süvni traktârni, hükümât tâmânidân berilâyâtgân mâddiy vâ mâ'nâviy yârdâmni, kâlxâz kün säyin pârlâq kelâcâkkâ kâttâ-kâttâ qâdâmlâr tâşlâb ketâyâtgânini körgân yâkkâ xocâliklâr top-top bolib kâlxâzğâ kirâ başlâdi. Kâlxâz ilgâri ötgân pâst-bâland gâplârnî unutib, bulârnî xursândlik bilân öz bâğrigâ âlâr edi. Songgi üç yârim ây içidâ yâkkâ xocâliklârdân ellik bittâ ârizâ tüşdi, bulârnig köpi ortâhâl dehqânlâr edi. Kâlxâz çârvâsigâ bir yüz on toqqız bâş qoşildi.

Çıgit ekiş âyni qızib ketgân künlârdâ bir fâlâkât roy berdi: üç-tört kün içidâ kâlxâzning toqqızta sigiri ölib qâldi. Râyândân bütün âtryâdi bilân etib kelgân vetvrâç bütün sel'sâvetni vâ bu sel'sâvetgâ qoşni bolgân bârçâ kâlxâzlârnî tekşirib, «Qoşçinâr»ning hâmmâ mâlini kârântingâ qoydi. Bu ârâdâ yânâ törttâ sigir öldi.

Ârâdân bir neçâ kün ötâr-ötmâs râyândân üç kişilik bir kâmissiyâ keldi. Kâmissiyâ beş kün turib kâlxâzning bütün xocâligini, işini, plânlârnî közdân keçirdi, hâmmâ zvenâ başliqlâri, brigâdirlâr vâ birmunçâ kâlxâzçılâr bilân suhbât qildi. Suhbâtdâ bolgân âdâmlârnig heç biri kâmissiyâ âsâsân nimâ iş bilân kelgânini bilâlmâs edi: kâmissiyâ â'zâlârnig biri bundân on-on beş yil burun bolib ötgân vâqâelârgâ qızıqâdi; biri heç kimgâ mâ'lum bolmâgân âllâqândây ziyâfâtlâr, birâv-birâvni urgâni, kim ekânligi nâmâ'lum suyuq erkâklâr vâ âyâğî engil xâtinlâr toğrisidâ gâp âylântirâdi; biri kâlxâzçılârnig mâişiy âhvâlini suriştirâdi...

Kâmissiyâ ketgân küni ertâsigâ vâqt yârim keçâdân âşgândâ Ormâncânning üyigâ Âbdusâmâdqâri keldi vâ eşikdâ turib cüdâ zor müsibâtdân dâràk berâdigân tâvuş bilân çâqirdi. Ormâncân içkârigâ tâklif qilgân edi, qâri közi bilân Topânisâgâ işârâ qilib

«xâlırâq câyda gâplâşâylik» demâqçı boldi. Ormâncân köçägä çıqdi. Qâri uni dâryâ boyigä âlib tüşdi-dâ, çonqâyib otirdi.

- Äytsâm tilim küyâdi, äytmäsâm dilim kuyâdi, cân âkâ! – dedi qâri bütün vücudi örtänib ketâyâtgändây tolğänib. – Men bu sirni şu çâqqäçä içimdä säqlâb kelâyâtgân edim, endi äytmäsâm bolmäydi, çunki bu miş-miş âğzigä tüşib bârâyâtipti... Xâtiningiz hâlâl xâtin emäs! Sizdây âdâmgä nâmünâsib xâtin!

Ormâncân bir âz cim qâlgândân keyin:

- Nimä üçün? – dedi.
- Birâv bilân üynâşib yürâr ekân.
- Kim bilân?
- Sorâmäng! Eng yâqın dostingiz bilân.

Ormâncân küldi.

- Bütün kâlxâz bilânmi?
- Botâbây bilân!..
- Kim äytdi sizgä?
- Göringdân tütün çıqqur Râhmâtillâ dämlâ äytgân edi.
- Ungä kim äytipti?
- Unisini sorâmâbmân, Ormâncân âkâ.
- Yänâ nimä gâp? – dedi Ormâncân. Uning gâpigä işânmägäni vâ aççığı kelgäni yüzidân bilinib qâldi.
- Kâşki edi şu gâp yâlgân çıqsâ... - dedi qâri yıglâmsirâb. – Botâbây xâtiningiz bilân oynâşib yürâr ekân, uning quymuçidâ tângädây pes bârligini körib gâplâşmäy qoyipti.

Ormâncânning yürägi «şuv» etib, dämi içigä tüşib ketdi.

Qâri örnidân turdi, başqâ heç nârsâ demây, başini qoyi sâlgâniçâ bittâ-bittâ qâdâm bâsib yuqârigä çıqıb ketdi.

Ormâncân üyigä qäytâr ekân, yol boyi oylâdi, «nâhât şundây bolsâ... şundâq ekân-dâ! Qoymuçidâ tângâdek pesi bâr... Pes emäs. Yärâning örne edi-kü. Nimä fârqı bâr? Pesi bâr... Râd qılib bolmäydigân дәlil...»

Topānisā äyvāndā qolini oğilçäsining üstigä täşläb uxlāb yätär edi. Ormāncān uning üstigä kelib yüzigä tikildi. Çırāqning sārğış mu'läsidadā uning rāngi ketgān, köz āstlāri içigä bātgān, yoğāq bolsā hām özini corttāgā uyqugā sālīb yātgāndāy körindi. Ormāncān engāşdi. Uning nāfäs ālišigä qulāq sālidi, qolini yürāgigä qoyib kördi. Topānisā bir tekisdā nāfäs ālib māst uyqudā yätär edi. «Nāhāt şundāq bolsā? Rād qilib bolmāydidān dāлил!»

Ormāncān bārib kürsigä otirdi. U Botābāy bilān xātini ikkāvi bir-birigä qāndāy muāmālā qilgānini, bir-birigä nimālār degānini ming bir xıl qilib tāsāvvur etār edi. Bir otirişdā Botābāy: «Nimā üçün biz bir günāhni xātini kişi qılsā başqā nām bilān äytāmiz-u, erkāk kişi qılsā başqā nām bilān äytāmiz, nimā üçün āynān bir günāh xātini kişini ergä, erkāk kişini kökkä kötārişi kerāk?» degān edi. Demāk, bu gāpni buzuq erkāklārnı qārālāş emäs, buzuq xātini lārnı āqlāş üçün äytgān ekān-dā!

Ormāncān kürsidā otirib tāng āttirdi.

Tāng qārāngışidā, ādātdāgiçā, Ābdusāmādqārining xātini kelib eşikni qāqdi. Hār küni şu mähāldā qārining xātini Topānisā bilān sigir sāqqāni fermāgā bārār edi. Ormāncān eşikni āçib üygä kirib ketdi vā çozildi. Hāyāl ötmāy xātini qıvnaq tāvuşi, mākātgä bārişi kerāk bolgān oğlining «dāvātım qāni?» deb u yāq-bu yāqqā yügürgāni eşitildi, primüs vāşillādi. Topānisā üygä kirdi, erining yātgānini körüb āyāq uçidā nimānidir qıdırdi, çıqıb ketdi. Ārādān köp ötmāy köçā eşigi yāpildi. Cimlik çokdi. Uzāqdā trāktār tārillār edi. Ormāncān äyvāngä çıqdi. Stāldā nān, cizzā, dāsturxāngä urāğlıq bir çāynāk çāy turār edi. Düşānbā küni keçqurun Botābāy «Ormāncān ākā bittā āş qilāylik» deb goşt-yāğ kötārib kelgān edi. Bu cizzā oşā yāğning cizzāsi. Ormāncānning kökrāgidān kötārilgān sāvuq bir tolqın tāmāğigä tıqilib könglini āzdirdi. U yārim piyālā quruq çāy içdi-yü, dālāgä çıqıb ketdi.

Ormāncān, ādātdā, iş sustrāq yāki yāmānrāq ketāyātgān uçāstkalārgä bārār, u pāydā bolgāndā ādāmlār dārrāv ārqā-āldilārigä qārāb kāmçilikni özlāri tāpişār vā bu kāmçilikni tezdān yoqātış pāyigä tüşilār edi. Ormāncān bugün, negādir, ādāmlārnı hāyrāt vā xāvātirgä sālīb hām mē uçāstkāgä bārdi, keçgä yāqın qādār çārcā diki, ātlıq yūrişgä hām mājāli qālmāy, üyigä qāytdi. U qışlāqqā yāqınlāşār ekān, könglidāgi gāşlik bārgān sāyin xuruc qilib, kālbining bir çekkāsidadā āmānsiz gāzāb, bir çekkāsidadā ādāmni kemirib, eb täşläydidān vā āksāri ümidsizlikkā sālādidān bir gussā minüt sāyin āvc ālā başlādi. Nimā qılsā ekān? Bu dāvāsiz dārdni kimgä äytsā ekān? Botābāyning yāqāsidadān

uşlab bu gäplarning häqiqätigä birätolä etsäyü şungä qäräb iş qılsämikän? Ormancân şungä cäzm qilib ätining başını idärägä tāmān burdi, biräq yärim yolgä etgänidä Botabây ötgän küni binâkârlık brigädäsining başlığı Toläğän äkâ bilän äblästgä ketgänini esläb ärqärä qäytdi, üyigä qäräb ketdi.

Ormancân äyvängä çıqıb, äyâq ästidä yätgän çaynäk-piyälä, käsä-tävâqlarning siniğini, stäl vä kärävâtdä turgän bir neçä kättä-kıçık tügünlärni körüb häyrän boldi. Üydän Topänisäning yığısı, uni yüpäyätgän xätin kişining tävuşi eşitilär edi. Ormancân eşik äldigä kelgändä uning yänidän qärining xätini ötib, yorğälägäniçä köçägä çıqıb ketdi. İçkärädän Topänisä çıqdi.

- Şärmändä! Ortâq Ähmedäv sizni «Qoşçınargä» şu ümid bilän yübärgänmidi? Kälxâzçılär sizni şu ümid bilän quçâq yâzıb qârşi älgänmidi!

Ormancân «Qorqqän äldin muşt kötäryätipti» degän xâyäldä vücudigä titräq kirib sekin kürsigä otirär ekän, uning yüzigä tikildi. Biräq Topänisäning yüzidä bütün vücudini tälväsägä sälâyätgän äläm, yüräk-bäğrini ortäb bärâyätgän müsibät älämätidän başqä heç närsä yoq edi.

- Şaşmäng, hävlıqmäng, nimä gäp özi? – dedi Ormancân.
- Känizäk bilän oynäşgäning oynäşgän, Sidiqcänning xätinini çäqırtirib ikkävini uriştirgäning, Änzirät xälä beçäräni urdirgäning nimäsi? Şu yol bilän siringni yäpmaqçı boldingmi? Yäpalmöysän! Bezbet!..

U özini urib, saçını yülib, ingrägäniçä üygä kirib ketdi. Ormancân şaşib qäldi.

- Kimdän eşitdingiz bu gäplärni?
- Äytmäymän! – dedi Topänisä birdän yığıdän toxtäb. – Endi bir beçäräni kälxâzdän häydämäqçimisän?!

Ormancân uni mümkin qädär bäsışgä häräkät qıldı.

- Hävlıqmäng... gäpirämän, gäpläşämiz desäm mendä häm gäp täpilädi... Şu gäplärni ävväl özimgä äytib, häqiqät bolsä yüzimgä bir tärsäki urib, undän keyin ävâzä qılsängiz häm bolär edi-kü.
- Bir tärsäki urädigän ädäm täpilädi. Mendän körä pärtiyä mäclisining qoli uzunraq! Bu yerdä gäpimgä heç kim qulâq sälmasä räykämğä bärämän!

Topānisā šu gāpni äytdi-yü, römālini başigā sālīb, üydän çıqdi ketdi. Ormāncān uning yolini tösmädi.

Qārāngı tuşā başlädi. Ormāncān Topānisāning birān cāygā bārib gāpni köpāytirişidän täşvişländi vä uni qıdirişgā, tāpib hār yol bilān bolsä hām üygā ālib kelişgā qārār berdi. Birāq Topānisā heç qäerdä, heç bir dügānäsining üyidä yoq edi. Uning cāhl üstidä rāyāngä ketgānligi āniq bolib qāldi, çunki öz qışlāğigā bu xıldä vä bālāsini täşläb ketmäs edi...

Ormāncān tä'bi xırä boldi-yü, ātlānib rāyāngä cönädi.

13

Rāykām byürāsi hāzirginä tāmām bolgān, qābulxānā hävāsi gāpirās tütünidän kökārīb ketgān edi. Ormāncān heç kimgā qārāmāy toğri sekretärning āldigā bārdi. Uning üyiçä, āğār xātini kelgān bolsä sekretār' bilişi vä dārrāv äytişi, äytmāgān täqdirdä hām birān gāpi yāki muāmälāsi bilān bildirişi kerāk edi. Sekretār' ādätäğiçä āçiq çehrä bilān sorāşdi. Heç nārsä demädi. Şu pāyt kimdir ārqādän issiq vä yumşāq qoli bilān Ormāncānning közini bekitdi. Ormāncān ārqāsīgä ögirilib külib turgān Māvlānbekāvni kördi.

- Ādāmlārning közini yāğ bāsıpti-kü, - dedi Māvlānbekāv külib vä kökrāk çontāgidän bir qāğāz ālib ungā berdi. – Mānā, Botābāyingiz ālām-cāhān yāğān ālipti. Yigirmä yetti ming sömni eplāştirib yubārdik, fāydāsi bilān berāsizlār-dä...

Ormāncān Māvlānbekāvgā rāhmāt äytib, telegrāmmāni çontāğigā sāldi. Şu çāq Āhmedāv çıqdi, sekretārgā nimālār dedi-yü, Ormāncānni körib qāldi.

- E-e-e, Ormāncān ākā... keling, - dedi sorāşgāni ikkālā qolini çozib, - öhö, özingizni cüdä āldirib qoyibsiz-kü? İş köpmi? Qāni, kiring...

Kābinetdä rāyān gāzetāsining muhārriri otirgān ekān. Ormāncān eşik āldigā qoyilgān divāngā otirdi. Āhmedāv hāzirginä bāsmāxānādän keltirilgān, hāli nāmi qāçmāgān gāzetā sāhifāsini muhārrirning qolidän āldi vä Ormāncān zerikib qālmāsin dedi şekilli, uni hām suhbätgä tārtdi:

- Râyânimizdâ çığit ekişning barişi toğrisidâ bir sâhifâ tâşkil qılışni sorâğân edik, körâylikçı, qândây çıqıpti. Siz hâm berirâq keling.

Ormâncân yâqınrâq bârib stâlning çâp tâmânigâ qoyilgân kreslâgâ otirdi.

Ähmedâv sâhifädâgi mâteriällârnî közdân keçirgâç, umumiy sârlâvhâni tâvuş çıqârib oqıdı:

«Râyânimizdâ çığit ekiş qızğın barmâqdâ»... Xop... «Qızğın barmâqdâ»... Menimçâ bu sârlâvhädâ nimâdir etişmäydi. Özi yâxşı, lekin... Nimâ desâm ekân? Yârûğı bâr-u issiğı yoqrâq! Nimâ dedingiz Ormâncân âkâ?

Ormâncân nimâ deyişini bilmâyi ilcâydi vâ Ähmedâv cävâb kütib turgânini körîb nâilâc:

- Bilmâdim endi, gâzetâ bolgândân keyin şunâqâ deyiş kerâkdir-dâ, - dedi.
- Änâ, hâmmâ gâp şundâ! – dedi Ähmedâv, - gâzetâ bolgândân keyin şunâqâ deyiş kerâk! Quymâ gâplâr... «Qızğın bârâyâtipti», «Öz hissälârnî qoşâdilâr...»

Muhârrir xıçâlât bolib özinî âqlâşgâ tirişdi.

- Bâ'zân ketib qâlâdi-dâ...
- Yoq, bâ'zân ketib qâlmâydi, özlâring âtäylâb qılâsızlâr. Yânglišsângiz mâyli, lekin yâğân gâpirmâng. Çontâgingizdâ bir hâvuç sözingiz bâr, şu sözlârnî şu qâdâr köp işlâtâsiz, şu sözlârgâ şu qâdâr örgânihsizki, bâşqâ hâmmâ söz közingizgâ ğâlâti körinâdi, qulâğingizgâ eriş eşiñilâdi. Xop deng, ortâq muhârrir, xop deng! Xoş... «Qızğın barmâqdâ»... Men siz bolsâm bilâsizmi, nimâ deb sârlâvhâ qoyâr edim. «Birlâşgân», «Qızıl qoşın», «İşçi», Vârâşilâv nâmlî kâlxâzlâr...

Muhârrir uning sözini âğzidân âldi:

- Çığit ekişni tugâllâdilâr!
- Yoq, «çığitni ekib boldi», der edim.

Muhârrir oylâb turib râzi boldi vâ sâhifâni âlib çıqıb ketâyâtgân edi, Ähmedâv toxtâtdi.

- Keçiräsiz... Nuriddinâv işi toğrisidägi tekişriş näticäsini nimä üçün bäsımsızlar? – dedi vä Ormâncângä izäh berdi: - Bulär «Birlaşğan» kâlxâzining fermâ müdirini gâzetädä oğridän âlib oğrigä sâlišdi, tekşiriş näticäsidä, âyrim kiçik fâktlärni e'tibârgä âlmägändä, gâzetädä bäsib çiqârilgân mäteriäl nätoğri çiqdi.
- Muxbirgä cözä berdik, ortâq Ähmedâv, - dedi muhârrir.
- Bundän Nuridinâvgä nimä fâydä? Oşâ muxbir Nuriddinâv toğrisidä endi yâlgân mäteriäl bermäydi demâqçimisiz?
- Özi bilän gäpläşdim...

Ähmedâv küldi.

- Nimäni gäpläşdingiz? Üzr äytdingizmi? U beçâräni bütün räyân âldidä häqârät qiling-dä, qulâğıgä üzr äyting... Qızıq bolipti-dä. Gâzetäning âbroyi tuşädi deb qorqäsizmi? Gâzetä öz xätâsini âçiq äytib oquvçılârdän üzr soräsä âbroyi tuşär emişmi? Äksinçä, qılğân xätâsi ârqäsidadä tokilgân âbrosi yänä câyigä kelädi, oquvçılârning ıxlâsini ârttirädi.

Muhârrir çiqib ketdi. Ähmedâv stâlني äylänib ötib, divängä otirdi vä Ormâncânni hâm täklif qıldı.

- Qâni, otiring-çı... negä munçä rängingiz ketib qâldi?

Ormâncân çuqur xorsindi-dä, yergä qârâb nimädir demâqçı bolgân edi, Ähmedâv dävâm etdi:

- Râuf İbrâhimâv bârgändän beri âğıringiz engil boldi, lekin şundâq bolsä hâm, iş köp. Bilämân, bilämân. Kâlxâzdä pârtyä tâşkilâti häli yaş... lekin bu yaş pârtyä tâşkilâti tez vâygä etâyâtipti. Xoş, işlär qälây?

Ormâncân uzâq cim qâlgândän keyin xorsinib:

- Cüdä gälâti gäplär bolâyâtipti, häyrânmän... - dedi.

Ähmedâv çekâyâtgân päpirâsining çoğıgä qârâb:

- Kâmmunist heç närsägä häyrân bolmäsligi keräk, Ormâncân äkä, - dedi. – sizning üstingizdä bolgân, bolâyâtgân vä bundän keyin hâm bolädigân hämmä gäplârdän xäbärdârmân.

Ormancân beixtiyâr külib yubârdi.

- Hâli blmägâni hâmi bârmi?
- Bâr! Mâyli, hâzir bolâyâtgâniğâ işânmäng, endi bolâdigânini eşitib gângib qâlmäng.
- Qändây işânmâyman, âxır, - dedi Ormancân küyünib, - cüdâ xunuk... Heç räd qilib bolmäydigân âğır, cüdâ âğır dâilil...

Ähmedâv uning sözini boldi:

- Bilâmân, bilâmân, bütün tâfsilâtini bilâmân. Pes toğrisidâ gâpirmâqçimisiz? Bu gâpni kimdân eşitdingiz?
- Äbdusâmâdqâridân.
- Ungâ kim äytipti?
- Ungâ Râhmâtillâ Äbidiy äytgân ekân.

Ähmedâv bir âz oylänib qâlgândân keyin:

- Şundâqmi? – dedi, - bu gâplâr özidân çıqqân bolsâ hâmi endi Râhmâtillägâ tonkäydi-dâ, ölgân âdam... Râhmâtillâning qışlâqqâ ârâlâşi, birmunçâ vâqt kün körîşi köngilsiz bir fâkt, âlbättâ. Bizning bâ'zi mâârif xâdimlârimiz ârâsidâ bu âdâmgâ ğâlâti bir qarâş bâr ekân. Râhmâtillâ goyâ öz ğâyâlarining âmâlgâ âşuvidân ümid üzgân vâ bu ğâyâlarıni köngildân çıqârib tâşlâgân, şu bilân birgâ bâşqâ heç qändây ğâyâni qâbul qılgân emâs, göyâ endi qâlgân tört künlük ümrini bir nâv ötkâziş koyigâ tüşib qâlgân emiş! Änâ, bemâzâ gâp! Lekin men bir nârsâgâ xursândmân: keçâginâ hâr kimgâ qol qâvuştirib yürgân, heç kimning yüzigâ tik qarâlmâgân Kâpsânçılârr bugün... kördingizmi, heç kimdân tâp târtmäydi. Bulârdâ siyâsiy âktivlik kündân-kün kötarilib bârâyâtipti. Bu, şubhâsiz, bizning yütüğimiz. Lekin ikkinçî tâmânini hâmi esdân çıqârmâslik kerâk: buni düşmân hâmi nâzârdâ tutâdi, şungâ qarâb, şârâitni hisâbgâ âlib qâdâm qoyâdi. Xop, bu gâplârninğâ tâgi çıqıb qâlâr, çıqâyâtipti. Endi xâtiningiz bilân Botâbây mäsâlâsi. Siz şu gâplârninğâ hâmmâsigâ işândingizmi?
- Men işânmâgân edim, işângim kelmâydi, lekin... räd qilib bolmäydigân dâilil!

Ähmedâv küldi.

- Xátiningizning qoymiçini özingiz neçä yildän keyin körgänsiz? İkinçidän, ägär şu gäp häqiqät bolsä Botábây xátiningiz bilän neçä märtäbä vä qäerdä uçraşdi ekän? Ägär bütün şart-şarâit imkân bergän täqdirgä häm Botábây nimä üçün bu cinâyati toğrisidä Rähmätillägä gäpirişni, gäpirişniginä emäs, hättâ isbât qılışni lâzim köripti? Ägär Botábây şuni lâzim körgän bolsä, nimä üçün lâzim köripti, mäqsädi nimä?

Ormancân nuçuk bolib şundäy äddiy, şundâqqınä körinib turgän narsälär toğrisidä oylab körmäganidän xıçâlät boldi.

- Men-kü, unça işängänim yoq, lekin bizning xâtin Känizäk bilän mening toğrimdä bir gäp eşitipti-yü, şungä çıppä-çıp işänib sizgä mening üstimdän arz qılğani kelgän edi.
- Şundâqmi? – dedi Ähmedâv, lekin bungä unça e'tibâr qılmädi. – Bu gäplär, bu miş-mişläarning hämmäsi yirtib taşlängän surägning älähidä pärçälärigä oxşaydı, tâ bulärni bir-birigä yämäştirib körmägunimizçä bu qändäy surät ekänini, nimä mäqsäddä vä kim çızgänligini bilişimiz qıyin. Qıyin, lekin bilişimiz şart! Qändäy surät vä nimä mäqsäddä çızilgänligi mä'lum bolib bärâyatıpti, biräq kim çızgän? Hämmä gäp mänä şundä! Sizning üstingizdän bizgä, başqä idärälärgä imzäsiz ärizälär yağılâyatıpti. Men bâyä sizning üstingizdä yanä gäplär bolädi degänimdä şu ärizälärni közdä tutgän edim.

Ormancânning quti uçdi.

- Qänäqä gäplär, ortâq Ähmedâv, mümkinmi?.. Ägär mengä işänsängiz...
- Soräsängiz sorämäsängiz äytämän, çunki äldindän bilmäsängiz mänä bunäqä yügürüb, işdän qäläsiz.

Ähmedâv päpkäsüdän bir qâğâz âlib, Ormancân üstidän tuşgän ärizälärning mäzmunini äytib berdi. Bu ärizälärdä Ormancângä ârtilmägän cinâyät qılmägän. Ormancân äksilinqlâbçı Rähmätillä. Äbidiyning xâtin-qızlar äzâdligigä qarşı äytgän gäplärini xäspoşlägän vä uni hämişä qollâb-qoltıqlägän; Ormancân beşserkâlik Ğıyâsiddin mähsumni çäqırıp, kâlxâz hisâbidän ziyâfät qılğän vä undän bittä ğünäcin âlib örnigä fermädän kättäkän sigir bergän, şu ğünäcindän âqsil käsâli tärqâlib kâlxâz malläridän bir qänçäsi ölgän, Ormancân Äbdusämädqâri bilän til biriktirib ikki yüz yigirmä beş sârcin ötin sâtğän vä pulini ikkâvi bolâşib âlgän; Ormancân Känizäk bilän

oynāşib yürgāni āşkārā bolā başlāgāndān keyin, ādāmlārnıng kōzini çālgıtiş üçün, Sidiqānıng xātinini ātāyin çāqırıp Kānizākni urdirgān vā hākāzā vā hākāzā.

- Vāy-vāy... - dedi Ormāncān kāyfi uçıb, - āgār şulārnıng hāmmāsi rāst bolsā...
- Hāmmāsi emās, birāntāsi rāst bolgān tāqdirdā hām men bu gāplārnı sizgā āytmas edim. Xop, endi men sizgā bittā āybingizni āytib berāy. Zākır ātā, şubhāsiz, cüdā tācribāli pāxtākār, qoli gül ādām. Ungā āyrim e'tibār qılış, şubhāsi, yāxşi. Lekin Ormāncān ākā, xālq tācribāsi bilān ilm bir-birigā edi kelib qālgān pāytlārdā ilmni qollāş, ilmgā yol āçıb beriş kerāk. Botābāy ākā bā'zān murāsā yolini tutgāndā siz bungā bārmāq ārāsīdān qārāyātibsiz. Nāticādā bā'zān Rāyf İbrāhimāvning ābroyigā ziyān etāyātipti. Bu toğri emās, mutlāqā toğri emās. Xālq cüdā kōp şişlārnı pāxtādāğ bilān dāvālıydi. Āgār bu şiş gāzāk şişi bolsā pāxtādāğ fāydā qılādi, lekin rāk şişi bolsā āvc āldirādi. Bunday xāllārdā tācribā bilān kelişib bolmāydi. Bizning vāzifāimiz ilmni xālq tācribāsi bilān bāyitiş vā şu bilān birgā xālq tācribāsini ilmning elāgidān ötkāzişdir. Şuni unutmāslik kerāk.

Devāriy sāt birgā zāng urdi. Ormāncān, bu sātning toğriligigā şubhālāndi şekilli, öz sātigā qārādi.

- Xoş, yānā bir māsālā, - dedi Āhmedāv örnidān turib, - vādākāçkāni nimā qılmāçısizlār?

Ormāncān hām örnidān turdi.

- Vādākāçkāni tegirmān qılsākmikān deb turibmiz.
- Tegirmān qılsālāring kättā tegirmān bolādi, kättā dārāmād berādi. Lekin kānāl āçılğān kuni esingizdā bārmi? Kānāldān āqqān çırāqlār esingizdā bārmi? Şu çırāqlār kōz āldimdān sirā ketmāydi. Bu oyun emās, xālqning ārzusi edi! Men vādākāçkāni elektrāstāntsiyā qılış tārāfdārimān. Lenin nāmli kāl xāznıng elektrāstāntsiyāsi keçāsi çırāq berādi, kündüzi tegirmān yürgizādi. Āgār sizlār şuni elektrāstāntsiyā qılsālāring üç kāl xāz çārāğān bolādi. Men pāxtā zāvādining direktāri bilān gāplāşgān edim. U, āgār «Qoşçınār» şu işni başlāsā zāvād ātālıqqā ālādi, deb meni süyüntirdi.

- Xop bolädi, ortâq Ähmedâv, - dedi Ormâncân, - imkâniyâtimizni çotlâb, prävleniedä bir oylâşib körämiz. Ägär şu stântsiyädän uç kâlxâz bâhrä âladigân bolsä ulâr bilân hâm gâplâşâmiz, kengâşâmiz.
- Lekin birinçï nâvbâtdägi vâzifâ bu emäs, - dedi Ähmedâv xâyrlâşgâni qol uzâtib, - birinçï nâvbâtdägi vâzifâ – ekin. Hâmmâ iş üçün zârur bolgân zâmin şundân tuğlâdi.

Ormâncân xâyrlâşib çiqâr ekân:

- Özingiz yürägimgä öt sâlib yänâ bundâq deysiz, - deb küldi.

Sekretâr' eşikning röpârsidägi derâzädä otirgân yâşginâ bir yigitgä «kiring» deb işârâ qıldı. Yigit nâridân-beri sâçini tärâdi, gâlstugini tüzâtdi, üyning ortâsidä xävâtir âldi şekilli, şâşib kâbinetgä kirib ketdi.

Ormâncân bir gâpini unutgândäy xıylâ oylânib turgânidân keyin, Ähmedâvning suhbâtidân çiqqânidä hâmişâ şundâq bolışini xâtirlâb, çiqib ketdi, birâq âtlängâni üzângigä âyâq qoyâyâtgânidä eslâdi: xâtinigä hâzir nimâ deyiş, uning hâvurini qândäy bâsiş toğrisidä gâplâşmâbdi, lekin, oylâb qâräsâ, râyângâ deb yolgâ çiqqânidä közigâ cüdâ kâttâ köringân bu tâşviş hâzir kündâlik ikir-çıkirlâb qâtârigâ kirib qâlibdi.

Ormâncân âtlânib cönâdi. U qışlâqqâ yâqınlâşgân säyin tâşvişlänâ başlâdi. Topânisâ ungâ-bungâ uçrâb, u-bu bilân urişib gâpni köpâyirtirmâdimikin? Câhl üstidâ qışlâqqâ ketmâqçı bolib, ârâvâ sorâb, koç ârtib bütün qışlâqqâ dâvruq qılmâdimikin? Undâ köp yâmân bolâdi.

Ormâncân butâzârning müyülišidân ötgânidä eşik âldidâ turgân Topânisâning qârâsini körib qâldi. Topânisâ uni körib ıçkârigâ kirib ketdi. Ormâncân âtini eşik âldigâ bağlâb äyvângâ çiqdi. Äyvân yiğıştirilgân, hâmmâ nârsâ cây-câyidâ edi. Ormâncân, köngli tâskin tâpib stâl yâniğâ otirdi. Stâldâ dâsturxângâ orâğlıq âvqât turâr edi. Buni körib Ormâncân: «Hâ, demâk hâvuridân tüşipti» deb oylâdi-dâ, eşik âldigâ bârib:

- Qâerdâ edingiz? – deb sorâdi.

Topânisâ külimsirâb cävâb berdi.

- Nimâ işingiz bâr?
- Süriştirib bildingizmi?

- Häyränmän...
- Men heç narsägä häyrän bolmäymän, sizgä häm mäslähät şu. Nimägä häyränsiz?

Ormancân bolâyâtgän bu ıǵvälärning säbäbini xâtinigä bätäfsil gäpirib berdi.

14

Birinçi mäy äräfäsidadä Sidiqcân Qoǵazâr köçasidägi (u köçägä birinçi bolib Qoǵazârdän tört xânädän koçgäni üçün köçä Qoǵazâr deb ätalgän, häli ät qoyilmägän edi) üylärdän birigä koçgän Rözimätni täbriklägäni bardı. Qäytişdä uni Rözimät küzätib çıqdi. Bulär kulb mäydänidä xäyrläşib, Sidiqcân öz köçasigä burilgändä, uning yolini çimmätsiz päränci yäpilgän bir xätin töydi. Buni Rözimät häm kördi vä qışlâqqä päränci yäpinädigän biräntä häm xätin bolmägäni üçün «kim ekän bu» degändäy qarab qaldi. Sidiqcân sinçikläb qarab bu xätin Şarâfät ekänini tänidi-dä, yürägi ärqäsigä tärtib ketdi.

- Xoş?

Şarâfät äragä başqä gäp sıǵmäsligini körib:

- Bälämnä älib ketgäni keldim, - dedi vä yıǵlämsirädi.
- Qäysi bälängizni, qänäqä bälängizni?
- Neçtä bäläm bär?..

Sidiqcân zähärxändä qildi.

- Hä, Näsibäli «itväççä»nimi? Qaçändän beri uni «bäläm» deydigän bolib qaldingiz? Qaçändän beri ungä mehringiz tüşib qaldi?
- Nimä bolsä häm änamän.
- Siz änä bolsängiz, men ätamän. Näsibäli sizgä endi qänçälik äziz bolib qalgänini bilmäymän, lekin mengä äziz, cüdä häm äziz.
- Şundâq bolsä häm bering.
- Bermäymän.

Şarâfät yälğändän küldi.

- Tävuq semirsä tuǵışı qıyın bolädi... Qorqmäng, näfäqä sorämäymän. Himmät qilib nimä bersängiz älib, qulluq qilämän.

- Tãvuqning tũşigã dãn kirãdi. Nãfãqã kerãk bolsã dãrãmãdimning yãrimni ãling, lekin bãlãni tinç qoying. Bermãymãn, ãvãrã bolmãng!
- Negã? Bãlãni ãnãgã buyurdi-kũ...
- Kim?
- Şãriãt, zãkãn...
- Men şãriãtni tãnimãymãn, zãkãn buyurãdigãn bolsã buyurgãndãn keyin gãplãşãmiz.

Rõzimãt ãrãdã õtgãn gãplãrni bãrãllã eşitib turgãn bolsã hãm yãnã:

- Nimã gãp, Sidiqcãn ãkã? – deb sorãdi.
- Bu kişi Nãsibãlini ãlib ketgãni kelibdilãr...
- ãlib ketãmãn! – dedi Şãrãfãt doġayib.
- Qoyinglãr, - dedi Rõzimãt cãncãlning ãldinç ãlmãqçı bolib, - bu gãpni kũndũzi gãplãşinglãr. Yũring, ãpãcãn, bugũn biznikidã yãting.

Sidiqcãn indãmãy ketãverdi. Şãrãfãt uning ketidãn qıçqirdi:

- Suddãn pãvestkã kelsã betoxtãv bãring!

Sidiqcãn cãvãb bermãdi.

- Qãni, yũringi ãpã, - dedi Rõzimãt.
- Yoq, ukã, men birãvnikigã tũşgãnmãn. Qoşçınãrgãçã eltib qoying, u yãġmni õzim tãpãmãn.

Rõzimãt uni Qoşçınãrgã eltib qoydi. Şãrãfãt ãbdũsãmãdqãrining kõçãsigã bũrildi.

Sidiqcãn vãqeãni Kãnizãkkã äytdi, birãq suddã yũtib çiqışigã şu qãdãr ãmin ediki, Kãnizãk bu hãqdã qãnunni bilãdigãn birãn ãdãm bilãn mãslãhãtlãşiş, suddã nimãlãr deyiş toġrisidã pişıqrãq oylãş, Şãrãfãt bãlãni qãndãy tãşlãb ketgãnigã gũvãhlik berãdigãn ãdãmlãr bilãn sõzlãşiş kerãkliginu äytgãndã qãhqãhã urib kũldi.

Şundãq bolsã hãm Kãnizãk bu işgã ciddiyy qãrãb, Sidiqcãnning «ãvãzã qılış kerãk emãs» deb qãrşu turışigã qãrãmãy, rãyãngã bãrib sud işini bilãdigãn ãdãmlãrgã uçrãdi, ulãrning mãslãhãtini Sidiqcãngã äytdi, uqtirdi, birinçu nãvbãtdã Ziyãdãxãn bilãn

Änzirät xälädän, qäläversä Şarâfät mâcârâsidän xäbärdâr bolgän başqâ ädämlärdän suddâ güvâhlik berişlärini sorädi.

Säkkizinçi mäydä Sidiqcângä suddän pâvestkâ keldi. sud on beşinçi mäydä bolişi keräk edi. Şu küni Sidiqcân suddâ nimä deyişdän häm körä Şarâfätgä röpärä bolişini köprüq oylab xop yäsändi: sariq xırâm etingini, beqäsäm tonini, çustnuxä döppisini kiydi, saqâlini qırdirib, möylâvini ikki tãmângä şâpdây qilib burab qoydi, kâlxâzning eng yaxşı ätläridän biri – başi kiçik, beli uzun, sağrisi yärqırägän, hämişä gicingläb turädigän sãmän âtini mindi.

Sidiqcân on bir güvâhni yänigä âlib râyângä cönädi.

Bulär râyângä sud başlänişidän ikki sâät burun etib kelişdi. Güvâhlär här qäyisivi öz işi bilän tärqälib ketdi. Sidiqcân özini qäergä qoyişni bilmäy sudgä kirdi. Eşikdän kirişi bilän uning közi kâridârdä deräzaning tubidä otirgän Şarâfätgä tüşdi. U egnidä cigärräng eski güppi çâpân, sariq köyläk, başidä gäcimlik qârä römäl, bir elkäsi bilän devärgä suyänib, âyâqlärini âsiltirib, mä'yüs bir qıyâfädä otirär edi. Sidiqcân uni körüb körmägändây ötib ketâyâtgän edi, şarâfät birdän qäddini râstläb:

- Öl bu küningdän! Häli bu nimä ekän, men seni mäymundây oynätämän! – dedi.

Sidiqcân toxtädi vä ungä eb qoygundây bolib qärädi-dä:

- Nimä qıläsän, qolingdän nimä kelädi? – dedi.
- Qolimdän här nimä kelädi! – dedi Şarâfät römälini qäytä bağläb.
- Mengä qılmägän yâmânliging qâlgän emäs! Meni topimdän äyirding, on yillik güldây ümrinni qurt bolib eding! Mening on yillik güldây ümrini oğırläding! Yänä nimä qıläsän?

Şarâfät qättiq şivirlädi:

- Qämätämän! Xâtin kişini urgän, uning âzâdlikkâ çıqışigä qarşi bolgän ädämni sävet qânuni qämâqqä buyurädi. Sening muştıngni eyä berib cänimdä cän qâlgän emäs. Sening âzâdlikkâ qarşiliging tufâyli men on yil häqıqımnı täniyâlgän emäsmän.
- Şundâqmi! Yänä nimä deysän? – dedi Sidiqcân sâvuqqânlik bilän.
- Sen meni buzuqçılıkkâ başlär eding... Sen erkäk emäsmän!

Şarâfât, âftidân, bunâqâ gâplâr bilân sidıqcânning ğâşigâ tegmâqçı, şu yerdâ birân mâcârâ başlâb dâd sâlmâqçı edi. Sidıqcân buni pâyqâb qâldi. Şu pâyât kâridârning âxıridâgi eşik sekin açıldı. Şarâfât ırgıb derâzâdân tüşdi, xuddi Sidıqcân ungâ hämlâ qılgândây eşikkâ tãmân qâçdı. Eşikdân çıqqân bir kâmpir ungâ e'tibâr qılmây hässâsini doqıllâtgâniçâ köçâ eşikkâ tãmân yürdi-dâ, Sidıqcândân sâât neçâ bolgânini sorâb çıqıb ketdi. Öz gümanı toĝri çıqqânini körib uning ketidân Sidıqcân hâm çıqdı vâ bârib vâqeâni ziyâdâxângâ äytib berdi.

Sud sâât törtâ başlandı. Şarâfât âldingi kürsilârning biridâ munĝäyib, tez-tez burnini, közini ärtib, dâm-bädâm xorsinib otirâr edi. Sudning sävâligâ cävâbân Sidıqcân on bir güvâhning nâmini äytgândâ Şarâfât römâlining üçüni tişlâb däng qâtib qâldi. U bütün sud dävâmidâ özini önglâlmây, sudning hämmâ sävâligâ «mäyli, başqâ dä'vâm yoq, bâlâmni bersin» deb cävâb qäytärâverdi.

Sud Näsibâlini Sidıqcân Sâhibcânâvgâ hükm qıldı vâ hükmdân nârâzi bolib şikâyât qılış üçün Şarâfât Zünnunxâcäevägâ on beş kün mühlât berdi.

Sidıqcân sudning hümidân cüdâ xursând boldi-yü, lekin Şarâfâtning şikâyât qılâ âliş huquqidân xävâtirgâ tüşdi. Ziyâdâxân vâ başqâlâr âblâst' sudi bu hükmini öz kuçidâ qâldirişigâ ämin ekânlıklârini äytib härçänd täsikin berişsâ hâm, Şarâfâtning kâridârdâgi qılmişini körgân, yâvuz niyâtini pâyqâgân Sidıqcân uning munĝäyib äytgân här bir sözi, özini muştılâr, âciz körsätib qılgân här bir häräkâti âstidâ bir fâlâkât körâr edi.

Uni üzil-kesil tinçitiş üçün Ziyâdâxân yüridik kânsul'tätsiyägâ bârib eng yâxşi yüristgâ uçraşışni mäslähät berdi. Bu mäslähät Sidıqcângâ hâm mä'qul tüşdi.

Başqâlâr qışlâqqâ ketişdi.

Yürist Ziyâdâxândân işning täfsilâtini, sudning hükmini eşitib: «Hükm mustähkâm», dedi. Sidıqcânning köngil şundân keyinginâ câyigâ tüşdi.

- Men sud zâlidâ bir täniş kişini kördim, - dedi Ziyâdâxân âtgâ minib tizginni Sidıqcânning qolidân âlâr ekân. – Uning äytişigâ qarâgândâ, Zünnunxocâ qulâq qilinipti.

Sidıqcân yält etib ungâ qarâdi.

- Râstmi?.. Yâşäng-e, âĝzingizgâ mây!

Sidiqcan egargä yaxşirâq ornâşib âtning cilâvini silkidi.

15

Qurbân âtä MTCdän cävâb âlib Kâpsânçılârgä bütünlây köçib keldi. Botâbây âkâ irävlenie ä'zâlari bilân mäslähätläşib, uni yângi qızil çâyxânâgä müdir qilib täyinlädi.

Bu künlärdä kâlxâzçılâr birinçî çâpıqdän boşâb, bulärning köpi yângi qışlâqning märkâzidän här tãmângä ketgän yol-köçä çıqâriş, bu köçälärning ikki tãmângä âriq qâziş, binâkârlık brigädäsigä yârdâm berib ğışt qoyiş, täxtä tiliş, birinçî nâvbätdä sâlinädigän imâratlärning pâydevârini qâziş vâ bâşqâ işlâr bilân mäşğul edi. Köz âldidä bolâyâtgän işlärni, âdâmlärdägi şâvq-zâvqni körib ğäyrätgä kirgän Qurbân âtä elib-yügürüb sâl kündä qışki vâ yâzgi kizil çâyxânâning kâm-köstini toĝrilâb âldi, közigä boşrâq köringän här bir âdâmnı işgä sâlib, häşärgä çäqirib yâzgi binâning âldi vâ âtrâfigä güllâr ekdi, kättä-kiçik süpâlâr qıldı. Çâlning häfsäläsigä, didigä qâyil bolgän vâ bunçâlık küyib-pişiş urinişini körgän här bir kişi nimä bilân bolsä häm ungä birân yârdâm berişni xâhlâr edi.

Keçqurunläri köpinçä çâyxânädä âdâmlâr bilân gürüngläşib otirädigän İbrâhimâv Qurbân âtä äytmäççi güllärni öz ilmidän bährämänd qıldı: hädemây kârnygullâr cüdä häfsälä bilân çırâyli qilib târtılğän iplärgä çirmâşib kättä-kättä yâprâqlâr âtdi, râyhânlâr qäd kötarib hid sâçdi, birni-ketin açılğän râng-bäräng güllâr üstidä kâpälâklâr qânât qâqâ bâşlâdi. Gül, sân-sânâqsız nihâl, bulärning ârâsidän körinib turgän bepâyân kök-kök dälä, dâryâ, âdirlâr mänzârâsi, qulqıllâb âqâyâtgän kânâldän esgän yâqımlı sâlqın şâbädä här qândây âdâmnı häm mähliyâ qılâr edi. İbrâhimâv özining här pâyşânbä bolädigän âgrânâmiyâ togârâgini şu yergä köçirdi. U çigit ekilgän toqqıztâ yaşikni, türli nâv çigitning hâsili bolgän pâxtä tâlälärini körsätädigän cädvällärini, türli-tümân diäğrâmmä vâ plâkätlärini keltirib çâyxânâning bir burçâgini egällâb âldi.

Râhmätillâning örnigä kelgän yâş oqıtuvçı Sâlim Sâbirâv râyân vâ şähärdägi yâr-dostlärining yârdâmi bilân kiçikrâq bir kütübxânä, qızil burçâk tâşkil qıldı vâ mäktab kâmsâmâlläridän bir neçä kişini qızil burçâkkä nâvbätçi qilib qoydi. Bu kâmsâmâllâr nâvbät bilân här küni keçqurun kelib çâyxorlärni yângi kitâblâr bilân täniştirâr, gâzetä, curnällâr oqıb berişâr edi. Sâlim sâbirâv kättälâr mäktabini şu berişâr

edi. Sälim Sâbirâv kattälär mäktäbini şu yergä köçirdi. Çayxânädä dutâr, çäng, detektârlık radiâpriyâmnik, şaxmät, devâr sääti päydâ boldi, kâmsâmällärning täşabbusi bilän devâriy gâzetä çıqâ başladı.

Älläkim qäerdädir körgänigä täqlid qilib, binâkârlık brigädäsining başlığı Tolägän äkäning yârdämi bilän pâçtäxânä täşkil qıldı. Pâçtäxânä ârqärä qıyârâq örnätılğan uzun gâzetä vitrinäsıdän ibârät bolib, ungä âlifbe tärtibidä yâşıklâr örnätılğan, kimning nâmigä xät başqâ nârsä kelsä pâçtäl'ân ädresänt nâmining baş härfi yâzilgän yâşikkä qoyib, yübârilädigän xät bolsä âlib ketâr edi. Râyân âlâqâ bölümi bu işni cüdä qulây vä mä'qul körib, keyinçâlık birmunçâ kâlxâzlârdä şundây pâçtäxânälâr täşkil qıldı.

Ormâncân bu nârsälärning hämmäsigä bolâcâk lâbâratâriyâ, bolâcâk kulb, kütübxânä, dâm âliş üyi, radiâtelefân, umumân yângi qışlâqning kürtägi deb qarâr vä bu kürtäklärning yâprâq âtişigä kattâ ähämiyät berâr edi.

Qurbân âtä öz işidän, âdämlärning täşabbusidän nihâyädä xursänd, här bir fâydäli nârsäni çumâlidây öz çâyxânäsigä täşiş bilän küni ötgänini, härigänini bilmäs edi. Endi uning xâyâlini bänd qılğan nârsä mäktäbning öng tâmânidän çıqıb kattâ yolgä tutâşgän köçäning âxıridä qışlâqning hüsnini büzib turgän eski görüstänni köçiriş muâmmâsi edi. U ötgän yıl küzdä bu häqdä Ormâncân bilän gäplâşgänidä bu iş közigä cüdä âsân köringän, bütün qıyınçılık birân âdämning başlâb berişidä deb bilgän vä şuning üçün özi başlâb berişni bädä qılğan edi, birâq endi râzm sâlib qaräsä bu nârsä unçâlık häm âsân emäs, birâvning başlâb berişi bilänginä iş bitmäs ekân. Dârhâqiqât, bultur Ormâncân äytgändây, bu gâpning uçı çıqârihsä xâtinlâr saçını yülâdi, xâtinlârginä emäs, köpginä erkâklâr häm tezdä râzi bolâ qâlmâydi.

Qurbân âtä şu hädä öz tengqurlärining qoyingä qol sâlib körmâqçı vä öz âtrâfigä qäriyälärni toplâmâqçı bolib, bu köçägä imâratlâr tuşâ başlâgunçâ äytişning häcäti bolmâgän bu gâpni âşkârâ qilib qoydi. Buning zârâri şu boldiki, ärvâh, ölikning tirilişi, munkârnâkir, qıyâmät vä hâkâzâlâr toğrisidä gâp köpâydi, öliklâr xızmetidä kün körib yürgänlâr cänlänib qâldi, fâydäsi şu boldiki, şu çâqqaçâ bu toğridä oylâmâgän âdämlâr oylâb, dârhâqiqât, görüstänni ertämi-keçmi bu yerdän kötäriş zârur ekânligini ängläşdi vä Qurbân âtä şu işni başlâgän vâqtdä uning yânigä kirädigän âdämlâr päydâ boldi. Bu işdä qurbân âtägä birinçı bolib qol bermâqçı bolgän âdämlärning eng birinçisi Äbdusämädqâri edi.

Ormancân Qurbân ataning bu işni bemäslähät – bemävrüd başlägänigä ävväl xäfä boldi, Äbdusämädqarining bu işgä baş qoşgänidän şubhägä tüşdi: bu tülki tumşuğdän ilinâyâtgänini sezib şunäqä yollar bilän çap bermâqçı yâki bu işdä cähil ädämlärning cıǵıgä tegib bir bälâni başlämâqçı emäsmikin?

İbrâhimävning muşâhädäsigä körä, Äbdusämädqarining songgi künlärdägi qädäm âlişi Ormancânning här ikkälä täxmini häm toğri ekänini äniq körsätib turär edi.

Ormancân bir küni râyängä bärüb cüdä keç qäytdi. U eçilib endi yüvinâyâtgän edi, eşik täqillädi vä Ormancân tävuş bergunçä eşik qıyâ açıldı-dä, qarining tävuşi eşitildi:

- Ormancân äkä...
- Kiring, kiring, - dedi Ormancân.

Qari kirdi. U uzâq yoldän benihâyä çärçäb kelgändäy äyâq üstidä zorğä turär, yüzi yängi käsäldän turgändäy, solğın vä âqärgän bolib, çırâqning xırä şu'läsüdä qorqınçlı körinär edi. U qolini qävuştirib, başini qoyi sâlib häzin bir tävuş bilän zur sorädi:

- Bemähäldä sizni bezâvtä qıldım.
- Mâyli, mâyli, - dedi Ormancân vä stälning yänigä kürsi sürüb berdi, - otiring, iş bolgändä bemähäl degän gâp yoq.

Qari yergä qarâb otirär ekän, çınçılâğı bilän közining ikki burçını ärtti, «qılt» etib yütindi-dä, yâliş köz bilän Ormancängä qarädi. Uning tāmâğı pirpiräb uçär, qävâğı şışınqırägändäy körinär edi.

- Kim xäfä qıldı, qari äkä? - dedi Ormancân.

Qari birdän ikkälä qoli bilän başigä urdi-yü, höngräb, özini Ormancânning äyâğıgä täşlädi. Ormancân dârhâl uni uşläb kötärädi.

- Qarä äkä! Devânä boldingizmi... Bu nimäsi!

Qari özini u yâqdän-bu yâqqä ätib, başini ätâlgä urmâqçı boldi vä heç täqät qilib bolmäydigän bir dârdän bütün vücudi qäqşäb, tin âlälmâyâtgändäy xırillädi, songrä birdän qäddini rästlädi-dä, etigining qoncidän dändän sâplik piçâğını âlib Ormancängä berdi vä boynini tutdi.

- Uring, Ormâncân âkâ! Soying! Qânim âyâğingizgâ tøkilsin... Vây desâm insân emâsmân!..

Ormâncân piçâqni âlib stâlning üstigâ tâşlâdi vâ qârini turğızmaqçı boldi. Birâq qâri özini yânbâşgâ tâşlâb başini stâlgâ gürsillâtib urdi vâ yânâ urmâqçı bolgân edi, Ormâncân tutib qâldi.

- Toxtâng! Nimâ gâp özi? Gâpiring!
- Äytsâm tilim küyâdi, äytmâsâm dilim küyâdi, - dedi qâri yığlâb. Uning çâkkâsidân qân âqâr edi. – Mengâ şunçâ yâxşilik qıldingiz... Yângi kelgân vâqtingizdâ meni yâmân yoldân qäytârdingiz... Bütün zvenâ âldidâ tâ'zir berib âdâm bol, dedingiz... Men şu yâxşilikläringizni tüşünmâsdân könglimdâ sizgâ qârşi kek sâqlâdim...

Ormâncân uning qârşisigâ otirdi.

- Nimâ qıldingiz kek sâqlâb?
- Düşmânläringiz Kânizâk toğrisidâ hâr xıl gâp târqtâgândâ, men hâm düşmânläringiz qâtârigâ qâdâm qoydim. Sizni Ziyâdâxân bilân gâp qıldim.
- Ziyâdâxân bilân? Bundân heç xâbârim yoq.
- Ziyâdâxân bilân, - dedi qâri çâkkâsining qânini etâgigâ ârtib, - şu gâpni çiqârişgâ çiqârim-u, qılğân yâxşilikläringiz esimgâ tüşib puşây mân boldim.

Ormâncân uning kökrâgigâ qârâb tepib yubârmâslik üçün örnidân turib nârirâq bârdi vâ vücudini dârzâgâ sâlâyâtgân titrâqni bâsgândân keyin mümkün qâdâr mulâyim tâvuş bilân:

- Fâqât şumi? – deb sorâdi.
- Şu... Negâ fâqât şumi deysiz, bu âzim? – dedi qâri yığlâb. – Sizdây âdâmgâ bundây bühtân qılğândân körâ yergâ kirgânim yâxşi emâsmi?
- Xop mâyli, - dedi Ormâncân, - bolâr iş bolib ötipti. Endi bemâlâl, bexâvâtir işlây bering. Bu gâp şu yerdâ qâlâdi. Mânâ, hâdemây ikkinçî çâpıq başlânâdi, ketmânniing kâttârâğini qâyrb Turing. Mengâ başqâ sözingiz bolmâsâ sizgâ cävâb.

Qâri etâgi bilân yüz-közini ârtib örnidân turdi.

- Qulluq... rahmät! Endi bir şahärgä tüşib, üç-tört kün yâzilib kelsäm... cüdä-cüdä siqilib ketdim.
- Buni Botäbây äkädän soräng, - dedi Ormâncân.
- Xop... Hä, äytgändäy, xäbäringiz bär, Qurbân ätä heç kimning esigä kelmägän bir yäxşi işni başladılar. Şu toğridä men şu yäqın yıllardä, ölik kömgän beş-älti kişi bilän gäpläşdim. Hämmäsi râzi. Men ävväl äncä dähmäzä bolärmikin deb oylägän edim, yoq, qıyın emäs ekän. Qurbân ätä başläb bersälär, u yäğı heç gäp emäs. Ägär icâzät bersängiz, şahärdän qäytip kelgänimdän keyin şu işni bəcärib qoyä qälsäk. Çozişning häcäti yoq, sähäb desängiz, ädämlär täyyâr... Beş-älti keçälik gäp. Xop desängiz ölikläring egälärini yänimgä älämän-u, köpi bilän üç-tört keçädä säräncämläb täşläymän. Bu iş keçäsi bolgäni mä'qul. Kündüzi bolsä, özingizdän ötar gäp yoq, xunukraq körinädi. Yiğı-siğı bolışı mümkün, ädämlär işdän qälädi.
- Göristân bilän sizning işingiz bolmäsin. Hâzir bu närsä cüdä zärrur häm emäs... Zärrur bolgändä xälqning özi täläb qılädi.

Qâri tä'zim qilib çıqıb ketdi.

Ormâncân oyläb üyigä etälmäs edi. Ziyädäxân toğrisidä heç qändäy gäp yoq edikü, negä qâri bundäy dedi? Häqiqätän şundäy gäp çıqärgänim yâki şu bilän özining yüräginı mengä açgän vä sädäqät körsätgän bolib, Känizäk toğrisidägi gäplär başqälärdän çıqqänligini isbät qılmäqçımı?

Ertäsigä Ormâncân bu väqea vä özining mulähazälärini İbrähimävgä äytdi. İbrähimävning fikriçä, qâri üning bu qılmişi üning hädiksiräb qälgäniniginä emäs, tälväsägä tüşgänini körsätär edi.

Qurbân ätä qolidän sähävärçilikdän başqä iş häm keläyätgänigä, Ormâncân äytgändäy, yängi qışlâqni bünyädgä keltirişdä qätinäşyätgänigä benihâyä xursänd bolib, göristänni köçiriş häqidä öz tengqurlärini yiğıb işni qaçân vä qändäy başläş toğrisidä mäslähät qıldı. Üning näzäridä, häzir şundän zärrurraq iş yoqdäy körinär edi. Äbdusähädqâri üning äytişigä qarägändä, egälärining qättıq täläbigä körä yängi göristängä köçirilişi zärrur bolgän qäbrläring säni säkkiztä bolibi bundän täşqäri yänä on bir kişi häli täyinli bir gäp äytmäyapti. Qâri işni köpätirmäslik üçün şu ädämlär bilän gäpläşini, ägär ilâc tâpilsä bu qäbrläri köçirmäslikni lâzim körär edi.

Mänä şu künlärning biridä sähär çağı Ormâncânning eşiğini kimdir qâqdi. Ormâncân çıqdi. Sämändärâvning tâvuşi eşitildi.

- Turing, ğäflätdä yätä beräsizmi? – dedi u teğişib.

Ormâncân uni üygä âlib kirib çırâqni yâqdi.

- Tinçlikmi? – dedi Ormâncân közini işqalâb.
- Mänä endi tinçlik bolädi, - dedi Sämändärâv külib.
- Bu nimä degäningiz?
- Qârini küzätib kelâyâtibmân.

Ormâncân uning qâmâqqä âlingänligini dârrâv sezgän bolsä häm, yänä sorädi:

- Qäyâqqä?
- Qurbân âtängiz ğäläti ziyräklik qıyâpti-dä, çalgä qâyil qâliš keräk. Göristândän on säkkiztä beş âtär, ottiz bittä on bir âtär, âltitä berdänkä, ikki sândıq oq çıqdi.

Ormâncânning käyfi uçib ketdi.

- Miltıq? Oq? Göristânni köçiriş işigä qâri şuning üçün bunçalik cân-cähdi bilän kirişgän ekän-dä? Men bu işgä fâqät ığvâğärlik mäqsädidä, xälqning ciğıgä teğiş mäqsädidä qol urâyâtıpti deb oylâğän edim. Demäk, bu yârâqlârni yängi göristângä köçiriş päyidä yürgän ekän-dä.
- Keçäsi yänä ikki kişi tutildi, biri qârining bâcäsi Cävdat Nâim, ikkinçisi Xocâqışlâqdän. Bu âdâmni täniğändäy boldimü; lekin eslâlmädim. Mirhâmidxocäning oğligä oxşâtdim. Miltıqlârni âlib ävtâmâbilgä yükläşâyâtgändä: «Mâyli, âlinglâr, miltıq keräk bolgändä yänä tâpämiz», deydi. Bulärning başqä şeriklâri çıqıb ketdi.

16

İkki kündän beri ğâh sevälâb, ğâh şiddät bilän yâğâyâtgän yâmğır hämmâyâqni ivitib yubârdi. Kâpsänçilärdä çäkkä ötmâğän üy kâm qâldi. Âmânät turgän köp devârlâr süv âqä başlâdi.

Sıdıqcân âvqâtdän keyin qoligä gâzetä âlgän edi, bir mäqâlâni yärimlätmäsdän közi süzildi, başı qoyı sâlındı, uzun xurrâk târtıdi-dä, özining xurrâğigä özi uyğänib,

birdän başını kötardı və Känizäkkä qärädi. Hâşimcângä älifbe örgätâyâtgän Känizäk köz qırını taşlâb cilmâydi.

- Cöxâri qoriyâpsizmi?

Sıdıqcân xıçâlât bolib taşqarigä qärädi.

- Nimä bälâ boldi, âsmâning tägi teşildimi?
- Şuni äyting! Çâpıqni başlâmây tursäk häm bolär ekän. Yürägingiz munçä häm keng bolmäsä, közingizgä uyqu kelgänigä häyrânman!
- Ävväli şuki, uxlägänim yoq, undän keyin...
- Xurräk-çı?
- Muşukmicâzmän: cänim rähät qılsä uxlämäsäm häm xurräk tårtä berämän.
- Munçä yaxşı... Hä, undän keyin nimä demâqçı edingiz?
- Undän keyin uxläsäm-uxlämäsäm bâyägi gäpingiz xâyâlimdän ketmâyâtipti. Bu nârsäni men häm körgänmän – häqiqätän yol boyidägi bä'zi gözälär şâxlâydi. Lekin bungä e'tibâr qılmagän ekänmän. Nimä üçün şundâq? Buning tägigä etsäk älämät iş bolär edi!
- Râyf äkämning äldilärigä barmâyimizmi? Äytämiz, siz häm körgäningizni äytäsiz. U kişidän bir gäp çıqädi.

Sıdıqcân bu täklifgä köndi, lekin örnidän turişi cüdä qıyın boldi; turgänidän keyin häm şaşilmäsdän dârçäning äldigä bardı və âsmângä qäräb:

- Yâmğır cüdä qättiq qoyädigängä oxşaydi-kü, hävâning ävzâyi buzuq, - dedi.
- Tuz edikki, erib ketämizmi?
- Erib-kü ketmâyimiz, lekin... hâzir ortâq İbrâhimâvning işidän qoymäsäg-ü, ertägä äytä qâlsäkmikin deymän.
- Sizgä nimä boldi, Sıdıqcân äkä? Nâhât şu nârsä yürägingizgä cindekinä bolsä häm ot sälmäsä! Hâzirginä, «buning tägigä etsäk älämät iş bolär edi» demädinizmi? Til uçidä äytgän ekänsiz-dä bu gäpni.
- Negä til uçidä bolädi?
- Bolmäsä buning tägigä özimiz etmäsäk kim etädi? Biräv kelib bizgä rapärt berädimi? «Ertägä» emiş! Qändâq säbringiz çıdaydi?

Sıdıqcân etigini kiydi. Uning bu tärxäşligigä sâbâb Känizäk pâyqägän nârsä yürägigä ot sälmägäni emäs edi.

Sidiqçanning sâbıq xâtini Şarâfât kelib qılğan mâcârâ oşâ vâqtdâ âdâmlarning e'tibârini unçâ târtmâgân bolsâ hâm, bu mâcârâ qârining ming bir qılmişidân biri ekânligi mâ'lum bolgândân keyin âğzigâ tüşib ketdi: mäclislärdä, xususiy suhbätlärdä qâridän söz açgân här bir kişi «Känizäk bilän Sidiqçân mâcârâsi»ni äytmäsdän qoymäs edi. Nämläri dâmi birgä äytilişi, âdâmlär ikkäläsigä «cäbrdiydälär» deb qârâşi Sidiqçân bilän Känizäkni bir-birigä cüdä yâqın qilib qoydi. Bulärning här biri gäpdä, muâmälädä endi hämmägä mâ'lum bolib qâlgân häqiqätни tä'kiddäşgä tirişär, bir-birigä munäsäbätdä âdâmlärgä göyâ: «Mänä, kördiläringmi, âramizdä heç qändäy sir yoq», demâqçı bolär edi.

Änzirät xälâ qızı Kimsänâyning köz yârışigä ketgäniçä bedâm-däräk boldi. Bir hävliädä yâlgız turış nâqulây bolmäsmikin degân ändişäni nä Känizäk xâyâligä keltirär edi, nä Sidiqçân. bulär endi bir hävliädä turış emäs, bir üydä yâtib qâlışni hâm birävning dıqqätini cälb qılädigân hâdisä deb bilişmäs edi. Bir küni Sidiqçân hämmâm qurılışigä şähärgä bärüb cüdä çärçäb qâldi-yü, şu üydä uxläb qâldi. Känizäk uni uyğätgäni köngli bolmäy üstigä körpâ täşlädi qoydi. Yänä bir küni, qättiq şämäl keçäsi, Känizäk ungä: «Şämäl cüdä väcimäli güvillâyâtipti, qorqämän, şu yerdä yätäqâling», dedi. Sidiqçân därçäning âldidä, Känizäk ikki bälä – Sidiqçanning oğli Näsibäli bilän Hâşimcänni âlib tordä yâtdi.

Bulär âräsidadägi betäkälluf muâmälä vä munäsäbätgä âdâmlär örgänib qâldi. Bulärning biri bolmäsä ikkinçisi, dâim közâyınäk täqıb yürädigân âdâm birdän közâyınägini täşläsä ğäläti köringändäy âdâmlarning közigä eriş körinär edi.

Birâq bu muâmälä vä munäsäbätlärgä, bu yâqınlıkkä ikkâvi hâm bir hävliädä turgân, äyniqsä quruq töhmät bilän bir kelidä tuyilgân ikki begünâh âräsidadä päydâ bolgân täbiyy bir münäsäbät, täbiyy bir yâqınlık deb qârär, bâşqâ birân mâ'nâ berişni xâyâligä hâm keltirmäs edi. Bir küni ikki âradägi bu munäsäbätgä tösätdän özgäçä bir mâ'nâ kirib qâldi.

Bundän bir neçä häftä burun Mävllänbekäv ikki erkäk vä bir qız bilän keldi. bulär kâlxâz idâräsi, kulb, mägäzni, mehmânxânä qurılışlarını közdän keçirişdi, songrä, Bäqâqurullâqqä kelib elekträstäntsiyâ bolâyâtgân vâdäkäçkâni körişdi. Erkäklarning biri märkäziy gâzetäning muxbiri, ikkinçisi incener, qız esä Mâskvädä institutni bitirib hâzir şu incenerning qolidä täcribä körib yürgän ekân. «Elekträstäntsiyâni tezrâq bitiriş üçün

ortaq Mavlānbekāv kattā incener ālib keliptilār» degān xābār birpāsdā bütūn qışlāqqā tārqāldi-dā, bir tālāy ādām yiğildi.

Sidıqcān Māskvādā incenerlikkā oqib kelgān bāyāgi ōzbek qızgā zor hāvās bilān tikilib ōzining zāe ketgān bālāligi vā yāşligigā āfsuslānib tırgān edi, Kānizāk uni sekin turtib: «Hā, Sidıqcān ākā, munçā tikilib qāldingiz, çırāyli ekānmi?» dedi. Sidıqcān negādir, xuddi xıyānāt ōstidā qolgā tüşgāndāy, gāngib qāldi vā beıxtiyār: «Sizgā oxşār ekān» deb yubārdi. Sidıqcān bu gāpni qāndāy beıxtiyār äytgān bolsā, Kānizāk hām şundāy bir gāp äytdi: «Undāq bolsā ōzimgā qārāy qāling-dā», deb küldi. Şu-şu boldi-yü, ikki ārādāgi mūnāsābātdā yāngi yāki āsliā bolib hāzir yüzāgā çıqqān ikkāvı hām sōz bilān ifādā qılālmāydidgān bir nārsā pāydā boldi.

Mānā şu künlārning biridā keçqurun işdān qāytişdā Kānizāk Sidıqcānı İbrāhimāvning üyigā başlādi. İbrāhimāvning qızıl çāyxānādā muntāzām ōtkāzādidgān āgrānāmiyā māşğulātigā Sidıqcān qātnāşib tursā hām, üyigā kām kirār edi. Üç tāmāni qāmiş bilān ōrālgān hāvligā ävvāl Sidıqcān kirgān edi, uning eşigi āldidā üzālā tüşib āğzi bilān pāşşā tutib yātgān kattākān sārıq it başını kōtārib irillādi. Kānizāk dārrāv āldingā ōtib «Bārbās, Bārbās» degān edi, it dümini qımirlātdi. Uning āyāğını, etāgini hidlādi, qolını yālādı, Kānizākning ārqāsıdān sekin ōtib ketgān Sidıqcāngā bir qārādi-yü, indāmādi. Sidıqcānning kōngli bir āz gāş boldi, lekin bu gāşlikning sābābını ōzi hām ānıq bilmās edi. Birāq bu gāşlikning sābābi hāyāli ōtmāy mā'lum boldi: İbrāhimāv sābzi toğrāyātgān ekān, uning: «Qāni, āziz mehmānlārim, āş qılib berāymi, şāvlā?» degān sāvāligā qārşı Kānizāk «Qāzāningiz bittāmi?» deb xāndān tāşlāb külgāndā ikkāvıning xıylāginā yāqın ekānligini kōrsātādidgān bu hāzil Sidıqcānning yürāk-bāğrını ōrtāb yubārdi. Bu – rāşk, hāqıqıy rāşk edi.

Şundāy qılib, ikki ārādāgi mūnāsābātdā incener qız tufāyli pāydā bolgān yāki yüzāgā çıqqān nārsā kün sāyin tolārāq māzmun kāsib etār, hār ikkālāsi üçün hām tābiıy, zāruriy tüşgā kirib bārār, lekin heç biri bu toğridā āçiq gāpirmās edi.

Kānizāk «Yüring, ākāming āldilārigā bārāmız» degāndā Sidıqcānning āğır kōçşiğā, tārşāşlik qılışigā sābāb Kānizāk pāyqāgān nārsā yürāgigā ot sāl māgānligi emās, Kānizākning hār bāhānā bilān İbrāhimāvning üyigā bārāverişini xuşlāmāgānligi edi.

Bulär İbrähimávning hâvlisigä kirkändä, üydän köp kişining qähqähäsi eşitildi, açiq turgän bir qänätli deräzädän Ziyädäxanning başi körindi.

İçkäridä Kärämät, Mänzurä, Rözimät, Ergäşbây, Qämbäräli, Risälät vä Bältäbâyylär otirişgän ekän. İbrähimáv kitâblär täxlänib yâtgän stâl ârqäsidadä päpiräs çekib ağzidan hălqä-hălqä tüttün çıqarib ilcäyib otirär, uning röpärsidadä Ziyädäxän kökräginä stälgä berib curnäldän nimänidir oqır edi. Känizäk äyâq uçıda yürüb Bältäbâyning yänigä – skämeykägä, Sidoqcän esä Rözimätning yänigä – sändiqqä otirdi. Bulär kirkändä oқиşdän toxtägän Ziyädäxän dävâm etmäqçı bolgän edi, İbrähimáv Känizäk bilän Sidıqcängä izäh berdi:

- Qurbän boyiçä ädämning yäratılışı toğrisidä hikâyä oqıyâtıbmız, - dedi:

Ziyädäxän dävâm etdi:

- ... Sämâviy künlärning biri. Äftâb tikkägä kelib, qäysi tāmāngä bâtiş toğrisidä xudädän ämr kütmäqdä. Äriş ä'lâ ädät dägiçä cimcit. Pâsbän mäläklär xudäning ämri bilän mudrämäqdä, esnämäqdä. Ändäsändä xırä kölänkädäy köringän mäläklär erinibginä qänät qâqmâqdä. «Pärdäyi äsrâr» äldidä egnäb yâtgän İsrâfil uçıb yürgän mäläklärgä qaräb xäyâl surmäqdä: «xudäyi täälâ biz färiştälärni qänät qâqmây uçädigän qılsä...

Undän häm yäxşirâğı – bärädigän erimiz özi kelä qâlsä»...

Ergäşbây pıq etib külib yubardı vä Bältäbâygä qaräb:

- Färiştäning dängäsäsi Qutbiddindän häm dängäsärâq bolär ekän-ä! – dedi.

Qutbiddin dängäsälikdä hämmägä mä'lum bolsä keräk, külgi kötarildi.

Ziyädäxän dävâm etdi:

- ... «Pärdäyi äsrâr»ning bir çekkäsä kötarilib, xudäning äldidän Cäbräil çıqdi. U häddän täşqäri xâmuş, käsäl tävuqdäy qänätläri äsilgän edi. İsrâfil uni heç qaçän by ähvâldä körmägäni üçün şâşib: «Yâ Cäbräil, bu pärişänlikning bâisi nädir?» deb sorädi. Cäbräil hilpiräb turgän äppâq bulutning bir çekkäsigä burnini ärtär ekän: «Hällâqı âläm Ädäm yäratmäqni ıxtiyâr etibdi. Uning xâhişi budirkim, Ädämni yäratib bizni ungä säcdä qıldirsä», dedi. Bu xäbär birpäsdä bütün ärsi ä'lägä tärqäldi. Färiştälär uyäsi büzilgän äridän tozidi.

Hämmäning yuzidän, häräkätidän zor bir müsibät äks etär edi. Ertäsigä xudâ öz niyätini älämgä âşirişgä kirişdi. Uning ämri bilän Cäbräil yergä tüşib ikki qänâtidä bir zämbil tupraq älib çıqdi. Yänä bir färiştä qarâ bulutdän bir pärçäsini yirtib älib tupraqning üstigä sıqdi...»

Ziyädäxân bä'zi eski sözlärgä tili kelişmäy vä bä'zi cümlälärni mä'näsigä mäs kelmäydigän ähängdä oqib tinglâvçılärgä uqtirä älmägäni üçün hikâyäning dävämini İbrâhimâvning özi oqıdı. U oqıgändä hikâyä cüdä häm cânlänilib ketdi, xususän ädämning päydän yäsälişini, ungä cân bähışlänişini, şäytänning Ädämgä säcdä qılışdän baş tärtib äytgän sözlärini, Ädäm közini açışı bilän xätin täläb qılğanini, uning çöp qävurgäsidadän Hävâ yärätilgändän keyin ikkâvi qol uşlaşib cännätgä tüşib ketgänini şundäy qızıq qilib oqıdiki, otirgänlär külä berib qätib qalışdi. U hikâyäni oqıb bolgänidän keyin, Ädämning binâ bolışı toğrisidä fän nimä deyişini sözläb berdi vä

Qämbäräli äkägä qaräb:

- Sävälingizgä cävâb berdimmi, yoqmi? – dedi.
- Tolä cävâb berdingiz, qanıqdik, ukä, - dedi Qämbäräli äkä.

Uning sözini hämmä täsdıqladı.

- Mümkünmi? – dedi Kärämät, - qurbân boyıçä Ädämning yärätilişi häqiqätän şundäy külgilimi yäki yâzuvçı külib yâzgänmi?

İbrâhimâv cävâb berdi:

- Din hämmä närsä xudâning xâhişi bilän bolädi deb tä'lim berädi. Çingizxân on ikki milliân ädämning ölimigä säbâb bolgän. Demäk, dinning tä'limätigä körä, çingizxânning insâniyätigä qarşi qılğan bu cinâyäti cinâyät emäs, xudâning xâhişi bolib çıqädi. Ägär birân yâzuvçı dinning şu tä'limäti toğrisidä hikâyä yâzmâqçı bolsä külmäsän yâzä älädimi? Yoq, çunki özi külgili. Yänä kimdä sävâl bär?
- Mendä, - dedi Mänzurä, - ortâq Därvinning qılğan işlärini gäpirib bersängiz...

Uning yänidä otirgän Rözimät tirsägi bilän sekin turtib:

- «Ortâq Därvın» emäs, Därvın ingliz älimi, - dedi.

Mänzurä, bir äz qızärib, İbrâhimâvgä qärädi.

- Şundâqmi, Râyf äkä? İngliz âlimi bolsä häm häqiqätни gäpirgändän keyin... ortâq deyilsä boläverädi emäsmi?
- Bolädi, bolädi, - dedi İbrâhimâv.
- Sävâlim şuki, nimä üçün hämmä hükümlär Därvın qâldırıb ketgän ilmni öz xälqığä tüşüntirib dingä qärşi täşviqât yürgizmäydi?
- Cüdä yäxşi sävâl! – dedi İbrâhimâv, - qäni, bu sävâlgä kim cävâb berädi? Täläbgâr bârmi? Din xälq üçün äfyun bolgäni hâldä nimä üçün yer yüzidägi hämmä hükümlär, äynıqsä Ängliyädek mämläkätläring hükümläri dingä qärşi täşviqât yürgizmäydi?

Bältäbây qol kötärdi.

- Din – ekspluatäsiyâ qurâli. Oşä mämläkätlärdä hükümät ekspluatätlär qolidä.
- Toğri, - dedi İbrâhimâv, - bir misâl: Hindiständä hindilär bâr, müsülmänlär bâr. Hindilär hökizgä täpinädi, müsülmänlär şu hökizni qurbänlikkä soyädi. Şu äsâsdä bu ikki xälq bir-birigä düşmän. Bu düşmänlik bu ikki xälqğä özining häqiqiy düşmänini körgäni, bu ikki xälqni birläşgäni, birläşib öz äzâdligi üçün küräşgäni qoymäydi. Şundâq ekän, Ängliyä hükümätining Hindiständä dingä qärşi täşviqât yürgizişi – Hindistän xälqläring äyâq-qolini bağlägän ärqänlärdän birini öz qoli bilän qırqışı bolär edi.

Suhbät tugägändän keyin ädämlär tärqäldi. İbrâhimâv bulärni küzätgäç, Sidiqcänni stâlgä yäqınraq täklif qıldı. Sidiqcänning yüzidä bu yergä keläyätgän vâqtidägi köngil gäşligidän äsär qâlmägän, äksinçä, nimädändir xursänd körinär edi.

Känizäk stâldä turgän kättäkän bir kitâbni vărăqlär ekän, erkälängän tävuş bilän:

- Râyf äkä, şunäqä kitâblärgä qaçän tişim ötädigän bolämän? – dedi.

Sidiqcän şu kitâblärni «şärillätib oqıydıgän» İbrâhimâvgä şundäy häväs bilän qäräb turgän edi, Känizäkning tävuşidägi erkälik ähängini päyqämädi.

- Özingizgä bağlıq, - dedi İbrâhimâv, - gäp fäqät şundäy kitâblärni oqıy başläşdäginä emäs. Ägär gäp fäqät şundä bolsä, bunäqä kitâblär özbek tilidä häm bâr, yänä bolädi. Rus tilini örgäniş keräk. Menimçä rus tili bizning üçün

änä kökrägi. Änä kökrägi! Rus tilini örgänämän desängiz, örgänämiz desäläring, tәşkil qılışimiz mümkin. Siz unça-munça biläsiz, qäerdä örgängänsiz?

- Nämängändä, Nädecädä Pävlävnä degän tutingän äpäm bär edilär, oşä kişi örgätgänlär.
- Äslingiz Nämängändänmi? – dedi İbrähimäv.
- Yoq, oşä yerdä esimni tänigänmän, - dedi Känizäk vä üyçän dävväm etdi, - meni Nädecädä Pävlävnä Täşkentgä oqışgä yübärgän edilär, ketäyätib nimä xäyälgä bärdim-u, şu yerdä päzddän tüşib qaldim. Ketä bersäm bolär ekän... Oqış keräk edi... Oqıymän, Räyf äkä! Mengä rus tilini oqiting. Sidiqcän äkä, siz häm oqıysizmi?
- Oqıymän! – dedi Sidiqcän.
- Bopti! Oqıymän! Oqıymän degän ädäm köp. Sizgä röyxät qilib berämän. Endi, Räyf äkä, biz sizning äldingizgä bir iş bilän kelgän edik.

Känizäk äksäri yol boyidägi gızälärdän bä'ziläri şaxláb ketişi toğrisidägi özining muşähädäläri bätäfsil sözláb berdi. İbrähimäv uning sözigä cüdä dıqqät bilän qulâq sâldi, ikkâvigä köp sävällär berdi, nimälärnidir yâzib âldi. Birâq Känizäk bayä üydä közigä cüdä kışkinä, hävliqışgä ärzimäydigän närsädäy bolib çıqqänini päyqâb bir âz xıçâlät târtıdı. Buni Sidiqcän häm sezdi-dä:

- Ehtimâl bundän heç närsä çıqmäs, şundâq bolsä häm sizgä äytgimiz keldi, - deb qoydı.

İbrähimäv, qälämning ärqäsi bilän burnining uçını kâşlär ekän, oyçän berdi:

- Gâp bundän bir nimä çıqış-çıqmâsılgidä emäs. Buni, älbättä, körämiz, tekşirämiz, örgänämiz, tägigä etämiz, özimizning küçimiz etmäsä İvân Petrâvıçgä ärz qılämiz... Hä, äytgändäy, üstâd şu yâqm künlärdä uruğçılık sävxâzigä kelär ekänlär. Xät âldim. Xoş... gâp şaxlâgän gızäni tekşirişdän bir nimä çıqış-çıqmâsılgidä emäs, gâp ilgäri särisâb sâlmägän, ilgäri päyqâmägän närsälärimizgä häzir särisâb sâladigän bolgänimizdä. Bu cüdä-cüdä mühim närsä. Hämmä hämmä gâp bizdä mänä şundäy köz päydä bolgänligidä. Mâdâmiki, bizdä şundäy köz päydä boliptimi, bu säfär päyqäränimizdän bir närsä çıqmäsä, yänägi säfär päyqägänimizdän çıqädi, älbättä çıqädi, cüdä kättä närsälär çıqädi.

Därhâcîqât, İbrâhimâv bulâr äytgän bir neçä tup gözädän häm körä bulärning şungä e'tibâr qılışgänigä kupraq ähämiyät bergäni, oşä gözäni tekşirişdän çıqädigän här qändäy yäxşi nâticädän häm körä bulärdä «şundäy köz» päydä bolgänigä xursänd ekänligi körinib turär edi. U ädämlärdä päydä bolgän vä päydä bolâyâtgän «şundäy köz»ning mâhiyâti, buning sâbâbläri, nâticäläri toğrisidä uzâq vä zor şävq-zävq bilän sözlädi. Uning sözläridän keyin, här ikkäläsining häm gâzaridä, bu muşâhädä tāmāmān yāngi, ikkāvining häm xâyâlidä bolmägän cüdä kättä bir mâzmun kâsb etdi. Här ikkäläsi häm paxtä mäydänidä bu küngäçä körgän här bir ikir-çıkirni xâyâlidän keçirib, bulâr âräsidadän yänä şundäy, şu çâqqäçä päyqälmägän birän nârsä tâpişgä urinär edi.

Bulâr ketmâqçı bolib qozğalgän päytdä Ormâncân kirib keldi, u, äftidän, İbrâhimâvgä bir âğız gâp äytgäni yoläkäy kirgän ekän, bulärni körüb otirdi vä Sidiqcân bilän gäpläşädigän gäpi bârligini äytib, uning qalışini sorädi. Uning hämmä vä här kim bilän hämmävâqt vä här xıl mävzudä lâzim bolsä âşkärä, lâzim bolsä xâli gäpläşuvi ädätdägi bir nârsä bolgäni üçün ikkâvi häm bungä äyrim e'tibâr bermädi. Känizäl çıqıb ketdi.

Ormâncân stâl yänigä otirib kitâblärni bir-bir kördi vä bulärdän birini Sidiqcângä körsätib:

- Buni oqıdingmi? – dedi.
- Yoq, Ormâncân äkä.
- Oqıgın, yäxşi kitâb, muhâbbät nimä ekänini bilib âlâsän.
- Sidiqcân äkäm muhâbbät nimä ekänini bilsälär keräk, - dedi İbrâhimâv külib.
- Şunäqämi, biläsänmi? – dedi Ormâncân häm külib. – Qâyâqdän biläsän? Şârâfätni yäxşi körüb älmägän ekänsän, undän keyin xâtin körgän emässän...
- Şârâfätni yäxşi körmägänligim muhâbbät nimä ekänini bilgänim emäsmi? – dedi Sidiqcân yergä qäräb.
- Ehtimâl... xop, hâzir imtihän qılıb körämiz. Mening ikkitä tanişim bâr, ikkâvi, nimä desäm ekän, bir-birigä nihâyätdä mehribân, bir-birigä sâdıq, bir-birigä işänädi, bir-birining köngligä qäräydi, bir-birini teng körädi, birgä işläydi, birgä yürädi, turädi, bir-birigä cüdä munâsib... Qälây deysän, şulâr bir-birini yäxşi körädimi, yoqmi?

Sidiqcân bu gâpning zämirigä tüşündi-dä, bilinär-bilinms qızarıb:

- Şundâq bolsä hâmi tođrilikçä gäpläşib yürgän bolsä äcâb emäs, - dedi.
- Bir-birini cindäy räşk hâmi qılsä-çı?

Sıdıqcân Känizäkni hämmädän, äynıqsä özidän qızğänib yürgänini İbrâhimâv sezâr, lekin bundän Ormâncân xâbârdâr ekânini bilmäs edi, Ormâncân şu tođridä gâp âçıb ungä birân nâsihät qılmâqçı bolgänini sezib suhbâtdän çetlândi, üyning burçägidä vâşillâb turgän primusning üstidägi idişdän bir qâşıq küydirilgän tuprâqni âlib âppâq qâğâzgä yâydi, hidlâdi, qâşıq bilân nâri-beri sürdi, yänä hidlâdi...

Süküt qilib qâlgän Sıdıqcân, nihâyät, başını kôtârdi.

- Âçıgını äytä bering, Ormâncân äkâ, bizning tođrimizdä gâpirâyâtibsiz. Bizning ârâimizdä heç gâp yoq, qäsâm içâmân. Heç gâp yoq! Heç gâp bolmâgänidän keyin räşk hâmi bolmâydi.
- Râşk tođrisidä keyi gâplâşâmiz. Şu çâqqaçä âräläringdä heç gâp bolmâgän bolsä, endi bolişi keräk. Bungä nimä tosıncılık qılâdi? Menimçä, fâqât bir nârsä: «Men seni yâxşi körâmân» degâni Känizäk târtinâdi, sen... sen, bilmâdim nimâni ândişä qılâsân. Birân ândişäng bolsä oylâb, sâlmâqlâb kör. Şuni hâmi äytib qoyây: hâzirgi zâmândä xâtin bâxtini yerdän kütmäy, öz bâxtini özi yârâtâdi. Känizäk şundäy xâtinlârdän. Endi räşk tođrisidä. İkki cins bir yâstıqqâ baş qoyışı bilân, mäsälâning bir tâmânini âlib äytgändä, ötmiş vâ kelâcâk nâslni bir-birigä bağlâydigän hâlqä vücudgä keltirâdi vâ bu hâlqâni vücudgä keltirâdigän hâr ikki tâmân hâmi özini öz cinsining eng mukâmmâli deb bilâdi. Ârâgä başqâ birâvning suqilib kirişi «bu cinsning eng mukâmmâli sen emäs, men» degâni bolâdi. Bu, âlbättä hâqârât bolâdi. Hâr bir hâqârâtning âlämi bolâdi. Râşk, benimçä, mânâ şu hâqârâtning âlämi vâ şundän kelib çıqâdigän tuyğu. Mâdâmiki, şundâq ekân, räşk tođrisidä birâvgä äyb tâqâş qıyin. Lekin xuddi şundäy räşk, mäsälân, xorâzdä hâmi bâr. Râşkkä âçıq köz bilân qârâş üçün âql-idrâki bolmâgän vâ şuning üçün bu tuyğugä qul bolgän xorâzning räşki bilân âql-idrâki bolgän, demäk, hämmâ nârsâni, hättâ tuyğularını hâmi özigä boysundirişgä qâdir bolgän insânnıng, äynıqsä oqıgân, oqıyâtgân, yângi hâyât yoligä kirgän Sıdıqcân äkâning räşki ârâsidä fârq bolişi keräkmi, yoqmi?

Sıdıqcânning közlâri âläyib ketdi.

- Äxır, men... Känizäkkä bir nimä degän bolsäm tilim kesilsin!
- Säbr qıl, - dedi Ormâncân qolini kôtärib, - bir nimä demägäninggä, demäsliginggä işänämän. Lekin räşk qıtıqlägän kezlärdä çehräng özgärädi. Men buni öz közim bilän körgänmän. Esingdä bärmi, râyândän teätr körib kelâyâtgän keçämiz ärävädä Sätibâldi äşulä äytämiz deb Känizäkni qıstädi, könmägändän keyin säçidän tärtädi. Şundä qändäy ähvâlgä tüşgänliging otirişingdän mä'lum bolib turgän edi.

Sıdıqcân härçänd özini tutışgä häräkät qılsä häm bolmädi – piqıllab külib yubardı.

- Men räşk qılgänim yoq... Xâtin kişining säçidän tärtiş toğri emäs-dä, äxır!
- Ehtimâl, lekin Sätibâldi başqä xâtinning säçidän tärtisä, buning toğri-nâtoğriligi seni unçä häm täşvişgä sâlmäs edi. Xoş... şunäqä, çehräng özgärädi. Känizäk ziyräk cüvân, xususän sengä kelgändä yänä häm ziyräkrâq – buni päyqäydi, päyqäygänidän keyin könglinggä qarâb iş tutädi... Keyingi väqtlärdä mänä şu närsä sezilâyâtipti, sezilâyâtipti emäs, âçiq körinâyâtipti. Känizäk ilgäri mäclislärdä röpärä kelgän câygä otirä berär edi, hâzir özini xâtinlär topigä urädi, udärnikläarning râyân säkil qilib säylâyâtgänimizdä sengä qarâb közi cävdiräb qâldi, togäräkkä sen kelmägän küning u häm kelmäydi... Känizäkni sen, Ziyädäxânni Bältäbây, Yâqutâyni Egämberdi, Ädälätxânni Qâdiräli, qısqäsi hämmä erlär xâtinläri, hämmä äşıqlär mä'şuqäläri şu xıldä qızgänişsä, bu xâtin-qızläarning hämmäsi biri erining, biri xuştärining köngligä qarâb iş tutsä nimälär bolär edi? Hâlbuki bulär, körib turibsän, kâlxâzimizdä kättä kuç. Şundâq emäsmi?

Sıdıqcân başini qoyi sâldi vä çuqur näfäs âlib:

- Toğri, Ormâncân äkä, - dedi, - hämmä gäpingiz toğri. Köp närsälärni közimgä körsätädingiz, yänä köp närsälärni körgäni qolimgä çırâq berädingiz. Men Känizäkni ärqärä tärtâyâtgän ekänmän, häqiqätdä ungä ergäşişim keräk. Kättä günâh qilib yürgän ekänmän.

Ormâncân ungä yer ästidän qarädi vä yüzidän bu gäpni sämimiy äytâyâtgänini ängläb:

- Ehtimál, cüdä hám kättä günâh emäsdir, çunki bilmäsdän, tüşünmäsdän qilingän iş, - dedi. – Ämmâ külgü, cüdä külgü deyiş mümkün. Buning külgü ekänligini hâzir bilmäsäng keyinçalik biläsän. Bu yergä yängi kelgän väqtingdä «udärnik» deyilgändä köz äldinggä qändäy âdäm kelgäni esingdä bärmi? Kimdir mengä äytib bergän edi, bir udärnik toğrisidä söz ketgändä «bu âdäm bittä qoyni källä-paçäsi bilän eb, terisini nänuştagä âlib qoyädi» deyişsä işängän ekänsän. Mänä, hâzir özing udärnik...

Sıdıqcân qızarıb ketdi.

- U väqtdä men yängi bir âlämgä kirgän edim.
- Toğri. Bu âlämgä hämmä hám yängi kirgän. Yängi âlämgä kirgän âdämlärning hämmäsi äyâğidä eski âlämning lâyi bilän kirgän. Biridä köp, biridä äz... Mänä şu lây bä'zän täyiltirädi, bä'zän yiqitädi. Biz äyâğımızni mänä şu lâydän tâzäläşimiz keräk. Qänçä yaxşırâq tâzäläsäk, şunçä ildämraq yürämiz.

Sıdıqcân Ormâncângä minnätärçilik bildirdi vä xäyrläşib çıqıb ketdi.

U nimänädir benihâyä xursänd, nimänädir xıcalät, başidä çuvälib ketgän fikrlärdän gärang bolib üygä ketdi.

Ertäsigä İbrâhimâv Känizäk bilän Sıdıqcân äytgän ğozälärni közdän keçirdi, dälä äylänib özi hám şu xıldägi ğozälärdän bir täläyini tâpdi, hämmäsini äyrim e'tibâr bilän tekşirdi, köpining yänigä täyâq tiqıb belgilär âsdi-dä, hâsilât kengäşining nävbätdägi mäclisidä tekşiriş näticälärini qısqaça sözläb berdi. Mäclisning âxırı şu xıldägi ğozälär köprâq bolgän Qämbäräli äkä brigädäsining üçinçı kartäsigä köçirildi.

Mäclisdä här xıl fikrlär boldi: Bältäbây ägär buning tägigä etilsä-yü, ğozäni köprâq şaxlätüş imkâniyätigä egä bolinsä kösäk köpâyışı, demäk hâsil ârtişini äytib İbrâhimâvning fikrini yaqlädi. Zâkir ätä ğozä şaxläsä kösäk köpâyädi degän fikrgä qoşildi, lekin hâsil ärtädi degän fikrni räd qıldı. Uning fikriçä sun'iy şaxlätülgän ğozäning yüztä sun'iy kösägidän körä, şaxlätülmägän ğozäning üntä täbiyy kösägi äfzälraq – äğır vä päxtäsining täläsi uzun bolışı keräk edi.

Şu ikki fikr ätrâfidä muynâzärä cüdä qızıb ketdi. Gäpirmägän, târtışmägän âdäm qalmädi. Zâkir ätä köp yillik täcribäsini peş qılıb, Bältäbâygä bätädigän piçinglär qıldı.

Báltábáy ámaq zámánidä árttirilgän tácribä tráktár zámánásidä kámlík qılışını áytib, Zákir átaning qáysárligini cáhillik deb átädi. İkkávi xıylä qızışib áldi.

İbráhimáv hámmäning sözigä dıqqát bilän qulâq sáldi, ortägä táşlängän fikrlärni vä bulärning tođri yâ nátođri ekánligini isbát qılış üçün körsátirilgän dáhillärni ölçäb, sámaqıláb kördi, sáräğini sáräkkä, puçäğini puçäkkä ácrätib yazib áldi.

Mäclis táyinli bir fikrgä kelmäsdän tárqáldi. Zátän, İbráhimávning bu mäsaläni qoyışdän máqsádi birän qarârgä kelish emäs, ádámlärning fikr-muláházälärini eşitiş edi. Munázärä mäclisdän keyin üylärdä, çayxánädä, togäráklärdä, köçä-köydä, dáladä – hámmä yerdä dávám etdi. İbráhimáv qäergä bármäsin şundän gäp açilib, här kim öz fikr-muláházäsini áytär, Örmáncán áytmáqçı, mäsaläni bütün xálf muhákmä qılär edi.

İbráhimáv dámläsi İvân Petrávıçning uruğçılık sávxázigä kelgänini eşitişi bilänâq bütün matériállärni, şáxlägän ğozädän üç tüpini álib cönädi.

İvân Petrávıç, dáim xátläşib turgän bolsä häm, yänä uning işi, kálxázi tođrisidä ádáti boyıçä şaşib-pişib qısqa-qısqa sávállär berdi, ágránámiyägä áid kitáblär, yängi rámánlar, «Bál'sevik» cürnälining songgi sánlaridän biridä básilgän fálsäyif bir máqálä tođrisidä söz açib zimdän uni imtihán qıldı. İbráhimáv heç tutilmägändän keyin közäynäğini birdän peşánäsigä sürdi-dä, áppâq çoqqı sâqálining uçını ikki bármâğı árásigä álib uning áftigä tikildi. U birávdän xursänd bolsä şundâq qarâr edi. İbráhimáv üstäd xursänd bolgänini körib ğozä tođrisidägi gäpini báşladı.

İvân Petrávıç uning sözi dávámidä tez-tez qádám básib üydä nári-beri yürüb turdi. İbráhimáv sözünü tugätgäç kresláğä otirärkän, közäynäğini peşánäsigä sürüb:

- Xoş, - dedi yänä sâqálining uçını ikki bármâğı árásigä álib. – Yänä nimä gäp?
- Bütün gäp şu, üstäd, - dedi İbráhimáv tävâze bilän.
- Yálgân! Yálgân! – dedi İvân Petrávıç vä stäkändä sávib qálgän çâyni uning áldigä sürüb qoydi, - negä öz fikringni áytmäysän? Yängliş çıqışdän qorqäsänmi?

İbráhimáv bu tođridä mä'lum bir qarârgä kelib qoygän lekin dámläsining fikrini eşitmäsdän burun áytgäni, dárhâqıqát, tártinib turgän edi.

- Äytişim mümkin, - dedi дәlil vә fikrini dāmlāgā mā'qul kelādigān bir tärzdä qısqā vә rāvşān qılıb ifādälāb berdi. – Birinçı: bu ğozālarning şāxlab ketişi āsāsiy şāxning birān sābāb ārқāsıdā singānligi yāki māl-hāl tekkānligi nāticāsi, bu ilmgā mā'lum, ikkinçı: tācribākārlarning şāxlagān ğozā qoşımçā kōsāklārnı etiştiriş üçün erdān etārlı āzıq ālālmāydi degān dā'vāsi puç, çunki ğozā ālālmāsā biz berāmız, üçinçı: tācribā işini bāşlāşımız mümkin.

İvān Petrāvıç örnidān turib şıtāb qādāmlār bilān bir āylānib keldi-dā, İbrāhimāvning rōpārāsıdā toxtādi.

- Toğri, ilmgā mā'lum, - dedi vә kreslāgā otirdi, - mā'lum! Şāxlātiş, āzıq beriş mümkin. Xoş, sen ötkāzādigān tācribā nimāni isbāt qılışi kerāk?
- Şu yol bilān hāsılını āşiriş mümkin ekānligini isbāt qılışımız kerāk.
- Bu turgān ğāp, lekin bundān tāşqāri yānā bir sāvālgā cāvāb tāpişing kerāk: ğozāni qāçān vә qāysi şārāitdā çilpiş yāxşırāq nāticā berādi? Sen āytgān ikki nārsā ilmgā mā'lum ekānligini e'tibārgā ālsāk, sen ötkāzādigān tācribāning āsāsiy vāzıfāsi mānā şu sāvālgā cāvāb beriş. Demāk, sening bugündān bāşlāb qılādigān işlāring... Yāz! Birinçı: hāzir āstidā bolgān ğozālārnı tekşirib, bulārnıng āsāsiy şāxı qāçān zārārlāngānini belgilā. İkkinçı: bugün on törtinçı çıslādān tā ğozāning osiş dāvri tāmām bolguniçā, hār on kündā lāāqāl birān ākr ğozāni çilpişgā etādigān tācribā uçāstkāsi ācrāt. Tācribāni bu yerdā ötkāziş hām mümkin edi, lekin kālхāzdā ötkāzilgāni yāxşırāq, qulāy bolsā oşā Kānizākning yeridā ötkāz. Mengā yāzgān xātlāringdān biridā Ormāncān ilmgā sādā qılğān ādām degān eding, demāki kālхāzdā sengā hām mā şart-şārāit tāxt ekānigā şubhā yoq. Üçinçı: özing āytmāqçı, ādāmlārdā pāydā bolāyātğān kōz... Yāxşi, cüdā yāxşi tā'bir! Bu kōz yāngi şārāitdā, kālхāz şārāitidā yūzāgā çiqāyātğān uluğ bir küçining nişānāsi. Ğunçā! Sening üçinçı vә eng vāzıfāng, hām mānzning hām vāzıfāmız mānā şu ğunçāning bāğridā ācāyib bir gül, ācāyib bir mevā hāyāti bārligini hār bir kālхāzçıning kōzigā kōrsātiş, tāmçılārdān kuçlı bir āqım vücudgā keltirişdir!

Bir xātin kirib tüşlik tāyyār ekānidān xābār berdi. İvān Petrāvıç İbrāhimāvni tüşlikkā tāklif qıldı. Åşxānāgā çıqışdı. Stāldā uçtā pribār turār edi. Sāvхāzning pārtiyā tāşkilātçisi Āmināv kelişi kerāk ekān, kelmādi – işi çıqıb, birāvдān üzr āytib yubāripti. İvān Petrāvıç şumşāydi, bir nimālār deb tonğillādi, lekin bütүн tüşlik dāvāmidā fāqāt şu

âdam toğrisidâ sözlâdi. Uning sân-sânâqsiz xıslâtlârinini âytib berdi. U Âminâvning hâr xıslâti toğrisidâ sözlâr ekân, bu xıslâti ğâyât murâkkâb vâ âqlni häyrätgâ sâlâdigân bir mexânizmining eng mühim bir netâlidây tâ'riflâr ekân, birdân: «Mengâ qârâ, kâmmunizimdâ pârtiyâ tâşkilâtçisi bolâdimi, yoqmi?» deb sorâdi vâ yânâ özi cävâb bolişi kerâk! Bolâdi!» dedi.

İbrâhimâv tüşlikdân keyin cönâydigân boldi. İvân Petrâviç uni küzâtâr ekân, keltirgân sâvğâsi – üç top ğozâgâ cüdâ xursândlıq izhâr qıldı vâ özi hâm ungâ âzrâq sâvğâ âlib kelgânini âytib, ikki yaşik kitâb berdi, Ormâncângâ, Botâbâygâ, Kânizâkkâ köpdân-köp sâlâm âytidi vâ «Qoşçınâr»gâ şu hâtftâ içi, yâ'ni vâ'dâsidân burunrâq bârışini bildirdi.

Ertâsigâ bu xâbâr bütün kâlxâzğâ târğâldi. Kâlxâzdâ yâş-qâri, erkâk-âyâl hâmmâ kattâ âlimni, «dâmlâmizning dâmlâsi»ni körişğâ, uning birân âğız sözini eşitişğâ muştâq bolib şu sââtني sâbrsizlik bilân kütdi.

Tâcribâ uçâstkâsi Kânizâk zvenâsidân, yâ'ni öz brigâdâsining yeridân âcrâtilişiğâ Zâkir âtâ sirâ könmây turib âldi. İbrâhimâv ungâ tüşüntirişğâ hârikât qıldı, çâl qulâq sâlmâdi. Botâbây âkâ ävvâl yâxşi ğâpirdi, keyin şâvqın sâlib «brigâdirlikdân tüşirâmiz» dedi, çâl undân bälândrâq keldi: «Brigâdirlikdân tüşmäymân» deb eşikni qâttıq yâpib çiqib ketdi. Şundân keyin uni Ormâncân çâqirdi. Çâl uning âldigâ hâm şâvqın sâlib kirdi:

- Tâyini yoq iş! Men ğozâni nâbud qılğâni qoymâyman! Pâxtâ nimâ ekânini bâlâ hâm bilâdi: köçâdâ törttâ yângâğı bir siqım pâxtâ tüşib yâtgân bolsâ ävvâl pâxtâgâ qol uzâtâdi.
- Toğri, âtâxân, bu ğâplâringiz toğri, - Ormâncân ikki elkâsidân uşlâb kreslâğâ ötqâzdi, - lekin bir nârsâni e'tibârgâ âläylik. Siz şu işdân nâticâ çiqmâydi deyâpsiz. Men sizning fikringizni râd qılâlmâyman, çunki qolimdâ dâlilim yoq...
- Hâ, bârâkällä, - dedi Zâkir âtâ birdân çehrâsi açilib.
- İbrâhimâv nâticâ çiqâdi deyâpti. Biz uning fikrini hâm râd qılâlmâyimiz, çunki qolimizdâ dâlilimiz yoq. Şundâqmi?
- Toğri.
- Demâk, bu qârâmâ-qârşi ikki fikrning qâysi biri toğri ekânini fâqât tâcribâ qilib biliş mümkün. Yâkkâ xocâlik âlbâttâ, bunâqâ tâvâkkullik işğâ qâdâm

qoyılmaydı, qorqadı. Biz-çı? Biz kâlxâzdâ bundân kattârâq tävâkkâllik işgâ hâm dâdil qol urişimiz mümkün. Nimädân qorqamız? Yirik xocâlikning mânâ şu imkâniyâtidân fâydâlânişimiz kerâkmi, yoqmi? Menimçâ kerâk, zârur! Nimâ dedingiz? Zârur-ä?

Zâkir âtä boşâşdı.

- Bungâ qânçâ yer âcrâtâimiz?

Ormâncân uning sâvâligâ cävâb bermâdi.

- İbrâhimâvning dâmlâsi İvân Petrâviç kelgânidâ birinçî nâvbâtdâ siz vâ oxşâgân tâcribâkâr qâriyâlârimiz bilân gâplâşâdi...

Zâkir âtä şâşib uning sözini boldi.

- Mening qârşi turgânimni İbrâhimâv dâmlâsigâ äytgânmikin?
 - Bilmâdim, - dedi Ormâncân Botâbâygâ köz qısib. Botâbây şâvqın sâldi:
 - Uyâtni bilâsizmi!.. Kâlxâzimizdâ ilmgâ qârşi âdâmlâr bâr degâni kimning tili bârâdi!..

Zâkir âtä xıcâlât boldi.

- Men ilmgâ qârşi emâsmân, ilm yâruğlik, ilmsizlik qârângılık, bilâmân...
 - İlmsizlik qârângılık ekânini bilsângiz oqing degândâ mening âldimgâ yâğâç ât minib kelârmidingiz!

Zâkir âtä boynini qâşlâdi.

- Ötgân gâpgâ sâlâvât... İlgâ endi qârşi emâsmânu, lekin şu İbrâhimâvgâ qârşi bolgim kelâverâdi... Toğri, ilmi bâr, yâxşi ilmi bâr! Bâ'zân heç xâyâlgâ kelmâgân, âql etmâydigân nârsâlârne äytâdi, lekin yâş! Gâplâri özidân kattâ, allâneçuk yârâşmâgângâ oxşâydi. Şu ilmigâ müysâfid bolsâ, şu gâplâr bir müysâfid âdâmning âğzidân çıqsâ...

Botâbây külib qâtib qâldi.

- Äql yâşdâ emâs, bâşdâ degân-kü, âxır, - dedi külgi yâşini ârtib.
 - Şunçâligi hâm bâr, - dedi Zâkir âtä ketgâni qozğâlib, - mâyli, bilgânini qılsin. Lekin yâxşi yigit! Ormâncân külâ-külâ uni küzâtib çıqdi.

17

Tolägän partiyä ä'zâligigä kändidät bolib ötâyâtganidä Ziyädäxân uning kâlxâz tâşkil bolâyâtgan vâqtdä Botâbây äkâ bilân cäncälläşgänini eslätib bir sävâl bergändä bungä Ormâncân cävâb qâytarib: «Ötgän gäplär ötdi ketdi, Tolägän äkâning kâlxâzgä kirkändän keyin qılğan işlärini, aynıqsä binâkârlık brigädäsigä başlıq bolib qılğan vâ qılâyâtgan işlärini közdä tutiş keräk», degän edi.

Mäbläg hisâblik, binâkârlık mäteriälläri tânqıs, işçı küçü yil – on ikki äy dälâ işi vâ başqâ yumuşlârdän boşmäydi, trânspârt etişmäydi, buning üstigä Tolägänning özi bu işdä häli yângi, özi äytmâqçı, ümridä «bittä kâpâ häm qurgän emäs»... Bulärning här biri, älbättä, bir qıyınçılık tuğdirär edi. Birâq Tolägän, bu qıyınçılıklärning här biri bir qäyrâq bolib äqlini, qâbiliyätini, gäyrätini qäyrägändäy, kün säyin yângıdän-yângi täşäbbus körsätä başlädi. Uning täklifi bilân prävlenie, trânspârt etişmägänligi säbâbli, hänüz sâılmäy mähällälärdä tâğ-tâğ bolib yâtgan ötinni sâtiş üçün Äqqoldägi täşkilâtlär bilân şärtnâmä qılışgä vâ däryädän sâl äqızışgä qârâr qıldı. Bu tädbir kâlxâzgä tälây dâramäd berdi. Binâkârlıkkä çetdän pişiq ğışt keltiriş cüdä müşkül vâ ötä qımmätgä tüşär edi. Tolägän ğıştni şu yerning özidä xumdânsiz pişiriş usulini täklif qıldı. Bu usul qulây keldi vâ keyinçalik «Käpsänçilär usuli», «Üstâ Tolägän usuli» nâmi bilân şu äträfdägi başqâ kâlxâzlärgä häm tärqäldi. Ormâncân äytmâqçı, «äşäddiy binâkâr» üstâ Tolägän binâkârlıkkä şu qädär cân-cähdi bilân berilib ketdiki, bu iş bilân bolgänidä vâqt ötgänini, härigänini bilmäs, dimâğigä lây vâ päyrähä hidi urib turmäsä köngli câyigä tüşmäs, qäergä bârsä şundän söz açışni, kimni körmäsin şu häqdä birân yângi gâp eşitişni, qändäy mäclis bolmäsin şu toğridä mäsalä qoyilişini xâhlär vâ öng kelgändä dâktâr kelib kündälik turmuşdä gigienä mävzuidä lektsiyä oqıdı. Tolägän hättâ şundä häm binâkârlıkkä dâxldâr sävâl berdi: «Nikälây pâşşâning Qışki sârâyidä üylärni şämällätädigän tüynüklär yoq ekän deb eşitdim, şu toğrimi?», dedi.

Şundäy qilib binâkârlık brigädäsi kâlxâzning başqâ xocälik tärmäqläridägi eng särä vâ mühim brigädälär qätârigä kirib äldi. Bu brigädä bilân fâqät uning ä'zäläringinä emäs, kâlxâzdä kättä-kiçik hämmä iftixâr qılädigän, här bir kişi birläs boş qâlsä, ungä qäräşişni özining burçı hisâbläydigän bolib qıldı. Näticädä qurılış işi qışni-yâzin toxtämädi, cädäl sur'ät bilân ketib, birinçi nävbätdä qurılışı zârur bolgän xocälikkâ keräkli binälär, hämmâm, qışlık bälälär bağçäsi, qışlık qızıl çâyxânä müddätdän äncä burun bitdi. Bu kâlxâz idäresi, kulb vâ birinçi nävbätdä qurılışı keräk

bolgän on ikki üyni mölcäldän burunraq bitkazişgä imkän berdi. Kälxâz idâresi bilän kulb yängi yilning mäy äyigä, on ikki üy esä şu bu yil keç küzäkdä bitiş keräk edi, birâq binkârlık brigädäsi bulärning bitgänligi häqিদä äktyäbrning äxiridäyâq prävleniegä berdi.

Kälxâz kulbining açılışı mäsäsimi beşinçı näyäbr' keç säät säkkizgä belgilängän edi.

Känälni boylâb ötgän köçäning kün yürüş tāmānigä pärkkä qärätä sälingän vä kvärtälning qäriyb törtän birini enläb yätgän kulb vä kälxâz idâresi binäsining äldi häli qärängi tüşmäsdänâq ädämğä lıq toldi. Hämmä, hättä körgän ädämlär häm kulbni yänä körişgä şaşılär edi. Binäning fäsädigä äsilgän cüdä häm yaruğ «dämçırâq» uning tört kälännäsigä tikilgän qızıl bäräqlärni, eşik äldidä vä keng zinädä tiqılışib turgän ädämlärning başlärini, elkälärini yäritib turär edi.

Binäning keng vä ağır ikki eşigi açıldı. Xälâyılıq gürillâb fäsäddägi singäri çırâqlär bilän yäritilgän fäyegä vä undän üç eşik ärqäli zälgä kirdi. Fäye, zäl vä sähnä häli yiğıştirilmägän, ertängi mäclisgä bezätilyätgänligi şundâq körinib turär edi.

Säät räsä säkkizdä mäclis açıldı. Prezidiumgä Botäbây başlıq prävlenie ä'zäläri, bulärning ketidän Ähmedäv säçigä äq äralägän bir rus xätin bilän çıqdi. Botäbây qısqaçä muqäddimädän keyin mäclisni açıb, binäkârlık brigädäsining başlığı Tolägängä söz berdi. Tolägän häm qısqaçä mäqäddimädän keyin brigädäning prävleniegä bergän räpärtini oqıb berişi keräk edi, birâq u, minbär tekkänidän vä qulây fursätdän fäydälänişni lâzim kördi şekilli, qısqaçä muqäddimäsini bütün başlıq däklädgä äyläntirib yubardı: kälxâzdä binäkârlık işi xocälik täräqqiyätidän keyindä qälmäyätgän bolsä häm, bu işdä häli kättä kämçiliklär bärliğı, bütün kälxâz vä här bir kälxâzçı äldidä kättä väzifälär turgänligi, kälxâzdä mävcud bolgän imkäniyätlärdän tolä fäydälänişgä vä yoq imkäniyätlärni yärätişgä nimälär tosқınçılık qılayätgäni toğrisidä gäpirib ketdi. Uning bu gäpläri keräkli, häzir bolmäsä qaçändir äytilişi keräk gäplär bolgäni, zäl dıqqät bilän qulâq säläyätgäni, zätän Tolägän binäkârlık toğrisidä bir gäpgä tüşib ketsä uni toxtätiş xıylä qıyin ekänini bilgäni üçün Botäbây häm qoyib berdi.

Bu äradä bâyägi nätäniş rus xätin Ähmedävning qulâğıgä bir nimä dedi. Ähmedäv bir nimä yäzib, ärqädä otirgän Rözimätgä uzätädi. Rözimät sähnädän çıqıb ketdi-yü, häyäl ötmäy zäldä päydä boldi vä Känizäkning äldigä kelib qulâğıgä sekin:

«ortaq Ähmedäv yoqläyâtiptilär», dedi. Känizäk qolidägi römälçäsini yänidä otirgän sidiqcängä beixtiyâr tutqazib örnidän turdi, heç lâzim bolmägäni hâldä engäşib qätärdän çıqdi-dä, engäşgäniçä devârning tägidän yürüb eşikkä kirib ketdi vä häyäl ötmäy sähnäning yänbaşidän qızıl köylägining etägi körindi. Ähmedäv imâ bilän uni çäqırdı vä yänigä otirgızib xâtinni täniştirdi: «İzvestiyä» gäzetäsining muxbiri, dedi. Xâtin ungä: «Märiyâ Fedârâvnä Nâvikâvâ», deb qol uzätädi. Känizäk nimädäy qol beräyâtgän edi, Ähmedäv sekin: «Ätingni äyt», deb turtgändän keyin Känizäk Färmânqulâvâ», dedi.

Bu âradä Tolägän binâkârlık işigä binâkârlık brigädäsining işi deb qaräydiğän bā'zi brigädirlär, elektrâstäntsiyâ qurılışigä etärlı e'tibâr qılmäyâtgän prävlenie toğrisidä gäpirib täntänäli mäclisni ädätdägi mäclisgä äyläntrib yubardı. Ähmedäv uning sözigä diqqät bilän qulâq sâlib qoyin däftärçäsigä bir nimälär yazib otirär edi. Nâvikâvâ buni körüb imâ bilän «gäpiräsizmi?» deb sorägän edi, Ähmedäv baş irgätädi. Şundän keyin Nâvikâvâ Känizäkni pästdägi üygä täklif qıldı.

- Ävvälâ sizgä İvân Petrâviçdän sâlâm, - dedi u stâldägi pästlätib qoyilgän qırqınçı çırâqning piligini kötärib, - otiring... İvân Petrâviçni biläsiz-ä?

Känizäk rusçäläb: «yâxşi bilämän» demâqçı bolib, «yâxşi biläsiz» deb qoydi vä Nâvikâvâ toğrilägändän keyin burrä qilib:

- Men İvân Petrâviç yâxşi bilämän, - dedi.
- İvân Petrâviç kâlxâzläringdä ötkäzilgän täcribä yäkuni toğrisidä mäqâlâ yazäyâtipti. Ortâq Ähmedäv bu täcribä päxtä ägrätexnikäsidadä âlgä qoyilgän kättä qädäm deydi. Kättä iş qilibsizlär. Men bu gäpni eşitgänimdä sizni ortä yaşlärdägi bir xâtin deb üylägän edim. Yâş ekänsiz, turmuşingiz toğrisidä gäpirib bermäysizmi?

Känizäk özi bilgän bütün rus kälimälärini esläb vä işlätib, bilmägänini Nâvikâvädän imâ-işârä bilän soräb, täng kelgändä özbek kälimälärini häm qıstirib cümlä tüzä başlädi.

- İş: Zâkir âtä brigädäsi, üçinçı zvenâgä başlıqmän. Zvenâ boyiçä mäcburiyät här gektärdän on bir tsentner edi, hâzir on tört berdik, qâlgän päxtämiz kösäk bilän yänä ikki tsentnerdän berişgä etädi. Oqıyâtipmän. Zvenâ ä'zäläringin hämmäsi häm oqıydi. Rus tili örgänâyätibmiz. Änzirät xäläning kibitkäsidadä turämän. Hâzirning özidä beş yüzgä yâqın mehnät küni işläb qoydim.

Kálxázgä yängi kelgän yilim mehnät küni yigirmä álti tiyindän tüşgän edi, bu yil kämidä on ikki sömdän tüşsä keräk deyişâyapti.

Návikávä qoyin dáftärigä tez-tez yázär ekän, Känizäk zerikib qálmäsin üçün uni gäpgä sáldi:

- Bu püllärni nimä qıläsiz? – deb sorädi.

Känizäk üyçän cäváb berdi:

- Måskvägä bårsäm... Leninni körsäm degän árzum bår...
- Yäxşi, - dedi Návikávä vä bir áz oylänib qáldidä, dáftärini tez-tez vərəqláb dävám etdi, - sizning toğringizdä ortaq Ähmedäv gäpirib bergän edi. Äslingiz şu erlik, átä-ánängiz bäläligingizdä ölib ketgän, Nämängändä ösgän ekänsiz. Ägär mümkin bolsä Nämängändägi häyätiniz, bu yergä kelişingizgä nimä sábab bolgäni toğrisidä qısqaçä bolsä häm gäpirib bersängiz edi. Bätäfsil bolişi şart emäs. Täsävvur hâsil qılsäm bäs.
- Nämängändä Nädecdä Pävlävnä degän tutingän ápäm bår edilär, mening bu yergä kelişimgä oşä kişi sábab bolgänlär?
- Kim edi u kişi, nimä iş qılär edi, negä u kişi sábab bolgän?
- U kişi tergävçı edilär. U kişi meni Tåşkentgä oqıgäni yübärgän edilär, ketâyatib Yäkkätudä päezddän tüşib qáldim.
- U kişi bilän nimä bolib tänişgänsiz?

Hämmä sävállärgä bāşini qoli sālīb tez-tez cäváb berib otirgän bāşini kōtārib Návikāvāgā qārādi, āftidān, bu sävālgā cävāb bermāqçı emās edi. Návikāvā uning tezdā cävāb bermāgānigā çāndān e'tibār qılmāgān edi, keyin uning özgārib ketgān ävzāyin ikōrib tääccublāndi vä sävālñi qāytardı. Känizäk yānā yergā qārāb cim qālgāndān keyin sekin:

- Bvşqā gāp sorāng, - dedi.

Návikávä ártıq qıstāmādi.

Şu äsnādä, mäclis tāmām boldi şekilli, zāl tāmāndān qāttıq qārsāk vä ğāvur eşitildi. Häyäl ötmāy Ähmedäv, uning ketidān Ormāncān bilän İbrāhimāv, Zākır átā kirib kelişdi. Ähmedävning vāqti çāğ edi.

- Änä täntänäyü mänä täntänä! – dedi Ormâncângä vä külib Nâvikâvägä yüzländi, - täntänäli mäclis cüdä äcâyib tânqıd vä öz-özini tânqıd mäclisigä äylänib ketsä bolädimi! Toqqız kişi müzâkârägä çıqsä-yä! Demäk xälq qolgä kirgizgänimiz özimizniki, heç qäyâqqä qaçıb ketmäydi, häli kiritmägänimiz toğrsidä gäpläşâylik deyâyâtipti! Xoş, Märiyâ Fedârâvnä, suhbätläşib boldiläringmi?
- Yoq, ortâq Ähmedâv, - dedi Nâvikâvä, - suhbätimiz endi başlanâyâtipti şekilli.

Ähmedâv sâätigä qärädi.

- Xop, undâq bolsä siz qâling. Men Näymändän endi sâät birlärdä qäytsäm keräk. Ungäçä suhbätläşib bolärsiz.
- Ortâq Ähmedâv, - dedi Ormâncân, - ertägä bäyräm âldi mäclisimiz bolädi. Märiyâ Fedârâvnä şu mäclisdä qätnäşinlär. Ertädän keyin qäy mähäldä desälär özimiz eltib qoyämiz. Ziyâdäxân dâkläd qılädi, milliy çâlğu togärägimiz yaxşı kântsert täyyärlägän, udärnikläрни мүkâfâtläymiz.

Nâvikâvä bu täklifni mämnuniyät bilän qäbul qıldı.

- Şaşmä, ukä, - dedi Zâkir âtä, - мүkâfât dedingü, esimgä tüşdi... Yängi üylärni udärniklärgä beriş yaxşı älbättä, işläpti, köpni depti – köpdän körsin. Lekin şu üylärdän bittäsini Änzirätgä berilsä qändâq bolär ekän? Bu häm bir mäslähät-dä. Uning oğli neçä yildän beri qızıl äskärdä... Hâzir kâmändir bolipti. Şu bälä häm köpni deb yüripti-kü!

Ähmedâv yält etib Ormâncângä qärädi. İbrâhimâv Zâkir âtäning sözini Nâvikâvägä tärcimä qılib berdi. Nâvikâvä Zâkir âtäni başdän-âyâq küzätib çıqdı.

- Yaxşı, cüdä yaxşı, - dedi Ormâncân, - prävleniedä körämiz.

Ähmedâvni hämmä küzätib çıqdı. U cönägändän keyin Ormâncân hämmäni öz üyigä keçki ävqätgä täklif qıldı. Zâkir âtä barişdän baş tärtgän edi, Nâvikâvä qıstâb qoymädi.

Keçki ävqät cüdä uzâq dävâm etdi. Nâvikâvä Zâkir âtä bilän başqä vâqtdä gäpläşişni köngligä tugib qoygän bolsä häm, ävqät mähälidä uning ötmış häyätigä

qızıqib sən-sənəqsiz sənəqsiz səvəllər berdi. Mə'lum bolışça, Zâkir âtä vâdâkâçkälärning egəsi knyazning itbâqari bolgân ekân. U şu toğridä gäpirib turib:

- Oşa vâqtdä ârim yoq ekânim, itbâqâr bolibmân-â! – dedi.

Âvqâtdän keyin Ormâncân Nâvikâvâ bilân Kânizâkni yâtaqqâ küzätib qoydi.

18

Yângi üylärdän birigä ikkitâ kâravât qoyilib cây qilingân edi.

Kânizâk mehmânni âlif hidi ânqib turgân üygâ bâşlâb kirdi, pâstlätib qoyilgân âsmâ çırâqning piligini kôtârdi-dä, bir neçâ qävâtdän päs körpâ sâlingân ikki kâravâtني körsätib:

- Mârhâmât, Mâriyâ Pedârâvnâ, - dedi.

Nâvikâvâ şlyâpâsi bilân sümkäsinini stâlgâ qoyâr ekân:

- Pedârâvnâ emäs, Fedârâvnâ, «p» emäs, «f», - dedi.

Kânizâk toğrilâb äytdi, lekin şu ânning özidä yänâ xâtâ qıldı: İvân Petrâviç mäqâlâsini qaçân yâzib tāmâm qılışini sorâgânidä «İvân Fertâviç» deb qoydi: lekin xâtâ qılğânini özi fâhmlâb külib yubârdi-dä, uyâlib, Nâvikâvâni quçâqlâb âldi.

Eçmib yâtişdi Kânizâk kâravât üstidä turib çırâqni pâstlätâr ekân:

- Yänägi kelişingizgâ bittâ hām xâtâ qılmây gäpirädigân bolâmân, - dedi.
- Zehningiz tez, til örgänişgâ qâbiliyätigingiz yâxşi ekân. Şu bugün mendän üçtä yângi söz örgändigingiz, uçälâsini hām işlätişgâ hârakât qılâyâtipsiz, cüdâ yâxşi. Bunâqädâ rus tilini tez örgänäsiz. Sizgâ rus tilini dâstlâb bâyâ äytgänigingiz Nâdecädâ Pâvlâvnâ örgätgân bolsâ keräk-dä? Keçiräsiz, bu sâvâlingâ cävâb bermäslingiz mümkün...
- Yoq, negâ... - dedi Kânizâk, - rus tilini oşa kişidän örgänmân. Bâyâ klübdâ bergân sâvâlingizgâ cävâb bermägänim üçün xâfâ boldingizmi?
- Sizni xâfâ qılmädimmikin?
- Yoq, âpâcân, könglingizgâ başqâ gâp kelmâsin, äytib qoyâ qälây: men âdâm öldirişdâ äyblänib sudgâ tüşgänimdä tänişgân edim.

Nâvikâvâ örnidän turib tirsägi bilân yâstıqqâ suyândi.

- Töhmätmi?
- Hä, töhmätgä qalgän edim.
- Näqädär dähşät!
- Yoq äpücän, bu dähşät emäs. On ikki yäşär qız bäläning şundäy töhmätgä qalışıdän häm dähşätliräq bir häqiqätni gäpirib bersäm eşitäsizmi? Qäni endi rus tilini yäxşi bilsämu...
- Mäyli, mäyli, - dedi Nävikävä, - cüdä yäxşi tüşünäyämän.
- Hä, men yämän gäpirsäm häm siz yäxşi tüşünäsiz. Nädecdä Pävlävnä häm şundäq der edilär...

Känizäk bälä edi, es-es bilädi: qışlâqni bäskaçı bäsdi, uruş boldi, ätä-änäsini yoqätib qoydi. Köp üylärgä, şulär qätäri bulärning häm üyigä bäskaçılär ot qoyışdı. Uni şu erlik Mirsänd degän bir bây üyigä älib ketdi-dä, äradän köp ötmäy iskäbillik bir qarındaşıgä berib yubardı. Bu ädäm xıylä bädävlät bolib, xätini yoq, Känizäk tengi vä undän kättä törttä qızı, bulärgä qaräydigän bir äqsäçı bär ekän. Här zämän ätä-änäsini säğinib yığlaşını e'tibärgä älmäsä, Känizäk bu ädämning üyidä yäxşi turdi. Yäxşi ävqät, kiyim-keçäk... Äradän üç-tört yil ötdi.

Qış, cüdä qälin qar kün edi. Äqsäç xätin qızläri yüvintirib, täräntirib, yäxşi kiyimläri kiygizib mehmanxanägä älib çıqdi. Mehmanxanädä nävçä, yoğän, qaşläri ösıq, mäs-gurunç säqäli kökrägigä tüşgän bir çäl sändäldä kättäkän postinni elkäsigä täşläb otirgän edi. «Ätä» qızläri sändälgä otqızdi. Çäl buläri bir äz gäpgä sälgänidän keyin birigä çängävuz, birigä näğmä, birigä biläguzuk, birigä isirğä, Känizäkkä esä bävânt berdi. Qızlar çıqıb ketişdi. Keçäsi «ätä» Känizäkni özining üyigä çäqirib: «Ätä-änäng Nämängändä ekän, körämän desäng seni şu ädämngä qoşib yübärämän», dedi. Bu gäpni eşitib Känizäk uzun qış keçäsini kiprik qäqmäy täng ättirdi. Ertäläb Känizäkning näzäridä bu çäl uni älib ketgisi kelmäyätgändäy körindi. Känizäk yığlädi, uning boynigä äsildi... Çäl küldi-yü, uni kötärib izväşigä otqızdi. Stäntsiyägä çıqışdı. Pæzdgä tüşib Nämängängä cönäşdi. Çäl uni üyigä älib bardı, kättäkän hävlidägi bir täläy üylärdän yügürişib çıqqän cüvänlärgä qaräb: «Men sizlärgä känizäk älib keldim», dedi. Şundä uning yürägi ärqäsigä urib ketdi: negä bu «men sizlärgä älib keldim», deyäyätipti? Ätä-änäm-çı? Häqiqätän, keyin bilsä, çäl uni äldäb älib kelgän ekän. Känizäk qaçıb ketmäqçı boldi. Qaçıb qäyâqqä bärädi? Çälning törttä xätini bär ekän, şulärning xızmatini qilib yürdi. Xätinläer häm, çälning özi häm uni «känizäk» deyışär edi.

- Bu âtni sizgä şulär qoygänim, äsl âtingiz başqämi? – dedi Nâvikâvâ şâşib.
- Hä, mening äsl âtim Hänifâ edi.
- Şundâqmi? Men häm häyrân bolgän edim: özbeklärdä bunäqä âtni uçrätgänim yoq. «Känizäk» degän sözni men «Ming bir keçädä» uçrätgänmän. Bundä «çori», «qul» mä'näläridä kelär edi.
- Bilmäymän, - dedi Känizäk çuqur näfäs älib, - men bu sözning mä'näsini bilmäymän!

Çâl, özining täxminigä körä, Känizäk on bir yâşgä kirgänidä ungä päränci yâpintirdi, päränci yâpingänidän keyin «kättä qız bolding, endi üy tutişni örgän» deb üyläridän birini yäsätib berdi. Şundän keyin u başqälärning xızmatidän äzäd boldi. Äradän bir neçä äy ötdi. Bir küni çälning kättä xätini uni hämmämgä älib bardı. Keçqurun üygä sälläsi qazândäy bir dämlä, yänä bir neçä kişi keldi. äş-ävqät qilindi. Qârângı tüşgändän keyin ikkitä kämpir uni xop yäsäntirib çälning yâş xätinläridän birining üyigä älib kirişdi-yü, qıyâ turgän eşikning äldigä ötgäzişdi. Häyäl ötmäy eşikning näryâğıdän bâyägi dämläning qur'ân oqıgän tâvuşi eşitildi. Dämlä qur'ân oqıb bolgänidän keyin täcikçäläb bir nimä dedi, şu gäpni üç märtäbä äytidi, üçinçü märtäbä äytgänidä kämpirlär ikki tāmândän «hä degin», deb uning biqınıgä turtişdi. Känizäk nimä bolgänini bilmäy «hä» dedi. Eşikning u tāmānidän bir neçä kişining «eşitdik, eşitdik» degän tâvuşi eşitildi. Şundä u çälning nikähigä ötgän edi, buni birän säätidän keyin bildi.

- Näqädär dähşät! – dedi Nâvikâvâ säbri tugäb vä örnidän turib, çırâqning piligini kötärib qoydi.

Känizäk yüzini öng bilägigä qoyib mä'yüs täbässum qilib yätär edi.

- Yoq, Märiyâ Fedârâvnä, u vâqtlärdä buni dähşät deyilmäs edi. Nimäni dähşät deyâyätipsiz? On bir yâşär qızni ellik beş yâşlärgä bärrib qâlgän bir çalgä nikäh qilinişinimi? Bu çalgä xätin bolib qâlgänimni özim häm bilmäy qâlgänimnimi? Buni u vâqtlärdä dähşät emäs, burundän qâlgän ädät deyilär edi. Men yetim, kimsäsiz, ğärib bolgänim üçün şundäy küngä qâlibmänmi? Sävet hükümäti bolgunçä, hättä sävet hükümätining dästläbki yilläridä häm ätä-änäsi bär, ätä-änäsigä erkä qızläarning häm küni şu edi.

Älmä deb ötgän ätäm,
Behi deb sâgän ätäm,
Qäri çalgä qız berib,
Cäbrini tärtgän ätäm.

Qärä qumğän qoydilär,
Qäynämäsni deydiklär,
Qäri çalgä qız berib,
Yäyrämäsini deydilär.

Osmä ekilmäsmidi,
Tägi çapilmäsmidi,
Negä qärigä berding
Tengim täpilmäsmidi?..

- Bu äşulälärni men çiqärgänim yoq, bu äşulälärni bir men äytgän emäsmän.
Burungi özbek qızları faqät şundän nâlişiptimi? Yoq, âpâcân!

Zärdevâru zärdevâr,
Zärdevârning gârdi bâr,
Yürägimning başidä
Kündâşlikning dârdi bâr.

Ändicändä öt yâqsâm, Oşdä tütün
Bu dünyädä bârmikin bâğri bütün?

- Ehe, Märiyä âpâ, bunäqä äşulälärni äytä bersäm kättäkân kitâb bolâdi.

Şunäqä qilib, Känizäk yergä tekkänini özi hâmbilmäy qâldi. Yärim keçäsi eşik
ğışt etib açıldı-yü, çâl başigä âq ävrä ton yâpinib, kirib keldi... Märiyä Fedârâvnä
klübdä «Nädecädä Pävlävnä bilän nimä bolib tänişgän eding?» deb sorägändä
Känizäkning közigä mänä şu âq ävrä ton, yältirâq källä, cün ärqängä oxşagän qâş,
torvädäy sâqâl ikki tiş, oşä tün körinib ketgän edi. Ädäm bäläsi nimälärni körmäydi,

nimälärni başdän keçirmäydi – hämmäsi ertämi-keçmi, äzmi-köpmi esdän çıqädi, lekin bu keçäni Känizäk sirä unutä älmäs edi... Şundän keyin u yigirmä küngä yäqın kəsäl bolib yätädi, tüzäldi, lekin köpinçä «tüzälmäy öläy», deb däd der edi... Şu ähväldä ikki yilgä yäqın kün keçirdi.

Bir küni, bähär päyti edi, çäl bexäsdän ölib qaldı: yänğäqning tägidägi süpadä bozä içib otirgän edi, birdän çälqänçä ketdi-yü, ikk-üç iyäk qäqdi, xäläs – cän berdi. Kättä xätini üydän yügürüb çıqdi, uning üstigä özini täşläb däd säldi. Başqä xätinläri häm çıqışdı. Hämmäsi bir-biridän kättıqräq däd sälä, saçını yülär, Känizäk qorquvdän gärang bir ähväldä qätib turär edi. Qoni-qoşni yigildi. Çälning kättä xätini yügürüb kelib Känizäkning kökrägigä bir tepdi. U köngli äzib, huşdän ketdi, bir vāqt közini açib qäräsä, izvāşdä bittä militsiyä bilän ketäyätıptı. Keçäsi soräq berdi. Oşä Nädecdä Pävlävnä sorädi. U özbekçäni cüdä yäxşi bilär ekän, Känizäk bütün körgän-keçirgänlärinı yıgläb-yıgläb gäpirib berdi. Şundän keyin Nädecdä Pävlävnä uni öz üyigä älib ketdi. Çäl vāqeäsi nimä bolgänini bu häm sorämädi, u häm äytmädi. Nädecdä Pävlävnä uni internätgä cäyläb qoydi. Känizäk oqıy başlädi, här päyşänbä küni qızlar ätä-änäläri yäki qärindäşlärinikigä ketgändä, u Nädecdä Pävlävnäning üyigä kelib yätib qälär edi. Nädecdä Pävlävnä ungä tutingän äpā bolib qaldı. Känizäk bir päyşänbä küni kelgänidä Nädecdä Pävlävnä «Täşkentgä bārib oqıysänmi?» deb sorädi. Känizäk süyünib ketdi. Nädecdä Pävlävnä kiyim-keçäk qıldı, qoligä pul, mäktäbgä kirgäni qāğāz, bir tänişining ädresini berdi. Känizäk cönädi, lekin yäkkätutgä kelgänidä közigä kapsänçilär, ätä-änäsi körinä berdi, päezddän tüşib qālgisi keldi. Tüşdi. Pāezd cönädi. Stāntsıyädä uruğçılık sävxāzining äräväläri turgän ekän, şulärdän birigä tüşib Beşserkägä, undän, xuddi uni birāv kütib turgändäy, piyädä Kāpsänçilärgä keldi. qışlāgını äylänib kördi. Üylärining örnini häm täpālmädi. U kelişgä keldi-yü, nimä qılışını vā qäerdä turışını oylāmāgän ekän, häyrän bolib qaldı.

- Bu yerdä qärindäşläringiz yoqmıdı? – dedi Nāvıkāvā.
- Yoq. Biz äslidä bu erlik emäs edik-dä. Buväydälik bolsäk keräk. Es-es bilämän: änäm şu erlik Färmanqul degän kişigä tekkän, men bu ädämning qärindäşi bār-yoqligini bilmäs edim.
- Färmanqulāvā sizning öz fāmiliyängiz emäsmi?
- Yoq, öz ätämning ätini bilmāymän. Ätämning äti yā Qurbān, yā Usmān bolsä keräk. Bāläligimdä şu ikki ät qulāğimgä köp kirär edi. Kättä enäm äytär edilär.

- Özingizni tänitäsängiz ehtimâl birân qarindâşingiz çıqıb qâlär edi.

Känizäk külimsirädi.

- Ä, äpücänim, u vâqtdä özimni birâvgä tänitüş emäs, birâv tänisä häm tânär edim. Mengä it tekkän edi...

Känizäk oşä küni Beşserkägä qäytdi, oyläb-oyläb, nimä qılışni bilmäy sävxâzgä bårdi, işgä kirdi, ikki yilgä yâqın işlädi, lekin uni hämân Käpsänçilär tärtär edi. Äxırı bolmädi – yänä Käpsänçilärgä keldi. Bu yerdä kâlxâz tâşkil bolgän ekän. Şu yerdä qâlib ketdi. Şu-şu boldi-yü, Nädecädä Pävlävnäni yoqâtib qoydi. Ävvälläri, uyälib, xät yâzmädi, xät yâzganidä Nädecädä Pävlävnä Nämängändän ketib qâlgän ekän, xäti qäytip keldi.

- Mänä şu, - dedi Känizäk, - sizni uyqudän qoydim, Märiyä Fedâravnä. Qändâq qilädi, bu gäplärni şu vâqtgäçä heç kimgä äytälmäy tolib-tâşib yürgän edim. Yürägim boşadı. Çırâqni oçıräymi?
- Pästlätib qoyä qâling, - dedi Nâvikävä.

Känizäk çırâqni pästlätdi vä bir äzdän keyin uyqugä ketdi. U tâng qarânğısidä üyğändi. Nâvikävä älläqäçän turgän, stâldä iştâb bilän bir nimä yâzmâqdä edi. Känizäk ungä xäläl bermäslik üçün ästä kiyinib tâşqarigä çıqdi. Qurbân ätä äyvänniing pästidä sämâvâr qoymâqdä edi.

19

Käpsänçilärning qıngır-qıyşq eşikläri, päst-bäländ tâmläri, yängi qışlâq märküzidägi mäktäb, klüb vä kâlxâz idârisigä, yâsli vä bälälär bağçäsi, xususän qızıl çâyxânä binäsi, märküzdän älti tāmāngä qaräb ketgän köçälärdägi bitgän, çälä, endi päydevâr qoyiläyätgän üylär üstidä tikilgän bāyrāq vä bāyrāqçälärdän bütün qışlāq läläzār bolib ketdi.

Keçki päyt üç mähällädän yäsän-tusän qilib çıqqän sän-sänâqsiz ädämlär märküzgä äqä başlädi.

Küni boyi eski vä yängi qışlâqni äylänib, köp üylärgä kirib, sän-sänâqsiz ädämlär bilän suhbätläşib çärçämägän Nâvikävä u yâqdän-bu yâqqä yügürüb surät älädi. U äyniqsä klüb sähnidä köp surät äldi. Mäydängä kirib keläyätgän, klübgä kirib

ketäyätgän ädämlär, dävrädä üyingä tüşäyätgän yigitlär, qızlär, çäpäk çäläyätgän çällär, kämpirlär, päxtä tıpşirişdä ilgär brigädälär, udärniklär, bāyrāq kōtārib özlārinçā «nāmāyış» qilib yürgän bālälär...

Klübning eşiklāri kättä āçiq. Eşik āldidä turgän Nişānbāy çıkārigā kirmāççı bolgän hār bir kişini toxtātib āyāğini ärttirär, bā'zān yānglişib, ıçkārīdān ıçqqān ādāmni hām toxtātār edi.

Öng vā sol fāyening devārlārigā hār xıl şiärlär, kālxyzān xocāligining yildān-yilgā ösib bārāyätgänini kōrsätädigän diärgämmälär, brigädä vā zvenälär ārāsīdä tüzilgän sātisiālistik musābāqā şārtnāmälāri qāndāy bācārīlāyätgänini kōrsätädigän mā'lumātlar, mähmānxānā, lābārātāriyā vā turārcāylārning eskizlāri, hār xıl plākätlär qāqılğan, vitrinālārgā yāngi ıçqqān kitāblär, curnällär qoyilgän; zāldä toq yāşil pārdä tutilgän vā ātrāfi qızıl älvān bilān bezätilgän sāhnāning tepäsīgā rāhbärlārning pārtretlāri, öng vā sol devārlārgā esā bāşdān-āyāq udärniklārning pārtretlāri āsilgän. Bālälär devārlār āstīdä çuğurlāşib, pārtretlāri āsilgän kişilārning nāmlārini äytib qıçqırışār edi.

Xälq zālgā kirib örnāşā bāşlādi.

Qäerdāndir päydā bolgän İbrāhimāv āldingi qātārdä otirgän Nāvīkāvā bilān Kānizākni ıçkārīgā tāklif qıldı. Bu yerdä prävlēnie ā'zālāri, prezidiumgā ıçqādīgän udärniklär otirışār edi. Hāmmāning yüzidä zor tāntānā ifādāsī. Udärniklārdān kōpi bir neçā minutdān keyin hāyātārīdä roy berädīgän zor hādīsādān hāyācāndā, lekin hār biri bu hāyācānni yāşiriş üçün özini erkin tutişgā, mūmkin qādār köprāq gāpirişgā, külişgā tirişār edi. Nāvīkāvāning dıqqāti bulārning içdä eng tāşvişmānd kōringän Ziyādāxāngā cālīb boldi-dā, uning āldīgā bārmāççı edi, İbrāhimāv kōz qısiyb berirāqqā kürsi qoyīb berdi. Ziyādāxān kōk muqāvāli blāknātini dām u çontāgīgā, dām bu çontāgīgā sālār, dām vārāqlār, özi ādāmlār bilān gāplāşīb otirgāndāy kōrinsā hām, fikri yādi blāknātdā ekāni, bir āz āqārīşgän yüzidä hāyācān ālāmāti bārāllā kōrinīb turār edi.

Botābāy Nāvīkāvāning yānīgā otirīb, bugün üy bilān mukāfātlanädīgän udärniklārning röyxātini oqıyb berdi vā kerāk bolsā yāzīb ālişini sorādi. Nāvīkāvā blāknātīgā udärniklārning nāmīni yāzār ekān, Kānizākkā kelgāndā:

- «Kānizāk» nimā degän söz ekānini bilāsizmi? – deb sorādi.

Botābāy oylāb qāldi vā āniq cāvāb berālmāsligigā kōzi etib, İbrāhimāvni yārdāmgā çāqirdi. Bu sözning mā'nāsini u hām āniq bilmās edi. Şu āsnādā Qurbān ātā kättākān pātnisdā çāy ālib kirdi. İbrāhimāv bu sözning mā'nāsini qāriyālār bilişsā kerāk degān üydā Qurbān ātāgā müracāāt qıldı. Qurbān ātā pātnisni stālgā qoyib çıqıb ketār ekān:

- «Dāllā bilān Muxtār» hikāyāsini eşitgānlāring yoqmi? – dedi, - şundā Dāllā degān bir āyyār xātin Xārūn-ār-Rāşidning kānizini erimdān qvlgān kāniz deb bir sāvđāgārzādāgā sātādi. Bundān çıqdiki, kānizāk degāni āldi-sātđi qılınādigān xātin yā qız.

Kānizāk söz özi toğrisidā ketāyātganini pāyqāb, Nāvikāvāgā qārādi vā qāşini çimirdi. Nāvikāvā bu imāgā tüşünib, «Āytmāymān, xātircām bol», deb işārā qıldı.

- Demāk, - dedi u İbrāhimāvga qārāb, - «kānizāk» «qul», «çori» mā'nālāridā ekān. Mendā bir tāklif bār: bugūn Kānizākni yāngi üy bilān birgā yāngi nām bilān hām mukāfātlāsāk – ātini Hānifā qoysāk.
- Yāxşi, cüdā yāxşi tāklif, - dedi Botābāy külib, - lekin yāngi nāmni birātolā ZĀGSdā qoyādi. Yiğim-terimni ālgānimizdān keyin toyini öykāzmāqçımız, Māriyā Fedārāvnā.

Qoğırāq çālındi.

Zāl cim, xālıq pārdā āçılışini kütār edi. Pārdā bir silkindi-yü, ikki tāmāngā āstā şüvib ketđi. Qızıl ālvān yāpilgān uzun stālning āldi tāmāni güllār bilān bezātilgān, sāhnāning ārqāsīgā yāngi qışlāqning kättākān plāni āsilgān edi. Pārdā āçılğāndā başlāngān güldürās kārsāk prezidium çıqıb örnāşgūnçā toxtāmādi. İbrāhimāv qısqā muqāddimādān keyin Āktiyābr' bāyrāmigā bāğışlāngān māclisni āçđi vā dāklād üçün Ziyādāxāngā söz berđi. Rāngi xıylā āqārişgān Ziyādāxān, xuddi gāngib qālmāgānini kōrsāt māqçı bolgāndāy, dārrāv örnidān turđi, şāxdām qādāmlār tāşlāb minbārgā keldi-dā, xıyāl titrāyātgān qoli bilān blāknātini āçıb zālgā qārādi. Zāl cim. Kimdir sekin yotāldi. Şu çimlik vā buni pisāndā qılğāndāy tuyulgān yotāl Ziyādāxānni şāşirib qoyđi. U, fikri çuvālib, söz başlāmāy turib qāldi. Hār biri bir sātđāy tuyulgān bir neçā sekund ötdi. Vāqt ötgān sāyin Ziyādāxānning kōzi tinib başı gāvlāb bārār edi. Ormāncān buni sezđi-dā, grāfindān stākāngā süv qoyib minbārgā keltirib qoyār ekān, sekin: «Hāmmāsi özimizning kāpsānçılār», deb şivirlādi. Ziyādāxān, xuddi şu sözni unutgānu,

Ormancanın eslatişigä mähtäl bolib turgändäy, darräv ilib äldi: «Käpsänçi... sâbiq Käpsänçi ortâqlâr! Ortâq kâlxâzçılâr! Dedi. U tüzgän tezigä körä, birän säätlik dâklâdining qäriyb yârmini Äktyabr' revâlyütsiyâsining mâhiyätigä, uning âlämşumul âhämiyätigä bäğışläşi, songrä, kâlxâz tuzumining ğäläbâsi toğrisidä gäpirib «Qoşçınâr»ning yütuqlârini sänâb berişi keräk edi. Birâq nutqın «sâbiq Käpsänçi ortâqlâr!» deb başläğändän keyin, äsâsiy mävzugä ötmäsdän burun, «Biz bugün qışläğimiz üstigä ikkinçi quyâş bälqigän künni bäyräm qılmâqdämiz, bu quyâş bizgä başqaçä häyât, âdäm bälâsigä münâsib häyât bârligini, bu häyât üçün kürâş yolini körsätidi», degän mäzmundä qışqaçä muqâddimä qılışni lâzim kördi. Birâq nutq dävâmidä bu muqâddimä Käpsänçılâr qışläğining ötmışini, bugüngi künnini vâ yâqqâl körinib turgän keläcäğini öz içigä âlgän bir mävzugä äylänib ketdi. Tezis u yâqdä qâldi.

Zäl uning sözigä tin älmäy qulâq sâlâr, hâr zâmân: «Hâq gâp», «toğri» degän tâvuşlâr eşitilâr, qârsâk kötârilâr edi. Ziyädâxân bir yârim säät dän ârtıqrâq gäpirdi. U nutqını ikkinçi quyâşni yârätgän Kâmmünistik pârtyägä minnâtdârlık sözlâri bilân tutgändä bütün zäl âyâqqâ turib, güldürâs qârsâk çâldi.

Qârsâk bâsilgändän keyin İbrâhimâv ilğâr udârnıklârni mukâfâtlâş toğrisidä prävleniening qârârini eşittiriş üçün sekretärgä söz berdi. Şu pâyıt pâstdän prezidiumgä xât tüşdi. Xätin Sämändârâv âlib oqıdı.

- «Oğlim Ormancân!

Ziyädâxânning dâklâdigä qoşimçä qilib men hâm ikki âğız gäpirsâm bolâdimi?

Qurbân âtân»

Sämändârâv miyiğidä külib xätin Ormancängä uzätidi. Ormancân hâm miyiğidä küldi vâ xätin yânidä otirgän Nâvikâvâgä târcimä qilib berdi-dä, zâldä üçinçi qâtârdä boynini çozib qârâb turgän Qurbân âtâni körsätidi. Äcâb, bu çâl dâklâdgä qoşimçä qilib nimä demâqçı ekân? Nâvikâvâ bungä cüdä qızıqıb qâldi. Uning iltimâsigä körä Ormancân imlâb Qurbân âtâni içkârigä çâqırdi. Qurbân âtâ darräv örnidän turdi, birâvning başini, birâvning elkâsini uşläb qâtârdän çıqıdı-dä, âqsâqlânilib, cädällägäniçä içkârigä kirib ketdi. Ormancân bilân Nâvikâvâ kütib turişâr edi.

- Xoş, âtâxân, - dedi Ormancân ungä kürsi qoyib berib, - dâklâdgä qänâqâ qoşimçängiz bâr edi? Dâklâddän qänâätlänmädinizmi?

Qurbân âtä otirdi, stâlgä yâpilgân mâvutning tivitini yulqib bir âz cim qâldi-dä, song, titraq tâvuş bilân:

- Qänâätländim, lekin men hâmi gâpirmâqçimân, - dedi vâ yänâ cim qâlgânidân keyin öpkâsini tutâlmây ilâvâ qildi, - cüdâ tolib ketdim, tolib-tâşib ketdim, oğlim... İkki âğız gâpirây, yürâgimâ qâtmâ-qât bolib yâtgân dârd-xâsrâtimni elgâ äytây!
- E-e, âtäginâm, şundâq uluğ äyyâmdâ yıglâydimi kişi? Nimâ dârdingiz, qândây hâsrâtingiz bâr?

Qurbân âtä özini dârrâv tutib âldi.

- Ziyâdâxân yaş, knyâz', eşân zâmânâsi toğrisidâ eşitgânlarini äytdi. Men ellikbâşi, yüzbâşi, knyâz', eşân zâmânâsidâ körgânlarimni, âkâmni öldirgân, ânâmni dâğ-hâsrâtdâ âdâ qilgân zindân zâmândâ başimdan ötgân künlârni äytip bermâqçimân.
- Toğri, gâpiriş kerâk. Tüşünib turibmân, ölgânlarining örne mânâ şunâqâ uluğ äyyâmdâ yoqlânâdi. Lekin, âtäxân, hâzir gâpiriş qälây bolâr ekân? Änä, âdâmlâr çâpâk çälâyâtipti... Hâmmâ xursând... Başqâ mâvridi kelib qâlâr.

Qurbân âtä âyâğini tirâb âldi. Ärâgâ Nâvikâvâ tüşgândân keyin, nihâyât, murâsâgâ kelindi: Qurbân âtä zindân zâmânâdâ körgânlarini, başdân keçirgânlarini Mâriyâ Fedârâvnâgâ äytip berâdigân, bu kişi Kâpsânçılâr qışlâğı toğrisidâ kitâb yâzgânidâ uning äytgânlarini âlâhidâ bâb qilâdigân boldi.

Mâclisning râsmiy qısmi turâdi. Tänäffus vâqtidâ hâmmâ mukâfâtlängânlarini, mukâfâtlârgânlar bir-birlârini tâbriklâb zâl vâ fâyelâr ğâvur bolib ketdi.

Hâdemây «Qoşçınâr» milliy çâlğu hävâskârlâr toğarâgi «İşçi» kâlxâzining çâpdâst ketmânçısı Teşâbâev iştirâki bilân berâdigân kântsert başlândi. Tâmâşâbinlarining tâklifi, tâmâşâbinlar içidân tâlâbgâr bolib çıqqân âşulâçı, oyınçı yigit-qızlarıning tâşâbbusi bilân kântsert prâğrâmmâsi cüdâ kâttâ bolib ketdi.

Qurbân âtä kimdândir Nâvikâvâ ertâlâb bârvâqt ketâdi degân gâpni eşitdi-yü, Örmâncânni hâl-cânigâ qoymâdi: «Hâzir meni bu xâtin bilân gâplâştirâsân», deb turib âldi. Nâvikâvâ kântsertni âxırıgâçâ körişni cüdâ istâsâ hâmi, bir tâmândân çâlning

könglini ålgusi kelgani, ikkinçi tãmândan u bilân suhbât qılışgâ özi hãm cüdâ qızıqqanlıgi üçün darrâv örnidân turdi.

Kântsert cüdâ keç tãmâm boldi. Klübdân quvnâq surân kötârib çıqqân xâlâyıq pâstdâ, sütdây âydindâ âqârişib turgân deryâ boyidâ qunişib yâtgân Qoşçınâr, Bâqâqurullâq Qoğâzâr tãmângâ âqâ başladı. Bâlâlâr u yâqdân-bu yâqqâ çâpâr, hâyqırâr, yâş-yâlâng âşulâ âytib, âskıyâ qilib, bir-birini quvâlâşib bârâr, qâriyâlâr yâşlik çâqlârini qomsâb bir-birlârigâ hâr xıl hâzillâr qılışâr edi.

Kânizâk bugün hãm Nâvikâvâ bilân yâtişi kerâk edi, bälând pâşnâli tuflini ümridâ birinçi märtâbâ kiygânidân yürişgâ qıynâlgâni üçün üyigâ bârib pâst pâşnâli tüfli qıymâqçı boldi. Sıdıqcân Änzirât xälâning qolidâ uxlâb qâlgân Näsibâlini âpiçläb, Hâşimcânni etâklâb âldi. Änzirât xâlâ, xuddi hâmmâ oyinni yâlgız özi körgân vâh ämmâ âşulâni yâlgız özi eşitgândây üyigâ etgunçâ bulârning tâ'rif-tâsvirini qilib bârdi.

Kânizâk başqâ tüflisini kiydi. Sıdıqcân uni küzâtib qoyâdigân boldi.

Bulâr yolni qısqâ qılış üçün märkâzdân emäs, Qoşçınâr üstidân ötâdigân eski yoldân yürişdi. Ädâmlâr hânüz uxlâmâgân, hâr tãmândân quvnâq hâyqırıq, külgi eşitilâr edi. Bulâr Qoşçınârning üstigâ kelgândâ uzâqdân qızlârning âşulâsi eşitildi:

Râyâningni eşigi
 Açılsâ yâpilmâydi.
 Bu zâmâning qızlâri
 Çervângâ sâtilmâydi.

Kânizâk toxtâdi vâ Qoşçınâr tãmângâ qârâdi. Äşulâ tâvuşi Qoşçınârning u tãmânidân, âydindâ cimirlâb turgân deryâ boyidân kelâr edi.

Äsmândâgi sâmalıyât
 Qânâtingni pâstläb öt,
 Qânâtinggâ xât yâzây,
 Kremlgâ tâşläb öt.

Yoldâ dâvâm etişdi. Sıdıqcân âydindâ cimirlâb, tolqınlâri âyning äksini ming köygâ sâlâyâtgân deryâdân közini âlmây bârâr ekân:

- Keçəsi dəryâ şunäqä çırâyli bolmädimi, Känizäkxân! – dedi.

Oycän qädäm täşläb bärâyätgän Känizäk dəryâgä qärädi.

- Hä, sidıqcân äkä, - dedi çuqur näfäs älib, - şunäqä çırâyli bolär ekän, buni endi päyqäyätibmiz. Cüdä köp närsäni päyqämäs ekänmiz, Sidıqcân äkä.

Cimlik çoqdi. Sidıqcânning közi dəryâning u tāmānidä, uzâq ufqdä miltillab turgän sän-sänâqsiz çırâqlärgä tüşdi. U xuddi fävqulâddä bir närsä kâşf etgändäy, hâvliqib:

- Çırâq! Elektr! – dedi.

Buni Känizäk häm kördi vä u häm süyünib:

- Elektr! «Yängi turmuş» gidrâstäntsiyasini yürgizipti! – dedi.

Uzâqdän ikki kişining qäräsi körindi, ikkâvi häm şu tāmāngä cädällab kelär edi. Känizäk bulärni körüb birdän toxtädi vä Sidıqcânni elkäsüdän uşläb tärtädi.

- Biräv... çetgä çıqäylik, sidıqcân äkä...

Sidıqcân toxtab ungä ögirildi vä elkäsügä qolini täşläb:

- Negä? – dedi.
- Vây... keçäsi yürgänimizni körişsä nimä deyişädi?
- Nimä deyişär edi, keçäsi yüripti deyişädi-dä, häli häm şunäqä ekän-dä...

Känizäk Sidıqcânni pästgä, butäning ärqäsügä tärtädi. Sidıqcân qarşilik qılmädi.

Kelâyätgän ädämlärning biri Qurbân ätä, ikkinçisi İbrâhimâv ekän. Qurbân ätä bir äz engäşib cädällab kelär, İbrâhimâv uning ketidän zorğä etib yürär edi. İkkâvi butäning äldidän şämäldäy ötib ketdi. Säl närirâqqä bārgändä Qurbân ätä bir nimä dedi vä bu gäpni bir neçä märtäbä qäytärdi. U, äftidän, yığläb bärär edi. İbrâhimâv ungä bir nimä deb täsälli berâyätgängä oxşardı.

Bulär közdän ğäyib bolgändän keyin Känizäk bilän Sidıqcân butäning ärqäsüdän çıqışdi.

- Nimä gäp? – dedi Sidıqcân bulärning ketidän qäräb.

Känizäk häm häyrän edi.

- Bilmädim... Märiyä Fedârâvnädän soräymiz. Qurbân âtä oşâ kişi bilän gäpläşgäni İbrâhimâvni âlib ketgän edilär.

Bulär bärğändä Märiyä Fedârâvnä äyvändä turgän ekän. Känizäkni körüb dârrâv «yoldä heç kimni körmädiläringmi?» deb sorädi vä sävâligä cävâb kütmäsdän ikkâvini içkärigä täklif qıldı. Märiyä Fedârâvnä qättiq häyâcändä edi. Känizäk buni pâyqädi.

- Nimä boldi, Märiyä Fedârâvnä, negä älläqändäy qärâyâtibsiz?

Märiyä Fedârâvnä gâh otirär, gâh turär, gâh Känizäkkä, gâh Sidiqçangä bir nimä demâqçı bulär, lekin äytälmäs edi, nihâyät häyrän bolib turgän Känizäkkä qäräb:

- Ämäkingizni körsängiz täyinsizmi? – dedi vä uni bärğigä bâsib yığläb yubârdi.

Şu päyt täşqäridän Qurbân âtäning tävuşi eşitildi. U: «Hänifä! Cigärim!» deb yığläb kelär edi...

20

Dekäbrning äxırläridä märkäziy gäzetäläring biridä «Kâlxâz däläläring udärnikläri» degän bâş mäqälä çıqdi. Bâş mäqälä Buxârâ, Nämängän, Surxân-däryâ Sämärqänd, Färğänä äbläsläridägi «Yängi häyât», «Kâmmünizm», «Qoşçınâr», «Âq âltin», «İldäm», Stälin nâmlı kâlxâz däläläridägi nävâtârlär toğrisidä gäpirib paxtâni ekiş, suğâriş, pävâriş qılış, teriş işidä bu ädämlär yäratgän, täcribädän ötgän vä ötäyâtgän yängilikläрни birmä-bir sänäb, respublikä qışlâq xocâlık xâdimläri vä ilm ähilläri âldigä bu nävâtârläрни qollâş, ulärgä keng yol açıb beriş väzifäsini qoyär edi.

Undän keyin paxtä däläläri udärnikläring äbläst' kengäşi boldi. Kengäşdä Hänifä prezidiumgä säyländi. Hänifä özining bir kiçik muşâhadäsidadän bundäy kättä näticä çıqışını, öz zvenäsining kiçik bir muväffäqiyäti şundäy kättä mäclisdä âğızgä tuşädigän bir väqeägä äylänib ketişini sirä kütmägäni üçün atrâfını muxbirlär, fâtâğräflär öräb âlgändä qättiq xıçälät tärtdi. U öz muşâhadäsidadä tuğılğan fikrin yorgäkläb âlgän Ormâncân bilän İbrâhimâv, bu fikrin väyägä etqızgän İvân Petrâviç, zvenäning muväffäqiyätini tä'min qılğan zvenâ ä'zäläri – äddiy kâlxâzçılär toğrisidä

gäpirdi və bu äddiy kälxâzçılärni nâmbânâm äytgänidä Sidiqcân Sâhibcânâvni hâmi tilgä äldi. Bu suhbät äbläst' gâzetäsüdä bäsilib çıqdi.

Ärädän ikki kün ötgäç, Sidiqcânning nâmigä birdän üçtä täbrik telegrämmäsi keldi. buning biri ukäsi bilän ânäsüdän, ikkinçisi Bâhrâbâddägi «Äktyäbr'» kälxâzning räisi Sättârquldän, üçinçisi Sâbircânqârining sâbıq äräväkäşi və hâzir sel'sâvet räisi bolgän Häydärälidän edi.

Yänvärning ortäläridä Mâskvä curnälläridän biridä Nâvikâvâning «Qoşçınâr» degän kättäkân bir açerki bäsilib çıqdi. Açerk eşân və knyâz' zâmânäsüdägi Kâpsänçilär qışlâğı qârni hâmi toymägän, açdän hâmi ölmägän qul qâtâri kâpsänçilär, Äziztepâ uruşining sâbâbi və nâticäläri, Färmânqul və uning xâtini, hâzirgi Qoşçınâr və uning ädâmläri toğrisüdä yâzilgän bolib, Hânifä bilän Qurbân ätâning sârguzäştlärigä, bulärning tâpişuvigä xıyläginä örin berilgän, bâşdän-âyâq zor ehtiräs və coşqın ilhâm bilän yâzilgän edi. Bundä hämmä özini, öz häyâtini, özi və kälxâzning pârlâq keläcäginä körär edi. Fäqät Zâkir ätâginä undän bittä kâmpçilik tâpdi: «Ümridän bäräkä tâpsin, hämmäsini bâpläpti, hämmäsini öz közi bilän körgändäy yâzipti-yü, lekin mening itbâqâr bolgänimni älämgä âşkärä qılgäni çäkki bolipti», dedi.

Toy dâramäd tâqsimâtidän keyin bolışı keräk edi, lekin toybâşi Tolägän äkâning mäslähäti, mäslähät hâmi emäs, täläbigä körä elekträstäntsiyâ işgä tüşgändän keyin, yä'ni fevrälining bâşläridä ötkäzilädigän boldi. Şundäy qarârgä kelingäni hâmi dürüst bolgän ekän, dâramäd tâqsimâtidän keyin kelin bilän küyävning işi cüdä köpâyib ketdi. Bâşdä bulärning nâzärigä eng kättä və mühim iş toy köringän edi, mäslähät âşidän keyin eng kättä və mühim iş emäs, yängi üygä köçib kirış bolib qâldi. Örmâncân toy qılış üçün er-xâtin bolinmäydi, er-xâtin bolış üçün toy qılınädi, ärzu-häväsni toydä bir märtäbä emäs, toydän keyin här küni köriş keräk deb toy xäracätini, qäriyb üç hissä kâmäytirişni və bungä yänä şunçä qoşib yängi üygä yängi rozğâr âlişni täklif qıldı... Buning hämmäsini räyândän, bā'zilärini şähärdän täşib keltiriş keräk edi. Kelin bilän küyäv bungä ävârä bolışdi. Sidiqcân Hânifä bilän qol uşlaşib räyân yâki şähärdä mägâzinmä-mägâzin yürgän çâqläridä: «Men yängi udärnik bolgän künlärimdä bittä ädâmning qolidän şunçä iş kelişini körib häyrân bolgän edim, endi yänä bu nârsägä häyrân bolib turibmân: ägär ädâm ädâm bäläsigä oxşâb ümr keçirämân desä, ungä şunçä köp nârsä keräk bolär ekän!» deb külär edi.

Bu işlar bir qadär bitgändän keyin Sidiqcän änasini älib kelgäni Bähräbädgä bardi. U här kelgändä, hättä şu bu yıl bähärdä kelgändä häm Bähräbäddän köçib ketişgä, xususän oğlining başqä xätin älišigä här bähänä bilän nărăzilik bildirgän Xädiçä xälä bu säfär, söz bilän bolmäsä häm, bütün räftäri bilän izmu ıxtiyär özingdä degän işäräni qıldı. Uning Qoşçınärgä koçgäni mäyil bolib qalışigä säbäb oğlining oşä erdä kökäräyätgäni, äniqsä uning köngil oşä erdä ekänini körib turgänligi deyiş mümkin edi. Biräq uning yängi kelin toğrisidä bundäy tösätdän özgärib qälğanigä, hättä özi kälxäzdä işläb täpgän vä Sidiqcän yübärib turgän pulu mälni toygä äsräb bisät qilib yürgänigä tüşünib bolmäsi edi.

Xädiçä xälä ğäyibänä äpä-singil tuutingäni Änzirät xälägä, Häşimcängä sävgä-säläm älib cönädi. Sidiqcän Näsibälini Şärafät täşläb ketgänini änasidän hänüz yäşirib yürgän edi, endi yäşirishni läzim körmäy, yoldä äytdi. Şundän keyin Xädiçä xäläning qulfi dili açilib ketdi. Mä'lum bolışıçä, yäzdä Şärafät kelib bütün hävlini başigä kötärgän, uni säçidän südräb urgän, qoşnilär çıqib äcrätmägändä mäyib qilädigän bolgän ekän.

İkki kämpir qoni-qoşnilärni şähärgä çäqirib yäqın on beş künni iştäb bilän körpä qäpläş, küyäv-kelin vä läzim bolgän başqä ädämlärgä särpä tiktiriş, «yängi turmuş üy»ni «yängi turmuşçäsigä» yäsätiş, yängi toyning räsım-täämillärini bilgän ädämlärdän soräb, Örmäncän bilän İbrähimävgä mäslähät sälib, şungä muvafiq iş köriş bilän ötkäzişdi.

Bu äradä elekträstäntsiyä bitib, uning açılış märeşimi ikkinçisi fevrälgä belgiländi. Gädäytäpmäsdä quriläyätgän vä şu äträfdägi on yetti kälxäzni elektr quvväti bilän tä'minläşi keräk bolgän kättä gidräelekträstäntsiyä, Tolägän äkä äytmäqçı bu elekträstäntsiyäning äbroyini tüşirib yubärgän, ädämlär häzir bu elekträstäntsiyägä: «ät bolmäsä täy» deb qäräydidigän bolsa häm, häzir elekträstäntsiyä mäydäni deb ätälädigän Bäqäqurullaq mäydänigä ädäm siğışmäy ketdi. Qättiq sävuq, mäydä qar yağib turär edi. Qısqäginä miting boldi. Mitingni Botäbäy açib, qısqä nutq sözlägändän keyin kälxäzçilärni İl'ıç çıräqläri bilän täbriklädi. Eski vä yängi qışlâqning köçäläridän, hävli vä üyläridän qarängilik äbädiy häydäldi. Qävım-qärindäşlär, yâr-birädärlär, qoni-qoşnilär, bütün qışlâq üydän üygä yürüb bir-birini täbriklär edi.

Toy yäqşänbä küniğä täyinländi. Sidiqcän yänä qälgän-qutgän närsälärni äliš üçün cumä küni räyän märkäzigä bardi. U räyicräkäm äldidän ötib bärär ekän, Ziyädäxänning kättäkän sämän ätini örib qıldı. Sidiqcän räyicräkämğä kirdi.

Mävlänbekâvning qäbulxânäsidadâ âdam köp, hämmä kâbinetgä qäräşgä intilär edi. Telefândä gäpläşâyâtgän Ziyädäxân Sidiqçânı körüb turibkâni qoydi-yü, şaşib:

- Hänifä, hänifä kelmädimi? – dedi vä cävâb kütmäy uni kâbinetgä başlädi. Hämmä bulärgä yol berdi.

Sidiqçân nimä bolgänini vä nimä bolâyâtgänini tüşünä älmäy kâbinetgä kirdi. Kâbinetdä Mävlänbekâv bilän cüdä bärvästä, qulâqlärini qäpläb yâtgän sâçı vä keng kökräginä enlägän sâqâli äppâq, rusçä kiyingän bir çâldän başqä kimsä yoq edi.

- Sidiqçân Sâhibcânâv, - dedi Mävlänbekâv çalgä qäräb.

Çâl çekib turgän trubkäsini beixtiyâr küldängä qoyâr ekän, közlärini kättä açib, taräng vä qıp-qızıl yüzi xıyâl äqärişib, ömidän turdi-dä, qulâçını keng yâzib Sidiqçängä täşländi, uni uzâq quçâqläb yüz-közidän öpgäç, sâf özbek tilidä:

- Niyätim xâlis ekän, toyläringgä etib keldim! – dedi.
- Qäynätängizni tänimädingizmi? – dedi Ziyädäxân gärang bolib turgän Sidiqçängä. – Usmân ätä – Hänifäning ätäsi!..

Sidiqçân Usmân ätä bilän qäytädän quçâqläşib körişdi.

Bir neçä minutdän keyin bulär Qoşçınârgä cönäşgäni qozğalışdi. Bulärni bütün ifädä köçägä küzätib çıqdi. Hämmäning äğzidä Känizäk – Xänifä, Qurbân ätä, Nâvikâvâ!.. Usmân ätä sälmâqli qädäm täşläb bärär ekän, yân-beridä üymäläşib bärâyâtgän ädämlärning elkäsiga qolini täşlär, başını silär, gâh bir qoli, gâh ikkinçi qoli bilän quçâqlär, öpär edi.

Eşik äldidä beştä ät qätâr turär edi. Bulärdän birigä Usmân ätäning ikki çämädäni, ikki yäşik ärtilgän edi, ungä Botäbây özining ciyrân ätini röpärä qildi. Sidiqçân özi minib kelgän ätni Botäbây äkägä berdi-dä, körimsizraq ätni minib, yük ärtilgän ätni etäkläb äldi. Ziyädäxân äldingä tüşdi.

Cönäşdi.

Usmân ätä, qızı vä ukäsi bilän körişiş päytini täsävvur qilib iç-içidän tolqınlänib kelâyâtgän häyəcänini yäşiriş yâki bâsiş üçün bolsä keräk, yol boyi ötgän-ketgändän gäpirib bardi: Buväydädägi yüzbâşi väqeäsi, özining sibir' qilingäni, on ältinçi yildä Buväydädän bärğan bir ädamdän bälä-çäkäsi vä ukäsi yoq bolib ketgänligi häqıdä xäbär

eşitgäni, Sibirdä gräcdänlär uruşidä qändäy qätnäşgänligi, hâzir Kıştäv râyân icrâiyä kâmitetining räisi bolib işläyätgänini, Nâvikävâning âçerkini oqıgänidän keyin Mâskvärä bârgänini, Nâvikävâ qändäy qârşi âlgäni vâ u bilän nimälär toğrisidä gäpläşgänini gäpirib berdi.

Bulär kânäl köprigidän ötgändä qaş qârâygän edi, bir âzdän keyin uzâq dâryâ boyi vâ uning tepäsidadıgı âq üylär âräsidadı sân-sânâqsız çırâqlär yândı.

- Bizning kâlxâz! – dedi Sidiqcân.

Usmân âtä âtining bâşini târtıdı.

- Öhö, Kâpsänçilär qışlâğı şunäqä çırâylimi!

- Hâ, usmân âtä, - dedi Botâbây, - bir vâqtlär men şu âtrâfdän qışlâğımızgä qârâb: «Öhö, qışlâğımız şunäqä xunukmi?» degän edim. U vâqtlärdä qışlâğımız görüstängä oxşâr edi.

- Bu yângi qışlâq, - dedi Ziyâdâxân. – bu çırâqlär «Qoşçınâr» çırâqläri. Endi Kâpsänçilär degän gâp yoq.

Usmân âtä diydâr körişiş iştiyâqidä sâbri tugâb âtigä kâmçı bâsdi. Uning ketidän bâşqälär hâm âtläri yorttirişdi. «Qoşçınâr» çırâqläri pârlär edi.

1951 yil, mäy

BÖLÜM IV

SONUÇ

Özbek edebiyatının önde gelen yazarlarından Abdulla Kahhar'ın “*Koşçınar Çıraqları*” romanında tasvirî fiillerin kullanım özelliklerini ve işlevlerini belirlemeyi amaçlayan çalışmada tasvirî fiil yapan 25 adet yardımcı fiil tespit edilmiştir. Çalışmada Özbek Türkçesinde tasvirî fiil yapılarında bulunan yet- ve bit-/bitir- yardımcı fiillerine hiç rastlanılmamıştır.

Romanda tespit edilen tasvirî fiiller toplamda 2095 adettir. Tasvirî fiillerin yardımcı fiillerine göre dağılımı şu şekildedir: *âl-*: 213, *bâr-*: 83, *bâşlä-*: 43, *ber-*: 177, *bil-*: 7, *bol-*: 47, *çiq-*: 77, *kel-*: 160, *ket-*: 401, *kir-*: 27, *kör-*: 40, *otir-*: 81, *öl-*: 8, *öt-*: 40, *qâl-*: 311, *qärä-*: 33, *qoy-*: 37, *sâl-*: 8, *täşlä-*: 30, *tur-*: 192, *tüş-*:11, *yât-*: 50, *yâz-*: 2, *yubâr-*: 58, *yür-*: 72 adettir.

Bu yardımcı fiillerin 17'si sadece –b zarf-fiil ekli esas fiillerden sonra gelerek birleşik-fiil grubu oluşturmuştur. Bunlar: “*bil-*, *bol-*, *çiq-*, *kel-*, *kir-*, *kör-*, *otir-*, *öl-*, *öt-*, *qärä-*, *qoy-*, *täşlä-*, *tur-*, *tüş-*, *yât-*, *yubâr-*, *yür-*“ yardımcı fiilleridir. Sadece –ä zarf-fiil ekinden sonra gelen yardımcı fiiller ise: *bâşlä-*, *yâz-* fiilleri olmak üzere iki adettir. Hem –a hem –b zarf-fiil ekli esas fiillerden sonra gelenler ise: *âl-*, *bâr-*, *ber-*, *ket-*, *qâl-*, *sâl-* fiilleri olmak üzere 6 adettir.

Çalışmada *bil-*, *kör-*, *tüş-* yardımcı fiillerinin –ä/-y zarf-fiil ekli esas fiillere bağlanarak oluşturdukları birleşik-fiil gruplarına rastlanılmamıştır.

Arada bağlantı unsuru olmadan iki çekimli fiilin yan yana gelmesiyle oluşan birleşik-fiiller gruplarında *ket-*, *qâl-*, *çiq-* yardımcı fiillerinin bulunduğu birleşik-fiiller tespit edilmiştir. Ancak *ber-* ve *âl-* fiilinin bu yapıda yardımcı fiil olarak yer aldığı örneklere rastlanılmamıştır.

Anlam açısından yeterlilik bildiren yardımcı fiiler –a/y al-, -b bol-, -b bil-; süreklilik bildiren yardımcı fiiler –a/-y/-b bar-, -b kel-, -b kör-, -b otir-, -b öl-, -a/y qal-, -b tur-, -b yat-, -b yür-; tezlilik bildiren yardımcı fiiler –a/y ber-/ver-, -b yübar-, -b түş-; yaklaşma bildiren yardımcı fiil –a yaz-; başlama bildiren yardımcı fiiller –a/y başla-, -b kir-, -a/y ket-; özne lehine sonuçlanma bildiren yardımcı fiil –b al-; başkası lehine

sonuçlanma bildiren yardımcı fiil –b ber-, uğraşma- çalışma bildiren yardımcı fiiller –b kör-, -b qara-; uzaklaşma bildiren yardımcı fiiller –b bar-, -b ket-; tamamlanma-bitme bildiren yardımcı fiiller –b bol-, -b çıq-, -b öt-, -b sal-, -b taşla-, -b qoy-, -b qal-fiilleridir. Bazı yardımcı fiiler bağlandıkları esas fiile tek anlam kazandırırken bazıları birden fazla anlam katmaktadır. Birden fazla anlam ifade eden yardımcı fiili esas fiile kazandırdığı anlamı belirlemek için esas fiile hangi zarf-fiil ekiyle bağlandığına ve cümlenin anlam bütünlüğüne bakmak gerekmektedir.

Türkiye Türkçesinde tasvirî fiiller, yapı bakımından Özbek Türkçesinde olduğu gibi –a ve –b zarf-fiil ekli esas fiillerden sonra yardımcı fiillerin gelmesiyle oluşur. Anlam açısından Türkiye Türkçesinde tasvirî fiiller yeterlilik, süreklilik, tezlik ve yaklaşma fiileri olmak üzere genellikle dört başlık altında ele alınır. Özbek Türkçesinde ise bunlara ek olarak bitme, özle lehine sonuçlanma, başkası lehine sonuçlanma, uğraşma-deneme, uzaklaşma ve başlama ifade eden tasvirî fiil başlıkları altında değerlendirilir. Yardımcı fiillerin sayısı bakımından Özbek Türkçesinin Türkiye Türkçesinden daha zengin olduğu görülür. Türkiye Türkçesinde tasvirî fiil yapan *bil-*, *yaz-*, *başla-*, *gel-*, *git-*, *ko(y)-*, *kal-*, *ver-*, *gör-*, *dur-* yardımcı fiilleri bulunur. Özbek Türkçesinde bunlara ek olarak *gir-*, *düş-*, *taşla-*, *sal-*, *yübar-*, *yür-*, *al-*, *var-*, *öl-*, *öt-*, *otir-*, *yat-*, *qara-*, *bol-*, *çıq-* yardımcı fiileri de vardır.

Türk dili üzerine yapılan çalışmalar hem Türk dilinin gelişmesini sağlayacak hem Türk dilinin canlılığını koruyacaktır. Yapmış olduğumuz çalışmanın, Özbek Türkçesinde tasvirî fiiller konusuyla ilgili çalışma yapacak araştırmacılar için kaynak oluşturacağı düşüncesindeyiz.

Tasvirî Fiillerin İşlevlerinin Tablo Hâlinde Gösterilmesi

	<i>ESAS FİİL</i>	<i>Zarf-Fiil Eki</i>	<i>Yardımcı Fiil</i>
YETERLİLİK	Esas Fiil	-a/-y	al-
	Esas Fiil	-b	bol-
	Esas Fiil	-b	bil
SÜREKLİLİK	Esas Fiil	-a/-y/-b	bar-
	Esas Fiil	-b	kel-
	Esas Fiil	-b	kör-
	Esas Fiil	-b	otir-
	Esas Fiil	-b	öl-
	Esas Fiil	-a/-y	qal-
	Esas Fiil	-b	tur-
	Esas Fiil	-b	yat-
	Esas Fiil	-b	yür-
TEZLİK	Esas Fiil	-a/-y	ber-/ver-
	Esas Fiil	-b	yübar-
	Esas Fiil	-b	tüş-
YAKLAŞMA	Esas Fiil	-b	yaz-
BAŞLAMA	Esas Fiil	-a/-y	başla
	Esas Fiil	-b	kir-
ÖZNE LEHİNE	Esas Fiil	-b	al-
BAŞKASI LEHİNE	Esas Fiil	-b	ber-
UĞRAŞMA, ÇALIŞMA	Esas Fiil	-b	kör-
	Esas Fiil	-b	qara-
UZAKLAŞMA	Esas Fiil	-b	bar-
	Esas Fiil	-b	ket-
BİTME-	Esas Fiil	-b	bol-
	Esas Fiil	-b	çiq-
	Esas Fiil	-b	öt-
	Esas Fiil	-b	sal-
	Esas Fiil	-b	taşla-
	Esas Fiil	-b	qoy-
	Esas Fiil	-b	qal-

DİZİN

2.1. Âl-

-b âl- 51/12; 51/20; 55/26; 58/21; 60/13; 60/24; 62/2; 62/21; 65/22; 67/29; 68/16; 68/26; 73/23; 74/4; 76/30; 78/14; 78/15; 81/13; 82/2; 82/6; 82/7; 82/15; 82/21; 82/22; 82/22; 82/24; 83/18; 85/6; 86/3; 86/9; 87/26; 89/11; 90/25; 92/2; 93/11; 94/2; 95/1; 95/9; 100/19; 101/17; 101/18; 102/27; 103/4; 104/15; 104/21; 105/21; 106/23; 108/2; 108/27; 111/2; 111/26; 112/23; 117/8; 118/15; 123/17; 127/10; 129/18; 131/22; 132/1; 140/17; 144/20; 146/17; 147/26; 151/15; 161/13; 167/7; 169/12; 173/19; 174/7; 175/21; 181/6; 184/17; 185/11; 185/13; 185/19; 185/24; 186/26; 186/27; 187/22; 188/7; 190/18; 193/14; 194/2; 197/27; 201/11; 203/14; 204/16; 207/22; 208/29; 209/2; 209/6; 211/17; 211/25; 213/25; 217/11; 217/18; 217/29; 224/23; 224/24; 224/25; 224/26; 226/26; 228/3; 228/11; 228/12; 230/21; 231/4; 233/6; 236/31; 237/18; 246/31; 253/15; 253/30; 263/4; 265/17; 266/21; 266/24; 270/2; 270/5; 272/15; 274/27; 279/14; 285/27; 287/1; 288/9; 288/17; 288/29; 289/11; 291/26; 291/27; 294/24.

-â âl- 49/5; 71/6; 77/15; 82/8; 97/22; 106/8; 121/25; 122/3; 122/3; 122/3; 135/7; 136/10; 144/15; 152/26; 154/26; 158/27; 185/27; 203/11; 203/11; 216/17; 223/28; 227/6; 237/15; 252/16; 283/2; 294/5.

-y âl- 109/20; 120/20; 142/21.

-â/âl- 49/20; 54/24; 60/17; 73/10; 74/14; 74/15; 77/24; 77/26; 85/29; 101/16; 104/9; 104/25; 109/19; 116/10; 127/3; 130/23; 138/15; 143/3; 143/8; 151/1; 164/4; 165/6; 167/28; 169/17; 169/18; 173/23; 176/22; 178/8; 179/1; 182/21; 183/14; 183/30; 186/20; 190/19; 198/6; 198/19; 198/20; 200/14; 203/20; 217/4; 219/18; 219/20; 228/5; 234/20; 235/18; 238/24; 257/17; 258/20; 271/5; 271/6; 272/25; 272/28; 273/1.

2.2. Bâr-

-b bâr- 51/16; 51/21; 58/16; 58/24; 65/17; 66/11; 67/13; 69/12; 71/19; 73/2; 78/25; 87/20; 88/25; 88/26; 90/7; 94/16; 100/30; 102/11; 104/13; 110/24; 110/28; 111/4; 115/1; 125/19; 128/7; 130/5; 138/14; 138/15; 140/3; 140/28; 143/20; 155/28; 159/16; 167/15; 171/14; 177/3; 184/16; 184/19; 184/23; 184/29; 185/12; 185/21; 186/7; 186/32; 187/9; 191/22; 193/30; 194/4; 194/5; 194/8; 194/9; 204/32; 206/23; 213/30; 213/31; 214/25; 216/20; 217/1; 217/23; 219/10; 219/15; 220/11; 225/25; 227/9; 237/21; 239/6; 241/14; 245/24; 246/17; 261/25; 280/27; 281/11; 285/8; 286/28; 290/2; 290/22; 293/31; 294/18; 294/19; 294/28.

-â bâr- 120/8; 132/23.

-mây bâr- 289/28.

2.3. Başlä-

-ü başlä- 48/14; 53/12; 78/20; 86/17; 87/3; 90/14; 104/6; 120/7; 126/16; 126/22; 126/26; 139/3; 145/22; 179/3; 184/11; 189/13; 191/19; 193/27; 200/30; 208/31; 210/11; 212/27; 227/32; 232/8; 238/13; 240/32; 242/3; 247/1; 248/17; 253/24; 254/3; 258/27; 274/11; 276/26; 284/26; 285/15; 289/5.

-y başlä- 89/3; 90/11; 100/21; 126/14; 264/29; 283/15.

2.4. Ber-

-ü ber- 48/16; 54/17; 55/21; 59/26; 66/24; 67/28; 70/29; 72/11; 86/26; 88/27; 94/9; 96/28; 98/8; 104/9; 104/30; 111/3; 113/1; 125/11; 135/30; 146/11; 148/10; 198/2; 215/23; 221/27; 221/29; 222/11; 258/3; 259/10; 265/9; 267/9; 268/16; 282/23.

-y ber- 101/16; 256/26.

-über- 60/10; 154/6.

-över- 52/21; 53/24; 66/5; 74/14; 77/3; 84/18; 128/6; 132/19; 138/25; 140/7; 164/1; 166/12; 184/13; 185/3; 216/27; 250/14; 252/12; 261/28; 264/3; 273/21.

-b ber- 53/26; 60/17; 61/13; 61/26; 62/8; 67/18; 68/30; 70/15; 70/17; 71/18; 72/31; 74/20; 76/14; 77/8; 77/12; 81/2; 83/11; 83/15; 83/17; 96/15; 97/13; 98/25; 103/5; 103/6; 103/25; 109/10; 110/13; 110/13; 110/16; 112/11; 114/17; 114/27; 118/23; 120/19; 122/29; 123/12; 125/24; 126/2; 130/4; 130/7; 130/9; 131/16; 135/1; 135/18; 136/2; 137/12; 137/22; 138/9; 148/7; 149/6; 149/27; 156/20; 156/27; 158/16; 159/10; 160/22; 164/11; 169/8; 175/11; 177/7; 182/18; 183/11; 183/27; 184/30; 188/11; 189/22; 195/27; 196/10; 199/20; 199/30; 200/5; 201/23; 204/13; 204/29; 205/5; 206/22; 209/12; 210/10; 210/21; 212/9; 224/3; 236/21; 236/23; 246/25; 247/6; 247/9; 249/4; 252/7; 253/35; 254/16; 254/17; 254/18; 255/17; 257/8; 261/20; 263/12; 263/27; 265/13; 265/16; 269/5; 269/21; 271/2; 272/1; 275/20; 275/29; 276/23; 277/9; 277/13; 278/23; 280/5; 281/10; 283/13; 285/23; 285/27; 287/5; 287/23; 287/29; 288/13; 288/19; 291/21; 295/4.

2.5. Bil-

-b bil- 130/1; 225/12; 227/7; 233/18; 248/29; 260/13; 272/32.

2.6. Bol-

-b bol- 49/23; 56/18; 66/8; 70/6; 71/14; 80/15; 95/17; 100/31; 114/14; 115/5; 117/19; 118/22; 125/10; 125/11; 127/20; 128/17; 155/8; 157/8; 159/24; 166/9; 174/25; 174/26; 185/1; 199/21; 207/19; 211/6; 212/4; 220/28; 222/1; 222/2; 222/28; 222/28; 223/19; 226/4; 231/27; 235/8; 240/6; 243/26; 245/6; 245/29; 247/14; 255/27; 263/12; 278/6; 278/11; 281/16; 293/9.

2.7. Çıq-

-b çıq- 48/8; 49/27; 50/24; 51/19; 52/3; 59/17; 61/6; 61/7; 67/29; 70/14; 73/31; 83/24; 84/18; 86/26; 90/29; 97/3; 98/15; 104/21; 107/15; 107/25; 110/16; 114/5; 118/11; 122/27; 126/9; 130/14; 132/9; 135/9; 135/16; 139/3; 140/4; 142/27; 158/15; 159/8;

168/13; 172/20; 173/9; 176/9; 187/23; 190/6; 192/8; 192/22; 196/22; 209/12; 209/25; 210/2; 210/26; 213/113; 213/21; 213/25; 219/20; 231/22; 235/26; 243/27; 244/5; 248/7; 249/9; 250/22; 252/5; 263/3; 263/23; 265/18; 267/24; 272/18; 273/28; 278/23; 278/25; 280/18; 280/28; 283/7; 284/25; 288/25; 289/3; 292/8; 294/17.

-müy çıq- 52/22.

-di-çıqdi. 104/16; 213/22.

2.8. Kel-

-b kel- 50/14; 51/9; 51/14; 51/27; 53/7; 59/2; 61/16; 62/1; 62/3; 62/25; 64/14; 68/8; 68/28; 73/4; 73/29; 74/2; 74/11; 74/30; 74/31; 75/1; 76/12; 76/22; 77/14; 78/5; 78/21; 83/2; 87/21; 87/26; 95/19; 109/4; 109/10; 111/21; 115/17; 116/27; 117/26; 122/23; 123/16; 125/26; 127/7; 127/17; 128/20; 129/10; 129/11; 129/16; 129/27; 130/18; 130/19; 131/9; 135/14; 135/17; 136/7; 137/5; 138/10; 139/22; 140/11; 145/16; 145/23; 145/30; 146/2; 146/13; 146/17; 146/17; 146/18; 147/8; 153/19; 155/16; 157/8; 159/28; 161/12; 161/29; 162/7; 165/1; 167/17; 167/24; 167/25; 168/24; 169/28; 170/12; 170/13; 178/17; 179/29; 183/17; 184/1; 184/16; 184/17; 184/25; 185/22; 185/26; 186/14; 186/22; 186/22; 187/28; 187/31; 188/1; 190/31; 192/2; 194/1; 194/11; 194/13; 196/11; 197/16; 204/13; 204/14; 210/18; 215/6; 215/17; 217/11; 221/4; 222/5; 222/8; 224/13; 225/7; 225/16; 225/19; 226/9; 227/21; 228/13; 228/15; 228/18; 229/6; 229/15; 231/26; 233/6; 233/12; 234/13; 235/10; 237/1; 237/20; 238/18; 239/5; 240/22; 242/5; 251/10; 253/7; 255/12; 257/1; 257/9; 258/8; 261/1; 261/3; 266/11; 268/5; 271/7; 272/8; 273/18; 277/29; 280/28; 280/29; 280/30; 282/25; 283/9; 284/10; 284/29; 290/11; 290/20; 291/13; 292/26; 293/1; 294/27.

-müy kel- 53/14.

2.9. Ket-

-b ket- 48/9; 48/12; 48/15; 48/22; 49/12; 49/29; 51/22; 51/25; 52/9; 52/18; 52/19; 53/17; 53/18; 54/29; 54/30; 55/4; 58/1; 58/7; 58/8; 58/11; 58/22; 59/4; 59/6; 59/7; 59/27; 59/29; 59/30; 60/21; 60/22; 61/11; 61/16; 61/19; 62/26; 62/27; 63/21; 64/1; 67/1; 67/2; 67/5; 67/11; 68/6; 68/13; 68/27; 70/5; 70/14; 70/17; 70/25; 70/28; 70/29; 70/30; 71/19; 71/20; 72/3; 72/11; 73/20; 74/7; 74/15; 75/12; 75/14; 76/5; 78/7; 78/8; 78/8; 78/9; 78/10; 78/13; 78/14; 78/18; 79/6; 79/8; 79/9; 79/24; 80/2; 80/2; 80/18; 80/19; 80/21; 80/28; 82/18; 82/26; 84/19; 89/20; 90/21; 94/11; 95/8; 96/14; 97/9; 98/15; 100/8; 101/8; 102/18; 103/1; 103/27; 104/8; 104/21; 106/24; 107/8; 107/20; 107/23; 108/14; 108/25; 109/2; 109/5; 109/14; 109/21; 110/11; 110/29; 111/15; 112/7; 114/1; 114/4; 114/15; 115/9; 115/19; 115/26; 118/11; 118/22; 118/29; 122/27; 126/13; 128/4; 128/5; 130/14; 130/22; 131/19; 133/18; 134/2; 135/14; 135/16; 137/8; 137/9; 137/11; 137/18; 137/25; 138/10; 138/11; 138/17; 140/26; 141/17; 142/19; 142/22; 144/19; 144/24; 146/1; 147/23; 149/9; 149/28; 150/18; 151/2; 152/12; 152/27; 155/2; 155/5; 155/21; 156/15; 157/2; 157/11; 159/8; 160/26; 161/2; 161/13; 161/28; 162/14; 162/18; 164/4; 165/29; 165/29; 166/24; 167/14; 167/22; 167/29; 169/20; 171/3; 175/2; 175/21; 176/4; 176/21;

176/29; 177/24; 177/25; 178/25; 178/26; 178/28; 180/10; 181/16; 181/18; 181/22; 182/3; 182/15; 182/27; 184/5; 184/6; 185/2; 185/5; 185/19; 185/30; 186/6; 186/8; 186/13; 186/20; 186/31; 187/4; 187/8; 187/30; 189/8; 189/29; 189/29; 190/10; 190/11; 191/2; 191/16; 191/17; 191/23; 192/9; 192/23; 193/14; 193/17; 193/31; 196/9; 196/26; 196/27; 198/31; 199/18; 201/4; 202/1; 202/9; 202/22; 206/20; 208/2; 208/2; 208/11; 208/15; 209/9; 209/9; 209/13; 209/32; 211/13; 212/1; 212/6; 212/19; 213/10; 213/17; 213/25; 213/26; 214/16; 214/19; 214/22; 214/22; 214/23; 215/2; 215/7; 216/5; 216/7; 216/14; 216/31; 217/17; 217/18; 220/7; 220/17; 220/17; 221/1; 221/13; 221/21; 221/22; 221/22; 222/24; 223/29; 226/5; 228/17; 228/29; 228/30; 229/17; 229/19; 229/28; 230/9; 230/16; 230/24; 231/1; 231/4; 231/6; 231/25; 232/19; 232/21; 232/21; 232/21; 233/3; 233/4; 233/19; 233/19; 233/20; 233/24; 234/12; 234/13; 234/25; 234/26; 234/29; 234/31; 235/1; 235/14; 235/24; 235/26; 236/19; 236/24; 236/27; 237/8; 237/10; 237/11; 237/18; 237/19; 237/21; 237/26; 238/9; 238/12; 238/17; 239/4; 239/25; 239/27; 240/16; 240/19; 240/24; 241/4; 241/9; 241/20; 242/7; 242/11; 243/27; 244/16; 248/11; 248/13; 248/22; 249/12; 249/15; 250/10; 250/24; 251/11; 251/15; 252/6; 254/5; 257/2; 257/16; 258/14; 258/23; 259/21; 260/3; 261/17; 263/7; 263/10; 264/5; 266/16; 267/31; 269/8; 269/15; 269/16; 269/29; 272/18; 274/18; 275/25; 275/27; 275/32; 276/3; 277/10; 278/3; 278/4; 280/12; 280/22; 280/25; 280/29; 280/31; 282/28; 283/14; 283/19; 284/8; 284/22; 284/24; 286/4; 286/20; 287/11; 287/28; 288/4; 288/5; 288/22; 288/26; 290/21; 291/3; 291/25; 292/20; 293/11; 293/13; 294/29.

-ä ket- 89/2; 120/9; 156/11; 185/25.

-y ket- 193/10; 235/6.

-müy ket- 186/15; 293/25.

-di- ketdi 58/13; 210/21; 242/1; 274/3.

2.10. KİR-

-b kİR- 61/25; 70/12; 70/21; 74/29; 90/26; 107/4; 108/27; 116/4; 117/19; 119/1; 129/6; 158/15; 168/16; 170/13; 183/15; 203/21; 206/28; 209/29; 227/24; 228/1; 229/4; 258/4; 272/19; 279/6; 281/14; 286/3; 292/22.

2.11. KÖR-

-b kör- 52/23; 61/9; 61/17; 63/6; 72/2; 78/2; 83/13; 111/10; 116/9; 128/3; 136/10; 143/1; 148/14; 148/17; 153/3; 153/18; 156/19; 157/22; 161/31; 162/3; 165/26; 175/20; 181/18; 182/8; 184/21; 189/4; 196/22; 216/16; 231/11; 235/15; 240/4; 246/8; 246/14; 248/2; 251/15; 266/27; 267/15; 270/5; 283/24; 294/15.

2.12. OTİR-

-b otİR- 54/24; 66/25; 78/22; 79/12; 81/5; 84/10; 95/23; 100/27; 105/22; 105/23; 106/25; 106/29; 107/18; 109/29; 117/16; 119/18; 120/21; 121/16; 121/26; 122/6; 125/21; 125/30; 137/7; 139/26; 141/20; 144/7; 144/13; 148/4; 148/20; 149/8; 149/13; 151/15;

155/17; 156/18; 163/11; 165/4; 169/4; 169/29; 172/17; 175/2; 178/18; 179/9; 179/16; 185/23; 187/20; 187/23; 187/25; 189/21; 191/11; 194/2; 195/23; 197/16; 197/17; 201/5; 201/27; 203/21; 221/22; 222/19; 226/2; 226/13; 227/4; 227/32; 228/7; 228/21; 229/29; 235/8; 239/2; 252/9; 253/20; 255/19; 266/12; 276/11; 277/20; 280/20; 283/6; 285/24.

-müy otir- 96/8; 98/8; 185/13; 190/19; 236/18.

2.13. Öl-

-b öl- 67/8; 68/31; 124/27; 169/27; 190/21; 208/11.

-müy öl- 180/14; 283/3.

2.14. Öt-

-b öt- 51/1; 52/11; 53/3; 59/25; 76/8; 83/7; 103/19; 106/22; 118/9; 123/22; 134/2; 141/16; 142/24; 147/11; 147/20; 155/18; 175/19; 176/20; 184/14; 185/20; 185/30; 185/31; 185/32; 186/6; 186/18; 195/3; 199/23; 199/28; 200/1; 202/8; 217/7; 219/22; 238/9; 238/25; 244/16; 256/25; 274/2; 275/7; 289/24; 289/26.

2.15. Qâl-

-b qâl- 49/23; 50/26; 51/7; 51/18; 51/23; 51/26; 52/2; 52/14; 52/19; 52/25; 52/31; 53/2; 53/16; 55/14; 57/6; 57/16; 59/13; 60/16; 61/21; 63/1; 64/14; 65/16; 66/29; 67/2; 67/3; 68/28; 69/2; 69/20; 71/12; 71/25; 71/30; 72/1; 72/24; 74/17; 74/32; 76/4; 76/9; 76/24; 76/27; 77/1; 78/4; 78/19; 78/24; 79/6; 79/10; 83/29; 84/8; 84/14; 84/23; 87/25; 88/20; 90/12; 95/24; 96/20; 97/1; 97/2; 97/4; 97/5; 98/5; 100/4; 100/30; 103/3; 103/17; 104/1; 104/30; 105/22; 108/4; 108/6; 109/17; 110/18; 112/21; 113/27; 114/12; 117/1; 119/11; 120/2; 120/7; 120/7; 123/15; 123/26; 124/15; 126/18; 126/19; 127/2; 127/3; 127/24; 128/8; 128/14; 128/18; 128/19; 129/7; 129/16; 133/2; 133/19; 135/23; 137/9; 138/25; 138/27; 139/24; 139/24; 142/10; 145/32; 146/1; 147/8; 149/11; 149/30; 152/2; 152/11; 153/6; 153/7; 153/21; 155/22; 156/1; 156/21; 157/20; 159/1; 159/7; 160/20; 161/5; 161/7; 164/22; 166/21; 166/23; 166/24; 167/29; 168/14; 168/23; 168/29; 169/5; 169/16; 170/30; 173/18; 174/17; 175/2; 175/18; 176/27; 178/3; 179/18; 179/22; 180/12; 181/12; 183/12; 183/16; 183/19; 183/23; 183/29; 185/6; 185/18; 185/24; 186/16; 186/28; 188/22; 189/18; 189/28; 189/29; 191/20; 191/22; 192/19; 193/19; 194/16; 195/24; 196/3; 196/23; 197/24; 198/6; 199/2; 199/4; 200/2; 200/14; 200/31; 203/4; 203/16; 204/15; 204/28; 204/30; 208/17; 209/17; 209/27; 210/22; 211/10; 211/11; 211/24; 212/17; 214/24; 215/16; 217/14; 217/25; 218/24; 220/5; 222/9; 223/14; 224/20; 224/27; 224/28; 225/10; 225/29; 225/30; 227/2; 227/3; 227/11; 228/9; 228/15; 229/14; 229/22; 229/24; 230/20; 231/7; 231/12; 232/12; 232/28; 233/19; 234/1; 234/8; 235/6; 236/7; 236/31; 237/17; 237/21; 238/8; 238/18; 239/21; 241/20; 242/6; 242/22; 242/28; 243/17; 244/18; 245/4; 245/13; 245/20; 245/26; 248/16; 248/22; 249/11; 249/20; 249/20; 249/23; 252/2; 252/10; 254/20; 256/5; 257/22; 260/7; 260/12; 260/14; 260/14; 260/19; 260/26; 261/5; 261/6; 263/11; 265/9; 268/18; 270/24; 273/25; 274/29; 277/3; 277/8; 277/18; 281/25; 281/26; 281/27; 283/5; 283/17; 283/17; 283/25; 284/1; 284/9; 284/14; 286/1; 286/27; 287/25; 288/16; 289/10; 292/22; 293/5; 293/7; 293/32.

-müy qâl- 58/4; 80/7; 102/25; 104/24; 141/11; 155/6; 158/4; 159/12; 159/18; 165/6; 173/23; 185/22; 189/5; 199/17; 207/27; 211/28; 216/32; 217/8; 217/22; 282/24.

-y qâl- 62/9.

ü qâl- 62/21; 63/3; 73/26; 94/4; 98/13; 106/9; 106/22; 130/3; 131/16; 149/19; 171/8; 171/9; 171/12; 191/12; 140/16; 143/4; 143/5; 220/25; 223/24; 224/19; 233/7; 195/9; 262/18.

-di-qâldi. 69/17.

2.16. Qärä-

-b qärä- 53/4; 56/11; 72/16; 73/6; 96/27; 102/16; 124/29; 138/17; 140/23; 158/21; 166/1; 169/21; 186/17; 187/28; 187/29; 196/1; 198/26; 200/7; 203/10; 205/26; 209/2; 209/4; 211/27; 214/13; 218/3; 234/1; 234/4; 236/18; 251/18; 254/17; 221/11; 287/24.

-müy qärä- 64/10.

2.17. Qoy-

-b qoy- 51/13; 51/17; 53/25; 54/6; 54/27; 56/6; 56/26; 56/28; 60/19; 60/31; 61/2; 61/15; 61/21; 66/5; 71/8; 73/26; 76/27; 80/10; 84/7; 85/14; 86/5; 92/24; 93/15; 94/9; 100/17; 100/23; 102/22; 104/29; 105/16; 107/31; 108/28; 118/16; 119/28; 120/13; 127/5; 127/27; 129/7; 130/12; 131/13; 134/20; 135/21; 139/21; 140/8; 140/10; 140/29; 141/28; 145/16; 145/28; 145/31; 150/13; 152/5; 153/22; 153/27; 156/24; 159/3; 160/6; 161/23; 161/24; 164/5; 165/5; 167/5; 167/16; 168/7; 168/21; 169/6; 169/17; 170/17; 172/2; 175/22; 184/22; 187/10; 188/8; 190/28; 191/4; 191/13; 193/21; 194/27; 196/21; 198/4; 198/13; 199/26; 201/9; 203/19; 203/20; 206/4; 206/5; 206/19; 209/22; 209/23; 209/32; 210/19; 212/13; 213/6; 217/24; 222/25; 222/30; 223/23; 224/24; 227/12; 227/13; 235/2; 235/19; 235/21; 235/22; 235/22; 235/23; 242/24; 250/20; 251/6; 253/33; 254/23; 257/9; 260/6; 260/15; 269/6; 270/25; 270/27; 276/14; 276/31; 278/14; 278/27; 278/29; 279/4; 279/6; 280/11; 281/22; 283/15; 284/8; 286/26; 286/29; 289/13.

-müy qoy- 154/16; 171/8; 197/28; 202/10; 208/28; 233/6; 239/24.

2.18. Sâl-

-â sâl- 77/2; 90/8; 188/1; 232/7.

-b sâl- 185/24; 195/9; 265/27; 265/28.

2.19. Täşlä-

-b täşlä- 49/16; 54/6; 55/26; 62/2; 62/9; 76/29; 79/5; 79/27; 87/21; 88/7; 95/8; 103/11; 134/24; 149/26; 150/6; 150/11; 154/7; 172/23; 175/9; 176/14; 176/26; 177/24; 181/26; 185/16; 213/9; 213/14; 230/23; 245/18; 246/13; 257/12.

2.20. Tur-

-b tur- 49/15; 49/16; 49/17; 49/27; 51/12; 51/22; 58/9; 60/21; 64/9; 64/10; 65/9; 66/13; 69/16; 72/26; 75/15; 76/25; 77/3; 77/13; 81/7; 81/25; 82/19; 82/28; 88/3; 90/30; 91/3; 91/27; 92/10; 92/21; 93/22; 93/26; 94/21; 96/27; 99/12; 100/11; 100/17; 100/31; 103/17; 104/4; 106/1; 106/2; 106/5; 106/8; 1007/5; 108/9; 109/13; 110/25; 111/6; 111/7; 111/19; 113/13; 114/3; 116/1; 118/25; 119/9; 120/6; 121/4; 124/17; 128/3; 133/1; 134/10; 134/27; 137/17; 139/13; 139/20; 139/23; 140/5; 140/7; 140/27; 142/16; 144/11; 147/13; 147/24; 149/1; 149/24; 150/18; 152/27; 153/14; 154/17; 155/26; 156/25; 157/1; 160/18; 161/1; 161/15; 161/17; 164/5; 168/10; 168/20; 168/24; 169/21; 170/21; 172/12; 173/27; 175/7; 175/12; 175/27; 177/9; 178/5; 180/9; 183/29; 184/19; 184/21; 186/24; 187/11; 187/24; 187/29; 188/32; 189/9; 189/26; 190/19; 190/20; 190/23; 1991/7; 191/14; 191/27; 191/28; 192/12; 192/18; 193/22; 194/7; 195/10; 196/23; 199/6; 199/23; 200/28; 207/10; 209/4; 209/5; 212/10; 213/2; 213/7; 213/8; 217/13; 217/15; 217/23; 218/4; 218/16; 218/21; 219/4; 220/18; 222/31; 225/18; 228/21; 228/26; 233/18; 233/27; 242/15; 243/9; 243/27; 246/7; 247/22; 248/12; 250/8; 251/8; 253/25; 254/14; 255/6; 256/27; 261/4; 261/13; 264/27; 266/4; 268/7; 268/23; 270/20; 270/28; 274/19; 275/11; 275/12; 275/15; 279/2; 279/6; 283/9; 283/23; 285/25; 287/1; 287/11; 287/24; 287/28; 289/4; 289/22; 290/6; 291/9; 292/30; 293/6; 293/8; 294/2; 294/13.

-müy tur- 126/15; 145/15; 157/13; 160/5.

2.21. Tüş-

-b tüş- 50/5; 50/11; 90/29; 134/18; 145/14; 169/20; 219/1; 229/12; 239/2; 271/29;

-müy tüş- 204/6.

2.22. Yât-

-b yât- 49/9; 49/19; 51/11; 72/4; 72/16; 73/8; 75/2; 75/28; 76/14; 90/28; 95/21; 107/7; 110/23; 110/27; 111/15; 126/14; 138/7; 141/15; 141/16; 147/27; 148/23; 153/19; 161/28; 163/15; 181/24; 185/4; 187/6; 200/30; 204/2; 204/5; 212/26; 213/3; 231/17; 232/4; 232/5; 236/3; 240/1; 240/3; 261/15; 262/4; 262/16; 272/21; 274/12; 275/8; 281/23; 283/3; 283/16; 288/5; 289/4; 294/6.

2.23. Yâz-

-ä yâz- 145/17; 230/24.

2.24. Yubâr-

-b yubâr- 58/5; 59/19; 66/16; 68/13; 71/3; 72/13; 81/27; 82/23; 88/2; 90/27; 101/23; 108/13; 108/21; 108/24; 115/27; 117/27; 119/3; 122/21; 129/2; 129/10; 129/15; 143/26; 145/17; 147/3; 147/4; 148/18; 162/4; 162/28; 164/12; 170/23; 170/28; 171/21; 184/6; 192/4; 192/9; 197/18; 209/6; 211/15; 215/19; 223/6; 224/5; 232/6; 242/19; 245/1; 256/19; 258/26; 261/7; 261/22; 262/19; 268/9; 271/31; 275/22; 276/10; 279/14; 280/13; 280/23; 291/11; 293/23.

2.25. Yür-

-b yür- 50/21; 51/6; 52/17; 52/23; 52/26; 54/17; 73/33; 75/4; 77/6; 75/10; 99/2; 108/6; 110/14; 123/25; 124/14; 124/15; 129/14; 130/20; 131/6; 132/20; 143/1; 158/5; 158/12; 160/18; 164/8; 175/5; 177/20; 178/12; 183/24; 186/9; 187/8; 189/30; 197/17; 198/24; 198/28; 198/29; 204/4; 206/8; 206/20; 209/12; 209/19; 209/21; 209/29; 210/11; 211/8; 215/5; 219/1; 222/21; 222/22; 222/23; 223/26; 227/21; 228/6; 229/30; 232/14; 239/10; 239/23; 245/22; 547/1; 254/25; 260/20; 260/31; 267/1; 267/3; 268/28; 280/32; 285/3; 290/20; 293/8; 293/12.

-mây yür- 63/9; 222/24.

KAYNAKÇA

- Argunşah, M. (2015). *Çağatay Türkçesi*, 3. Baskı, İstanbul: Kesit.
- Bacanlı, E. (2014). *Kılınış Kategorisi Ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Bilgegil, K. (1963). *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara: Güzel İstanbul.
- Buran A., Alkaya E. (2013). *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Ankara: Akçağ.
- Coşkun, V. (1996). *Özbek Türkçesinde Fiilleri Birleşik Fiil Yapan Yardımcı Fiiller*, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 102, İstanbul, ss. 129-139.
- Coşkun, V. (2014). *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Demir, N. (2004). *Eski Türkiye Türkçesinde Tasvir Fiilleri*. Zeynep Korkmaz Armağanı, Ankara: Türk Dil Kurumu, ss. 103-116.
- Demiral, A. (2012). *Harezmi Türkçesinde Birleşik Fiiller*, Dicle Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Diyarbakır.
- Demirbilek S. (2011). *Oğuz Türkçesinde Bir Emir Yapısı Fiil + Zarf-Fiil + Gör-*, Studies Ottoman Domain, Sayı 1, Cilt 1.
- Eckmann, J. (2017), *Çağatayca El Kitabı (çev: G. Karaağaç)*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ediskun, H. (2007), *Türk Dilbilgisi Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi*, İstanbul: Remzi.
- Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Ankara.
- Erdem Uçar, F.M. (2016). *Çağatay Türkçesinde Tasvir Fiiller*, Türkbilgi Dergisi, 32. Sayı, ss. 21-56.
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım.
- Ersan, R. (2015). *Altun Yaruk Bağlamında Eski Uygurcada Fiil Birleşmeleri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

- Gabain, A. (1953). *Türkçede Fiil Birleşmeleri*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Bellekten, Ankara, ss. 18-24.
- Gedizli, M. (2013). *Türkçede Yardımcı Fiillerin Morfo-Semantiği ve İşlevi*, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/13, ss. 897-914. (www.turkishstudies.net/makaleler)
- Gencan, T. (2001). *Dilbilgisi*, Ankara: Ayraç.
- Gençer, Z. (2011). *Tarihi Türk Lehçelerinde “Ber-/ Bir- Yardımcı Fiili İle Kurulan Birleşik Fiiller ve Anlamları Üzerine*, Dil Araştırmaları Dergisi, Bahar Sayı 8, ss. 77- 91.
- Gökçe, F. (2013). *Grammerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, Türk Kültrünü Araştırma Enstitüsü: Ankara.
- Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, 1. Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gültekin, M. (2013). *Özbek Türkçesi Cümle Bilgisi*, Ankara: Bizim Büro.
- Güneş, S. (2003). *Türk Dili Bilgisi Tarihi Gelişim, Ses, Ek, Kelime ve Cümle Bilgisi*, İzmir: DEÜ Rektörlük Matbaası.
- Hacıeminoğlu, N. (2016). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Bilge Kültür Sanat: İstanbul.
- Kara, F. (2011) “bil-“ *Tasvir Fiilinin İşlevleri*, Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter, ss. 1381-1397.
- Karaağaç, G. (2009). *Türkçenin Söz Dizimi*, İstanbul: Kesit.
- Karadoğan A. (2015). *Çık- (mak), Taşık- (mak) mıdır?*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:5, Sayı:1, ss. 14-147.
- Karahan, L. (1990). *Görülen Geçmiş Zaman Eki –dı/-di’nin Tarz ve Bağlama Fonksiyonlarına Dair*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, C. XVIII, ss. 335-341.
- Karahan, L. (2010). *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ.

- Kaşgarlı, R. (2015). *bol- Fiilinin Yeni Uygurcadaki İşlevi Üzerine*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, ss. 95-135.
- Kirişçiöğlü, F. (2008). *Saha Türkçesindeki Tasvirî Fiiller Üzerine-I*, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/fatih_kiriscioglu_saha_turkcesi_tasviri_fiiller.pdf (02.08.2017).
- Korkmaz, Z. (1995). *Türkiye Türkçesinde 'İktidar' ve 'İmkan' Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri*, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C.I, Ankara.
- Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Merhan, A. (2008). *Özbek Dilinde Betimleyici (Deskriptif) Eylemler*, Türklük Bilgisi Araştırmaları, 32.Sayı, ss. 367-383.
- Merhan, A. (2012), *Kutadgu Bilig'de Betimleyici Eylemler*, Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 5, Sayı 21, ss. 196-207
- Mutlu, H. K. (2007). *Tur- Yardımcı Fiilinin Kullanımı Hakkında*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. IX, S. 1, Haziran, ss. 103-110.
- Öztürk R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara: Türk Dil Kurumu
- Öztürk R. (2011). *Özbek Türkçesi El Kitabı*, Çizgi.
- Şahin, S. (2012). *Türkmen Türkçesinde Tasvir Fiilleri ve Tasvir Fiillerinde Kullanılan Yardımcı Fiiller*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 3(1), ss. 177-190.
- Şabanov, C. (2002). *Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde "ket- / git-" Fiilinin Benzer ve Farklı Yönleri*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 20, ss. 33-41.
- Tan A. (2005). *Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiilleri*, Çukurova Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana.

- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Timurtaş, F. K. (1994). *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul: Enderun.
- Tulum M. M. (1997). *Özbekçede Tasvir Yardımcı Fiilleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Turgunbayer, C. (2008). *Kırgız Türkçesindeki Bol- Fiilinin İşlevleri ve Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları*, Türkbilig, Sayı 15, ss. 126-135.
- Üşenmez, E. (2012). *Modern Özbek Türkçesi (Giriş-Özbekistan-Dil Tarihi-Metinler-Gramer-Sözlük)*, İstanbul: Akademik.
- Üşenmez E., Boltabayev S., Tuğlacı G., (2016). *Özbekçe-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Türk Dünyası Vakfı.
- Yaman, E. (2000). *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yıldırım H. (2012). *Özbek Türkçesi (Dil Bilgisi-Alıştırmalar-Konuşma-Metinler)*, 2. Baskı: Gazi.
- Yıldız M. (2016). *Yeni Uygur Türkçesinde Tasvir Fiilleri*, Konya: Kömen.
- Yıldız, M. (2016). *Yeni Uygur Türkçesinde al- Fiilinin Yardımcı Fiil olarak Kullanımı ve Fonksiyonları*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Bahar Sayı 39, ss. 199-211.
- Zeynalov, F. (1986). *Türk Dillerinde Birleşik Eylem Meselesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul.
- [http://n.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Abdulla%20Qahhor.%20Qo'shchinor%20Ochiroqlari%20\(roman\).pdf](http://n.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Abdulla%20Qahhor.%20Qo'shchinor%20Ochiroqlari%20(roman).pdf) (10.09.2016)

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLERİ

Adı ve Soyadı :Ümit AKKUŞ
Doğum Yeri :Bahçe/ Osmaniye
Adres :Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
İletişim :umit.92@outlook.com

EĞİTİM BİLGİLERİ

Yüksek Lisans :Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dil ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2015-2018.
Lisans :Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Muallim Rıfat Eğitim Fakültesi,
Türkçe Öğretmenliği 2010-2014.

İŞ DENEYİMİ

2015- Halen devam ediyor : Adana İl Emniyet Müdürlüğü (Polis Memuru)

OSMANİYE KORKUT ATA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

OSMANİYE KORKUT ATA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 24/05/2018

Tez Başlığı / Konusu: **Özbek Yazar Abdulla Kahhar'ın "Koşçınar Çıraqları" Adlı Romanında Tasvirî Fiiller**

Yukarıda başlığı/konusu belirlenen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 322 sayfalık kısmına ilişkin, 24/05/2018 tarihinde tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtreleme tiplerinden biri uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 3 'tür.

Filtreleme Tip 1 (maksimum %30)

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça dâhil,
- 3- Alıntılar dâhil.

Filtreleme Tip 2 (maksimum %10)

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç,
- 3- Alıntılar dâhil,
- 4- 5 Kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç.

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orjinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

24/05/2018

Adı Soyadı: Ümit AKKUŞ

Öğrenci No: 14YLTDE1210

Anabilim Dalı: Türk Dili ve Edebiyatı

Programı: Türk Dili ve Edebiyatı

Statüsü: Y.Lisans Doktora

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Doç.Dr. Ahmet DEMİRTAŞ

ENSTİTÜ ONAYI

UYGUNDUR.

Arş.Gör. Alptuğ AKSOY

(Unvan, Ad Soyad, İmza)

(Unvan, Ad Soyad, İmza)